

ВОЛОДИМИР ГОЛОВЧЕНКО
ВІКТОР МАТВІЄНКО

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

**Володимир Головченко
Віктор Матвієнко**

Дипломатична історія України

Підручник

Київ
Ніка-Центр
2018

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. *М. С. Дорошко*,
д-р іст. наук, проф. *А. І. Кудряченко*,
д-р політ. наук, проф. *Л. Д. Чекаленко*

Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №4 від 23 січня 2017 р.)

Головченко В.

Г61 Дипломатична історія України : підручн. / Володимир Головченко, Віктор Матвієнко. – Київ : Ніка-Центр, 2018. – 420 с.

ISBN 978-966-521-711-4

У підручнику за проблемно-хронологічним принципом і компаративним підходом розглянуто головні періоди дипломатичної історії України з найдавніших часів до початку XXI ст. Міжнародно-політичне становище українських земель і державних організацій, що існували на їхній території, а також особливості здійснення ними зовнішньополітичної діяльності розкриваються на тлі загальноєвропейської та світової історії, в контексті вітчизняних концепцій елітарності.

Видання розраховане на широке коло читачів, передусім, студентів, аспірантів, викладачів, науковців, дипломатів, усіх, хто цікавиться історією участі України у світовій і регіональній політиці.

УДК 930.22(075.8)

В оформленні обкладинки використано фрагмент роботи Петра Андрусіва «Французькі послы у князя Ярослава Мудрого» (1978).

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Зміст

Слово до читача	7
Розділ 1. Територія сучасної України в дипломатичній орбіті держав Стародавнього світу	9
1.1. Військові походи киммерійців і скіфів у Передню Азію й на Балкани ..	9
1.2. Еллінська колонізація Північного Причорномор'я й Приазов'я	13
1.3. Боротьба Понтійського царства і Боспору з Римом	16
1.4. Римське домінування в Чорноморському регіоні й «Велике переселення народів»	19
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	22
Розділ 2. Русь у системі міжнародних відносин Стародавнього світу та Розвинутого середньовіччя (від започаткування державності до середини XI ст.)	23
2.1. Міжнародні обставини формування полянського державного об'єднання	23
2.2. Утвердження династії Рюриковичів у Київській державі та її взаємини зі Східною Римською (Візантійською) імперією	29
2.3. Територіальна експансія Русі й запровадження Володимиром Великим християнства як державної релігії	39
2.4. «Шлюбна дипломатія» Ярослава Мудрого	48
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	59
Розділ 3. Дипломатична історія Київської держави середини XI – початку XIII ст.	61
3.1. Тріумвірат Ярославичів і поглиблення дезінтеграційних процесів ...	61
3.2. Дипломатична історія Київської держави в останній чверті XI – на початку XII ст.	67
3.3. Зміцнення міжнародного становища Русі за Володимира Мономаха і його найближчих нащадків	75
3.4. Міжкнязівська сюзеренно-васальна дипломатія	84
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	89
Розділ 4. Дипломатична історія Галицько-Волинської держави (Королівства Русі)	90
4.1. Політичне оформлення й міжнародне утвердження Галицького князівства	90
4.2. Регіональна і загальноруська політика Володимирка та Ярослава Осмомисла	93
4.3. Міжнародно-політичні наслідки утворення Галицько-Волинської держави	99
4.4. Південно-Західна Русь між Золотою Ордою й Святим престолом. ...	107
4.5. Регіональне домінування «Королівства Русі»	119
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	128

Розділ 5. Українські землі – об’єкт воєнно-дипломатичної й територіальної експансії сусідніх держав (сер. XIV – поч. XVII ст.)	129
5.1. Боротьба за «галицьку спадщину» та її міжнародно-правові наслідки	129
5.2. «Вся Русь повинна бути в Литві» (Ольгерд)	134
5.3. Укладення Кревської унії 1385 р. та її вплив на регіональну систему міжнародних відносин	137
5.4. Литовсько-московські війни й формування теорій «Москва – третій Рим» та «Москва – другий Київ»	142
5.5. Дипломатичне забезпечення Люблінської унії 1569 р. й створення Речі Посполитої	149
<i>Контрольні запитання і завдання.</i>	152
Розділ 6. Дипломатична історія України за Козацької доби	153
6.1. Перетворення Війська Запорозького на впливовий військово-політичний чинник міжнародних відносин	153
6.2. Дипломатичне забезпечення Національної революції	162
6.3. «Світло» й «тіні» Переяславсько-Московського договору 1654 р.	174
6.4. Дипломатична історія «Руїни» й оформлення поділу Козацької України	182
6.5. Україна у Північній війні 1700–1721 рр. Скасування автономії Гетьманщини	202
<i>Контрольні запитання і завдання.</i>	216
Розділ 7. «Українське питання» у зовнішній політиці великих держав наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.	217
7.1. Приєднання Північного Причорномор’я і Криму до Російської імперії	217
7.2. «Українське питання» у планах революційної Франції й Наполеона Бонапарта	220
7.3. Українські землі в складі Російської й Австро-Угорської імперій	223
<i>Контрольні запитання і завдання.</i>	237
Розділ 8. Українська національна революція 1917–1920 рр. і пошук її зовнішньополітичних стратегій	238
8.1. Українська революція і федералістський курс Центральної Ради	238
8.2. Участь УНР у Брестській мирній конференції. Підписання «хлібного миру» і його наслідки	249
8.3. Міжнародно-політичні чинники гетьманського перевороту	262
8.4. Українська Держава у Брестській системі міжнародних відносин	269
8.5. Зовнішньополітичні альтернативи і спроби їхньої реалізації керівництвом відновленої УНР	290
8.6. Соборна Україна і Паризька мирна конференція	299
8.7. Варшавський договір і польсько-радянська війна 1920 р.	308
<i>Контрольні запитання і завдання.</i>	313

Розділ 9. Україна у Версальській системі міжнародних відносин і Другій світовій війні	315
9.1. Дипломатична активність Української СРР в 1920–1923 рр. та її роль у створенні СРСР	315
9.2. Територіальне оформлення України в складі Радянського Союзу	322
9.3. Державний Центр УНР в екзилі	327
9.4. Карпатська Україна	336
9.5. Українська проблематика в контексті Другої світової війни	341
9.6. Українська РСР – держава-співзасновник ООН	355
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	367
Розділ 10. Україна за доби холодної війни	368
10.1. Україна в міжнародних процесах за доби біполярного протистояння	368
10.2. Основні напрями дипломатичної діяльності УРСР в ООН та інших міжнародних організаціях	372
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	382
Розділ 11. Міжнародна практика незалежної України	383
11.1. Розпад СРСР і проголошення незалежності України	383
11.2. Формування взаємин України з трьома «полюсами сили» – США, ЄС і Росією	392
11.3. Від «багатовекторності» – до «європейського вибору»	400
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	408
Рекомендована література	409

Слово до читача

Проведення суверенної зовнішньої політики й здійснення дипломатії як одного з найважливіших засобів реалізації її цілей та завдань передбачає, за визначенням, наявність незалежної й самодостатньої держави – повноправного міжнародного актора, чи, принаймні, автономного державно-політичного утворення, яким у вітчизняній історії була, приміром, Запорозька Січ. Але як же тоді бути з аж занадто тривалими, протягом низки століть, періодами недержавного існування українського етносу, коли населені ним території входили до складу й були об'єктом геополітичних інтересів державницьких формацій інших народів. Виходить, що й говорити про цілісну «зовнішню політику» чи «дипломатію» України в науковому сенсі немає жодних підстав?

Не менше питань виникає і з найдавнішою добою вітчизняної історії (до Різдва Христового й у перші століття нової ери), коли територія сучасної України була тереном переважно не слов'янської, а еллінської й давньоіранської колонізацій, а про існування українського етносу можуть стверджувати лише невиправні фантасти.

Якщо нині йдеться про формування модерної української нації саме на політичній (територіальній), а не етнічній основі, ми не маємо права залишати поза увагою й античні поліси Північного Причорномор'я, й Скіфське, Боспорське та Понтійське царства, і остготську державу Германаріха, і три з половиною століття драматичної історії Кримського ханату та їхній вплив (дипломатичний, політичний, воєнний, економічний, культурний та ін.) на формування вітчизняної державотворчої традиції. Тому, на думку авторів, дипломатична історія України в її сучасних кордонах має стати предметом якнайважливішого вивчення істориками-міжнародниками задля подальшого фахового викладання у вищій школі.

Адже й на етапі новітньої історії людства з її провідною тенденцією до глобалізації міждержавних стосунків, в умовах інтенсивного розвитку наднаціональних структур, які пов'язані з різновекторними міждержавними об'єднаннями, зростання єдності світового простору об'єктивно посилює важливість ролі дипломатії. Це стосується не лише світових потуг, а й нових незалежних держав, які прагнуть закріпити за собою певну нішу в надзвичайно складній системі міжнародних відносин по завершенні холодної війни. Набутий ними досвід має стати джерелом упевненості у власних силах та спонукати до творчого визначення нових, нетривіальних підходів до зовнішньополітичної діяльності на основі позитивних надбань минулого.

Нині, в час глибокого переформатування вітчизняної дипломатії, відмови її від кон'юнктури, меншовартості й беззмістовної та хаотичної «багатовек-

торності», утвердження (на жаль, дещо запізненого) в її роботі принципового положення, якого дотримується весь цивілізований світ, – що в незалежній й самодостатній державі немає постійних друзів, а є лише постійні національні інтереси, не зайвим буде згадати гіркі й повчальні уроки далекого й порівняно недавнього минулого.

Геополітична орієнтація незалежної України потребує від вітчизняних політичної та наукової еліт подолання реліктів гетто-ментальності та меншовартості й вироблення україноцентричної світоглядної моделі, що визначатиме систему координат для проекту подальшого розвитку країни. При цьому слід мати на увазі, що україноцентрична візія системи регіональних міжнародних відносин не протистоїть європоцентричній, а в цілому збігається з нею. Ідея ж незалежності України органічно відповідає теоретичним конструкціям спільного європейського дому.

Для зручнішої роботи з текстом підручника він звільнений від посторінкових чи прикінцевих посилань на використані наукові праці й джерела, що наведені в перелікові основної й додаткової рекомендованої літератури до окремих розділів. Наприкінці них сформульовані аналітичні запитання й завдання для самоконтролю та закріплення навчального матеріалу. Роки життя державних і громадсько-політичних діячів вміщені у фігурні дужки $()$, а терміни правління чи перебування на посаді – в квадратні $[]$.

РОЗДІЛ 1

Територія сучасної України в дипломатичній орбіті держав Стародавнього світу

1.1. Військові походи кімерійців і скіфів у Передню Азію й на Балкани

Першим державним утворенням на території сучасної України, відомості про яке збереглися в писаних джерелах, було кімерійське. Саме про **кімерійців** (від асирійського «*gimri*» – «велетень» з клинописних текстів кінця VIII ст. до н.е.) повідомляє легендарний давньогрецький епічний співець

Гомер в «*Одіссеї*»¹ й такі відомі античні автори, як історик Геродот (490/480–425 до н.е.), поет Каллімах (310–240 до н.е.) і географ Страбон (64/63 до н.е. – 23/24 н.е.).

На поч. I тис. до н.е. кімерійці займали значну степову територію між Дністром (античний *Тирас*) і Доном (*Танаїс*), а також Кримський і Керченський півострови. Швидше всього, вони були іраномовними вихідцями зі Сходу, які опанували мистецтво їздити на конях, а завдяки контактам із майстерними оброблювачами металів на Кавказі започаткували на українських землях **добу заліза**. Зростання ролі кінних воїнів зумовило занепад великих родів і виникнення військової знаті, з якої вийшли царі.

У 730-х рр. до н.е. більша частина кімерійців рушила на південь уздовж кавказького узбережжя Чорного моря (відтоді у грузинів і вірмен збереглися слова «гумері», «гмірі», «гмір», що означають «велетень», «ідол», «герой», «могутній»), їхня кавалерія була рухливою й володіла невідомою народам Стародавнього Сходу тактикою масованої кінно-стрілецької атаки. Протягом наступного десятиліття кімерійці завдали поразки царю могутньої південно-кавказької держави **Урарту – Русі I [730–714 до н.е.]** й опанували східну частину Малої Азії. Історики вважають, що саме в битві з кімерійцями загинув творець тогочасної воєнної наддержави **Ассирії – цар Саргон II [722–705 до н.е.]**, володіння якого простягалися від кордонів Стародавнього Єгипту до узбережжя Перської затоки.

¹ Гомер розмістив «царство кімерійців» – «хмарами вкутане вічно й туманом», поблизу входу до потойбічного світу – царства Аїда.

Але коли близько 679/678 р. до н. е. кімерійці спробували просунутися на територію власне Ассирії (сучасний Північний Ірак), вони зазнали невдачі й змушені були піти на мирні переговори. Як наслідок, частина кочовиків перейшла на службу до ассирійського царя **Асархаддона [680–669 до н. е.]**.

Згодом, коли з північного сходу до Передньої Азії вдерлися **скіфи**, могутність кімерійців у *середині VII ст. до н. е.* була зламана. Їхні рештки осіли в північно-східній частині Малої Азії (у районі сучасного Сінопа), де поступово злились із місцевим населенням. Та ж частина кімерійців, яка залишилася в Північному Причорномор'ї, сконцентрувалася в гірському Криму й стала відома античним авторам під найменуванням **таврів** (грец. *Táuroi* – бики). Але пам'ять про кімерійців – загадковий народ давньоукраїнської історії – збереглася. Греки-переселенці, які з'явилися в українському Надчорномор'ї в VI ст. до н. е., тобто вже через 100 років після перебування тут кімерійців, називали багато місць «кімерійськими»: *Боспор Кімерійський* (Керченська протока), «кімерійські» переправи, «кімерійські» стіни, місто і гора Кімерік.

Скіфи (еллінською *Σκύθαι* – «лучники») ж стали одним із найвідоміших народів у Стародавньому світі, тому «скіфським» нерідко називають цілий період євразійської, а також української, історії. Власне скіфи (на відміну від населення контрольованих ними територій, яке нерідко так само іменувалося еллінами) були давньоіранськими племенами, що переселилися на територію сучасної України із-за Волги і степів між Каспієм, Уралом та Аральським морем. Більша їх частина заснувала на Північному Кавказі своє перше «царство Ашкуча» й через сучасний Дагестан і Дербентський прохід рушила на південь.

Після розгрому кімерійців скіфи перетворилися у велику політичну силу й, скориставшись міжусобицями в Ассирії після смерті **Ашшурбаніпала [669–627 до н.е.]**, вдерлися до Сирії та Палестини, де справили жахливе враження на другого з так званих іудейських «великих пророків» – **Єремію**. Скіфська кіннота вийшла на кордони Єгипту, і фараон **Псамметіх I [663–610/609 до н.е.]**, який незадовго до того за допомогою еллінських найманців вигнав із країни ассирійців та відновив її державну єдність, змушений був відкупитися від скіфів щедрими дарами. За свідченням античних істориків, скіфи панували в Передній Азії 28 років і, спільно з повсталими вавилонянами та мідянами, взяли діяльну участь у зруйнуванні Ассирійської й Урартської держав. Але під тиском мідійського царя **Кіаксара [625/624–584 до н.е.]** вони масово переселилися через Кавказ до Північного Причорномор'я.

Завдяки азійським походам скіфи потрапили під сильний вплив «річкових цивілізацій» і в степах від Дунаю (*Істр*) й до Дону завершили політичне формування **Великої Скіфії**. До її складу, як свідчить у четвертій книзі своєї «*Історії*» Геродот, що особисто побував у Північному Причорномор'ї, входило багато різних племен. Власне скіфами-іранцями, тобто азійськими номадами, були племена **царських скіфів і скіфів-кочовиків**, які жили в степах на схід від нижньої течії Дніпра (*Борисфена*). Вони становили ядро Скіфії й панували над усіма іншими племенами, мабуть, такими ж власне скіфами були й

землеробсько-скотарські племена дніпровського лісостепового Лівобережжя – так звані **скіфи-землероби**.

У лісостепу між Дністром і Дніпром локалізувалися **скіфи-орачі**, або **сколоти**, що були етнічними праслов'янськими племенами з віддавна традиційною для цих країв хліборобською культурою. Частина іраномовних скіфів змішалася з давніми еллінами й осіла на чорноморському узбережжі між Дніпром і Дністром, їх називали «**калліпідами**». Північніше, між Дністром і Південним Бугом (*Гіпанісом*), жили **алазони**, теж осіле, очевидно скіфсько-фракійське плем'я.

Невдовзі відбулися події, що корінним чином змінили геополітичну ситуацію в Причорномор'ї. Як повідомляє Геродот, володар світової держави від Єгипту до Північно-Західної Індії – перський цар **Дарій I Гістасп [522–486 до н.е.] у 514/513 р. до н.е.** рушив у похід проти скіфів, щоб помститися за їхнє колишнє вторгнення в Мідію й «за те, що скіфи, які перемогли своїх супротивників – мідян, першими порушили мир». Певна річ, справжні причини Дарієвого походу не мали нічого спільного із захистом інтересів уже не існуючого Мідійського царства, землі якого, до речі, завоювала та ж Персія. Однак ця версія була досить зручною, бо не лише виправдовувала похід персів згідно з поширеним в давнину міжнародно-правовим принципом – «**око за око, зуб за зуб**», а й підкреслювала статус імперії Ахеменідів як законної спадкоємиці великих царств минулого.

Що ж до справжніх мотивів перської агресії проти етнічно споріднених скіфів, то більшість фахівців вважає, що воно було частиною єдиного стратегічного плану: відрізати поліси європейської Еллади («**Малої Греції**») від північчорноморського хліба й істотно послабити їх перед подальшим завоюванням, а також забезпечити стратегічні тили Персії. На чолі 700-тис. війська (дані, очевидно, перебільшені) Дарій I переправився через Босфор, долаючи опір фракійських племен, та вдерся у степове Причорномор'я. За Страбоном, перське військо дійшло до *Гетської пустелі* (сучасний *Буджацький степ* між Прутом і Дністром) і змушене було повернути назад, ледве не загинувши від нестачі води й продовольства. Якщо ж вірити Геродоту, військо Дарія I за місяць досягло узбережжя Азовського моря (*Меотиди*), де кочували царські скіфи.

Вони звернулися по допомогу до сусідніх племен, і лівобережні **будини** з **гелонами** та іраномовні **савромати** (з III ст. до н.е. відомі як «**сармати**» – від давньоіранських коренів *sar* – «володар» і *mada* – «жінка», тобто з помітними пережитками матриархату) із-за Дону погодилися бути союзниками скіфів. Але північні племена **андрофагів**, **меланхленів**, **неврів** і фракійці – **агафірси** відмовилися брати участь у війні. Тому, не маючи достатніх сил для того, щоб вступити в битву з персами, скіфи під керівництвом трьох царів – **Іданфірса**, **Скопасіса** й **Таксакіса** почали відступати вглиб країни, засипаючи на шляху криниці, джерела і знищуючи траву. Переслідуючи скіфів, перси перейшли Дон і згодом досягли Волги (*Оару*), але скіфи обманули ворога й повернулись до

Причорномор'я. Однак найбільш вірогідною є думка тих вчених, які вважають, що армія Дарія не просунулась на схід від Сіверського Дінця (*Sirgisa*).

Дарій I змушений був знову наздоганяти скіфів, які трималися на відстані одного дня дороги й відходили на землі племен, що відмовилися бути їхніми союзниками. *«Коли вже довго так тривало і не було тому краю, – писав Геродот, – послав Дарій кіннотника до скіфського царя Іданфірса, щоб йому переказав таке: «Дивний чоловіче, чому ти постійно втікаєш, хоч маєш змогу вибирати щось із двох? А саме, якщо думаєш, що можеш протистояти моїй силі, то спинися, покинь блуканину й проведи бій; коли ж гадаєш, що ти слабший, то кинь тікати, принеси в дар своєму панові землю й воду і розпочни переговори».*

Правитель Великої Скіфії цілком дипломатично, але з великою гідністю відповів завойовнику: *«Я ще ніякої людини не злякався і не втік перед нею давніше, отже, й тепер від тебе не тікаю... А що я не воюю з тобою, то й це тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоби боятися за них і чим скоріше починати з вами бій. Та як уже так конечно треба його починати, то ми маємо батьківські могили; ось відшукайте їх і спробуйте знищити, і тоді побачите, чи будемо воювати з вами за могили, чи ні... Тобі ж замість дару – землі й води – пошлю такий дар, як тобі належить послати; а за те, що ти назвав себе моїм паном, будеш іще відповідати».*

Геродот зберіг відомості про ще одне посольство скіфських царів до персів, які потерпали від голоду. Посланець доставив Дарію I *«в дар птицю, мишу, жабу і п'ять стріл. Перси питали того, що приніс, про значення тих дарів; та він сказав... персам, що як вони мудрі, то нехай самі розгадають, що означають ті дари».* Дарій I дійшов висновку, що *«скіфи віддали йому самих себе, землю й воду».* Але царський радник Гобрій вважав, що значення дарів було прямо протилежне: *«Якщо ви, перси, не станете птахами й не полетите в небо, або не станете мишами й не сховаєтеся під землю, або жабами й не скочите в болота, то не повернете назад, а загинете від цих стріл».*

Радник мав рацію: змушений визнати своє безсилля в боротьбі проти скіфів, які успішно застосували тактику вимотування сил противника безперервними нападами (*«скіфська тактика»*), Дарій I залишив Велику Скіфію і безславно пішов за Дунай, покинувши напризволяще поранених та хворих. За свідченням Геродота, скіфи мали намір помститися персам, і для укладення військової угоди направили послів до **Спарті**. Було домовлено, що скіфи вдарять по імперії Ахеменідів через Кавказ, а спартанці висадяться в **Іонії** й вирушать на з'єднання із союзниками.

Проте скіфсько-спартанська угода, навіть якщо вона дійсно була складена, не мала наслідків: повсталих у 500–494 рр. до н.е. іонійців підтримали (та й то суто символічно) лише **Афіни** й **Еретрія** (на о. Евбея), які потерпали від перського контролю над їхніми торговельними зв'язками. А невдалий скіфський похід Дарія I мав далекосяжні історичні наслідки: **сконсолідоване в боротьбі з перською агресією Скіфське царство перейшло до територіальної експансії на Карпати й Подунав'я.**

1.2. Еллінська колонізація Північного Причорномор'я й Приазов'я

Доки основні зусилля скіфів були спрямовані на боротьбу з персами й фракійцями, їхні взаємовідносини з еллінськими полісами Північного Причорномор'я зводилися до нерегулярних набігів на переселенців. Та коли мирна угода з фракійцями остаточно розв'язала руки царським скіфам, їхній тиск

на еллінів став масованим. Кочівники, що не мали ані торговельного флоту, ані портів, ані навичок у морській справі, з одного боку, прагнули забезпечити збут за морем сільськогосподарської продукції, отриманої примусом у землеробів Лісостепу, а з іншого – організувати позаекономічну експлуатацію самих полісів.

За образним висловом відомого давньоримського оратора і громадського діяча **Марка Тулія Цицерона (106–43 до н.е.)**, еллінські поліси в Північному Причорномор'ї виявилися ніби пришитими до «варварського поля» Великої Скіфії. Масовий колонізаційний рух давніх греків припав на VIII–VI ст. до н.е. – час формування у еллінів міст-держав (полісів), пошуків джерел сировини (особливо металів і лісу), продовольчих ресурсів (передусім хліба), пізніше – рабів і ринків збуту для товарів. У виявленні нової батьківщини брали участь, у першу чергу, безземельні селяни, а також ремісники, торговці й представники родової аристократії, що зазнали поразки в політичній боротьбі. У Північне Причорномор'я греків манили родючі ґрунти, багатий рослинний і тваринний світ, рибні ресурси, зручні гавані.

Провідну роль у колонізації басейну Чорного моря (*Понта Евксінського* – давньогрецькою «моря гостинного») відіграв малоазійський **Мілет**, що за визначенням давньоримського енциклопедиста-історика й державного діяча **Плінія Старшого (23/24–79)** став «родоначальником більш як дев'яноста міст». У 647 р. до н.е. мілетянами було засноване перше в Північному Причорномор'ї поселення **Борисфеніда** на острові Березань у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману (на початку нової ери острів стане місцем вшанування обожнюваного еллінами міфічного героя Троянської війни – **Ахілла**), через півстоліття – **Ольвія** (еллінською – «щаслива», на правому березі Бузького лиману біля с. Парутиного Очаківського району Миколаївської області) і **Пантікапей** (давньоіран. – «рибний шлях», на місці сучасної Керчі), а протягом VI ст. до н.е. – **Тіра** (на території сучасного Білгорода-Дністровського), **Ніконій** (на східному березі Дністровського лиману), **Феодосія**, **Німфей** (біля с. Ельтиген (Героївка) в складі Керчі), **Мірмекій** (на північному березі Керченської бухти), **Тірітака** (на місці сучасного с. Аршинцевого на південь від Керчі), **Кімерік** (на Керченському півострові) і **Керкінітида** (на місці сучасної Євпаторії).

Завдяки посередництву Ольвії скіфські племена отримували вино, парадну кераміку, ювелірні прикраси й, у свою чергу, ольвіюполіти вивозили зерно, продукти скотарства й рабів, яких потребували поліси Еллади. Товари, що вивозилися з Малої Греції, через Ольвію Дніпром і Бугом поширювалися значною територією України, аж до сучасного Києва. Тісні зв'язки Ольвії зі скіфськими

племенами призвели до появи так званих **скіфоеллінів** (чи **мікселлінів**) – скіфського населення поліса й сільської округи, що сприйняло давньогрецьку мову та окремі риси античного способу життя й культури.

Пантікапей, що мав зручну гавань і географічно вигідне розташування, став лідером **Боспорської симахії** (від давньогрец. συμ – «разом» і μαχία – «битися») – різновиду міждержавного союзу, що оформлювався безстроковою або строковою угодою про боротьбу проти спільного ворога. Водночас навколо храму Аполлона, спорудженого на пантікапейському акрополі, сформувалася релігійна **амфіктонія** (від давньогрец. ἀμφι-κτιόνες – «сусіди») – союз для охорони спільних релігійних святилищ, захисту храмових скарбів і організації релігійних свят. Невдовзі союз боспорських полісів почав карбувати власну срібну монету – **драхму** егінської монетної системи (6,07 г). Вищі магістрати Пантікапея – архонти з роду Археанактидів – стали й архонтами Боспору та зосередили в своїх руках керівництво зовнішньою політикою, збройними силами, здійснювали політичний контроль над внутрішнім життям міст і сусідніми племенами.

Але розрізнені й віддалені поліси Північно-Західного Причорномор'я виявилися не в змозі протистояти тиску з боку скіфів і погодилися на своєрідний **протекторат Скіфського царства**. За свідченнями Геродота, що відвідав Ольвію в 440-х рр. до н.е., в місті знаходився палац скіфського царя **Скіла**, що регулярно навідувався туди, беручи участь у громадських святкуваннях і релігійних обрядах. Мати Скіла – гречанка з Істрії навчила сина еллінській мові й писемності, тому «він змалку був більше схильний до грецьких звичаїв, бо так його виховано». Дізнавшись про те, що Скіл брав участь у відправі культу Діоніса, скіфи повстали проти царя й передали владу його молодшому зведеному брату **Октамасаду**.

Щоправда, залежність полісів Північно-Західного Причорномор'я від Скіфського царства стосувалася лише економічного життя й не торкалася внутрішньополітичних питань. І в Ольвії, й у Ніконії, і в Керкінітиді функціонували народні зібрання, що видавали постанови, міські магістратури й різноманітні релігійні та політичні об'єднання громадян. Ольвія навіть уклала зі своєю метрополією Мілетом договір про **ісополітію** (від еллінського ισολοιτεία – «рівність», в даному випадку – «подвійне громадянство»). Водночас поліси були зобов'язані сплачувати скіфам данину й частково утримувати їхнє військо.

Тим часом, після переможного для еллінів завершення війн із Персією та укладення у **449 р. до н.е. Каллієвого миру** надзвичайно зросла могутність **Першого Афінського морського союзу**. В період розквіту він охоплював майже 200 полісів, поширивши свій вплив на північночорноморські колонії. Відомий давньогрецький письменник й історик **Плутарх** (бл. 46–127) у **«Порівняльних життєписах»** повідомляє, що коли в **438/437 р. до н.е.** «великий і чудово оснащений» афінський флот приплив у Чорне море, його командувач стратег **Перікл** (бл. 490–429 до н.е.) «зробив для грецьких міст усе, про що вони просили, і ставився до них з винятковою доброзичливістю, а навколешнім варварським племенам, їхнім царям і дрібним володарям показав

ую могутність Афін, безстрашність і відвагу афінян, які плавають, куди хочуть, ставши володарями моря».

Справжньою метою експедиції Перікла було прагнення включити причорноморські поліси до складу Афіньського морського союзу, встановити в них проафінські демократичні політичні режими й, головне, створити міцну базу забезпечення Атики хлібом з огляду на неминучу війну зі Спартою за гегемонію в Малій Греції. Так, у **Сінопі** на південному узбережжі Чорного моря за підтримки афіньського флоту й загону воїнів місцеві демократи вигнали тирана *Тімесілея*, що разом із родиною та прибічниками переселився до близької йому за духом Ольвії.

Перетнувши Чорне море найкоротшим шляхом, Перікл підійшов до узбережжя Боспору і включив до складу Афіньського морського союзу Німфей, що перебував під скіфським протекторатом. Відтоді поліс мав сплачувати Афінам *форос* (від давньогрецького *φόρος* – «несу») – грошовий податок у розмірі 1 таланту (більше 26 кг срібла). Рушивши далі на захід уздовж узбережжя Криму, афіньський флот підійшов до Ольвії. Внаслідок дипломатичних переговорів зі скіфськими правителями Періклу вдалося пом'якшити втручання варварів у внутрішнє життя поліса, забезпечити йому право самостійно вирішувати питання державного ладу й включити до числа афіньських союзників. За угодою з Ольвії було усунено скіфського намісника, і в місті відродилася тиранія. Як видно з монетного матеріалу, членом Афіньського морського союзу стала й Тіра.

Афіньське домінування на Чорному морі було підірване **Пелопоннеською війною 431–404 рр. до н.е.** зі Спартою. Вже в **422/421 р. до н.е.** спалахнуло антиафінське повстання на о. Делос (до завершення грецько-перських війн там знаходилася скарбниця Афіньського морського союзу), що було придушене. Частина виселених з острова делосців разом із набагато більшим контингентом демократів південночорноморського поліса *Гераклеї*, що зазнали невдачі в політичній боротьбі, висадилися на південно-західній околиці Криму й заснували **Херсонес** (давньогрецькою – «півострів»).

У результаті поразки Афін у Пелопоннеській війні й розпуску морського союзу причорноморські поліси отримали політичну свободу, а Німфей був переданий командиром афіньського гарнізону **Гілоном** (дідом відомого оратора **Демосфена**) Боспору. Тому **IV ст. до н.е. стало апогеем економічного й політичного розквіту незалежних полісів у Північному Причорномор'ї**, де меншою мірою, ніж у Малій Греції, відчувалася криза полісної системи. Провідними політичними центрами регіону, до котрих тою чи іншою мірою тяжіли інші поліси, залишалися Ольвія і Боспор.

У **громадянській присязі** херсонеситів, викарбуваній напр. **IV – на поч. III ст. до н.е.**, говориться: «Не зраджу ні Херсонеса, ні Керкінітиди, ні Калос-Лімена, ні інших укріплених пунктів, ні з решти території, якою херсонесці управляють чи управляли, нічого нікому, ні елліну, ні варвару, але буду оберігати все це для херсонеського народу». На відміну від політично нестабільної,

здебільшого тиранічної, Ольвії й монархічного Боспору, Херсонес був **рабовласницькою республікою з демократичною формою правління**.

Зовнішнім показником сили й міцності причорноморських полісів стало відбиття в **331 р. до н.е.** Ольвією нападу одного з полководців **Александра Македонського [336–323 до н.е.]** – намісника Фракії **Зопіріона**. Тоді 30-тис. македонська армія, що через Північне Причорномор'я і Кавказ мала пробитися до Александра, який перебував у Месопотамії, щільно оточила місто. Ольвія вдалася до рішучих заходів, щоб відстояти незалежність: багатьом неповноправним мешканцям були надані громадянські права для вступу в ополчення, скасовані борги, частина рабів відпущена на волю. Ольвіюполітам підійшли на допомогу скіфські загони, в результаті чого македонські війська зазнали поразки, Зопіріон загинув, а Александр Македонський остаточно визначився на користь здійснення саме індійського (східного) походу.

На тлі військово-політичного послаблення Великої Скіфії підвалини могутності **Боспорської держави** були закладені за правління **Сатіра I [433/432–389/388 до н.е.]** і його сина – **Левкона I [389/388–349/348 до н.е.]**. У зовнішній політиці обидва зосередилися на оволодінні Феодосією, де знайшли притулок боспорські вигнанці – противники династії **Спартоکیدів**. Але Феодосія отримувала воєнну допомогу від Гераклеї, що небезпідставно вбачала в боспорській експансії на захід загрозу незалежному існуванню свого дочірнього поліса – Херсонеса. Сатір I загинув під час облоги Феодосії, й справу довершив уже його син: місто змушене було підкоритися, й Спартокіди почали іменувати себе **«архонтами Боспору й Феодосії»**. Не випадково бл. 375 р. до н.е. Боспор вперше почав карбувати золоту монету.

1.3. Боротьба Понтійського царства і Боспору з Римом

Відтоді Боспорська держава набула нової якості: стала не давньогрецькою, а греко-варварською, в якій стосовно еллінів правителі називали себе архонтами, а щодо місцевих племен – царями. Дослідники вважають, що розміри господарської території Боспорської держави з часів Левкона I ся-

гали близько 5 тис. кв. км, чисельність населення в сільських районах – 100–150 тис. осіб, а загальна кількість мешканців – 150–200 тис. осіб. Зовнішньоторговельні зв'язки Боспору, переважно морські, розвивалися з полісами Південного й Північного Причорномор'я, західного узбережжя Малої Азії, островами Фасос і Хіос. **Але протягом усього IV ст. до н.е. в Боспорі домінував експорт до Афін, оскільки ті після поразки в Пелопоннеській війні й втрати сицилійського ринку відчували гостру потребу в боспорському хлібі.**

Відомий афінський оратор і громадсько-політичний діяч **Демосфен (384–322 до н.е.)** надзвичайно високо оцінював торговельні зв'язки з Боспором: **«Хліб, що його привозять водою з Понту, кількістю дорівнює всьому привозу з інших ринків. І це пояснюється не тільки тим, що ця земля виробляє величезну**

кількість хліба, а й тим, що її правитель Левкон звільнив від мита купців, які везуть хліб в Афіни, і оголосив наказ, щоб ті, хто відпливає до нас, вантажились перші... Позаторік, коли скрізь не вистачало хліба, він прислав вам хліба не тільки в достатній кількості, але навіть у такій, що від продажу його було виручено 15 талантів». Щорічно, за твердженням Демосфена, в Афіни з Боспору ввозилося 16380 т хліба, а всього при задовільному врожаї Спартокіди могли експортувати не менше 32–48 тис. т зерна. Торговельні зв'язки з Афінами не припинялися і в наступні часи, за хлібний дар у 7,7 тис. літр² афіняни у II ст. до н.е. двічі відряджали посольства з подякою до Пантікапея.

Мала Скіфія найбільшої могутності досягла в сер. II ст. до н.е. за правління царя **Скілура**, що побудував власний флот і прагнув оволодіти морськими портами для встановлення контролю над хлібною торгівлею в регіоні. Скілур підпорядкував Ольвію й налагодив у ній карбування монети з власним ім'ям, а також за допомогою місцевих купців організував експорт збіжжя. Водночас скіфи потурбувалися про залучення на свій бік нащадків кімерійців – гірських таврів, що дало змогу Скілурові захопити в Західному Криму херсонеські Керкінітиду і Калос-Лімен.

Херсонеська республіка гарячково шукала виходу: то намагалася підкупити скіфів «дарами», то зближувалася з понтійським царем **Фарнаком I [бл. 190–159 до н.е.]**, що прагнув виставити себе захисником полісів проти навколишнього варварського населення. **Понтійське царство** було елліністичною державою у родючій і багатій на корисні копалини північно-східній частині Малої Азії, що виникла в процесі боротьби діадохів – спадкоємців Александра Македонського в **302/301 р. до н.е.** Енергійний і гнучкий Фарнак I раптовим ударом захопив один із найбагатших полісів – Сінопу, що контролювала прямий шлях через Чорне море, і зробив її своєю резиденцією, а також налагодив економічні й культурні зв'язки з Афінами і о. Делос.

Далекоглядний понтійський цар рано оцінив потенційну міць і силу Рима й зумів переконати його у своїй лояльності. А в **179 р. до н.е.** між Фарнаком I і Херсонесом був укладений спеціальний договір, фрагмент якого зберігся в херсонеському надписі. За угодою, понтійський цар зобов'язувався надавати військову допомогу в тому разі, «якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес чи на підвладну херсонеську країну, чи будуть кривдити херсонесців».

Перспектива створення великої держави, що охопила б усі береги Чорного моря, відповідала інтересам мешканців полісів, оскільки в такому разі вони отримували безперечні політичні й економічні вигоди від встановлення регіональної системи безпеки й перетворення Чорноморського басейну в єдиний економічний простір. **Елліністичний світ** був вражений гострою суспільно-політичною й економічною кризою: Рим захопив Малу Грецію, Македонію й Пергам; на Сході під натиском кочових народів впало Греко-Бактрійське царство, іраномовні родичі скіфів і сарматів – парфяни окупували Мідію й

² Давньогрецька літра дорівнювала бл. 0,34 кг.

Вавилонію; колись велика елліністична держава Селевкідів – головний правонаступник імперії Александра Македонського – скоротилась до розмірів невеличкого утворення на півночі Сирії й повільно агонізувала; птолемейський Єгипет втратив азійські володіння й ледве порався із внутрішніми проблемами.

За таких обставин **Понтійське царство стало опорою елліністичного Сходу в спротиві римській експансії**. Регіональну політику Фарнака I успішно продовжив його син **Мітрідат V Еввергет** (давньогр. – «благодійник») [бл. 150–121 до н.е.], що створив найману армію і розпочав будівництво потужного військового флоту. Понтійський цар, розширюючи кордони своєї держави, водночас прагнув зберегти дружбу з римлянами і взяв участь на їхньому боці в **Третій Пунічній війні 149–146 рр. до н.е.** та придушенні антиримського повстання в Пергамі під проводом **Аристоніка**. Але після розгрому повсталих у 129 р. до н.е. Рим почав вбачати у Понтійській державі свого потенційного ворога й, зрештою, організував убивство Мітрідата V.

Його 11-річний син – **Мітрідат VI Евпатор** («народжений славетним батьком») змушений був переховуватися в горах і повернув собі владу лише в **113 р. до н.е.** з твердим переконанням, що його непримиренним ворогом є Рим. Загальна військово-політична ситуація в Середземномор'ї на той час певною мірою сприяла планам понтійського царя: на Апеннінський півострів рушили германські племена *кімврів* і *тевтонів*, у Римі вкрай загострилася соціальна атмосфера, на Сицилії знову спалахнуло велике повстання рабів, і Рим якийсь час не мав достатньо сил, щоб перешкодити Евпатору розширювати свою державу за рахунок територій у Малій Азії й на Кавказі.

Коли херсонесити проголосили Мітрідата VI своїм **«простатом»** – захисником, він відрядив у **110 р. до н.е.** до Криму полководця **Діофанта** з великими військовими силами. Скіфський цар **Палак** уклав союз із сарматським племінним об'єднанням **роксоланів** (давньоір. – «білі алани»), але, попри чисельну перевагу над понтійцями, зазнав поразки й у **108 р. до н.е.** скорився Мітрідату VI. Економічні³ й військові ресурси Північного Причорномор'я дозволили Мітрідату мобілізувати 120-тис. професійну армію і створити військово-морський флот із кількох сотень кораблів для організації **«північного походу»** на Рим у союзі з царем **Великої Вірменії – Тіграном II [96–55]**, сарматами і фракійцями. Але всі три **«Мітрідатові війни» 89–84, 83–81 і 74–64 рр. до н.е.** починалися вдало для понтійського царя, проте закінчувалися в цілому програшем. Величезні побори з населення для утримання війська, будівництва флоту й фортечних споруд, вербування до армії рабів, а потім і морська блокада римлян виснажили Боспор і спричинили в ньому невдоволення.

До всіх негараздів додалося стихійне лихо – руйнівний землетрус у **63 р. до н.е.**, після чого повстали Фанагорія, Феодосія і Німфей. Ховаючись на вершині гори в Пантікапеї від збурених солдат, які проголосили правителем

³ Данина з полісів регіону становила 200 талантів срібла (більше 5 т) і 180 тис. медимнів хліба (майже 9,5 млн літр).

його сина – **Фарнака II**, Мітрідат VI Евпатор наказав начальнику охорони заколоту його. Понтійське царство було включене до складу Римської держави, але управління над Боспором з ласки відомого римського полководця **Помпея Великого (106–48 р. до н.е.)** зберіг Фарнак, який отримав статус «*друга і союзника*» переможців.

**1.4. Римське
домінування
в Чорноморському
регіоні й «Велике
переселення народів»**

Відтоді Північне Причорномор'я міцно увійшло в орбіту військово-політичних інтересів Стародавнього Риму, хоча процес узалежнення полісів від новонародженої світової імперії часом набував драматичного характеру. Правителем Боспору після загибелі Фарнака II в Криму проголосив себе його бунтівний намісник **Асандр [47–17 р.**

до н.е.], що для надання законності цьому акту одружився з донькою колишнього сюзерена – **Дінамією**. З діяльністю Асандра пов'язують побудову оборонних укріплень на Керченському півострові, відновлення флоту й успішну боротьбу з піратами. За імператора **Октавіана Августа [27 р. до н.е. – 14 р. н.е.]** римляни змушені були офіційно визнати Асандра царем.

Після смерті Асандра Дінамія стала самостійною правителькою Боспору й, хоча з огляду на обставини офіційно дотримувалася лояльності щодо Риму, всіляко підкреслювала свою спорідненість із Мітрідатом VI Евпатором та прагнула продовжити його антиримську політику. За правління сина Дінамії й Асандра **Аспурга [9/8 р. до н.е. – 37/38 р. н.е.]** міжнародне і внутрішньополітичне становище Боспорського царства стабілізувалося, почався другий період його розквіту. Аспург поновив боспорський протекторат над Херсонесом і вів успішні війни зі скіфами й таврами, у 14 р. він також отримав титул «*друга римлян*» і на честь нового римського імператора – **Тіберія I [14–37]** – узяв собі ім'я **Тіберій Юлій**. Відтоді майже всі правителі Боспору, крім власних особових імен, мали ще римські імена Тіберія Юлія, чим підкреслювали свої зв'язки з імперією. *Але Боспорське царство й надалі залишалось суверенною державою, його правителі не платили жодних податків Риму й не поставляли воїнів імператорській армії.*

Херсонес перманентно стикався зі скіфською загрозою, не випадково автор опису Чорноморського узбережжя – давньогрецький історик і письменник **Арріан Флавій (бл. 95–175)** називав скіфськими Керкінітиду й Калос-Лімен. Громадяни Херсонеса змушені були звернутися по допомогу до намісника римської провінції **Мезії – Тіберія Плавтія Сільвана**. Бл. 63 р. він, як зазначається в надмогильному надписові, «відігнав царя скіфів від Херсонеса» і залишив у місті гарнізон.

З приходом у Херсонес римських легіонерів там остаточно перемогла аристократична партія, і зникли останні рештки демократичного ладу. З того часу знатні родини, що виступали опорою римського панування, почали отримувати права римського громадянства. Якийсь час імператор

Нерон [54–68] пропонував підпорядкувати все Північне Причорномор'я провінційному управлінню, але після смерті Нерона цей план був облишений.

Тому аж до сер. II ст. влада Риму в Херсонесі залишалася умовною, а кривавий обов'язок захисту міста від тавро-скіфів імперія, згідно зі своїм принципом *«поділяй і владарюй»*, надавала Боспору. Остаточне звільнення Херсонеса від боспорського протекторату відбулося за римського імператора **Антоніна Пія [138–161]** після численних дипломатичних клопотань як самих херсонеситів, так і їхньої метрополії – Гераклеї Понтійської. На честь цієї важливої події в місті почалося карбування монет зі словом «елевтерія» (визволення).

Якщо Херсонес був осередком римського військово-політичного домінування в Криму, то придністровська Тіра в **57 р. н.е.** була включена до складу провінції **Мезія**, а після її поділу на Верхню й Нижню стала провінційним містом останньої. Численна римська залога була введена в сер. II ст. й до відбудованої після гетського погрому Ольвії, що також увійшла до Нижньої Мезії.

Римська військово-політична присутність на території сучасної України територіально розширилася після розгрому в **105–106 рр.** імператором **Марком Траяном [98–117]** царя *даків Децебала*. Для оборони Нижнього Дунаю і Північно-Західного Причорномор'я від помсти вцілілих даків та їхніх союзників – придністровських *кельтів-бастарнів* і сарматів-роксоланів – Траян організував спорудження оборонної системи з трьох рядів валів (двох земляних і одного кам'яного). Рештки *«Траянових валів»* до сьогодні збереглися на території Поділля (Вінницька, Хмельницька і Тернопільська області), Буковини і Молдови. Показово, що в III–IV ст. місцеві слов'янські племена використовували «Траянові вали» вже для оборони від римлян, а після залишення ними Дакії – від кінноти кочовиків (для цього було засипано рів з північного боку валу й викопано з південного). У Середньому Придніпров'ї подібні споруди, зведені трохи пізніше *слов'янами-антами*, мають назву *«Змієвих валів»* і є переконливими аргументами на користь існування у їхніх будівельників достатньо розвиненої державної організації.

З етнонімом роксоланів, які протягом I–II ст. поширили свою гегемонію на територію майже всієї Степової й Лісостепової України, ще в сер. XVIII ст., в розпал наукової полеміки з *«норманістами»*, відомий російський вчений **М. Ломоносов (1711–1765)** пов'язав цікаву *версію походження етноніму «рос/рус»*. Пізніше її підтримала низка знаних українських і російських дослідників, серед яких В. Абаєв, М. Брайчевський, Ю. Павленко, М. Фасмер та ін. За цією гіпотезою корінь «рос» виводиться із давньоіранського «рокс» – білий, світлий. Тобто «роксолани» – це або «північні» алани (для багатьох індоєвропейських народів, зокрема і слов'ян, білий колір асоціюється з північчю, а також і з верхом – в географічному – вгору по річці, чи соціальному розумінні), або ж русяві, світловолосі алани, що мало б природно відбутися при змішанні окремих прийшлих із-за Каспію сарматських груп зі слов'янським населенням більш північних районів Східної Європи.

На середину III ст. Римська імперія, оточена звідусіль ворогами й розколата громадянськими війнами, вже не могла більше підтримувати союзників Північного Причорномор'я (за винятком Херсонеса) перед лицем **«Великого переселення народів»**, як науковці умовно називають сукупність етнічних переміщень у пізньоантичній і ранньосередньовічній Євразії, головним чином з периферії Римської імперії (з 395 р. – окремо Західної й Східної Римських імперій) на її територію, а також у її межах.

Ще напр. II ст. племена східних германців – **готів**, які мешкали на південному узбережжі Балтики й у пониззях Вісли, рушили в південно-східному напрямкові вгору по Віслі, Західному Бугові й, розділившись на Волині на **остготів** (східну гілку) та **вестготів** (західне відгалуження), попрямували далі: перші – вниз по Дніпру до Криму й Азовського моря, а другі – вниз по Дністру й Пруту до Дунаю. На шляху до Понту й Меотиди остготи, як розповідає їхній історик **Йордан** у праці **«Про походження та діяння готів»** (551), вторглися до землі **спалів** у Східному Поділлі – очевидно слов'янського народу, відомого античним письменникам як **«пали»**, а давньоруським літописцям – як **«поляни»**. Йордан стверджує про перемогу готів у війні зі спалами, але в дійсності було дещо інакше, оскільки «переможці» змушені були **«спішити на край Скіфії, над Чорне море»**.

Кримська Мала Скіфія зазнала нищівного розгрому від остготів, а римляни після невдалих для них бойових дій змушені були вивести свої гарнізони з Тіри й Ольвії. З падінням Малої Скіфії в Боспорі поновилися мітрідатівські претензії на гегемонію в Криму, але Рим, зміцнілий за правління імператора **Діоклетіана [284–305]** та його наступників, здолав ці тенденції. Діоклетіан, вмів застосовуючи згаданий імперський принцип **«поділяй і владарюй»**, намагався використати остготські племена **тетракситів** і **акацирів** як федератив-союзників, сприяючи їхньому розселенню в стратегічно важливих районах (в долині Алустана, у фортеці Харакс, на підступах до Херсонеса).

Але останнє військово-політичне й міжнародне піднесення Боспорського царства тривало недовго. З часом перервалися регулярні зв'язки Пантікапея з Римом, а в **362 р.**, як повідомляє у своїх **«Діяннях»** римський історик **Ам'ян Марцеллін (бл. 330–400)**, до імператора **Флавія Юліана [360–363]** **«з півночі й пустельних просторів... їхали посольства боспоритів та інших, невідомих раніше народів, з благанням про те, щоб за внесення щорічної данини їм дозволено було мирно жити в межах рідної їм землі, сплачуючи щорічно звичайну данину»**.

Науковці вважають, що це посольство засвідчило перебування Боспору в сфері впливу остготської держави **Германаріха** (Ерманаріха) **[332–375]** – **Геттики** (чи Рейхготланда), яка крім германських охоплювала й скіфо-сарматські та слов'янські племена Степового Причорномор'я й Лісостепу зі столицею в **Данпарстаді** («Дніпровому місті»)⁴. Відмовившись від політики конфронтації

⁴ Знаходився поблизу одного з Дніпрових порогів в околицях нинішнього с. Башмачка Солонянського району Дніпропетровської області.

з Римом, Германаріх зосередився на завоюванні навколишніх народів задля отримання данини, підкоривши, за Амміаном Марцелліном і Йорданом, навіть «венедів» (повісленських слов'ян), «чудь» (естів) й фінномовних мерю та мордву на Волзі. Водночас давні історики нічого не згадали про підпорядкування Германаріхові слов'ян-антів правобережного Лісостепу, яких найавторитетніший український дослідник старожитностей **Михайло Брайчевський (1924–2001)** співвідносив із «полянами» руських літописів.

На його переконання, з чим був згоден і російський академік **Борис Рибakov (1908–2001)**, відомі з численних римських, готських і візантійських джерел **анти** (мовою їхніх сусідів-сарматів – «крайні», «окрайні люди») в той час утворили «**варварське королівство**», подібне до «королівств» бургундів, вандалів, лангобардів чи франків у Західній Європі. Наші пращури вважали себе народом «слова» – спільної мови, тобто «слов'янами», подібно до того, як германські народи часто іменувалися словом *Deutsch*, або *Dutch* – «подібними», проте слов'янські сусіди називали їх «німці», тобто «німі». На жаль, згодом встановився міцний асоціативний зв'язок між полоненими слов'янами і работоргівлею, так що англійські слова латинського походження «*Slav*» (слов'янин) і «*slave*» (раб) широкий загал на Заході почав помилково сприймати як синоніми.

Таким чином, Кімерія, кримська Таврика, Велика і Мала Скіфія, Сарматія, давньогрецькі колонії-поліси, Боспорське царство, германська Гетика були першими державними утвореннями на території сучасної України, що відігравали помітну роль у міжнародному житті Стародавнього світу. Звичайно, вони не були етнічно українськими (хоча і включали до свого складу чи тримали в орбіті військово-політичного впливу території з праслов'янським населенням), але значною мірою вплинули на процеси зародження, формування і розвитку державотворчих процесів у східних слов'ян, слугували єднальною ланкою між ними й спадком близькосхідної та античної цивілізацій.

Контрольні запитання і завдання

1. Як поразка походу Дарія I на Велику Скіфію вплинула на міжнародну ситуацію в Причорномор'ї й Східному Середземномор'ї?
2. Визначте міжнародно-політичні обставини античної колонізації Північного Причорномор'я і Приазов'я.
3. Охарактеризуйте дипломатію Боспорської держави за правління Спартоکیدів.
4. Яке місце посідало Північне Причорномор'я у зовнішньополітичній стратегії Мітрідата VI Евпатора?
5. Чим характеризувалася римська військово-політична присутність на території сучасної України?

РОЗДІЛ 2

Русь у системі міжнародних відносин Стародавнього світу та Розвинутого середньовіччя (від започаткування державності до середини XI ст.)

2.1. Міжнародні обставини формування полянського державного об'єднання

Готський історик Йордан у 1-й пол. VI ст. знав три основні групи слов'ян: **венедів**, що мешкали північніше Карпат у басейні Вісли; **склавинів** – у Карпатському басейні між Дністром і Середнім Дунаєм та **антів** – між Дністром і Дніпром та північніше Азовського моря, «де Понт вигинається лукою».

Інші писемні пам'ятки, зокрема, «*Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і готами*» Прокопія Кесарійського (між 490 і 507 – після 562) й «*Історія*» Менандра Протектора (524–606), а також археологічні та лінгвістичні джерела доповнюють цю картину колонізацією антами територій на південний захід від Дністра в напрямку Трансильванії й Нижнього Дунаю та ареалом північно-східної групи слов'ян в Дніпро-Донецькому лісостепу (**росомони/роси**), Подесенні та Посейм'ї (**сіверяни**), що через віддаленість залишилась невідомою західним авторам.

За правління східноримського (візантійського) імператора **Анастасія I Дікора [491–518]** почалися перші військові походи слов'янських дружин на Візантію, серед яких особлива роль належала антам – наймогутнішим серед слов'ян, за влучним висловом Йордана. Міжнародна ситуація настільки ускладнилася, що, незважаючи на наявність низки фортець по Дунаю, імператорський уряд у 512 р. розпочав будівництво *Довгих стін* між Мармуровим і Чорним морями для захисту Константинополя.

За імператора **Юстиніана I Великого [527–565]**, що мріяв розширити межі своєї держави до кордонів колишньої єдиної Римської імперії, гуни, склавини й анти майже щороку нападали на Візантію, грабуючи балканські провінції та забираючи в полон місцеве населення. Якщо спершу слов'янська експансія за Дунай мала форму сезонних вторгнень, то в **550–551 рр.** слов'яни не тільки лишилися на зиму в імперії, а й виявили тенденцію до осідання на візантійських землях. Відтоді почався активний *процес слов'янізації Балкан*,

що увінчався **формуванням південнослов'янських націй** – болгар, босняків, македонців, сербів, словенців, хорватів і чорногорців.

У пошуках оптимального виходу з критичної ситуації візантійська дипломатія спершу спробувала скористатися ворожнечєю, що спалахнула між склавинами й антами за колонізовані землі. Але вже невдовзі анти і склавини, як зазначав Прокопій Кесарійський, *«вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини»*, тому урядові Юстиніана I довелося в **545 р.** укласти **мирну угоду з антським посольством**, яке відвідало Константинополь. Згідно з нею, анти мали оселитися на лівому березі Дунаю навколо збудованої в Дакії ще Траяном, а на той час спустілої, фортеці *Турріс*. За дотримання мирних відносин і оборону Візантії від нападів тюркомовних болгар та склавинів імператорський уряд обіцяв антам велику платню і всілякі вигоди.

В контексті цих подій низка вітчизняних дослідників (І. Котляр, В. Смолій, Ю. Павленко) розглядає й літописний переказ Нестора про заснування **Києва** полянським князем **Києм**, його братами **Щеком** та **Хоривом** і сестрою **Либідь**. *«Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра... Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда (Константинополя. – Авт.). А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря»*.

Але М. Брайтчевський гадав, що докладно описані Нестором події відбулися пізніше й пов'язані з нашествям **аварів** – великого племінного союзу з домінуванням тюркомовних етносів. Відчуваючи неспроможність лише військовими засобами зупинити слов'ян (напр. 559 р. слов'яно-болгарські загони захопили Фракію й підступили до стін Константинополя, для оборони якого імператор мобілізував усіх, здатних тримати зброю, й виставив до бійниць навіть членів сенату), Юстиніан I зобов'язався платити аварському **кагану** («великому хану») **Баяну** щорічну данину, якщо кочовики будуть захищати дунайський кордон імперії від слов'ян. Відтоді *«авари почали розоряти землю антів, не припиняли грабувати її й обертати в рабство мешканців»*.

Менандр Протектор у своїй «Історії» записав слов'янський історичний переказ, у якому відбився увесь драматизм ситуації. Каган Баян відрядив посольство до слов'янського князя **Даврита** з нахабною вимогою повного підпорядкування й сплати данини. На це Даврит гордо відповів: *«Чи народилася на світі й чи зігрівається променями сонця та людина, яка підпорядкувала б собі силу нашу? Не інші нашим, а ми чужим звикли володіти. І в цьому ми впевнені, доки будуть на світі війна і мечі»*.

Все ж аварські походи призвели до руйнації антської конфедерації, розгрому її осередку в Східному Поділлі й до істотних міграцій у межах об'єднання склавинів. Придунайська частина антів, відрізана рухом аварської

орди від правобережного Лісостепу, консолідувалася в **Союз семи племен**, що в **681 р.** склав слов'янську основу **Першого Болгарського царства** (тюркська болгарська знать, що сприйняла мову і культуру антів, тривалий час посідала в державі пануюче становище й залишила для її назви свій етнонім).

Візантійський історик **Феофілакт Сімокатта (580/585–636/640)** стверджував, що в **602 р.** аварський каган наказав своєму воєначальнику *Апсиху*, гуну за походженням, «знищити плем'я антів, які були союзниками ромеїв» (це остання писемна згадка про антів, натомість в іноземних писемних джерелах утверджується етнонім «роси/руси»). Тому частина **полян** з верхів'їв Південного Бугу відійшла до безпечніших на той час районів Моравії й басейну р. Варти, де у *VIII–IX ст.* сформувала племінне князівство з центром у *Гнезно*. З нього вийшла династія **П'ястів**, що поступово об'єднала під своєю владою всі польські землі. **Саме від етноніму «поляни» в XI ст. пішла назва польської народності й держави.**

Дуліби з верхів'їв Західного Бугу й Прип'яті, що після поразки зазнали від аварів принизливого поводження (за Нестором-літописцем, знатні авари – «обри» запрягали для поїздки до воза дулібських жінок), також частково переселилися до сучасної Чехії та на правобережжя Середнього Подунав'я в сучасній Сербії, де взяли помітну участь у формуванні місцевих слов'янських етносів. А частину **хорватів**, чиїм первинним ареалом були Прикарпаття й Верхнє Подністров'я (назва племінного об'єднання походить, імовірно, від колишнього дако-фракійського населення Карпат – *карнів*: кор/хор-пати/вати), авари силоміць переселили до колишньої візантійської провінції **Срем** (правобережжя р. Драви), де сформувався новий південнослов'янський етнос (ті, хто залишилися на батьківських землях, у Нестора-літописця згадуються як «білі» – північні хорвати). Саме з його верхівки й походив, на думку М. Брайчевського, Кий, що народився у *570-ті рр.* та виховувався при імператорському дворі в Константинополі.

Спируючись на особисті зв'язки (роки навчання в Константинополі та, ймовірно, згаданий Нестором-літописцем візит до імператора) і військово-політичну спілку з правителем Візантії **Іраклієм I [610–641]**, якому вдалося відбити комбінований наступ аварів і персів на Константинополь та повернути втрачені володіння на Близькому Сході, Кий підготував успішне повстання проти ослаблого Аварського каганату. Він скоординував його в часі з анти-аварським виступом західних слов'ян на території сучасних Чехії, Словаччини й південно-західної Польщі під проводом князя **Само [623–658]**.

Але якщо **Держава Само** утвердилася і в процесі подальшого розвитку трансформувалася спершу у **Великоморавське князівство IX – поч. X ст.**, а далі – в **Королівство Чехію** (з 1085 р.), то Кію після конфлікту з візантійською адміністрацією за контроль над *Солунем* (Салоніками) довелося залишити Балканський півострів і обрати осередком своїх володінь Середню Наддніпрянщину, де й було в **другій половині 630-х рр.** засновано майбутню столицю України.

Як свідчать візантійські хроніки, Київ зберігав з Іраклієм I більш-менш тісні стосунки й після відходу на північ, навіть підтримав у 641 р. удову Іраклія I Мартину в її виступі проти пасинка – **Константина III (612–641)**. З геополітичного ж погляду вибір Кия виявився напрочуд вдалим: Середня Наддніпрянщина найменше серед антських земель потерпіла від аварського вторгнення, самі авари невдовзі після заснування Києва були витіснені з Північного Причорномор'я болгарами, а розпад Великої Болгарії в Приазов'ї під ударами **Хозарського каганату** в другій половині VII ст. зняв з порядку денного проблему стосунків із кочівницьким Степом. Географічне ж розташування Києва на стику трьох великих «племінних» утворень – полянсько-роського на півдні, древлянського – на північному заході та сіверянського – на північному сході – об'єктивно перетворювало його в етнічний центр нової державності – Русі.

Невдовзі лісостепове Лівобережжя опинилося під безпосереднім контролем Хозарського каганату, що утворився в степах Нижнього Поволжя й східної частини Північного Кавказу. Але київським полянам вдалося запобігти прямому військовому розгрому, дипломатично погодившись на роззброєння. Нестор-літописець навів давній народний переказ, за яким полян «знайшли хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І принесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?». І вони сказали їм: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?». І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а се оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося».

Очевидно, після спустошення головних життєвих центрів полян по Ворсклі, Тясмину й Росі князь київських полян (ймовірно, з династії Кия) уклав із хозарами певний договір, що охороняв полян від їхнього нападу, але змушував виплачувати хозарам данину й визнавати зверхність кагана. Саме відтоді Київ став центром консолідації всіх сил середньодніпровських – спадкоємиці «Антського царства». Під захист Києва та його правителів почало переходити й населення спустошених аланами та болгарами південних околиць.

Відновлення ними суверенітету підтверджується двома пам'ятками візантійської церковної літератури – «Житієм Св. Стефана Сурозького» (поч. IX ст.) і «Житієм Св. Георгія Амастрідського» (між 825 і 842 рр.). Зокрема, в першому документі розповідається про раптовий похід князя **Бравлина** на візантійські володіння в Криму й облогу та взяття ним **Сурожа** (сучасний Судак). Як і належить «Житію», далі почалися дива: коли Бравлин наблизився до гробниці Стефана Сурозького в головному храмі міста, князь був вражений хворобою (лице Бравлина повернулося назад), що відступила лише після укладення нападником «польового миру». За ним Бравлин прийняв хрещення і згодився повернути награбоване в Херсонесі й Боспорі церковне майно, вивести з Сурожа нападників і звільнити полонених.

Арабські мандрівники-розвідники донесли цікаві відомості щодо «*трьох груп русів*» та їхнього «*острова*», які дослідники локалізують по-різному, всі одностайно погоджуються лише з тим, що центр першої групи **Куяба** – це Київ. З інших варіантів найпереконливішим можна вважати версію про те, що **ас-Славійя** – це Переяслав (нині – Переяслав-Хмельницький), а **ал-Арсанія** – фортеця і старовинний культовий центр **Родня** при впадінні Росі в Дніпро. Тоді «*острів русів*» – своєрідний військовий табір-застава на південь від головних центрів Русі IX ст. – в сучасному межиріччі Дніпра й Тясмину. **Причому арабські мандрівники чітко вирізняють росів-русів як згуртовану військово-політичну силу, що панує над навколишніми слов'янськими об'єднаннями, бере з них данину і торгує чи воює з Візантією й Хазарією.**

Ще одним переконливим свідченням упевненого виходу суверенної Русі на міжнародну арену стала звістка **Бертинських анналів** (блискучої літописної пам'ятки «Каролінгського відродження» IX ст.) про прибуття у **травні 839 р.** до франкського «імператора Заходу» **Людовіка I Побожного [814–840]** в Інгельгейм на Рейні візантійського посольства від імператора **Феофіла [829–842]**. Як зазначив автор хроніки єпископ **Пруденцій**, метою послів «було затвердження договору миру, вічної дружби і любові між обома імператорами і їхніми підданими».

Водночас у листі візантійського імператора йшлося про «*якихось [людей], які говорили, що їх, тобто їхній народ, зовуть Рос [Rhos], і котрих, як вони говорили, цар їхній на ймення Хакан [Chacanus], відправив до нього [Феофіла] заради дружби*». Правитель Візантії прохав Людовіка Побожного, щоб той «*милоствиво дав їм можливість повернутися [в свою країну] і охорону по всій своїй імперії, оскільки шляхи, якими вони прибули до нього в Константинополь, йшли серед варварів, надто нелюдських і диких племен, і він не хотів би, щоб вони, повертаючись ними, потрапили в небезпеку*».

Людовик наказав з'ясувати, хто були ті послі-роси, і ретельне розслідування показало, що вони «*належать до народності шведської [eos gentis esse Sueonum]*». Вважаючи їх «швидше розвідниками», як у Візантії, так і в Франкській імперії, Людовик вирішив затримати «гостей», «щоб можна було достовірно дізнатися, чи з добрими намірами вони прийшли туди чи ні», а візантійського імператора письмово повідомив, що «*коли вони [руси] виявляться людьми вповні добропорядними, а також станеться можливість їм безпечно повернутися на батьківщину, то вони будуть [туди] відправлені з охороною*», а в протилежному випадку будуть під супроводом повернуті до Константинополя з тим, щоб Феофіл «сам вирішив, що з такими належить зробити». Про подальшу долю руського посольства Бертинські аннали мовчать.

З цього повідомлення каролінгського літопису видно, що тоді в Західній Європі ще не знали про Київську державу, зате поява послів руського «**хакана**» (хозарська транскрипція тюркського титулу «кагана») в Константинополі, як і візантійських у Інгельгеймі, виглядає вповні логічно. Візантійська імперія потерпала від наступу Арабського Халіфату, попереднього року в полон до арабів ледь не потрапив сам імператор, виникла загроза безпосередньо Кон-

стантинополю, тому актуалізувалася ідея «хрестового походу» проти мусульманського світу.

Звертає увагу титул київського правителя, на дипломатичній службі в якого перебували скандинави, що на батьківщині звалися **вікінгами** (давньошведською *viking* – «учасник морського походу»), в Західній Європі – **норманнами** (від *northman* – «північна людина»), а на Русі – **варягами** (від *var* – «клятва»). Володар Русі вже прийняв титул «кагана», чим поставив себе на один рівень з монархами Хозарії й Дунайської Болгарії та задекларував суверенність своєї влади.

Минуло лише два десятиліття після описаних вище подій, як Русь гучно повідомила про своє існування, змусивши затремтіти могутню Візантію. На світанку **18 червня 860 р.** Константинополь – столиця імперії, чие зневажливе ставлення до інших, і особливо «варварських», народів було нормою зовнішньої політики, зазнала атаки з моря. 200 суден русів безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що негайно розпочав облогу, одночасно підоспіло й піше військо. Очолював похід київський князь **Аскольд** (у Никонівському літописі XVI ст. – *Осколд*), якого разом зі співправителем **Діром** автор «Повісті минулих літ» безпідставно вважає варягами – «*боярами Рюрика*», що узурпували владу над полянами. Найімовірніше, вони були останніми представниками династії Києвичів.

Але в очах укладача *Найдавнішого київського літописного зводу 1039 р.* вони були прямими нащадками Кия. Та й відомий польський історик і дипломат **Ян Длугош (1415–1480)**, що при написанні своєї «Історії Польщі» використав руські літописи, які не збереглися до наших часів, стверджував: «*Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти й нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті, спадок перейшов до двох рідних братів*», тобто Аскольда і Діра.

Час для нападу на Константинополь був обраний не випадково: ще на весні імператор **Михайло III [842–867]** на чолі 40-тис. війська рушив углиб Малої Азії для відсічі арабам, візантійський флот оперував у районі Криту проти піратів, у столиці залишився лише незначний гарнізон. Більшість дослідників вважає, що київський князь Аскольд був прекрасно проінформований про зовнішньополітичні труднощі й слабкість війська імперії, а Никонівський літопис прямо вказує, що київські правителі «*чули про війну Візантії з арабами і тільки тоді пішли на Царгород*». Імператору довелось залишити війська в Малій Азії та з ризиком для життя пробиратися до столиці, щоб очолити її оборону. Становище обложених було критичним, як згадував у своїй проповіді патріарх **Фотій**, «місто ледве, так би мовити, не було підняте на спис», тобто взяте штурмом.

Але переконавшись у неможливості подолання гігантських стін (лише напр. XII ст. у русів з'явилися облогові машини), Аскольд пішов на таємні переговори з Михайлом III і за великий викуп **25 червня 860 р.** зняв облогу, повернувшись додому «з тріумфом». Щоправда, наступний похід Аскольда на Константинополь у 866 р., як гадають Б. Рибаків і М. Котляр, завершився не-

вдачею, оскільки шторм нагнав руську ескадру у відкритому морі й розкидав легкі човни (ладді). А в **867 р.** до Константинополя прибули послы з Києва, які уклали з новим імператором **Василієм I [867–886]** мирний договір. Він передбачав відновлення припиненої війною русько-візантійської торгівлі, забезпечення привілейованого статусу руським купцям у Візантії, а грецьким – на Русі, виплату Візантією Русі щорічної данини й надання Руссю військової допомоги імперії. Важливою умовою договору була згода на прийняття християнства князем Аскольдом і його найближчим оточенням.

Так відбулося «дипломатичне визнання» Київської Русі світовою імперією Середньовіччя – Візантійською. На хвилі зміцнення міжнародного становища Русі Аскольд допоміг великоморавському князю **Ростиславу [846–870]** відстояти свою незалежність від східнофранкського короля **Людовіка II Німецького [843–876]** і болгарського хана **Бориса I [852–889]**. А Хозарський каганат об'єктивно виконував роль геополітичного заслону Русі від кочових орд зі Сходу.

2.2. Утвердження династії Рюриковичів у Київській державі та її взаємини зі Східною Римською (Візантійською) імперією

На жаль, в апогеї міжнародної могутності Аскольдової Русі джерела гублять з виду її разом із правителем на півтора десятиліття. Літописи знову говорять про Аскольда в зв'язку з появою поблизу Києва в **882 р.** варязького конунга Олега – його непроханого конкурента й організатора державного перевороту, що призвів до утвердження в Русі нової князівської династії – **Рюриковичів.**

Доки на півдні Русь здобувала одну зовнішньополітичну перемогу за другою, північний центр східнослов'янського державотворення – об'єднання *ільменських словен* із осередком у *Ладозі* стало об'єктом **варязької (норманської) експансії.** Наявність у даному випадкові *двох центрів державотворчих процесів* у східних слов'ян (полянського й ільменського) не повинна викликати питань і вповні корелюється з аналогічними тогочасними процесами у Швеції (об'єднання в *Упланді* й *Гьоталанді*), в Данії (на *Ютландському півострові* й острові *Зеландія*), в Польщі (*віслянсько-лендзянське об'єднання* і *гнєзненські поляни*) чи в Хорватії (князівства *Борни* в Далмації й *Людевіта* в Боснії).

Скелясті й пустельні береги Скандинавії вразив небачений демографічний бум, а брак придатних для обробітки земель, розклад родового ладу й посилення знаті, для якої військова здобич була головним джерелом збагачення, прогрес у кораблебудуванні, зрештою, пошуки слави і пригод змушували молодих відчайдушних вікінгів сідати на кораблі й шукати долі на чужині. **Шведські вікінги «спеціалізувалися»** на східноєвропейських теренах, здійснюючи напівграбіжницькі-напівторговельні експедиції через Фінську затоку до Ладозького й Ільменського озер та Західною Двіною до верхів'їв Дніпра. «У

рік 6367 [859]. *Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів», – коротко занотував Нестор-літописець.*

Водночас як північні східнослов'янські племінні об'єднання (полоцькі кривичі, ільменські словени та ін.), так і Русь не цуралися укладення союзів або й закликання на службу варязьких конунгів з їхніми дружинами, забезпечуючи собі міцніші позиції у відносинах із сусідніми державами й племенами. Варяги мали дух ініціативи, активності, жадобу до панування – те, чого бракувало мирним слов'янським хліборобам, звіроловам, рибалкам і торговцям. Досвідчені варязькі воєначальники отримували владу над об'єднаними силами слов'янських племен під час далеких закордонних походів, причому ці племена зберігали власний суспільний устрій, а їхні відносини з великими князями навіть за часів **Олега [882–912/922]** й **Ігоря Рюриковича [912/922–945]** залишалися данницькими.

Як розповідає літописна традиція, у **862 р.** «*вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву». Пішли вони за море до варягів... Сказали... чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами». І вибралося троє братів із родами своїми... І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладозу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувор, – в [городі] Ізборську... А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, княжуючи і роздаючи мужам своїм волості».*

У «Повісті минулих літ» варяги Рюрика називаються «руссю»; на цій підставі, а також з огляду на те, що фінською мовою шведи іменуються «*Ruotsi*», тобто «воїни-гребці» (карельською – «*Rótsi*», естонською – «*Rootsi*»), німецькі вчені *Й. Г. Байер* і *Г. Ф. Міллер*, які працювали у 1730–1750-ті рр. в Петербурзькій академії наук, висунули гіпотезу скандинавського походження терміна «Русь» і започаткували «**норманську теорію**» виникнення Київської держави і, взагалі, державності у східних слов'ян.

Не заглиблюючись в аргументацію «норманістів» і «антинорманістів», суперечки між якими точаться з різною інтенсивністю до сьогодні, зазначимо, що **термін «Русь», поряд із рисами етноніма для населення й території сучасної Київщини, тривалий час зберігав соціальне значення й застосовувався лише щодо княжих дружинників, які аж до сер. 1030-х рр. були в абсолютній більшості варягами.** Але соціально-термінологічне значення слова «Русь» досить швидко розмивалося в умовах включення в дружину «мужів» слов'янського походження й проведення спільних військових експедицій слов'ян і варягів під проводом **Олега, Ігоря і Святослава [945–972]**. Вже в сер. X ст. в літописному описові походу Ігоря на Візантію і обставин підписання мирного договору **944 р.** військо, що складалося з представників

різних племен, переважно слов'янських, називається «Руссю», а угоду укладає Ігор, «**великий князь руський**», князі й «**люди Руської землі**», тобто території, підвладної київському правителю.

Використовуючи територію ільменських словен як базу, варяги прагнули взяти під контроль мережу водних шляхів та волокових переправ як на південний схід – через притоки Верхньої Волги й самою цією річкою до Каспію, що відкривало доступ до ринків Багдада й Центральної Азії, так і на південь – через річки Волхов і Ловать до верхів'їв Дніпра та вниз до Чорного моря й далі на Константинополь (**шлях «із варягів у греки»**). Оскільки південно-східний вектор співпадав із напрямком колонізаційних слов'янських потоків з Прильмення, здавалося, що нова держава буде розвиватися саме по Волзі. Але цей шлях був заблокований тюркомовною **Волзько-Камською Болгарією**, що перебувала тоді в залежності від Хозарського каганату.

«Повість минулих літ» розповідає, що в **879 р.** «помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий... У рік 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого. І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків». І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли... І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се **мати городам руським**». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися Руссю».

Хоча руські літописи називають Олега родичем Рюрика, швидше всього він був одним зі шведських вождів, який вступив у союз із вдалим варязьким конунгом, скріпивши його шлюбом Рюрика зі своєю сестрою. Після загибелі під час походу в Карелію Рюрика Олег спершу став регентом при малолітньому племінникові, але швидко узурпував владу, усунувши Ігоря. Захопленню ж Олегом Києва сприяла ще одна зовнішньополітична обставина: після звільнення від хозарської залежності Русь перетворилася на ворога для вихідців із Зауралля – угрів, які залишилися васалами каганату й утворили в **Лебедії** (лісостепова область на північ від Чорного моря по обох берегах Дону) союз семи племен. Найменування одного з них – *Magyar* (дослівно – мужчина, людина) – невдовзі закріпилося за всім етносом і стало його самоназвою.

Аж до початку переселення угрів у **889 р.** під проводом вождя Альмоша до понизів Дніпра, Південного Бугу, Дністра й Пруту, а потім уже на чолі з

його сином **Арпадом [890–907]** через **Верецький перевал** у **Карпатах** до **Середньодунайської низовини**, кочовики здійснювали напади на київські землі. Очевидно, нездатність **Аскольда** забезпечити оборону Русі від угорських атак дискредитувала його владу, чим і скористався **Олег**, що уклав із кочовиками союз. Більше того, угри допомагали **Олегові** в його війнах із **древлянами (883 р.)**, **сіверянами (884 р.)**, **уличами і тиверцями (885 р.)**, що спробували вийти з-під влади Києва, скориставшись державним переворотом та зміною правлячої династії.

Тим часом, після порівняно нетривалого періоду відносин з Руссю на підставі договору «мира і любові» 867 р., досвідчена візантійська дипломатія дійшла висновку, що її північний суперник втратив свій наступальний потенціал. Імперська адміністрація стала чинити перешкоди руським купцям як у **Константинополі**, так і в інших великих містах. Але головним було те, що **Візантія** відмовилася сплачувати Русі передбачену угодою з **Аскольдом** щорічну данину.

Для зовнішньої політики Візантії того часу були характерні дві суперечливі тенденції: з одного боку, – надмірні геополітичні претензії, які спиралися на теорію Богом даних прав обраному народові, а з іншого – глибокий реалізм, що диктувався потребою мобілізації всіх сил, аби уціліти у виснажливій боротьбі проти «варварів» (військові видатки імперії становили до 70 % її річного бюджету).

За таких обставин візантійська дипломатія набувала першорядної ваги в арсеналі державної влади, а її принципові засади були викладені імператором **Константином VII Багрянородним [945–959]** у трактаті «*Про управління імперією*», що був написаний як конфіденційний довідник для спадкоємця престолу й майбутнього імператора **Романа II [959–963]**. За настановами імператора, неосвіченим «варварам» не лише допустимо, але й належить відверто брехати, ніби самі *інсигнії* влади (корона й мантія) та «*грецький вогонь*» (запалювальна суміш на нафтовій основі, подібна до сучасного напалму) були передані Богом через ангела безпосередньо **Константину I Великому [306–337]**, що забезпечив християнам свободу віросповідання й переніс у 330 р. столицю Римської імперії до грецького **Візантія**, названого на його честь Константинополем. Іноземним представникам слід було твердити, що цей рівноапостольний імператор заборонив членам правлячої династії родичатися з володарями будь-яких держав, як нехристиянських, так і християнських, зробивши виняток лише для франків, оскільки він «вів свій рід з тих країн»⁵.

На півночі **Константин Багрянородний** робив ставку на союзних імперії («*друзів*») **печенігів** – об'єднання 8-ми кочових тюркомовних племен, які, розгромивши угрів, переселились у причорноморські степи. Показово, що в імператорському трактаті немає хоча б найменшого натяку на союзні відносини Візантії з Руссю. Це зайвий раз свідчить про константинопольську

⁵ Насправді **Константин** народився в Мезії в сучасному сербському м. Ніш в сім'ї трибуна й майбутнього імператора **Констанція I Хлора [305–306]**.

практику «*блискучої ізоляції*», коли імперія купувала собі найманців, але не вступала в постійні союзи, оскільки візантійські правителі не визнавали жодну державу гідним партнером у політичній грі й свідомо принижували іноземних послів на офіційних прийомах. Та коли в **907 р.** князь Олег на чолі великого кінного війська, що пройшло територією союзної Болгарії, й флоту звідусіль блокував Константинополь і спустошив його околиці, «греки убоялися і сказали, виславши [послів] до Олега: *«Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш».*

Налякані видовищем перетягання руськими дружинниками волоком їхніх човнів в обхід гігантського ланцюга на поплавах, що перекривав вхід до бухти Золотий Ріг, віроломні візантійці все ж спробували отруїти Олега: *«І винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою».* Тоді розлючений князь у якості попередньої умови припинення бойових дій зажадав сплати величезної данини в розмірі 12-ти гривень (одниці платежу – київська гривня шестикутної форми, що була в обігу з XI ст., мала вагу 140–160 г срібла; вагова гривня срібла в XII ст. становила бл. 204 г) на чоловіка (за літописом, у руському флоті було 2 тис. суден, а екіпаж кожного складався з сорока бійців).

Лише після цього Олег відрядив до Константинополя послів (варяги Карл, Фарлоф, Вельмуд, Рулав і Стемид), які після напружених переговорів з Левом VI [886–912] і його молодшим братом, майбутнім імператором Олександром [912–913] уклали договір «миру й дружби» – першу міжнародну угоду Русі, текст котрої зберігся до наших днів у «Повісті минулих літ» (Нестор-літописець, імовірно, користувався князівським архівом, який пізніше загинув при взятті Києва монголами **6 грудня 1240 р.**). Візантійській стороні вдалося істотно зменшити суму разової контрибуції – по 12 гривень на кожен човен, а не члена її бойового екіпажу, зате щорічна данина була поширена *«на руські городи – спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, – бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суці».* Зі свого боку Русь, як свідчать візантійські джерела, пообіцяла надавати імперії постійну військову допомогу (за даними Константина Багрянородного, вже в дні підписання наступного русько-візантійського договору 911 р. загін із 700 київських дружинників брав участь у поході візантійського флоту проти Критського емірату).

Укладення русько-візантійського договору відбулося, швидше всього, в таборі Олега біля стін Константинополя, причому обидві сторони скріпили його присягою: візантійські правителі цілували хрест, а *«Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту».* Умови договору передбачали, що під час перебування в столиці імперії київські послы без жодних обмежень отримуватимуть спеціальний «посольський» пайок, а купці – «місячину» протягом півроку: хліб, вино, рибу, м'ясо і овочі. Цікаво, що в угоді окремо зазначалося: *«нехай дадуть їм митися, скільки вони хочять»*, – вода в посушливому Кон-

стантинополі мала велику вартість, а купання в лазні для греків було великою насолодою і навіть засобом лікування.

Візантійські власті також зобов'язувалися постачати руських послів і купців усім необхідним для зворотного шляху: вітрилами, якорями, канатами і харчами. Подібні привілеї, слід гадати, надавала руська сторона грецьким купцям. Для проживання у Константинополі русам відвели передмістя поблизу церкви *монастиря Святого Мами* (Маманта). До центру міста і на ринок їх впускали старими Влахернськими воротами беззбройними, групами по 50 осіб і під охороною грецьких воїнів – не зайва пересторога, коли врахувати, що на ринку часто зчинялися бійки, одна з яких у XI ст. стала навіть приводом до русько-візантійської війни. Найголовнішим же в угоді було те, що Русь отримала право **безмитної торгівлі** у Константинополі – «*хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого*».

Угода 907 р. була підтверджена і розвинута більш докладним **русько-візантійським договором 911 р.** (до літопису він включений під 912 р.). Він містив низку нових статей, що визначали порядок урегулювання конфліктів при операціях купівлі-продажу між візантійцями і русами, а також обмін і викуп військовополонених, повернення рабів і злочинців-утікачів, охорону товарів русів у Константинополі, наслідування майна, повернення статків померлих у Константинополі та ін. Сторони несли рівну відповідальність за здійснені злочини – вбивства (смерть), завдання тяжких тілесних пошкоджень (штраф у чотири гривні срібла), бійки, грабежі й крадіжки (повернення втраченого у потрібному розмірі), зобов'язувалися надавати допомогу в урятуванні торговельних суден, що зазнали аварії, примусово повертати полонених і втікачів-злочинців.

Процес слов'янізації правлячої еліти Русі мав об'єктивний характер, так само склалася доля вікінгів Нормандії, Англії й Сицилії, що, зрештою, засвоїли мову й культуру місцевого населення. Слов'янська у своїй основі, хоча й така, що увібрала балтські, фінно-угорські, тюркські та інші етноси, Русь була створена не лише й, мабуть, навіть не стільки варягами. Але без них, можливо, державне об'єднання півночі й півдня відбулося б значно пізніше або ж, як це сталося у західних чи південних слов'ян, на місці «*імперії Рюриковичів*» виникли б ворогуючі між собою королівства.

Об'єднавши східнослов'янські землі вздовж шляху «з варягів у греки» й добившись значних привілеїв для Русі з боку Візантії, Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, що контролював торговельні шляхи зі Сходу. У **912/913 р.**, коли за даними «арабського Геродота» **Аль-Масуді** (бл. 896–956) руський флот на 500 човнах через Керченську протоку увійшов в Азовське море, хозари завбачливо дозволили йому пройти через Дон, звідки волоком судна були перетягнені у Волгу, і військо спустилося в Каспійське море. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії, хоча масштаби його дозволяють припускати, що йшлося все-таки про завоювання одного з портів і перетворення його на руську факторію. На зворотному шляху руси погодились віддати половину здобичі хозарському царю, але його мусульманська гвардія

почала вимагати помсти. Цар скорився, хоча й попередив вождів русів, а битва тривала три дні й закінчилась перемогою мусульман.

Можливо, саме з цими подіями пов'язане повідомлення Новгородського літопису про те, що Олег загинув, коли *«пішов за море, і клюнула його змія в ногу»*, яке було пізніше розвинуте Нестором у відому поетичну й таємничу історію про смерть київського правителя від свого улюбленого коня. Законний спадкоємець київського престолу – **Ігор Рюрикович**, що протягом 30–40 (!) років перебував у тіні дядька по матері Олега (ймовірно, той доводився йому ще й тестем), змушений був повторно приводити до покори бунтівливих древлян і воювати з уличами. З метою забезпечення успіху Ігор, за свідченням Нестора, відважився на укладення у **915 р.** (руські літописці частенько розставляли дати приблизно, що призводило до певних суперечностей у викладі подій) мирної угоди з печенігами: *«Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю»*.

Подвійна ж гра візантійської дипломатії (домагання руської допомоги для ведення війн на Апеннінському півострові й водночас нацьковування печенігів на Київ та припинення сплати йому регулярної данини), а також дипломатичний тиск з боку Хозарського каганату призвели до розриву між державами і чергового походу Русі на Константинополь у **червні–вересні 941 р.** Як повідомляв кременський єпископ **Ліутпранд (бл. 922–972)**, під командою київського князя була тисяча суден, і він обрав для вторгнення вдалий час: імперський флот відплив у похід проти арабів, і напад русів був настільки раптовим, що візантійці не встигли навіть натягнути відомий ланцюг, який перекривав вхід у бухту Золотий Ріг.

Але після спустошення найближчих до столиці районів імперії руське військо зазнало невдачі в битві з переважаючими силами Візантії. **8 липня 941 р.** відступаючих морем дружинників Ігоря начальник константинопольського гарнізону Феофан *«зустрів у човнах з вознем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську [і] намагалися [подалі] відбрести. І таким чином рештки [іх] вернулися до себе»*.

Однією з причин поразки Ігоря було те, що йому не вдалося знайти надійних союзників, проте воєнна невдача не зупинила великого київського князя, й він почав готувати новий похід, провівши вражаючу дипломатичну та мобілізаційну підготовку: *«І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них... У рік 6452 [944]. Ігор зібрав багато воїв – варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе»*.

Стурбований союзом Ігоря з Печенізькою ордою й попереджений херсонесцями та болгарами про наближення до Дунаю великого флоту та кінноти русів і печенігів, імператор **Роман I Лакапін [920–944]** запропонував мир: *«Послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: «Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини»*. Так само й печенігам послали

вони паволок і золота багато». За найновішими дослідженнями, **русько-візантійський мирний договір 944 р.** було укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у Києві з Ігорем. Грамоту, парафовану в Царгороді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її скріпив присягою великий князь Ігор. Потім її відіслали назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князеві *хрисовул* – урочисту грамоту імператора, датовану й підписану ним багряним чорнилом; її переклад було внесено в літопис.

Таким чином, **уперше в дипломатичній історії Русі офіційна іноземна дипломатична місія, до того ж від тогочасної наддержави, відвідала Київ, уперше й відбувся рівноправний та цивілізований обмін посольствами з імперією.** Серед руських представників (51 особа), як і в 907 та в 911 рр., ще важко знайти слов'янські імена: Івор, Вуефаст, Іскусев, Слуди, Уліб, Каницар, Шигоберн, Прастен, Лібіар, Грім, Кари, Каршев, Єгрі, Воїст, Істр, Ятвяг, Шібрід, Кол, Стеггі, Сфірка, Алвад, Фудрі й Мутор. Етнічними варягами, балтами та фіннами були й руські купці, що брали участь у переговорах у столиці Візантії, – Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастр, Фрастен, Ингельд, Турберн, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апубкар, Вузелів. Але в преамбулі до мирного договору їх усіх названо *«народу руського послами й купцями»*, що засвідчує утворення під егідою великого київського князя надетнічного народу – *«Русь»*, відображеного в територіальній назві *«Руська земля»* (у візантійських джерелах – *Ῥωσία*, тобто «країна Росів»).

У тексті угоди 944 р. вже не йшлося про безмитну торгівлю руських купців у Візантії, не було згадано й про сплату імперією данини Русі. Зате договір чітко визначив **регіональні зовнішньополітичні позиції Русі**, що офіційно ставала союзником Візантійської імперії у Причорномор'ї. Ця спілка (обидві держави зобов'язувалися на перше ж прохання партнера надавати військову допомогу без обмежень) була спрямована, передусім, проти Хозарії, але відносини між союзниками були затьмарені суперечностями.

Адже до запровадження християнства Володимиром Великим Русь залишалася молодою варварською країною з племінною організацією на чолі з військовими ватажками, що носили титул «кагана». Як свідчать **візантійські палацові формуляри**, до Ігоря писалося з меншим дипломатичним етикетом, ніж до хозарського хакана, не кажучи вже про болгарського царя. У першому випадку значилося: *«Лист Константина і Романа, христолюбних римських імператорів, до руського князя»*, і додавалася печатка завбільшки в дві золоті монети (з аналогічним етикетом імператорська канцелярія зверталася до мадярського князя й печенізького хана). Хозарському ж правителю надсилалася грамота з печаткою в три золотих і формулюванням: *«В ім'я Отця і Сина і Св. Духа, єдиного і єдиноправдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого хакана Хозарії»*.

Загибель Ігоря від повсталих древлян у листопаді 945 р., помста бунтівникам і внутрішні реформи великої княгині Ольги (? – 11 липня 969) з упорядкування процесу збирання данини й відбування повинностей, поширення адміністративної й судової систем на всі підвладні Києву землі тимчасово загальмували подальше розширення Русі на південь і схід. Лише зміцнивши державну єдність Русі, княгиня повернулася до розв'язання зовнішньополітичних завдань.

Оскільки русько-візантійський договір 944 р. був дійсно рівноправною угодою про мир, дружбу і військову співпрацю між двома державами, вдова Ігоря невдовзі після насильницької смерті чоловіка здійснила сміливу поїздку до Константинополя. На думку провідного російського візантиніста – академіка **Геннадія Літавіна (1925–2009)**, це відбулося не в 955 р. (як зазначено в «Повісті минулих літ») і не в 957 р. (за свідченням імператора Константина VII Багрянородного), а в **946 р.**

Безперечно, скрутність міжнародного становища Візантії, що потерпала від арабських нападів і опинилася на грані повномасштабного військового конфлікту з Хозарським каганатом, була використана Ольгою для повернення Києву торговельних привілеїв, утрачених за договором 944 р. Адже величезний і багатий ринок Візантійської імперії був тоді, по суті, єдиним зовнішнім ринком збуту для полюддя й інших видів данини, зібраної князівською владою. Ймовірно, що велика київська княгиня прагнула й більш далекою політичних цілей: одержати від імператора королівський титул, чому мали сприяти її урочисте офіційне хрещення в столиці Візантії (насправді ж Ольга хрестилася у Києві ще до подорожі у Візантію, але таємно, з огляду на язичеське оточення) й заручини Святослава з однією з п'яти дочок Константина Багрянородного.

Тут варто зауважити, що *за Середньовіччя династичні шлюби були засобом досягнення й ратифікації мирних договорів та військових союзів; в епоху, коли дипломатія як інструмент здійснення зовнішньої політики ще тільки формувалася, такі спілки вважалися найнадійнішими.* Тому, незважаючи на зверхнє ставлення візантійських василевсів до «варварів» і теоретичне неприйняття шлюбів з ними (та з нехристиянами взагалі), верхівці імперії неодноразово доводилося поступатися принципами заради політичних вигід.

Згідно з візантійськими джерелами, велика княгиня київська Ольга у супроводі численного посольства (більше 100 осіб, у т. ч. її син Святослав, племінник, 22 посла, 44 купця, 3 перекладача, 18 рабинь княгині) прибула до Константинополя влітку й змушена була два місяці чекати на імператорський прийом. Очевидно візантійці, що зазвичай надавали дуже великої уваги дипломатичному протоколу й етикету, визначалися зі статусом посольства Русі. В цьому мала бути зацікавленою й сама Ольга, оскільки йшлося про так званий *проскінесис*, тобто перського походження потрійний уклін, який відвідувачі імператорського палацу мали робити перед тронем, падаючи ниць. Як видно з

оповіді Константина Багрянородного, Ольга була звільнена від цієї принизливої церемонії й привітала вінченосне подружжя легким кивком голови.

На честь київської правительки імператор двічі влаштував офіційний прийом у парадній Золотій залі – 9 вересня і 18 жовтня, двічі приймав княгиню й константинопольський патріарх, кілька разів вона була присутня на імператорських обідах та на іподромних бігах. Константин Багрянородний у своєму творі *«Про церемонії візантійського двору»* лаконічно повідомив, що перший прийом Ольги відбувся в четвер після зустрічі з послами малоазійського міста Тарса.

Показово, що Ольгу, яка сидючи *«висловила все, що забажала»*, приймав імператор зі всією своєю родиною, що було особливим привілеєм, який не надавався навіть послам великих держав. А право сидіти в присутності імператора було честю, якої могли удостоїтися лише короновані особи, проте ж Ольга була й не коронованою і офіційно ще не хрещеною. Про зацікавленість візантійської сторони у переговорах з Руссю може свідчити й та обставина, що на честь Ольги був улаштований урочистий вихід придворних дам, а київську княгиню та її свиту приймали персонально, оскільки зазвичай прийом влаштовувався відразу для кількох посольств. Після цього княгиню запросили на парадний обід, під час якого вона сиділа за одним столом із членами імператорської родини, а за десертом – навіть поряд із самим імператором. Такі привілеї надавалися лише найпочеснішим гостям – князям і королям християнських країн.

Ользі піднесли золоте блюдо, прикрашене дорогоцінним камінням і перлами, та інші золоті речі. Цікаво, що імператорський подарунок не зник безслідно в історії, як це зазвичай траплялося з такими реліквіями. У 1252 р. Константинополь, який тимчасово був тоді столицею заснованої французькими й італійськими хрестоносцями **Латинської імперії (1204–1261)**, відвідав руський прочанин Добриня. У своїх подорожніх записках він відзначив, що в храмі *Святої Софії* бачив «блюдо велике золоте служебне Ольги Руської, коли взяла данину, ходивши до Царгорода». Історики вважають, що імператорський подарунок Ольга поклала в ризницю Софійського храму, де вона прийняла хрещення з рук константинопольського патріарха між першою й другою аудієнціями у Константина Багрянородного.

Після обох прийомів у імператора Ольга й усі учасники посольства одержали грошові подарунки: велика княгиня – 500 і 200 міліарисів (1 міліарисій – срібна монета вагою 4,5 г), її племінник – 30 і 20, послы – двічі по 12, перекладач княгині – 15, купці – 12 і 6 міліарисів та ін. Але в цілому Ольга залишилася невдоволеною прийомом у Константинополі: вона не змогла породичатися з імператором і не була коронована, що обмежувало можливості великої княгині в зовнішній політиці. Хоча й Константину Багрянородному не вдалося поставити Русь у політичну чи ідеологічну залежність від імперії, адже греки охрестили правительку, а не її державу.

Русько-візантійський договір 944 р. залишився чинним, всупереч літописному переказові про відмову Ольги дати ратників імператору, вже у 949 р.

іноземні джерела засвідчили участь 629-ти руських дружинників на 9-ти кораблях у нападі візантійського флоту на Крит. Піднесення ж рівня русько-візантійських відносин до так званої моделі «**представницького стратегічного партнерства**», коли держава, що є центром сили (Візантія), встановлює відносини партнерства в тому чи іншому регіоні з державою чи державами, які належним чином зможуть представляти та забезпечувати інтереси цього центру сили, значною мірою залежало від прийняття християнської релігії номінальним главою Русі – Святославом.

В **959 р.**, коли наблизився час передачі синові всієї повноти влади в державі, Ольга відважилася підняти питання про хрещення Русі, але цього разу перед **Оттоном I Великим** – німецьким королем [936–962] і майбутнім першим правителем [962–973] Римської імперії. Як записав у «**Продовженні хроніки Регіона Прюмського**» **Адальберт Магдебурзький** (бл. 910–981), «*пошли Олени (християнське ім'я Ольги. – Авт.), королеви русів, яка була охрещена у Константинополі... з'явилися до короля нещиро, як потім виявилось, просили прислати тому народу єпископа і пресвітерів*». Оттон I нібито схвально поставився до прохання володарки Русі й доручив його виконання єпископу **Лібуцію**, але дорогою на схід той помер. Тому наприкінці **961 р.** до Києва прибув згаданий вище **Адальберт**, який вважався не лише представником короля, а й папи Римського **Іоанна XII** [955–964], титулюючись «**єпископом руським**».

Однак політична ситуація на Русі істотно змінилася: Ольга швидко втратила реальну владу на користь Святослава, і його прибічники-язичники наступного року повернули посольство до Німеччини ні з чим. Дорогою воно зазнало нападу розбійників, і **Адальберт** ледве врятувався від смерті. Саме невдача місіонерів **Оттона I** дала підстави німецьким хроністам для вищенаведеного звинувачення Ольги у нещирості її намірів. Але ж руські послы вели переговори з **Оттоном I** у Франкфурті-на-Майні й на економічні та політичні теми (Київ прагнув здобути в особі Німеччини союзника й економічного партнера), тому розмова про відрядження на Русь єпископа мала суто дипломатичні цілі. Це була акція тиску на Візантію, так само вчинив свого часу болгарський князь **Борис I** [852–889] напередодні прийняття бл. 865 р. християнства як державної релігії.

2.3. Територіальна експансія Русі й запровадження Володимиром Великим християнства як державної релігії

Літописці розглядали Святослава Ігоревича виключно як князя-воїна («чистий запо-рожець на київській столі» за образом ви-значенням **Михайла Грушевського** (1866–1934)), що віддавав перевагу військовим методам розв'язання міждержавних кон-фліктів перед дипломатичними й узагалі мирними. Автор «Повісті минулих літ» на-віть вклав до уст простих киян осудливі

слова, мовлені після облоги міста печенігами в **968 р.**: «*Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і*

матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?».

Лише останнім часом ставлення науковців до онука Рюрика помітно змінилося на краще, й вони дійшли висновку, що Святослав за допомогою воєнних походів розв'язував життєво важливі для Русі питання взаємин з агресивними сусідами. В цьому сенсі він відрізнявся від багатьох інших середньовічних монархів лише тим, що нерідко виявлявся більш удачливим на полі бою. Адже перша спроба «багатовекторності» за правління Ольги, попри її зовнішню дипломатичну імпазантність, не призвела до вирішення стратегічного завдання – утвердження Русі як східноєвропейського силового центру християнської ойкумени, рівновеликого візантійській наддержаві й народженій коронацією Оттона I (під іменем Августа) в Римі **2 лютого 962 р.** Римській (з 1157 р. – Священній Римській) імперії.

На початок одноосібного правління Святослава бл. **964 р.** Русь опинилася у досить складному міжнародному становищі. Візантійська імперія всупереч угодам 944 і 946 рр. не полишала спроб відтіснити Русь від Чорного моря, майже щорічно провокуючи набіги печенізьких орд на Придніпров'я. Хозарський каганат продовжував блокувати гирла Дону й Волги для руських купців і збирати данину з приокських в'ятичів. Активно перешкождала східній торгівлі Києва й Волзька Болгарія, чий хан **Альмас** у боротьбі з хозарами й внутрішньою опозицією спирався на підтримку арабів, номінально підпорядкувавшись багдадському халіфу **Муктадіру [908–932]** та прийнявши іслам.

Тому, скориставшись прихильним нейтралітетом Візантії, що традиційно вважала Хозарський каганат своїм суперником у Північному Причорномор'ї, Святослав здійснив блискучий **східний похід 964–965 рр.** Стрімко пройшовши крізь володіння в'ятичів, руські дружинники завдали нищівної поразки волзьким болгарам, потім на човнах рушили Волгою вниз до столиці каганату – **Ітіля**, де розгромили хозарське військо. Показово, що Святослав шляхетно попередив ворога про своє наближення, оскільки, на відміну від абсолютної більшості тогочасних правителів, перед початком бойових дій *«посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».*

З Північного Прикаспію дружина Святослава повернула на захід і, перетнувши Північний Кавказ, досягла азовського узбережжя, поставивши в залежність від Києва племена **ясів** (аланів-осетинів) та **касогів** (адигів) і остаточно утвердивши на Таманському півострові руську **Тмуторокань** на місці колишньої еллінської **Таматархи**. Повертаючись додому вгору течією Дону, Святослав штурмом оволодів хозарським західним аванпостом – фортецею **Саркел** і, кружним шляхом, через землю в'ятичів, щоб уникнути зіткнення з печенізькими ордами в Нижньому Подніпров'ї, дістався Києва.

Але остаточно розгромити Хозарський каганат тоді Святославу не вдалося, арабський історик, дипломат багдадських халіфів і соратник славетного султана Саладіна – **Ібн аль-Асір (1160–1233/1234)** свідчить, що хозари отримали допомогу від Хорезму, прийнявши, як і волзькі болгари, іслам. Каганат про-

довжував становити загрозу для Русі не стільки з військового погляду, скільки своїм союзом із печенігами, яких також нацьковував на Київ. Тому після першого «бліцкригу» на Балканах Святослав наприкінці **968 р.** організував другий, вирішальний похід проти Хозарії. Багдадський географ і мандрівник **Ібн Хаукаль** зустрівся на південному узбережжі Каспію з силою біженців з Хозарії, які розповіли йому про те, що обидві столиці каганату були зруйновані й спалені русами, а населення почасти загинуло, почасти розбіглося.

Таким чином, зі сходу (Таманський півострів), півночі (понижзя Дніпра) і заходу (о. Березань) руські володіння щільним кільцем оточили Херсонеську фему⁶ в Криму. Це робило неминучим порушення русько-візантійського договору 944 р. і спалах великої війни між двома державами, до якої Константинополь був абсолютно не готовий. Імператор **Никифор II Фока [963–969]** вів безперервні бойові дії проти арабів на південному сході Малої Азії й у Сирії, а болгарський цар **Петро I [927–969]** під різними приводами відмовлявся перешкоджати на Дунаї угорським нападам на Візантію, як це передбачалося попередніми домовленостями.

Скидалося на те, що Візантію очікував комбінований удар як у Криму, так і на Балканах, тому Никифор II Фока у **967 р.** відрядив до Святослава сина херсонеського стратига – патрикія **Калокіра** з таємною місією, «щоб він, – пояснював історик **Лев Диякон (бл. 950–1000)**, – роздавши тисячу п'ятсот фунтів врученого йому золота, привів їх (русів. – Авт.) у землю місян (болгар. – Авт.) для її завоювання». Це на якийсь час мало гарантувати безпеку Херсонеса, і візантійський дипломат успішно упорався із завданням.

Згідно з укладеним Калокіром з великим київським князем конфіденційним таємним договором (а тому невідомим руським літописцям), відновлювалися відносини «миру і дружби» між державами на підставі угоди 944 р., Русь відмовлялася від зазіхань на візантійські володіння в Криму, а Константинополь, у свою чергу, зобов'язувався дотримуватися нейтралітету під час очікуваного руського походу на Дунай. Тому, як зазначено в «Повісті минулих літ», «у рік 6475 [967] рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків».

Таким чином, Святослав у союзі з утрами обмежився оволодінням територією сучасної Добруджі й дунайськими гирлами з **Переяславцем**, який збирався зробити політичним центром своєї держави – своєїрідної «**Дунайської імперії**». Як оповідає Нестор, «сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сєребро й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь».

Зовні русько-візантійські відносини нормалізувалися, й імперія знову сплачувала Києву регулярну данину. Але, за повідомленням Лева Диякона,

⁶ Найменування військово-адміністративного округу Візантійської імперії.

Никифор II Фока, дізнавшись про перемоги русів на Дунаї, негайно почав готуватися до війни зі Святославом. Окрім суто воєнних заходів, він вдався до низки дипломатичних кроків: відрядив до Болгарії посольство з пропозицією союзу проти Русі, зміцненого династичним шлюбом, і з великими почестями прийняв у червні 968 р. болгарських послів, а також організував напад печенігів на Київ. Це змусило Святослава, залишивши залоги в Подунав'ї, поспішати на виручку столиці Русі, чим скористалося провізантійське угруповання болгарської знаті на чолі з новим царем – **Борисом II [969–977]**, що розгорнуло успішний наступ на руські гарнізони.

Тому, після поховання й жалобних церемоній у зв'язку зі смертю матері – великої княгині Ольги, Святослав восени 969 р. повернувся з дружиною на Балкани й швидко відновив свої позиції, покаравши «зрадників» у Переяславці та полонивши болгарського царя. Але тепер геополітичні плани великого київського князя були набагато ширшими: він мав намір змінити болгарський уряд і відродити союзницькі стосунки між державами, як це було за царя **Симеона I Великого [893–927]** й Олега. Крім того, з руським військом до Болгарії прибув Калокір, який уклав зі Святославом ще одну таємну угоду, але вже від свого імені. Як твердить Лев Диякон, Святослав пообіцяв допомогти молодому й відважному візантійському патрикію зійти на імператорський престол, а той, у свою чергу, зобов'язався зберегти за Руссю її завоювання на Балканах, а також надати «незліченні скарби з казни державної».

Справа в тому, що в уяві багатьох знатних візантійців Никифор II Фока посідав престол незаконно, узурпувавши владу малолітніх синів померлого Романа II (і онуків Константина Багрянородного). Протягом усього правління Никифора II Фоки проти нього не припинялися змови, жертвою однієї з яких він і став у грудні 969 р. Але й проти організатора змови та наступного імператора **Іоанна I Цимісхія [969–976]** підняв потужне повстання племінник убитого **Варда Фока (? – 989)**. Таким чином, внутрішньополітична ситуація у Візантії, здавалося б, сприяла реалізації таємного плану Святослава й Калокіра.

Для досягнення успіху *великий київський князь сформував коаліцію за участі не лише угорців, а й печенігів та Болгарії, де було придумано опір провізантійської знаті*. Імператор спробував уладнати справу миром і відрядив до Святослава посольство з обіцянкою сплатити русам «нагороду», обіцяну ще Никифором Фокою, та вимогою залишити Болгарію, «що належить Ромеям, як давня частина Македонії». Але, як свідчить Лев Диякон, Святослав гордо зажадав від візантійців, окрім данини, викупу «завойованих міст і полонених», а в разі незгоди – «хай переселяться вони з Європи, що їм не належить, в Азію».

Вже навесні 970 р. Святослав узяв фракійські міста Філіппополь і Адріанополь, де завдав візантійцям болючої поразки, але під Аркадіополем за 100 км від столиці імперії союзні русам печеніги й угри зазнали невдачі. Тому коли візантійці втретє запросили миру, Святослав відмовився від спроби штурмувати Константинополь і погодився на мирні переговори. Їхні деталі ретельно

наведені у руських літописах: послів із дарами вводили до шатра й представляли великому київському князю; Святослав вислуховував дипломатів, далі відбувалися переговори шляхом обміну «промовами», потім здійснювався «відпуск» послів. В одному випадку князь просто відпустив їх, в іншому – «з честю», тобто подарунками.

Умови миру, укладеного **влітку 970 р.**, передбачали сплату Візантією щорічної данини Русі, контрибуції за загиблих воїнів Святослава, надання йому «дарів багатьох», але греки не змогли наполягти на остаточному виведенні руського війська з Болгарії – Святослав повернувся в Переяславець. Оскільки задоволена умовами угоди (вся Східна Болгарія з Подунав'ям і давньою столицею *Преславом*, фактично, стала київським протекторатом) руська сторона в цілому їх дотримувалася, Іоанн Цимісхій використав мирний перепочинок для придушення бунту Варди Фоки й виграшу часу. На *Великдень 971 р.* імператор, порушивши мирний договір, несподівано для русів перейшов Балканський хребет і ударив на Преслав, розгромивши руський гарнізон і полонивши болгарського царя.

В ході останньої балканської кампанії Святославу не вдалося відродити антивізантійську коаліцію, лише частина болгар до кінця билася пліч-о-пліч з русами проти військ Іоанна Цимісхія. Тому наступного ж дня після кривавої битви **21 липня 971 р.** біля обложеного візантійцями *Доростола*, в якій руським дружинникам не вдалося подолати ворога, Святослав через послів звернувся до імператора з пропозицією про мирні переговори.

Вони відбулися за участі Святослава і воєводи *Свенельда*, що обороняв Преслав, з одного боку, і єпископа *Феофіла Євхайтського* – з іншого. Вироблений проект договору був представлений Цимісхію руськими послами у вигляді грамоти й остаточно доопрацьований вже у візантійському таборі. Цікаво, що після цього Святослав, за свідченнями самих візантійців, звернувся до Цимісхія з пропозицією особистої зустрічі. Така постанова питання взагалі характерна для переговорів «варварських» вождів із «ромеями»: і болгарські хани, і аварські кагани, і князь Аскольд у 860 р., і конунг Олег у 907 р. наполегливо прагнули по завершенні бойових дій обов'язково зустрітися з візантійськими імператорами, адже це було питання владного престижу.

Стаття 1 **русько-візантійської угоди 971 р.** поновлювала стан «миру і любові», тобто повертала Русі статус «друга» і «союзника» Візантійської імперії. Святослав поклявся зберігати «до кінця віку» «мир і справжню дружбу» з Візантією. Літописець устами князя розшифрував ще одну важливу умову угоди: у відповідь на згоду греків укласти мирний договір і на появу в руському таборі візантійського посольства з дарами Святослав заявив дружині: *«Учинимо ж мир із цесарем, бо він же згодився нам на данину, – і сього хай буде досить нам»*. Таким чином, **Русь і Візантія повернулись до базових засад договору 907 р., які були повторені й дещо скориговані в 944 р. стосовно статусу руських послів і купців.**

Водночас договір 971 р. містив принципово нове положення, задеклароване Святославом: *«Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати*

людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську. А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним». По суті, ці зобов'язання означали відмову (принаймні, формальну) Русі від своєї наступальної балканської політики. Отже, **обмеження, накладені Візантією на Русь, що програла воєнну кампанію, торкалися в основному території власне імперії й Болгарії, де Київ цілком втрачав свої політичні позиції**. Навпаки ж, результати експансії Русі у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, Поволжі, закріплення status-quo в районі Нижнього Подніпров'я й Подністров'я аж до кордонів із Болгарією залишалися не переглянутими.

Доля ж Болгарії склалася трагічно: Іоанн Цимісхій перейменував Преслав на Іоаннополь, а Доростол – на Феодорополь, візантійські гарнізони були розташовані в усіх великих болгарських містах, а цар Борис II із ганьбою *детронізований* в імператорському палаці Константинополя, вся Придунайська Болгарія стала візантійською провінцією. **Західно-Болгарське царство** з центром в Охриді ще протягом майже півстоліття продовжувало опір візантійській експансії, але в 1018 р. було завойоване імператором **Василієм II Болгаробивцею [976–1025]**, що отримав таке прізвисько за наказ осліпити 15 тис. полонених болгар. Болгарія втратила свою державність аж до переможного повстання **1186–1187 рр.** під керівництвом братів **Петра й Асеня** за безпосереднього воєнного сприяння галицького князя **Ярослава Осмомисла [1152–1187]**.

Відразу ж після краху амбітних балканських планів «останнього варяга» на київському престолі настала трагічна розв'язка протистояння між Руссю й Візантією. Як записав Лев Диякон, «Святослав віддав згідно з договором полонених, залишив Доростол і спішно з рештою воїнів відбув на суднах до своєї батьківщини. Але Пацінаки (печеніги. – Авт.)... зненацька на шляху напали на нього, майже всіх знищили і його самого з усіма іншими вбили, так що дуже небагато з усього великого руського війська (60-тис., за даними того ж історика. – Авт.) благополучно повернулися під батьківські стріхи».

Вирушаючи в **другий балканський похід 969 р.**, Святослав поставив київським князем старшого сина – 10-річного **Ярополка**, народженого від шлюбу з дочкою мадярського князя **Такшоня [952–972]**. Молодший від нього на рік-два **Олег** став князем древлянським, а ще менший бастард **Володимир** – новгородським. Очевидно, Святослав розглядав Київське князівство лише як уділ, що мав коритися новій столиці держави у Переяславці на Дунаї.

З часом перевагу в оточенні великого київського князя здобули Святославові ветерани балканських походів на чолі зі Свенельдом, які й підштовхнули юного Ярополка до кривавої боротьби зі зведеними братами за верховну владу. В ній спершу під Овручем загинув Олег Святославич, а **11 червня 978 р.** (за приблизною хронологією «Повісті минулих літ» – **980 р.**) у Києві був підступно вбитий і Ярополк. За допомогою шведських варягів у столиці Русі утвердився **Володимир Великий** (Володимир Святий, Святий рівноапостольний князь

Володимир, Володимир Ясне Сонечко), правління якого ще **Карл Маркс (1818–1883)** назвав *«апогеєм готичної Русі»*. Він народився не пізніше 963 р. від ключниці княгині Ольги – Малуші. Відомий дослідник літописання, російський академік **Олексій Шахматов (1864–1920)** ототожнював її батька – Малка з древлянським князем **Малом**, що був причетний до смерті Ігоря Рюриковича у 944/945 р. й невдало сватався до княгині Ольги.

Зміцнивши своє становище у Києві, Володимир першим з Рюриковичів звернув увагу на територіальне оформлення Русі на Заході. Як зазначив Нестор-літописець, у **981 р.** *«пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемисьль, Червен⁷ та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю»*. Насправді ж ці терени східнослов'янських племен дулібів та хорватів до походу Володимира підпорядковувалися Чеській державі династії **Пржемысловичів [901–1306]**. Руське військо зайняло Червенські міста і Надсяння без істотного опору з будь-якого боку, а серед численних жінок великого київського князя з'явилися дві «чехині» – **Малфріда (?-1002)** й **Адель**.

Після проведення каральних експедицій на землях перманентно бунтівних східнослов'янських племінних об'єднань, у **985 р.** Володимир Святославич виступив проти тюркської Волзької Болгарії, що поновила незалежність після падіння Хозарського каганату. Але війна тривала з перемінним успіхом, і невдовзі обидві сторони погодилися на мир: *«Тоді хай не буде миру межі нами, коли камінь стане плавати, а хміль – тонуту»⁸*. Своєрідною ж ратифікацією мирної угоди було одруження Володимира з болгарською принцесою, що народила майбутнього ростовського князя **Бориса (бл. 986–1015)** і муромського – **Гліба (бл. 987–1015)**, які загинули під час чергового спалаху боротьби за владу й були канонізовані православною церквою в 1072 р.

Русько-болгарський мирний договір 985 р., очевидно, був підтверджений наступного року й болгарським посольством до Києва. У «Повісті минулих літ» збереглася образна розповідь про двосторонні переговори, пов'язані з питанням вибору Володимиром державної релігії. *«Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: «Ти князь еси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету». Володимир запитав: «Яка є віра ваша?». І вони сказали: «Ми віруємо в Бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити»... Володимир же слухав їх... але се було йому не до впадоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття – особливо. Він сказав: «Русі веселість – пиття, ми не можем без сього бути».*

Услід за болгарським, згідно з літописом, прибуло до Володимира Святославича посольство від папи Римського **Іоанна XV [985–996]**. Варто зазначити, що стрімке міжнародне піднесення Русі привернуло до неї увагу з боку Апостольського престолу ще за папи **Миколи I [858–867]**, який у листі до ви-

⁷ Нині – городище біля с. Чермно Тишовецької гміни Люблінського воєводства Польщі.

⁸ Нащадки волзьких болгар – казанські татари до наших днів зберегли традицію вбачати у хмелі символ дружби.

щезгаданого візантійського імператора Михайла III висловив намір здійснити християнізацію Русі. А папи Адріан II [867–872] та Іоанн VIII [872–882] визнали за Кирилом Філософом (бл. 827–869) і його братом Мефодієм (бл. 815–885) прерогативи відправляти літургію слов'янською мовою.

Однак, коли послы папи Іоанна XV виклали в Києві Володимирі Святославичу основи своєї віри, він, не з'ясувавши до них свого ставлення й пославшись на те, що «предки наші сього не прийняли», відправив папських представників додому. Відомості про місіонерську діяльність на Русі болгар-мусульман і папських посланців, за літописною розповіддю, начебто змусили до прибуття тоді ж у Київ і посольства від хозарських юдеїв. Але з огляду на розгром Хозарії Святославом і перехід її населення в іслам, ця літописна звістка є малоймовірною.

З цивілізаційного ж погляду явище *вибору віри*, що супроводжувалося дипломатичними й навіть воєнними актами, було доволі поширене за Середньовіччя. Так, дунайські болгари у своєму посланні до згаданого папи Римського Миколи I повідомляли, що їх намагаються схилити до своєї віри то візантійські, то хозарські проповідники. Джерела також зафіксували факт звертання великоморавського князя Ростислава до візантійського імператора Михайла III з проханням прислати вчителів, які б навчали моравів читати божественні книги рідною мовою (ними у 863 р. стали слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій).

Зрозуміло, що авторитарній формі правління, яка наполегливо запроваджувалася Володимиром, мав відповідати єдиний верховний Бог. Тому Володимир Святославич і його соратники зрештою утвердилися в думці *офіційно ввести християнство на Русі з Візантії*. Адже традиція візантійської церкви, підпорядкованої світській владі правителя (на відміну від римської церкви з її претензіями на зверхність над світськими государями) в Києві нараховувала вже більше ста років, починаючи з русько-візантійського договору 867 р. Проте великий київський князь, очевидно, коливався здійснити вирішальний крок: і він, і його радники – старші дружинники (бояри) розуміли, що *прийняти нову віру з рук візантійського імператора й константинопольського патріарха означало б наразитися на реальну небезпеку потрапити в ідеологічну, а то й політичну (через церковну організацію Русі) залежність від Візантії*.

Тому офіційний Київ мав продемонструвати Константинополю, що, по-перше, імперія не єдине джерело, з якого Русь може сприйняти нову державну релігію, а по-друге, що Русі не можна нав'язувати віру, вона сама її обирає. До того ж Володимирі допоміг збіг обставин – громадянська війна у Візантії, розв'язана малоазійською військовою знаттю проти братів-імператорів Василя II і **Константина VIII [976–1028]**. В Східній Болгарії почастішали анти-візантійські повстання, посилювалося невдоволення грузинів і вірмен.

У цій скрутній ситуації в Константинополі згадали про можливість отримання військової допомоги від Русі згідно з положеннями попередніх двосторонніх договорів. Та коли в **986 р.** до Києва прибуло візантійське посольство, навчений гірким досвідом попередників і підступами «візантійської

дипломатії» великий князь зажадав руки молодшої сестри імператорів – **Анни (963–1011)**, що мало стати своєрідним гарантом виконання візантійською стороною умов угоди, передусім стосовно надання Русі торговельних привілеїв. Посли відкинули це домагання й повернулися до Константинополя.

Тим часом полум'я громадянської війни у Візантії розгорялось дедалі сильніше, популярний серед військових опальний племінник Никифора II Фоки – Варда Фока підняв повстання й проголосив себе імператором. Гордим грекам довелося піти назустріч великому київському князю, й **напр. 987 р.** в Києві було укладено союзний договір, щоправда Василій II висунув як передумову зустрічну вимогу: хрещення самого Володимира і населення Русі. Як занотував сирійський історик XI ст. **Ях'я Антіохійський**, «і уклали вони між собою договір про сватання й одруження царя русів з сестрою царя Василя після того як той поставив йому умову, щоб хрестився він і весь народ його країни, а вони народ великий».

Після хрещення Володимира в Києві й ратифікації угоди в Константинополі, **навесні 988 р.** 6-тис. руський корпус відбув до Візантії, де відіграв вирішальну роль у розгромі бунтівників. Та відчувши себе господарем становища, Василій II виявив чорну невдячність щодо Володимира й віроломно порушив свою обіцянку віддати останньому в жони принцесу Анну. Тоді, щоб примусити візантійських правителів дотримати свого слова, київський князь **навесні-влітку 989 р.** здійснив похід у Крим і обложив Херсонес – головну житницю Константинополя й оплот імперського панування на півострові.

Завоювавши місто за допомогою своїх прибічників усередині фортеці, Володимир отримав можливість як переможець диктувати Візантії вигідні для нього умови миру. Саме в Херсонесі він вдруге «офіційно» хрестився й урочисто уклав шлюб із принцесою Анною **восени 989 р.**, а потім великодушно віддав Василю II як «віно» це кримське місто. На думку М. Котляра, саме в Херсонесі Володимир і Анна провели зиму й лише **навесні 990 р.** Чорним морем та Дніпром прибули до Києва, після чого почалося тривале в часі насадження християнства в державі, що розтягнулося не на одне десятиріччя.

Прийняття нової релігії за таких умов не лише виключало політичну залежність Русі від Візантії, але й ставило під державний контроль церкву, роблячи її слухняним знаряддям у княжих руках. Показово, що з того часу великий київський князь у візантійській світовій ієрархії правителів та держав, очолюваній самим імператором, посів місце його «небожа», в той час як англійський король був імператору «другом», болгарський цар – «сином» і лише «імператору Заходу» **Карлові Великому [800–814]** було неохоче надано статус «брата».

Внаслідок Володимирового хрещення Русі виник своєрідний історико-культурний феномен, що не мав аналогів у слов'янському світі. Держава, яка в той час за соціально-економічним і політичним укладом була близькою до Чехії й Польщі, що прийняли християнство з Рима й увійшли в коло цивілізації та культури латинської Європи, в культурному відношенні зблизилася з південнослов'янськими народами Балканського півострова, які знаходилися

у сфері впливу Візантії й розвивалися за *візантійською моделлю*. «Вибір віри» 986–989 рр. – не випадковий, а обумовлений багатьма причинами, в т. ч. давніми зв'язками Русі з Візантією та спорідненістю з південними слов'янами, багато в чому визначив особливості розвитку країни та її духовної й політичної культури на довгі часи.

2.4. «Шлюбна дипломатія» Ярослава Мудрого

Хрещення Русі супроводжувалося інтенсифікацією дипломатичних контактів Києва зі Святим престолом. Відомо, зокрема, що під час облоги Херсонеса в 989 р. послы від папи Іоанна XV принесли в дар київському князю мощі – голову **Святого Климента**

папи Римського [92–101], яку бл. 858 р. знайшли в Херсонесі Кирило й Мефодій, що прямували з дипломатичною місією до Хозарії. Володимир Святославич привіз мощі Святого Климента до Києва й наказав їх покласти в Десятинній церкві. А в 991 р. папа Іоанн XV відрядив до великого київського князя посольство, яке, за свідченням літопису, було прийняте «з любов'ю й честю», в 994 р. Рим відвідали послы Володимира.

У 999–1000 рр. посольство нового папи – **Сильвестра II [999–1003]**, що був вихователем німецького імператора Оттона III, ще раз завітало до столиці Русі, а через рік Володимир у свою чергу відрядив місію до Рима. *І хоча римські впливи на Русі, зрештою, не перемогли, жваві дипломатичні контакти між Києвом і Апостольською столицею відіграли свою позитивну роль: вони спонукали Візантію, яка побоювалася посилення римського впливу на Русі, відноситися до останньої не як до молодшого партнера, а як до рівного.*

Таким чином, далекоглядна політика київських правителів – підтримувати дипломатичні контакти не лише з Візантією, а й із її постійними суперниками – німецькою «Римською» імперією, Болгарією, Угорщиною, Грузією. Наприкінці 1006 р. німецький король і майбутній імператор **Генріх II [1002–1024]** відрядив до Києва посольство на чолі з «архієпископом язичників» **Бруно графом Кверфуртським (бл. 970–1009)**. Володимир Святославич спочатку з настоюю поставився до місії Бруно, але коли дізнався, що той слідує і в землю печенігів та може принести певну користь Русі, надав йому всілякі почесті.

Для Бруно Русь – християнська країна, опора й спільник у його місіонерській діяльності, а князь Володимир – це «*правитель русів, славний могутністю і багатством*». Архієпископ повідомляв короля, що папські дипломати «*від особи Руського князя уклали з Печенігами мир, котрого, як вони мене запевняли, ніхто інший, окрім нас, укласти не зміг би*». Князем-заручником серед печенігів був старший син Володимира від жінки вбитого Ярополка – **Святополк «Окаянний» (981–1019)**.

Автори тогочасних західних, переважно німецьких, хронік уявляють Русь великою й могутньою державою на європейському Сході та незмінно називають її *rerum*, що означає велику країну з сильним правителем на чолі,

а київський князь у них іменується «*Rex Ruthenorum*» («руський король») або навіть «*potentissimus Ruthenorum Rex*» («наймогутніший руський король»). Так, зокрема, характеризує Русь видатний північнонімецький хроніст **Адам Бременський** у «*Діяннях єпископів Гамбурзької церкви*» (бл. 1075).

Він наголошує, що Русь – «найдалша і найбільша країна слов'ян», порівнює її зі «зрошеним садом, виповненим усілякими благами». Київ характеризується у Адама Бременського як «суперник Константинополя і найкоштовніша окраса грецького світу». Результатом зближення Священної Римської імперії з Руссю стало одруження Володимира Святославича у **1012 р.** (після смерті Анни) з донькою графа **Куно фон Енгінгена** – онукою імператора Оттона I.

Боротьба західних слов'ян за незалежність від Священної Римської імперії, об'єднання польських і чеських земель у окремі держави посилювало їхнє прагнення до союзу з Руссю.

Никонівський літопис під **992 р.** повідомляє про прибуття до Києва посольства гнєзненського князя **Болеслава I Хороброго** (бл. 967–1025), який щойно зійшов на престол після смерті батька – засновника Польської держави **Мешка I [964–992]**. Невдовзі після цього між Руссю й Польщею було підписано договір «миру й любові», що в тогочасній дипломатичній практиці означало взаємне визнання держав і початок двосторонніх відносин. А між **1008 і 1013 рр.**, як повідомляє німецький хроніст **Тітмар Мерзебурзький (975–1018)**, відбулося укладення русько-польської угоди, скріпленої шлюбом тоді ще туровського князя Святополка Володимировича й дочки Болеслава I Хороброго.

Серед почту прибулої на Русь княжни був її духівник – єпископ **Рейнберн Колобжезький**, що мав чималий дипломатичний досвід і повинен був підштовхнути Святополка до виступу проти Володимира. Рейнберн швидко здобув великий вплив на туровського князя, тому, як свідчить Тітмар, «цього єпископа разом із своїм сином та його дружиною згаданий король (Володимир. – Авт.), коли йому стало відомо, що його син із намови Болеслава готує проти нього повстання, наказав схопити й кинути до окремої в'язниці». Рейнберн незабаром помер у Вишгороді, але Святополк, скориставшись із замішання в Києві по несподіваній для всіх кончині **15 липня 1015 р.** Володимира Великого, вирвався з темниці й втік до тестя в Польщу.

Як наголошував згаданий хроніст, Володимир залишив «спадщину свою повністю двом сином», якими, на думку М. Котляра, могли бути лише тмутороканський князь **Мстислав Хоробрий** (бл. 983–1036) і ростовський – Борис, що в останні роки життя батька невідлучно перебував біля нього. Але в кривавій боротьбі за владу, що забрала життя трьох братів – Бориса, Гліба і Святослава, переміг наприкінці 1015 р. новгородський князь **Ярослав Володимирович** (бл. 978–1054), прозваний сучасниками «**Мудрим**». Оскільки першою жінкою Ярослава була норвежка **Анна** (вона померла до 1019 р. й була похована у новгородському соборі Святої Софії), родинні зв'язки допомогли бунтівному князю найняти тисячу варягів для успішного походу на Київ.

Оволодівши великокнязівським престолом, Ярослав Володимирович *восени 1017 р.* уклав союз із Німеччиною і відрядив до Генріха II спеціальне посольство. А Новгородський літопис повідомляє, що того ж року, тобто в розпал німецько-польської війни, Ярослав здійснив похід на Берестя. Проте невдовзі Болеслав I Хоробрий перехопив дипломатичну ініціативу й підписав у *січні 1018 р.* з Генріхом II вигідний мирний договір, що залишав за Польщею лужицькі землі, Моравію й Словаччину. Це дало змогу польському князеві надати дієву допомогу зятю Святополку й разом із ним увійти до Києва **14 серпня** того ж року. Ярослав змушений був утікати до Новгорода.

Нетривале перебування Болеслава I Хороброго в Києві (восени того ж року він повернувся на батьківщину, приєднавши по дорозі до Польщі Червенські гради) дало підстави для появи в польській суспільній думці й історіографії уявлення про **відвічну підвладність Південної (історичної Малої) Русі Польщі**. Початок цій традиції, що була вправно використана офіційним Краковом при підготовці **Люблінської унії 1569 р.**, поклав **Галл Анонім** – автор найдавнішої польської хроніки латинською мовою. У ній він барвисто описав, як Болеслав начебто січе своїм мечем Золоті ворота (насправді збудовані майже через два десятиліття), а пощерблений від ударів меч (так званий *Щербець*) ніби згодом став коронаційним мечем польських монархів.

У дійсності ж справжній польський коронаційний меч із XIV ст., який експонується в Ермітажі, щербини не має, а меч «Щербець», який зберігається у краківському Вавельському музеї, було виготовлено не раніше другої половини XII ст. Водночас Галл запровадив до широкого вжитку безапеляційне твердження, ніби *«відтоді Русь надовго стала данницею Польщі»*. Та, попри очевидну міфічність тверджень польського хроніста, є всі підстави вважати, що, крім бажання наживи, Болеслав Хоробрий у своїй східній політиці керувався серйознішими мотивами. Про них, зокрема, повідомляють Новгородський і Софійський літописи: *«І сів (Болеслав I. – Авт.) на столі Володимировім»*.

Але загальнополітична ситуація в Русі склалася на користь Ярослава, який уже *взимку 1018–1019 рр.* вигнав Святополка з Києва, а влітку наголову розгромив на **Альтському полі** союзників останнього – печенігів. Натомість у Польській державі після смерті Болеслава Хороброго, що встиг самочинно проголосити себе королем на Великдень **18 квітня 1025 р.**, проявились ознаки занепаду. Проти нового короля – **Мешка II [1025–1034]** виступили його старший зведений брат **Безприм**, що після викриття змови знайшов притулок на Русі, й молодший рідний брат **Оттон**, якого підтримувала Німеччина. За посередництва останнього київська дипломатія швидко поновила тісні контакти з імператорським двором. У **1031 р.** проти Польщі із Заходу рушили війська імператора **Конрада II [1024–1039]**, а зі Сходу – його союзники – співправителі Ярослав і Мстислав Володимировичі.

Їхньою метою було не просто повернення колись багатих Червенських міст, а й детронізація Мешка II та передача польської корони Безприму. Зрештою, цей план вдалося реалізувати «з перевиконанням» (окрім західноволинських Червенських градів Русі було повернуто й Перемишльську землю), але

при дворі князя Безприма переважив не руський, а німецький вплив, навіть польські королівські інсигнії місцевого виробництва були відвезені до Аахена. Дружні стосунки між Руссю й Польщею встановились лише після тривалої династичної боротьби в Кракові за правління сина Мешка II – **Казимира I Відновителя [1039–1058]**.

Початок його князювання ознаменувався гострими внутрішньополітичними конфліктами в країні, від держави відокремилися Мазовія й Помор'я, а чеський князь *Бржетіслав III [1034–1055]*, дійшовши до Гнезна, захопив Сілезію. На допомогу Польській державі прийшли Римська імперія (розвал Польщі не відповідав її інтересам, тому що посилював позиції Чехії в Центральній Європі) і Русь, військово-політичний союз із якою в 1039 р. був зміцнений одруженням Казимира I із сестрою Ярослава Мудрого – **Доброгою-Марією (1011–1087)**.

Внаслідок цього шлюбу народилося двоє вінченосних синів – майбутній князь і король (з 1076 р.) **Болеслав II Сміливий і Щедрий [1058–1079]** та князь **Владислав I Герман [1079–1102]** і двоє синів, що померли в ранньому віці, а також дочка **Святослава (1044–1126)**, що стала королевою Чехії – дружиною **Вратислава II [1061–1092]**.

Другий на той час за старшинством син Ярослава Мудрого – **Ізяслав (1024–1078)** у 1042 р. одружився з рідною сестрою Казимира I – *Гертрудою-Олісавою*, що стало своєрідною ратифікацією союзного договору між двома державами. За ним Русь мала надавати військову допомогу Польщі в боротьбі з сепаратистами, а Казимир зобов'язався повернути 800 руських військово-полонених, захоплених ще Болеславом Хоробрим у 1018 р., а також офіційно відмовитися від претензій на Червенські міста. Протягом 1038, 1040 і 1041 рр. руські війська здійснювали успішні походи до південно-східного узбережжя Балтійського Помор'я проти бунтівливих ятвягів і слов'ян-мазовшан, виконуючи як союзницькі зобов'язання щодо Казимира I, так і формуючи наново західні кордони Київської держави.

Військово-політичний союз із Руссю зіграв вирішальну роль у боротьбі Казимира I за повернення Сілезії та воз'єднання Східного Помор'я, що й зробило його «відновителем» Польської держави. Очевидно, саме ідея русько-польської солідарності й взаємовиручки мала першорядне значення тоді, коли ще жила пам'ять про спільне етнокультурне походження полян київських і гнезненських. Крім того, Польща виступила союзником Русі в її боротьбі з пруськими і литовськими племенами, яких підтримували поморяни і мазовшани.

Водночас неприховане роздратування офіційного Константинополя викликала спрямованість зовнішньої політики Ярослава Мудрого на повну незалежність від імперії не лише в державних, а й у церковних справах. Навіть величезне будівництво, в результаті якого в Києві з'явилася своя Свята Софія і власні Золоті ворота, було швидше наслідком суперництва столиці Русі зі столицею імперії, а не звичайного копіювання чи наслідування візантійським зразкам, як це іноді стверджується. Відомий дослідник літописів, петроградський професор **Михайло Присьолков (1881–1941)** припускав, що у 1037 р.

Ярослав Мудрий прийняв титул *імператора*, а в графіті 1054 р. він названий *царем*.

Але як частина візантійсько-православної цивілізаційно-культурної спільноти й одна з митрополій Константинопольського патріархату Русь була надто тісно пов'язана з імперією. Тому протягом більшої частини правління Ярослава Мудрого стосунки між офіційними Києвом і Константинополем у цілому перебували в рамках, визначених попередніми двосторонніми угодами. В імперії, як і раніше, перебував на службі руський корпус, зокрема, в 1030 р. саме руські дружинники врятували імператора **Романа III Аргіра [1028–1034]** під час сирійського походу, а в 1040 р. вони були в складі армії **Георгія Маніака**, відрядженої до Сицилії. За імператора **Михайла IV [1034–1041]** на службу до Візантії прибув на чолі загону з 500 дружинників **Гаральд Суворий (1015–1066)** – близький приятель, а потім і зять Ярослава Мудрого, брат норвезького конунга **Олафа II Святого [1015–1028]**.

Однак дружні взаємини Русі з Візантією зазнали тяжких випробувань після приходу до влади в імперії **Константина IX Мономаха [1042–1055]**, що почав свою діяльність з люстрації державного апарату, під опалу потрапили й руси. Як наслідок, на початку 1043 р. руський допоміжний корпус підтримав антиурядовий заколот полководця Георгія Маніака в Італії. Безпосереднім же приводом до останньої русько-візантійської війни послужила згадана вище сварка на константинопольському ринкові між київськими й грецькими купцями. Руським купцям було завдано значних збитків, до того ж погроми перекинулись на Афон, де візантійці пограбували пристань і склади руського монастиря. У відповідь, як зазначив Нестор-літописець, *«послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воеводство поручив Вишати»*.

Руські бойові кораблі востаннє з'явилися перед Константинополем у **червні 1043 р.**, імператор намагався знайти мирне розв'язання конфлікту і пообіцяв відшкодувати всі збитки русам, звернувшись із проханням «не порушувати здавна укладеного миру». Однак, за повідомленням *«Хронографії»* візантійського політичного діяча і науковця **Михайла Псела (1018–1078/1096)**, руські згоджувалися на припинення військових дій лише за умови, що Візантія сплатить великий викуп: по тисячі номізм⁹ на один корабель. А оскільки суден було 400, то сума виглядала астрономічною і явно нереальною.

Але в ході морського бою, за яким спостерігав на одному з пагорбів імператор, частина руських човнів була спалена «грецьким вогнем», решта втекла, до того ж «знялась буря велика, і розбила кораблі русі». Новгородському князю **Володимиру Ярославичу (1020–1052)** вдалося врятуватися на човні воеводи Івана Творимирича, але на березі опинилося 6 тис. руських воїнів, які втратили свої кораблі й мусили пробиватися на батьківщину сухоходом через окуповану візантійцями Болгарію. У цей драматичний момент високе громадянське сумління виявив воевода Вишата, що зійшов із човна на берег

⁹ Номізма (солід) – основна візантійська золота монета вагою 4,55 г.

до ополченців, сказавши: «Якщо живий буду – то з ними, а якщо погину – то з дружиною».

Імператор наказав переслідувати русів на морі й суші, однак друга морська битва з 14-ма візантійськими кораблями, як свідчить літопис, закінчилася перемогою Володимира, і рештки його флотилії благополучно повернулися на Русь. Тим часом на суходолі – поблизу Варни – руські воїни зазнали поразки, а ті, що unikли смерті, потрапили в полон і були осліплені в Константинополі. Лише коли в **1046 р.** між Руссю й Візантією було укладено мир, полонені разом із Вишатою повернулися додому.

Константин IX Мономах змушений був помиритися з Руссю перед загрозою вторгнення в північні провінції Візантії розгромлених під Києвом печенізьких орд. Візантійська сторона відшкодувала збитки київським купцям у Константинополі й руському монастиреві на Афоні, а дочка Константина IX Мономаха від першого шлюбу (коли він ще не був імператором) **Анастасія** (деякі джерела називають її Марією) стала жінкою улюбленого сина Ярослава Мудрого – **Всеволода (1030–1093)**. Від цього шлюбу народився **Володимир Мономах (1053–1125)** – видатний діяч вітчизняної дипломатичної й державної історії. Його постать згодом набула особливого значення для формування **державної ідеології Московського царства**, оскільки саме з одруженням Володимира Всеволодовича з «представницею» візантійської (східно-римської) династії пов'язуватиметься легенда про так звані **Мономахові дари** – імператорські інсигнії, нібито надіслані візантійським монархом своєму онукові – Володимирі, а серед них, між іншим, знамениту «шапку Мономаха».

Щоправда, в **1051 р.** офіційні відносини Києва і Константинополя ненадовго загострилися через поставлення, всупереч попередній традиції, на Київську митрополічну кафедру пресвітера палацової церкви на честь Апостолів у князівській заміській резиденції с. Берестовому **Іларіона**. Таким чином Ярослав Мудрий намагався обмежити себе від ідеологічної експансії імперії, адже зазвичай митрополити надсилалися до Києва з Константинополя, причому за походженням із наближених до імператора кіл, тому вони служили не стільки Русі, скільки Візантії.

Обрання ж у митрополити на соборі руських єпископів автора «**Слова про закон і благодать**», знаменитого письменника і оратора, історика і філософа – русина Іларіона означало встановлення **автономії Руської православної церкви**. З іноземних джерел відомо й про призначення Іларіоном, без погодження з Константинополем, єпископа у Тмуторокань. Проте Іларіон недовго пробув на митрополічій кафедрі, чергове потепління стосунків між Руссю й Візантією, напевне, змусило Ярослава Мудрого до більш тісної згоди з Константином IX Мономахом, для чого великому київському князеві довелося пожертвувати Іларіоном і погодитися на його зміщення з митрополічної кафедри. Сталося це, на думку М. Котляра, **восени 1053 р.**, після чого экс-митрополит подався в печерські ченці під іменем **Никона** і брав діяльну участь в урегулюванні чвар між Ярославичами, а ставши ігуменом Печерського монастиря, надав руському літописанню науково-хронологічного вигляду.

Таким чином, за правління Ярослава Мудрого Русь настільки впевнено увійшла до кола провідних європейських держав, що без урахування її дипломатії, військово-політичного потенціалу, встановлених із нею союзницьких відносин, оформлених у вигляді династичних шлюбів, неможливо ґрунтовно й об'єктивно розібратися в середньовічній історії не лише Східної Європи, а й Візантії, Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехії, скандинавських держав, Німеччини й навіть далеких Англії та Франції.

«Шлюбна дипломатія» Рюриковичів лише з кін. 950-х (одруження Святослава Ігоревича з дочкою мадярського князя Ташконя) – до 1320-х рр. (шлюбні угоди нащадків Данила Романовича) перевищує сотню одружень. А в літописах одного тільки XI ст. зафіксовано 38 шлюбів осіб із династії Рюриковичів: на Німеччину припало 8 шлюбів, на Польщу – 7, на Угорщину – 6, на Скандинавію й династично пов'язану з нею тоді Англію – 5, на Францію – 2, 1 шлюб було укладено з візантійською принцесою й три – з представниками візантійської аристократії, ще три шлюби припадає на половецьких князівен.

Таким чином, *левова частка шлюбних союзів київських Рюриковичів припадала в XI ст. на держави Центральної й Західної Європи, за тими ж літописними даними у наступному столітті частка Візантії зростає до 7 випадків, але не за рахунок істотного зменшення шлюбних угод із правлячими династіями центрально- і західноєвропейських держав.* Хоч би як применшували окремі дослідники значення династичного фактора в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, *протягом XI–XII ст. Русь у своєму політичному житті була значно тісніше зв'язана із Західною й Центральною Європою, аніж із Візантією й балканськими слов'янами.* Русь жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI–XII ст. – це передусім, як слушно зазначив відомий московський історіософ-мистецтвознавець, професор Михайло Алпатов (1902–1986), «зустрічний рух великої європейської держави на Захід».

Традиційно стабільними були династичні зв'язки Русі зі Скандинавією, особливо зі Швецією, коли в 1019 р. великий князь київський Ярослав Володимирович вдруге (попередня дружина – норвежка Анна, як зазначалося вище, в 1018 р. була захоплена в полон у Києві Болеславом I Хоробрим разом із сестрами Ярослава й вивезена назавжди до Кракова) одружився з донькою короля Олафа Шьотконунга [995–1022] Інгігердою-Іриною (?–1050). Не виключено, що таким чином було оформлено антипольську коаліцію, оскільки Болеслав I Хоробрий був союзником англо-данського короля Кнуда I Великого [1016–1035], який планував завоювати й Швецію, створивши, т. ч., могутню імперію вікінгів у Північній Європі.

Згодом норманські дружини воювали на боці великого київського князя проти його суперників і печенігів. А коли норвезький король Олаф II Святий у 1028 р. зазнав поразки в боротьбі з Кнудом I, то знайшов гостинний притулок у Новгороді. Згодом Ярослав Мудрий допоміг синові Олафа II – Магнусу Доброму [1034–1047] повернути батьківський престол. Ще більше зміцніли русько-норвезькі взаємини в 1040-ті рр., що пов'язано з діяльністю згаданого

вище молодшого брата Олафа II – Гаральда Суворого. Ледве уникнувши смерті від данських військ Кнуда I (Олаф II тоді загинув), Гаральд влітку 1031 р. прибув до Ярослава Мудрого, де зі своїми варягами взяв участь у походах на Польщу і захопився середньою дочкою великого князя – **Єлизаветою (?–1076)**.

Але загалом прихильний до Гаральда Ярослав відмовив йому: Єлизавета була не рівнею політичному вигнанцеві, надії якого на норвезький престол виглядали примарними. Тому Гаральд вирішив здобути воєнної слави й великих багатств у Візантії, щоб стати гідним київської принцеси: згідно зі свідченнями джерел імперії, він взяв участь у здобутті в арабів 80-ти міст у Малій Азії, а при штурмі Пірея розписався рунами на мармуровій фігурі лева. Того лева знаменитий адмірал і майбутній дож Франческо Морозіні у 1687 р. доправив до Венеції, де він стоїть і досі. Візантійські джерела зосереджують увагу на бойових діях Гаральда в Болгарії, Месопотамії та Сирії, звідки він разом із руським корпусом у складі вищезгаданого війська Георгія Маніака відбув до Південної Італії.

Лише в 1043 р., після поразки повстання Георгія Маніака, з півтисячею воїнів Гаральд зумів пробитися на Русь. Тоді ж він узяв участь у невдалому морському поході на Візантію Володимира Ярославича. Взимку наступного року Ярослав Мудрий видав-таки за Гаральда Єлизавету, що значно зміцнило позиції норвезького принца. У 1046 р. той виїхав на батьківщину, де став співправителем свого небожа – конунга Магнуса Доброго, а по його смерті в 1047 р. – конунгом Норвегії під іменем **Гаральда III Гардрада**.

Як свідчать скандинавські джерела, у шлюбі з Гаральдом Єлизавета народила двох дочок – **Інгігерду** (стане дружиною данського короля **Олафа I Голодного [1086–1095]**), а після його смерті – шведського короля **Філіпа [1112–1118]**), та **Марію**. Хоробрий зять Ярослава Мудрого наклав головою **25 вересня 1066 р.** в битві з англосаксами біля Стамфорд-Бриджа (Йорк) під час останньої спроби варягів завоювати Англію. Тоді, аби убезпечити чергове завоювання данцями своєї другої батьківщини – Норвегії, Єлизавета вийшла за данського конунга **Свена II Естрідсена [1047–1074]**.

За часів правління Ярослава Мудрого підтримувалися досить тісні контакти й із далекою **Англією**. Як свідчить відома в наукових колах пам'ятка англосаксонського походження XII ст. – *Коментарі до законів короля Едуарда Сповідника*, коли в **1016 р.** англосаксонський король Едмунд II Залізнобокий зазнав поразки і загинув у боротьбі з данцями Кнуда I Великого, його сини знайшли політичний притулок при дворі великого київського князя, а старший – **Едуард Вигнанець (1016–1057)** одружився ще з однією донькою Ярослава Мудрого – **Агатою**. Від цього шлюбу народився останній представник англосаксонської династії **Едгар Етелінг (бл. 1051–1126)**, що в 1068–1074 рр. очолював антинорманське повстання проти **Вільгельма Завойовника (1027/28–1087)**, і майбутня шотландська королева – **Свята Маргарита (бл. 1045–1093)**.

При Ярославі Мудрому ще більше зміцнили **русько-німецькі зв'язки**, чому сприяв шлюб його сина **Святослава (1027–1076)** й **Оди** – доньки графа **Леопольда фон Штаде** і зведеної сестри трірського архієпископа **Бурхарда**, що були

одними з найбільших феодалів Священної Римської імперії. Ярослав Мудрий запропонував самому імператору **Генріху III [1039–1056]** скріпити союз двох держав шлюбом з однією з Ярославен. Однак імператор відмовив, оскільки вже вибрав Агнесу де Пуатьє, одруження з якою допомогло йому приєднати Лотарингію. Крім того, в оточенні Генріха III були невдоволені західною політикою Ярослава Мудрого, який фактично не дав імперії анексувати охоплену міжусобицями Польщу.

Зате, після тривалої перерви, відновилися дружні відносини Русі з **Францією**. Вони мали під собою певне підґрунтя, адже в 28-ми французьких поемах Русь згадувалася загалом біля 70-ти разів, а «королі», «графи» й «сеньйори» з Русі були постійними учасниками подій у французькому епосі. Згідно з «*Анналами міста Мо*», взимку **1048 р.** до Києва прибуло посольство на чолі з єпископом згаданого міста *Готье д'Савейром* і міністром королівського двору *Гасселіном д'Шаліньяком* прохати руки наймолодшої дочки Ярослава Мудрого **Анни (1028 – після 1075)** для французького короля **Генріха I Капета [1031–1060]**.

Немолодого вже й бездітного вдівця цікавили не стільки приваби юної княжни, скільки реальна вигода від політичного союзу, що зазвичай вінчав такий династичний шлюб. Фінансова й моральна підтримка Русі могла стати в нагоді королю в тяжкій боротьбі за єдність країни проти феодалної ліги графа **Рауля де Крепі і де Валуа [1038–1074]** – прямого нащадка Карла Великого. Дозвіл Ярослава Мудрого було отримано, напевне, великий київський князь бачив офіційний Париж у колі союзних йому держав, які можна було б протиставити двом імперіям Середньовіччя – Візантійській та Римській.

Втім, взаємні розчарування Ярослава й Генріха I були ще попереду, а на Великдень, *19 травня 1051 р.*, у Реймському кафедральному соборі, де коронувалися французькі монархи, відбулося пишне вінчання. Із собою Анна привезла давньоруське Євангеліє, що залишилося в соборі й згодом отримало назву **Реймського**. Сходячи на французький престол, усі наступні королі аж до **Людовика XVI** у 1774 р. давали клятву на цій книзі, не підозрюючи, що вона привезена з Києва. Реймське Євангеліє збереглося до наших днів, і нині ця найдавніша пам'ятка руської писемності з книгосховища Ярослава Мудрого, що згоріло в полум'ї Батієвого нашестя, знаходиться у Національній бібліотеці в Парижі.

Укладений із високих державних міркувань династичний шлюб не був вповні щасливим, хоча *Анна Руфа*, тобто «Руда», як її прозвали у Франції, користувалася в країні значною повагою і стала матір'ю трьох синів: **Філіпа I (1052–1108)**, який у 1060 р. став французьким королем, *Роберта*, що помер молодим, і **Гуго I Великого, графа Вермандуа і Валуа (1057–1102)** – одного з героїв Першого хрестового походу. З французьких хронік відомо, що незадовго до смерті Генріх I пропонував Анні оголосити її регентшею королівства до повноліття Філіпа. Але та відмовилася, й по смерті чоловіка, попри твердження окремих російських та українських істориків, Анна була опікункою малого

сина, а регентом-правителем став чоловік сестри покійного короля – граф Фландрії **Бодуен V де Лілль [1035/36–1067]**.

Саме в ролі опікунки Анна підписувала кириличними літерами разом із Філіпом I різні державні (щоправда другорядні) акти. Зрештою, втомившись від пишного й нещирого життя при королівському дворі, Анна залишила Філіпа I на волю регента та з двома молодшими синами перебралася до одного з королівських замків у тихому містечку **Санліс** поблизу Парижа. Поблизу нього вона наказала збудувати церкву й монастир Святого Вікентія. До нашого часу збереглася лише невелика каплиця, біля дверей якої кілька століть потому було поставлено скульптуру жінки у повний зріст з написом: «*Анна руська, королева французька, засновниця собору в 1060 р.*». Під час офіційного візиту до Франції Президента України **Віктор Ющенко 22 червня 2005 р.** подарував Санлісу новий надпис для пам'ятника, що точніше відбиває історичну правду, – «*Анна Київська, королева Франції*».

Подальша доля Анни сповнена романтичних пригод: у неї закохався (очевидно, почуття було взаємне), а потім і викрав вищезгаданий граф Рауль де Крепі, що мав сильний характер, благородну і неврівноважену вдачу; за словами одного з сучасників, він не боявся ні короля, ні Бога, ні диявола. Згідно з французькими законами, королева-вдова і мати короля не могла більше виходити заміж, та й Рауль не був вільний – мав нелюбу дружину Алієнору. Вона звернулася зі скаргою до папи Римського **Александра II [1061–1073]**, який наказав Раулю залишити Анну й повернутися до Алієнори. Та могутній граф рішуче й гордо відмовився, тоді розгніваний папа в **1063 р.** відлучив Рауля від церкви, що означало практично повну ізоляцію людини в суспільстві й навіть можливість її безкарного вбивства.

Але нащадок Карла Великого належав до особистостей, які чинили за власними законами й нормами моралі: Анна жила в родовому помісті графа до його смерті **8 вересня 1074 р.** й лише потім повернулася до королівського двору та знову брала участь в управлінні державою. Що сталося з Анною далі, достеменно не відомо, згідно з історичними переказами, відійшовши від справ, вона поселилася в Санлісі, в монастирі Святого Вікентія, де начебто і знайшла вічний спокій (з випадкової згадки однієї французької середньовічної хроніки відомо, що в **1089 р.** її вже не було серед живих).

Дипломатична історія єдиновладної монархії Ярослава Мудрого буде неповною, коли не врахувати її традиційно тісних зносин з **Королівством Угорщина**. Недарма Нестор-літописець, який приділив значну увагу історії проходження угрів на Дунай, жодним словом не обмовився про будь-який конфлікт між ними й Руссю. Щоправда, загибель Святослава Ігоревича й боротьба за владу між синами Володимира Святославича уможливила анексію угорцями долин річок Боржави і Латориці, де знаходилися князівства карпатських хорватів. На землях Закарпаття і Пряшівщини була організована окрема **Руська марка**, а спадкоємець угорського престолу – герцог **Імре (бл. 1000–1031)** отримав титул *dux exercitum regis Руської марки*. Водночас письмові джерела

засвідчують тісні політичні й культурні зв'язки Русі з Угорщиною, що знаходили свій вираз у частих династичних шлюбах представників угорського королівського роду **Арпадів [889–1301]** і династії Рюриковичів.

У Києві знайшли політичний притулок сини угорського герцога **Ласло Сара (бл. 976–1035)** – двоюрідного брата першого мадярського короля **Іштвана I Святого [1000–1038]** і руської князівни **Прямислави Володимирівни**, які рятувалися від палацових інтриг королеви Гізели. Безперечно, що беручи на службу своїх племінників – угорських принців **Андраша і Левента**, Ярослав Мудрий мав стосовно них далекосяжні політичні плани. Андраш, який внаслідок перевороту в Угорщині в **1046 р.** був запрошений мадярською знаттю на королівський престол, очевидно, ще в Києві одружився зі старшою донькою Ярослава Мудрого, своєю двоюрідною сестрою по матері – **Анастасією (? – 1074/1094)**.

Після загибелі чоловіка в **1060 р.** в міжусобній боротьбі з його молодшим братом **Белою I [1061–1063]**¹⁰ Анастасія з двома дітьми втекла до німецького імператора **Генріха IV [1056–1106]**, з сестрою якого був заручений один із її синів – **Шаламон (бл. 1052–1087)**. У гострім суперництві з конкурентами він здобув у **1063 р.** королівський трон Угорщини й утримував його до **1074 р.** Анастасія була помітною фігурою: по смерті мужа допомагала синові здобути престол, вийшла вдруге заміж за імперського дипломата графа Пото, була регентшею.

Таким чином, головні дипломатичні зусилля «**тестя всієї Європи**», як шанобливо іменували Ярослава Мудрого сучасники, були зосереджені переважно на балканському, скандинавському й центрально- та західноєвропейському напрямках. *Це об'єктивно зумовлювалося геополітичною належністю Русі саме до європейської середньовічної ойкумени, але її межове географічне розташування на стику з азійським Сходом, що аж до рубежу XVII–XVIII ст. переконливо демонстрував своє абсолютне культурне, економічне й технологічне переважання над європейським Заходом, настійно диктувало потребу дипломатичного (за тогочасними мірками, звичайно) забезпечення східних рубежів, як тактичного, так і стратегічного.* На жаль, здобутки Рюриковичів на східному напрямку, попри окремі прориви, в цілому виявилися недостатніми для надійного гарантування національних інтересів керованої ними держави.

Звичайно, історія взаємовідносин Русі з **кочовим світом степів** знає й мирні договори, й союзницькі стосунки, й торговельні та династичні шлюбні зв'язки, взаємовплив культур, мирне входження тюркських племен у державно-територіальну і етнічну структуру Русі. Та все-таки необхідно визнати, що в цілому відносини Києва зі своїми південно-східними кочовими сусідами були конфліктними. У боротьбі з ними населення Подніпров'я, за влучним висловом

¹⁰ Цікаво, що дочка того – **Лона** була дружиною онука Ярослава Мудрого – Тмутороканського і перемишльського князя **Ростислава Володимировича (1038–1067)**.

М. Грушевського, відіграло *«почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд»*.

Перші київські великі князі, як правило, трималися *геополітичної вісі «північ – південь»*, прагнучи побудувати свою державу *«від моря до моря»*. Показово, що аналогічний підхід широко застосовувався в процесі державотворення й іншими європейськими народами, передусім литовцями і поляками. Причому спочатку домінуючою для Києва була орієнтація на південь, що цілком збігалася із головним напрямком руської колонізації вільних територій вздовж північно-південної вісі українських річок – Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Сіверського Дінця. З активізацією *«Великого переселення народів»* з глибин Центральної Азії, можливості геополітичного просування на південь для Києва виявилися значною мірою заблокованими. Це мало компенсуватися розбудовою інших зовнішньополітичних векторів, передусім західних, а найважливішою формою їхньої реалізації, поширення й зміцнення міжнародних зв'язків в епоху Середньовіччя стали династичні шлюби. *Саме розвиваючи й посилюючи західно- і центральноєвропейську орієнтацію своєї геополітики, надаючи перевагу дипломатії, а не силовим засобам, Ярослав Мудрий забезпечив найвищий рівень розвитку Русі та здійснив, можливо до кінця й не усвідомлену, спробу вирвати її з-під візантійського впливу та надати Русі нового динамічного імпульсу розвитку.*

Оспівана в билинах і звеличена вітчизняними літописами, окреслена на картах арабських і перських географів, Русь за доби її активної територіальної експансії й відносної адміністративної централізації *кінця IX – першої третини XII ст.* була чи не найбільшою за площею державою Середньовічної Європи (бл. 1,1 млн кв. км з 4,5 млн осіб населення). *В історії Східної Європи їй належить особливе місце, аналогічне тому, що посідала в історії Західної Європи імперія Карла Великого і Людовіка I Побожного – пряма попередниця сучасних Франції, Німеччини, Італії, Швейцарії й країн Бенілюксу.* Обіймаючи величезну територію – від Балтики й Льодовитого океану до Чорного моря і від Карпат до Волги, – Русь становила історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією й Скандинавією. Це обумовило досить швидке входження Русі в загальноєвропейський історико-культурний ландшафт і систему міжнародних відносин Розвиненого Середньовіччя.

Контрольні запитання і завдання

1. З'ясуйте міжнародно-політичні обставини заснування Києва й Русі («Руської землі»).
2. Як вплинули закордонні походи великого князя київського Олега на міжнародно-політичне становище Русі?
3. Визначіть геополітичний підтекст концепції «Дунайської імперії» великого київського князя Святослава Ігоревича.
4. Що означав «вибір віри» Володимиром Святославичем з цивілізаційного й політико-дипломатичного погляду?

5. Чому Ярослав Мудрий підтримував відродження Польської держави за правління Казимира I Відновителя?
6. Дайте порівняльну характеристику «шлюбної дипломатії» Ярослава Мудрого.
7. В чому полягала сутнісна відмінність характеру взаємин Русі з Великим Степом від її зносин із західними сусідами?

РОЗДІЛ 3

Дипломатична історія Київської держави середини XI – початку XIII ст.

3.1. Тріумвірат Ярославичів і поглиблення дезінтеграційних процесів

Хоча Ярославу Мудрому довелося здобувати київський престол у складній міжнародній ситуації і драматичній боротьбі з братами, однак у цілому його правління проминуло без серйозних внутрішніх конфліктів (за винятком компромісного з'ясування стосунків із Мстиславом Хоробрим) на тлі вражаючих дипломатичних успіхів, справжньої

династичної «евроінтеграції» з центром у Києві. Помираючи в 1054 р., він розділив заповітом («рядом») регіони держави між своїми п'ятьма, живими на той час, синами.

Літопис наводить текст цього розпорядження, нібито проголошеного у формі звернення до княжичів: *«Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а В'ячеславу – Смоленськ».*

Таким чином, після смерті Ярослава Мудрого в Русі не стало більше єдиновладного великого князя (формула «заступити мене на столі» могла тлумачитись як тимчасове виконання обов'язків правителя держави), а майже на два десятиліття встановилася своєрідна система «князівського тріумвірату», оскільки значну політичну роль в управлінні відігравали, крім Ізяслава Ярославича, його наступні молодші брати – Святослав і Всеволод. **Ігор Ярославич (1036–1060)** і **В'ячеслав Ярославич (1033/1036 – 1057)** виступають у літописах лише в пасивних ролях, а після їхньої ранньої смерті Волиню заволодів Ізяслав, Смоленську ж землю тріумвіри поділили між собою.

Однак Ігор Ярославич залишив по собі двох синів – **Давида (бл. 1058 – 25 травня 1112)** і **Всеволода, В'ячеслав – Бориса (? – 3 жовтня 1078)**, яким дядьки не дали нічого з батькової (чи якої-небудь іншої) волості, та ж доля спіткала й Ростислава Володимировича, чий батько помер раніше свого батька – Ярослава Мудрого. Обезземелені княжичі, яких у суспільстві прозвали **князями-ізгоями (вигнанцями)**, незабаром почнуть рішучо й відважно відвоювати у старших Ярославичів батьківські землі. Осібне, майже автономне становище в Київській державі посідало **Полоцьке князівство**, де правили нащадки Ізяслава Володимировича. Його онук – полоцький князь **Всеслав Брючиславич (? – 14 квітня 1101)** для годиться визнавав верховну владу старших Ярославичів, але поводився зухвало й незалежно.

Та й зовні міцний триумфірат Ярославичів від початку підточувався взаємними претензіями й незгодами, а глибоку тріщину дав при першому ж серйозному зовнішньополітичному випробуванні – битві з **половцями** в *серпні 1068 р.* на р. Альта під Переяславом. Не встигли русичі забути печенізькі вторгнення, як довелось зіткнутися з новим сильним ворогом: із Заволжя в південноруські степи, змітаючи рештки печенігів і торків, у *1055 р.* ринули орди тюркомовних половців (від літописного *онополовець* – той, що мешкає по той бік річки; в європ. і араб. джерелах – *куманц*, дослівно – білий, жовтий, *кипчаки*). Освоюючи нові території, вони спочатку не були зацікавлені в загостренні стосунків зі своїм новим сусідом, однак процес адаптації половців пройшов швидше, ніж у печенігів, і вже в *лютому 1062 р.* вони розбили дружину Всеволода Ярославича й розграбували Переяславську землю.

Наступні успішні для Русі зіткнення з кочовиками не сприяли усвідомленню всієї серйозності половецької загрози, чим, зокрема, можна пояснити нищівну поразку Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів у битві на р. Альта під Переяславом. Боротьба за київський престол, що розгорілася після Альтської битви, ще більше погіршила становище Русі. Половці, за словами літописця, «розсипались» по всій Руській землі, грабували міста і села, забирали в полон руських людей.

Розлучені нездатністю великого київського князя Ізяслава Ярославича дати відсіч нападникам і його відмовою озброїти городян, кияни підняли повстання і **15 вересня 1068 р.** звільнили з «поруба» праправнука Володимира Великого – полоцького князя **Всеслава Брючиславича [1044–1067, 1070–1101]** (він потрапив туди попереднього року після поразки від триумфірів у знаменитій битві на р. Немізі поблизу Мінська) і проголосили його київським князем. Ізяславу з купкою бояр і дружинників довелось втікати до Кракова до свого небожа (по дружині Гертруді-Олісаві) й водночас двоюрідного брата (по тітці Добронезі-Марії) польського князя Болеслава II.

Останньому вкрай було необхідно зберегти дружній союз з Руссю для успішної боротьби проти Священної Римської імперії й Чехії, тому він надав дієву допомогу Ізяславу Ярославичу. Уже через півроку, у **квітні 1069 р.** «рушив Ізяслав з Болеславом на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти. І прийшов Всеслав

до Білгорода, а коли настала ніч, він, утаївшись од киян, утік із Білгорода до Полоцька».

Тоді кияни звернулися до чернігівського князя Святослава і переяславського Всеволода Ярославичів з проханням захистити місто від гніву Ізяслава і поляків. Брати погодилися і *«послали до Ізяслава [послів], говорячи: «Всеслав од тебе втік. Тож не води ляхів до Києва, противника тобі нема. Якщо ж ти хочеш із гнівом іти і погубити город – то знай, що нам жаль отчого стола»*. Переговори увінчалися взаємовигідним компромісом: Ізяслав прислухався до братів і 2 травня увійшов до Києва тільки з Болеславом II, при якому було небагато воїнів. Щоправда, перед цим він відрядив до стольного града свого сина Мстислава, який, за свідченням *«Повісті минулих літ»*, *«порував киян, що висікли були [з поруба] Всеслава, числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання»*.

Але замирення всередині тріумвірату тривало недовго: амбіційний і жадібний Святослав звинуватив старшого брата у змові з недавнім ворогом полоцьким князем Всеславом і зумів переконати не надто рішучого Всеволода в доцільності усунення Ізяслава з київського престолу. У березні 1073 р. Святослав із Всеволодом рушили на Київ, вражений підступністю братів, Ізяслав не став боронитися, зібрав коштовності й гроші та разом з родиною знову подався до Кракова.

Болеслав II і на цей раз не відмовив близькому родичу в допомозі, дав Ізяславу військо, з яким вигнанець напав на Берестя. Але відряджений Всеволодом Ярославичем його син Володимир Мономах уладнав конфлікт миром, та й Болеслав II пішов на зближення із великим київським князем Святославом Ярославичем, оскільки потребував допомоги Русі, готуючись до війни з Чехією. Тому пізніше Болеслав II так слабо зреагував і на буллу папи Григорія VII [1073–1085] від 20 квітня 1075 р., у якій польському князю пропонувалося відновлення гнєзненської архієпископії в обмін на допомогу Ізяславу Ярославичу. Тим часом у пошуках підтримки Ізяслав Ярославич в січні 1075 р. прибув до ставки імператора Генріха IV [1056–1106] у Майнці. Як розповідає *хроніка Ламберта*, київський втікач підніс імператору *«безцінні багатства в золотому й срібному посуді, а також у дорогоцінному одязі»*. За це він просив у Генріха IV допомоги проти Святослава Ярославича, однак імператор, який саме збирав ополчення проти вкотре повсталіх саксонців, не зміг дати військо Ізяславу.

Натомість Генріх IV того ж року відрядив до Києва спеціальне посередницьке посольство, яке попутно мало розладнати русько-польський воєнно-політичний союз. Очолив його трірський архієпископ Бурхард, що був, як уже зазначалося, братом Оди – другої Святославової дружини. Природно, архієпископ не горів бажанням заступитися за Ізяслава, німецьке посольство не домоглося якихось певних дипломатичних успіхів: Святослав Ярославич хоча щедро й обдарував послів Генріха IV, але відмовився вступити в союз із Священною Римською імперією, а тим паче йти на примирення зі старшим братом.

Ізяслав тим часом знайшов притулок у сербо-лужицького маркграфа **Дедо фон Веттіна [1046–1075]**, старша прийомна дочка якого *Кунегунда* була видана за сина вигнанця – **Ярополка Ізяславича (до 1050 – 22 листопада 1086)**. Цей шлюб зафіксований в ілюстраціях до відомого Трірського псалтиря, який був виготовлений для матері Ярополка – Гертруди-Олісави. Можливо, під впливом матері та дружини Кунегунди-Ірини Ярополк погодився в обмін на підтримку папи Григорія VII перейти в католицьку віру.

Папа Григорій VII (Гільдебранд) був ревним прибічником так званого **Клюнійського руху** (від назви монастиря *Клюні* у Французькій Бургундії), що мав на меті підняти моральний авторитет католицької церкви і зміцнити її організацію та дисципліну. Саме з ініціативи тоді ще монаха Гільдебрандта у 1059 р. на **Латеранському церковному соборі** в Римі був встановлений новий порядок вибору пап: без жодного втручання зовні й виключно кардиналами – вищими сановниками церкви, що отримували свій титул від того ж папи Римського. У лютому 1075 р. Григорій VII скликав у Римі ще один церковний собор, на якому були суворо заборонені симонія (торгівля церковними посадами) і шлюбне життя священників, а також оприлюднено нову церковно політичну програму «*Диктат папи*». Він був просякнутий ідеєю *папської теократії* й відбивав претензії папи на релігійне й політичне верховенство в світі: католицька церква – непогрішима, папа – вище государів, він – верховний суддя, що має виключне право усувати королів, імператорів, звільняти васалів від клятви вірності сюзерену, призначати єпископів та ін.

Склавши васальну присягу престолу Св. Петра, Ярополк-Петро (католицьке хрестильне ім'я сина Ізяслава) та його дружина Кунегунда-Ірина були короновані як *король і королева Русі dono sancti Petri*. Про це була видана спеціальна булла папи Григорія VII від **17 квітня 1075 р.** На одній із мініатюр Трірського псалтиря зображено, як Ярополк з Кунегундою простягають руки до апостола, а Гертруда цілує ногу Св. Петра. На другій – Ярополк та Кунегунда вінчаються на королівство в присутності Св. Петра самим Ісусом.

Але, забігаючи наперед, зазначимо, що реалізувати цю спробу закріплення Київської Русі за однією гілкою династії шляхом зміни порядку успадкування не вдалося. Сам Ізяслав Ярославич по поверненні до Києва в *липні 1077 р.* не ризикнув обнародувати на Русі акт принесення ним і сином присяги у «вірності князю апостолів», тобто папі Римському.

Взагалі ж активна «шлюбна дипломатія» і династичні зв'язки православних руських князів із правлячими домами католицької Західної, Північної й Центральної Європи (насамперед Польщі, Угорщини, Чехії, Швеції, Норвегії, Данії, Німеччини, Англії), що зберегли свої масштаби і після церковного розколу християнського світу 1054 р., не повинні дивувати. Даремно грецьке (візантійське) за державно-етнічною належністю вище духовенство **Руської православної церкви** постійно нагадувало Рюриковичам, що «надто негідно благовірним князям віддавати дочок своїх у країни, де служать на опріснокках». Державницькі міркування політичної доцільності завжди брали гору

над релігійними приписами, принаймні в домонгольську добу й у середовищі південноруських князів.

Тим часом великий київський князь Святослав Ярославич нарешті уклав угоду з краківським двором про спільний військовий похід проти Чехії – васала Священної Римської імперії. Очевидно, Святослав прагнув домогтися від Болеслава II, який у боротьбі Григорія VII і Генріха IV за право *інвеститури* (призначення єпископів) став на бік папи й таким чином знову опинився по один бік фронту з Ізяславом Ярославичем, повної відмови від підтримки супротивників київського князя.

Похід руського (під командуванням Володимира Мономаха і Олега Святославича) й польського війська проти Вратислава II відбувся в *липні 1075 – лютому 1076 р.*, тобто вдало закінчився саме тоді, коли Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви. Зручний для Болеслава II збіг обставин дозволив йому отримати від папи Римського згоду на коронацію королівською короною, що відбулася наприкінці *1076 р.* у Гнезні.

А невдовзі до Ізяслава Ярославича і Ярополка дійшла звістка про кончину Святослава від оперування пухлини, і перед вигнаннями відкрилася можливість повернення до Києва. Болеслав II надав Ізяславу загін для відновлення його на київському престолі, що вже посів Всеволод Ярославич. Але до збройної сутички, на щастя, справа не дійшла.

Однак Ізяславу не судилося довго княжити, доля завдала йому несподіваного удару з неочікуваного боку: позбавлений волинської землі (там великий князь київський посадив свого нащадка Ярополка), син покійного Святослава Ярославича від Оди **Олег Святославич (? – 1 серпня 1115)** став князем-ізгоем і у *квітні 1078 р.* втік до Тмутороканського князівства, де підмовив ще одного ізгоя, свого двоюрідного брата вже згаданого Бориса В'ячеславича – сина смоленського князя, помститися на тоді чернігівському князі Всеволоді Ярославичі. Адже Олег Святославич вважав Чернігів своєю власністю, оскільки його батько одержав це друге за значущістю місто в Русі згідно із заповітом Ярослава Мудрого 1054 р. Однак за принципом родового старійшинства («*лествичное древо*»), що передбачав успадкування вищої влади молодшим братом від старшого, а не сином від батька, Всеволод Ярославич був вищим від свого небожа Олега й мав переважні права на Чернігівську землю.

У гніві брати вчинили нечувану раніше річ: замість того, щоб разом з іншими Рюриковичами перешкоджати нищівним набігам кочовиків на руські землі, уперше в історії Русі використали хижих половців проти своїх родичів. Нестор-літописець з гіркотою записав: «*Привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці, і перемогли половці русь, і багато було вбито тут*». За це автор «Слова о полку Ігоревім» влучно назвав Олега «*Гориславичем*».

Всеволод звернувся по допомогу до брата Ізяслава Ярославича, і той разом із сином Ярополком вирушив проти порушників спокою в державі, але у вирішальній битві **3 жовтня 1078 р.** в урочищі Нежатино Нива біля Чер-

нігова здобув перемогу ціною власного життя. У Києві покняжився Всеволод Ярославич, у Чернігові – його син Володимир Мономах, а Олег, що своїми ганебними діями поставив себе поза законом і суспільством, знову рятувався втечею до Тмуторокані, де княжив його старший брат **Роман**. Та наступного року під час спільного з половцями набігу на Переяслав Роман загинув, «а Олега [Святославича], – пише Нестор, – схопивши, хозари вислали за море, до Цесарограда, і Всеволод посадив посадника Ратибора у Тмуторокані».

Престарілий візантійський імператор **Никифор III Вотаніат [1078–1081]** на угоду зятю знаменитого Константина IX Мономаха – великому київському князю Всеволоду Ярославичу заслав Олега «Гориславича» на острів Родос у Східному Середземномор'ї, де той провів більше двох років. Лише після повалення Никифора III і приходу до влади в Константинополі молодого й талановитого полководця, засновника нової візантійської династії **Олексія I Комніна [1081–1118]**, Олегу Святославичу з дозволу Києва вдалося повернутися до Тмуторокані, ведучи з собою дружину, візантійську аристократку **Феофано Музалон**.

Розправившись зі своїми кривдниками-хозарами й вигнавши з Тмуторокані князів-ізгоїв Давида Ігоровича та Володаря Ростиславича, Олег прийняв пишний титул «*архонта Матрахи, Зіхії і всієї Хозарії*». Це дало підстави окремим історикам стверджувати, ніби Олег Святославич визнав себе васалом імператора Олексія I Комніна на вдячність за те, що той випустив його з Родоса. Але в тогочасних і пізніших писемних пам'ятках немає й згадок про таку залежність, більше того, Олег карбував власну монету, підкреслюючи власний суверенітет. З ним, напевно, пов'язаний останній спалах руської активності на Каспії в районі Шарабана (область Куби) у часи правління ширваншаха **Фарібурза ібн Саларі [1063–1096]**.

По смерті Феофано Музалон, Олег Святославич близько 1090 р. одружився з дочкою половецького хана **Осолука** і був єдиним серед руських князів, хто ухилився від військових дій проти половців. Більш-менш спокійне правління «Гориславича» в Тмуторокані закінчилося зі смертю Всеволода Ярославича й відмовою від київського престолу його старшого сина Володимира Мономаха (згідно з «лествичним» принципом на користь дядька Святополка Ізяславича), що залишився княжити в Чернігові. У липні 1094 р., як з сумом записав Нестор-літописець, «*прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] заперся в городі, а Олег підступив до города, і попалив навколо города, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир із Олегом і пішов з города на отчий стіл до Переяславля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити. Се уже втретє навів Олег поганых на Руську землю*».

Але й після цього «Гориславич» не заспокоївся, постійно ворогував зі своїми двоюрідними братами-дуумвірами – переяславським князем Володимиром Мономахом і великим київським князем Святополком Ізяславичем, як і з більшістю інших руських князів, демонстративно ухилився від участі в

загальноруських походах до Половецького степу, більше того, і далі намагався з половецькою допомогою воювати проти суперників. Врешті-решт, після поразки під Суздалем наприкінці *лютого 1097 р.* від старшого сина Володимира Мономаха – **Мстислава Володимировича (1 червня 1076 – 15 квітня 1132)**, «Гориславич» з повинною прийшов до дуумвірів і був позбавлений Чернігівського князівства, повернувшись до стану ізгоя.

3.2. Дипломатична історія Київської держави в останній чверті XI – на початку XII ст.

Для остаточного вирішення проблеми «отчини» – землі, на якій утвердилося те чи інше відгалуження династії Рюриковичів, і припинення міжкнязівських усобиць з метою організації спільної системи заходів проти половецької загрози наприкінці *жовтня 1097 р.* в **Любечі** з ініціативи дуумвірів було скликано **перший князів-**

ський з'їзд. «Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Тербовль – Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест».

Літопис чітко не вказує, яку саме частку Святославової вотчини отримав «Гориславич», на думку М.Котляра, йому дістався Новгород-Сіверський з округою, а Володимир Мономах із своїх володінь додав ще й Курськ. Остаточна втрата Чернігова, що був переданий більш поступливому й урівноваженому молодшому брату Олега **Давиду Святославичу (?–1123)**, очевидно, зламала «Гориславича». Його роль у політичному житті Київської держави швидко зійшла нанівець, Олег почав ходити «біля стремена» великого князя київського (тобто зробився його покірним васалом) і навіть брати участь у загальноруських кампаніях проти половців.

Таким чином, спільна доти «отчина»-Русь (колективна власність Рюриковичів) розпадалася на три відокремлені «отчини» старших ліній **Ярославового дому**: Ізяславичів, Святославичів і Всеволодовичів. Так уперше був проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями, а його порушників чекало позбавлення княжіння (волості). Звичайно, рішення Любецького з'їзду 1097 р., як і наступних **Витичівського 1100 р.** та **Долбського 1103 р.** щодо припинення князівських усобиць і організації спільної боротьби проти половців, утверджувалися з трудом, у багатьох сум'яттях і

переміщеннях. Проте загалом з середини XII ст. рамки розподілу більш-менш окреслилися.

За нащадками старшого з Ярославичів – Ізяслава утвердилося *Турівське князівство*, згодом розділене на Турівську і Пінську половини, які, у свою чергу, подрібнилися на менші уділи-отчини з центрами в містах Волинського Полісся. Їхні власники під іменами князів **Несвізьких**, **Городенських**, **Сокольських**, **Степанських** та інших згадуються в джерелах кінця XIII–XIV ст., поволи вигасаючи (виняток становив рід **Четвертинських**).

За родом другого брата – Святослава Ярославича закріпилося *Чернігівське князівство*, у XIII–XIV ст. чернігівські Ольговичі поклали початок розгалуженій спільноті власників дрібних уділів на *Сіверщині*. Пізніша традиція називає їх *верховськими* з огляду на буферне положення між Великим князівством Литовським і Руським та Московською державою. Ще одна гілка Святославичів спадково обійняла столи *Муромського* і *Рязанського князівств*, з часом теж поглинутих Москвою.

Нащадки Володимира Мономаха започаткували два потужні родові коліна – **Мономаховичів Юрійовичів** та **Мономаховичів Мстиславичів**. Перші після Юрія Довгорукого перетворилися на династичних правителів *Владимиросуздалського князівства* – історичного ядра майбутнього *Московського царства* (їхнім останнім царственным представником був син **Івана IV Грозного [1533–1584] – Федір Іванович [1584–1598]**). Лінія Мономаховичів Мстиславичів – онуків і правнуків великого київського князя Мстислава Володимировича Великого – лягла в основу трьох відомих гілок.

Старша з них – галицько-волинська династія **Романовичів**, що припинилася у 20-х рр. XIV ст., з неї ж традиційно виводять і пізніші волинські княжі роди **Острозьких** та **Заславських**. Молодша гілка – *смоленська* – проіснувала до остаточного переходу в 1404 р. Смоленська під владу литовської держави, її представники впродовж XII–XIII ст. часто запрошувалися на княжі столи Новгороду і Пскова. Нарешті, наприкінці XIII ст. від смоленської гілки відокремилася династична лінія *ярославських князів*, що визнали зверхність Москви наприкінці XV ст.

Процес «приватизації» колективної спадщини Рюриковичів після смерті Ярослава Мудрого проходив досить інтенсивно: до середини XII ст. на території Русі сформувалося **близько півтора десятка князівств** (Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимирське (Волинське), Галицьке, Турівське – на території сучасної України, а також Полоцьке, Смоленське, Владимиро-Суздальське, Рязанське, Ростовське, Новгородське та ін.), кожне з яких жило, фактично, самостійним політичним життям, лише номінально визнаючи «*старійшинство*» великого князя київського. На початку XIII ст. зазначене поняття взагалі зникло зі сторінок літописів, що опосередковано може засвідчити занепад самого інституту верховенства київського престолу над удільними князями.

Але очевидним парадоксом виглядає те, що чим далі відходили в політичному й дипломатичному сенсі один від одного родові уділи, тим гучніше в пам'ятках писемності, передусім літописах, пропагувалася ідея «*загально-*

родового володіння», єдності й братерства всіх князів-Рюриковичів. Тому так звана **феодална роздробленість**, як звично називають в історіографії період після смерті Ярослава Мудрого, не сприймалася тогочасним суспільством за остаточний розпад Київської держави Володимира та Ярослава.

На переконання провідного сучасного українського медієвіста **Наталі Яковенко**, Русь, фактично перетворена в конгломерат (конфедерацію) окремих політичних організмів-отчин, в уяві книжників-літописців та їхніх «учнів» – політичних мужів-князів, – і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду Рюриковичів, що відчував себе «*одного діда онуками*». Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – «*яко то єсть старійший город в землі у всій*». Таким чином, роздаючи удільні столи князям-співправителям, великий князь (яким ставав лідер коаліції, що оволодівала Києвом) діяв не як верховний власник території, а як розпорядник головного – київського – столу, тобто персоніфіковано тлумаченої «держави».

При цьому варто пам'ятати, що до середини XII ст. київські володарі – **Всеволод Ярославич [1078–1093]**, **Святополк Ізяславич [1093–1113]**, і особливо такі авторитарні й авторитетні правителі, як **Володимир Мономах [1113–1125]** та **Мстислав Великий [1125–1132]** ще намагалися, і доволі часто безуспішно, реалізувати своє право політичного контролю над усіма землями Русі. Певною мірою цьому сприяв той факт, що **Візантійська імперія**, яка в IX – першій половині XI ст. як наддержава становила перманентну загрозу для суверенітету Київської держави, пройшла цивілізаційний апогей свого розвитку і швидко наближалася до занепаду.

Жорстокі феодалні міжусобиці, що частково згадувалися вище, у середині XI ст. значно послабили військові сили імперії. *Навесні 1071 р.* при *Манцикерті* у Східній Вірменії 80-тисячна візантійська армія (у її складі були й руські воїни) зазнала жакливого поразки від війська сельджуцького **султана** (тюрк. дослівно – влада) **Альп-Арслана [1063–1072]**, турки-сельджуки окупували майже всю Малу Азію. Вони були гілкою тюркомовних *огузів* (предків сучасних туркменів) і первісно жили на Сирдар'ї, а назву отримали від імені вождя X ст. *Сельджука ібн Тугака*. Під тиском войовничих сусідів зі Сходу кочові тюрки-сельджуки рушили в західному напрямі й невдовзі шляхом завоювань створили нову ісламську імперію – **Сельджуцький султанат (1040–1157)**, що в період розквіту простягнувся від Хорезму й до Перської затоки, Егейського і Середземного морів та Єгипту.

Нормани розграбували Епір, Македонію й Фессалію, завдали поразки Олексію I Комніну, і лише закликавши на допомогу Венецію, за що її купецтво отримало великі торговельні привілеї, імператор добився відступу норманів з Балканського півострова.

Але водночас для Візантії виникла набагато серйозніша небезпека: розгромлені половцями *печеніги* перейшли Дунай і стали зимувати в межах імперії, похід проти них Олексія I в *1087 р.* завершився повним розгромом його армії. Лише заручившись за посередництва Києва підтримкою половецьких

ханів **Боняка й Тугоркана** (великий київський князь Святополк Ізяславич був одружений із дочкою останнього), з якими прибув і 5-тисячний загін добровольців-русичів, *29 квітня 1091 р.* імператор майже повністю знищив печенізьку орду. Ті ж печеніги, рештки яких визнали владу Києва й осіли в басейні Росі, востаннє згадуються в літописі під *1168 р.*, безпосередніми їхніми нащадками, на думку більшості дослідників, є *гагаузи*, що мешкають на півдні Молдови та північному заході Одеської області.

У світлі цих подій цілком логічним виглядає одруження Святополка Ізяславича в *1104 р.* (після смерті дружини-половчанки) з візантійською принцесою **Іриною-Варварою Комнін**. Показово, що вона привезла до Києва з Константинополя мощі Св. Варвари, які перебували в Михайлівському Золотоверхому монастирі, – для християнізованої Русі це була ознака високого міжнародного престижу.

Таким чином, передбачена угодами X ст. русько-візантійська воєнна співпраця тривала і в другій половині XI ст. У *1061 р.* візантійський флот спільно з руським військом завдав удару по кримських хозарах, у результаті чого, з одного боку, поліпшилося стратегічне становище Херсонеської феми, а з іншого – було відновлене Тмутороканське князівство, що занепало після передчасної смерті Мстислава Володимировича Хороброго в *1036 р.* Княжити там почав старший син Святослава Ярославича – **Гліб (? – 30 травня 1078)**. Коли ж у *1064 р.* князь-ізгой Ростислав Володимирович напав на Тмуторокань і вигнав звідти свого двоюрідного брата, триумвірат Ярославичів звернувся до візантійського уряду з проханням про допомогу в усуненні непокірного князя. Імператор **Константин Х Дука [1059–1067]**, маючи на увазі й власні інтереси, погодився й передав відповідне розпорядження херсонеському стратигу. Той запросив Ростислава Володимировича на банкет і, згідно з сумнозвісною візантійською традицією, отруїв його *3 лютого 1067 р.*

До *1073–1074 рр.* належать згадки про допомогу руського війська під проводом Володимира Мономаха херсонеському стратигу в придушенні повстання городян. Цей період русько-візантійського зближення ознаменувався зарученням у *1074 р.* старшої дочки Всеволода Ярославича **Янки (бл. 1068 – 3 листопада 1113)** з візантійським царевичем **Константином Дукою**, сином імператора **Михайла VII [1071–1078]**. Оскільки аристократична родина Дуків була відсторонена від влади внаслідок військового заколоту Никифора Вотаніата, Константин активно підтримував прихід до влади в *1081 р.* Олексія I Комніна і став його номінальним співправителем. Але того ж року він загинув у бою з норманами при Діррахії, і шлюб із дочкою тоді вже великого київського князя не відбувся, Янка повернулася з Візантії черницею, а Всеволод Ярославич збудував для неї окремих Андріївський (Янчин) монастир.

Зате молодша сестра Янки – **Євпраксія Всеволодівна (бл. 1071 – 9 липня 1109)**, народжена від другої дружини Всеволода Ярославича – половецької княжни, волею долі була кинута в гущу грандіозних історичних подій, що спіткали Західну і Південну Європу. Як уже зазначалося, у середині XI ст. намітилося чергове поживлення русько-німецьких контактів: імператор Генріх IV

у 1061 р. дав притулок вигнаній з Угорщини королеві Анастасії, доньці Ярослава Мудрого, і тоді ж відрядив посольство до Києва з повідомленням про це та дружніми запевненнями.

На думку М.Котляра, посольство до Києва й підкреслена увага імператора до Ярославової дочки свідчили про те, що Русь посідала помітне місце в його амбітних планах установаження свого домінування в Західній і Центральній Європі. Наслідком дипломатичних зусиль Генріха IV, як уже зазначалося, було одруження Святослава Ярославича чернігівського на доньці графа Леопольда фон Штаде – Оді.

Після смерті великого київського князя Святослава Ярославича його вдова Ода в 1077 р. повернулася до Саксонії, де поринула в політичне життя й опікувалася численними родичами. Коли в 1082 р. її брат – *Генріх фон Штаде*, на прізвисько Довгий, зробився саксонським маркграфом, Ода знайшла йому наречену серед своєї руської рідні – племінницю Євпраксію Всеволодівну. Великий київський князь Всеволод Ярославич, який, до речі, за свідченням літопису, був високоосвіченою людиною і знав шість мов, охоче відгукнувся на пропозицію, оскільки, подібно до батька, всіляко прагнув до розширення міжнародних зв'язків своєї держави.

У 1083 р. 12-річну княжну відрядили до Саксонії, де вона відразу ж була заручена з маркграфом Генріхом і до досягнення повноліття, згідно зі звичаями того часу, мала виховуватися в уславленому на весь католицький світ Кведлінбурзькому монастирі. Як відмічала середньовічна монастирська хроніка, «донька руського царя приходить у цю країну з великою помпою, з верблюдами, навантаженими розкішною одежею, дорогоцінним камінням і взагалі небаченим багатством». Близько 1086 р. відбулося гучне весілля Євпраксії з маркграфом Генріхом, але наступного року він раптово помер. У будинку абатиси кведлінбурзької *Адельгейди*, де вона виховувалась і куди, овдовівши, часто навідувалась, Євпраксія познайомилася з братом Адельгейди – імператором Генріхом IV. Він настільки захопився юною україною, що після смерті в грудні 1087 р. своєї дружини Берти вирішив оженитися на Євпраксії. Улітку 1089 р. у Кельнському соборі відбулося вінчання і коронація Євпраксії, яка на честь сестри імператора отримала католицьке ім'я Адельгейди.

У боротьбі проти папи Римського **Урбана II [1088–1099]**, як і його попередника Григорія VII, Генріх IV намагався об'єднати католицьку церкву з православною, при зверхності останньої, але Візантія на той час виступала проти цього. Тому розрахунки імператора на підтримку тестя – великого київського князя Всеволода Ярославича – не справилися, Генріх IV охолодів до дружини. Та й сама Євпраксія переконалася, що її чоловік, який належав до розпусної секти миколаїтів, аморальна людина. Тому наприкінці 1093 р. за допомогою сина імператора Конрада, який щиро співчував нещасній мачусі, і одного з ватажків феодальної опозиції маркграфині тосканської **Матильди [1076–1115]**, вона втекла з італійського м. Верони, де перебувала під охороною, і у квітні наступного року на церковному соборі в Констанці засвідчила вину імператора.

Однак ця перемога над Генріхом IV мала хіба що моральну вагу, герцогиня Матильда влаштувала аудієнцію Євпраксії в папи Урбана II, і той порадив імператриці виступити на грандіозному церковному соборі в П'яченці й відверто розповісти про знуцання чоловіка. Після болісних роздумів вона погодилася й у березні 1095 р. просто неба, перед 4 тис. церковних ієрархів і 30 тис. мирян, на соборі щиро розповіла про мерзенну і негідну поведінку колишнього чоловіка та свою вимушену участь у його оргіях. Імператору вдруге (вперше – у лютому 1076 р.) оголосили анафему, відлучили від церкви та позбавили престолу. Генріх IV ще десять років чіплявся за владу, але в грудні 1105 р. в присутності князів в Інгельгеймі змушений був зректися престолу на користь молодшого сина – майбутнього імператора **Генріха V [1106–1125]**.

До кінця своїх днів Генріх IV затамував лють проти Євпраксії, її всюди переслідували його агенти. Після собору в П'яченці вона близько двох років жила в Італії, потім перебралася до Угорщини, де саме правив її троюрідний племінник **Кальман Книжник [1095–1116]**. Згодом Євпраксія перебралася до Києва й оселилася в палаці матері. Лише коли в серпні 1106 р. Генріх IV помер, Євпраксія, офіційно ставши вдовою, змогла піти до монастиря, про що записано в «Повісті минулих літ». Втрачене здоров'я, надірване серце і змучена душа стали причиною ранньої смерті Євпраксії, яка не дожила й до 40 років.

Дипломатичний притулок, наданий угорським королем Кальманом Книжником Євпраксії Всеволодівні, пояснювався не лише близькими родинними стосунками. Саме небезпека з боку Священної Римської імперії німецької нації (ще прадід Кальмана Іштван I Святий у 1030 р. відбив напад імператора Конрада II) зумовлювала прагнення правлячої угорської династії Арпадів підтримувати не лише династичні, а й дружні союзницькі зв'язки з Київською державою. Правлячий тоді великий князь київський Святополк Ізяславич взагалі у своїй західній політиці спирався на Угорщину.

Ще до сходження на київський престол, у 1091 р. він одружив свого другого сина – майбутнього волинського князя **Ярослава Святополковича (?–1123)** з дочкою тогочасного угорського короля, рідного дядька Кальмана Книжника і троюрідного брата самого Святополка Ізяславича (по сестрі Ярослава Мудрого Прямиславі) – **Ласло I Святого [1077–1095]**. Не дивно, що влітку 1099 р., вже як володар київського престолу, Святополк Ізяславич спробував використати угорського короля Кальмана Книжника для розправи з непокірним перемишльським князем **Володарем Ростиславичем [1092–1124]** і його рідним братом теребовлянським князем **Васильком Ростиславичем [1084–1124]**.

Щоправда, похід угорського війська до Перемишля і його облога закінчилися для нападників повною поразкою. Та, незважаючи на цю невдачу, у 1104 р. Святополк Ізяславич ще більше зміцнив русько-угорський дипломатичний і військово-політичний союз одруженням своєї доньки **Предслави** з герцогом **Хорватії** (була приєднана до Угорщини Ласло I у 1091 р.) **Альмошем**, братом

короля Кальмана Книжника. Їхній син став угорським королем під іменем **Бели II [1131–1141]**.

В Угорщині здавна існували перекази про київських гвардійців Кальмана Книжника, що жили в «руському місті» *Оросвар* (пізніше – *Оросфольво*, тепер – *Оросі*) біля Вишеграда і охороняли королівську резиденцію. Кальман Книжник після смерті в 1102 р. першої дружини (дочки норманського короля Сицилії Рожера I) також одружився з руською княжною – другою дочкою Володимира Мономаха **Євфимією Володимирівною (? – 4 квітня 1139)**. Але подружнє життя, на жаль не склалося, у 1113 р. король звинуватив дружину у невірності й відіслав до Києва, де вона народила сина Бориса. У 1129 р. той уклав шлюб із родичкою візантійського імператора **Іоанна II Комніна [1118–1143]** і взяв активну, проте безуспішну, участь у боротьбі за угорський престол.

Як і за часів Ярослава Мудрого, Київська держава в другій половині XI – на початку XII ст. фактично виступала гарантом суверенітету і територіальної цілісності **Польської держави**. Союзнику Ярославичів Болеславу II недовго судилося бути королем: через три роки після коронації, у 1079 р., за постановою королівського суду про звинувачення в державній зраді (супротив волі монарха) був страчений краківський єпископ **Станіслав** – друга за рангом особа (після гнєзненського архієпископа) у польській духовній ієрархії. Ця трагічна подія справила гнітюче враження в країні, король опинився в повній ізоляції і змушений був піти у вигнання до Угорщини разом зі своїм сином **Мешком (1069–1089)**. Влада і Польщі перейшла до молодшого брата Болеслава II, другого сина Добронеги Володимирівни – Владислава I Германа.

У 1086 р. він дозволив повернутися на батьківщину племіннику Мешку (Болеслав II на той час уже п'ять років як помер), гарантувавши тому особисту безпеку. Мешко привіз до Кракова вивезені батьком королівські інсигнії й через два роки одружився з дочкою Ізяслава Ярославича **Євдокією**, тим самим перетворившись у серйозного конкурента в боротьбі за престол синів Владислава I Германа – **Збігнева** і **Болеслава Кривоустого**. Таємні агенти польського князя і його старшого сина Збігнева в 1089 р. отруїли Мешка і Євдокію Ізяславну. Негараздами у правлячій династії П'ястів скористалася феодальна знать і змусила короля в 1097 р. розділити державу таким чином, що Збігнев отримав в удільне володіння Великопольщу і Куявію, його молодший брат Болеслав – Малопольщу і Сілезію, а собі правлячий князь залишив Мазовію й головні міста в уділі Болеслава – Краків, Вроцлав і Сандомир.

Після смерті Владислава I Германа в 1102 р. до Збігнева відійшла Мазовія, а **Болеслав III Кривоустий [1102–1138]** заволодів Краковом, Вроцлавом і Сандомиром, країна поділилася на два державні організми, незалежні один від одного. Брати дотримувалися різних зовнішньополітичних концепцій: Збігнев не противився ленній залежності Польщі від Священної Римської імперії, а Болеслав III, спираючись на союз із Руссю, мав намір підкорити Помор'я й унезалежнити країну від німецької імперії. Тому вже в 1103 р. він одружився з дочкою великого князя київського Святополка Ізяславича – **Збиславою (?–1108)**.

Оскільки обоє були в близьких родинних зв'язках (Болеслав доводився рідним онуком сестрі Ярослава Мудрого – Добронезі, дружині Казимира I Відновителя, Збислава – правнучкою самому Ярославу Мудрому), то краківському єпископу довелося просити дозвіл на шлюб у папи Римського **Пасхалія II [1099–1118]**, мотивуючи «*необхідність шлюбу для Вітчизни*». Забігаючи наперед, зазначимо, що від цього шлюбу народився син **Владислав II** – верховний князь (принцепс) Польщі у **1138–1146 рр.**

Хоча брати Збігнев і Болеслав III Кривоустий дійшли згоди не ворогувати між собою і надавати один одному допомогу, перший не дотримав цих умов і втратив багатьох своїх прихильників. На межі **1106–1107 рр.** Болеслав III, уклавши мир із Чехією, напав на старшого брата в його уділі у Великопольщі, після чого за допомогою київського й угорського військ змусив Збігнева визнати його верховну владу над собою, віддавши молодшому брату в ленне володіння Мазовію. Так, удруге, за сприяння Київської держави, було відновлено **територіально-державну цілісність Польщі**, наступного року Болеслав III звинуватив Збігнева в тому, що той не підтримав його в поході на Помор'я, і відібрав у нього Мазовію, а невдовзі, спираючись на русько-угорську допомогу, вигнав Збігнева з країни.

Той знайшов притулок спочатку в Чехії, а потім – у Німеччині в імператора Генріха V, що прагнув помститися Болеславу III за його похід **1108 р.** у Чехію. Та позиції польського князя того ж року посилювалися одруженням його зведеної сестри з сином київського правителя Ярославом Святополковичем, що овдовів (узагалі ж, за підрахунками дослідників, з початку 1040-х рр. до кінця XIII ст. налічується **15 шлюбних союзів** між Рюриковичами і П'ястами). Коли наступного року Генріх V вдерся до Сілезії, на допомогу польському князю прийшли війська Володимира Мономаха і його троюрідного племінника, угорського короля Кальмана Книжника. Німецький імператор задовольнився поверненням Збігнева до Польщі, але без жодних претензій на владу (невдовзі він був звинувачений у підступності щодо правлячого князя, ув'язнений, осліплений і помер у **1112 р.**).

Звичайно, період міжусобної династичної боротьби за владу й феодалних усобиць представників правлячих династій, що майже одночасно охопив Русь, Польщу, Угорщину, Візантію й Священну Римську імперію, ускладнив підтримання партнерських відносин між цими державами, незалежно від їхнього колишнього міжнародного статусу. Але слід зазначити, що не лише київські володарі виступали як гаранті суверенітету своїх західних сусідів-родичів, а й останні доклали зусиль щодо припинення братовбивчих міжусобиць у Русі.

Так сталося й тоді, коли великий князь київський Святополк Ізяславич у **1098 р.** намірився прибрати до рук Волинську землю, що за Любецьким князівським з'їздом **1097 р.** дісталася **Давиду Ігоревичу (бл. 1058 – 25 травня 1112)**, і здійснив похід до Берестя. Волинський князь звернувся за справедливістю й допомогою до польського князя Владислава I Германа, оскільки великий князь київський за вчинений, не без його ж сприяння, **Давидом Ігоревичем** злочин (осліплення у Звенигороді під Києвом у ніч на **7 листопада 1097 р.** теребов-

лянського князя Василька Ростиславича) збирався вигнати того з Волинської землі, перетворивши на ізгоя. Давид Ігоревич у розпачі втік до Кракова й попросив воєнної підтримки у Владислава I Германа.

Але той за 50 гривень золотом вирішив виступити дипломатичним посередником між своїми руськими родичами й разом із Давидом Ігоревичем прибув до Берестя. Польська сторона тоді в ультимативній формі заявила волинському князю: *«Ти піди з нами до Берестя, бо ось запрошує нас Святополк на збір, і там ми помиримо тебе із Святополком»*. І, послухавши їх, Давид пішов до Берестя з Володиславом». Та під час дипломатичних переговорів 20 лютого 1099 р. з'ясувалося, що Польщі вигідніше підтримати, як і раніше, київського великого князя.

Зміцнивши, за свідченням «Повісті минулих літ», «великими дарами» позитивний «нейтралітет» Кракова, Святополк Ізяславич через Пінськ і Дорогобуж рушив на головне місто Волинського князівства – Володимир, яке обложив 9 квітня того ж року. *«І стояв Святополк довкола города сім неділь, і став Давид благати: «Пусти мене із города». Святополк тоді обіцявся йому, і цілували вони оба хреста межі собою. І вийшов Давид із города [Володимира], і прийшов у [город] Червен, а Святополк увійшов у город у велику суботу. Давид же втік у Ляхи»*.

3.3. Зміцнення міжнародного становища Русі за Володимира Мономаха і його найближчих нащадків

Передостаннім єдиновладним правителем Київської держави виявився Володимир Всеволодович Мономах, який зумів об'єднати руські князівства та землі й високо піднести свій авторитет самодержця серед правителів Центральної і Західної Європи. Чималою мірою цьому сприяло й імператорське походження майбутнього великого князя – від

династичного шлюбу дочки візантійського імператора Константина IX Мономаха Анастасії з улюбленим сином Ярослава Мудрого – Всеволодом.

Близько 1070 р. він одружився з **Гітою (? – 7 травня 1107)**, дочкою останнього англосаксонського короля **Гаральда II**, який загинув у битві з норманами при Гастінгсі 14 жовтня 1066 р. (пам'ять про політичних емігрантів, синів англосаксонського правителя Англії Едмунда II Залізнобокого – Едуарда і Едвіна ще зберігалася в Русі). Гіта була вивезена близькими родичами до Швеції, а звідти потрапила на Русь. Після її передчасної смерті Володимир Мономах як правитель прикордонного Переяславського князівства на межі Великого Степу одружився з донькою половецького хана Аепа (руські літописці не вважали за потрібне зберегти для нащадків імена половчанок – дружин князів).

Запрошений **20 квітня 1113 р.** на престол вічем знатних городян і бояр, що зібралася в Софійському соборі в умовах стихійного повстання після смерті Святополка Ізяславича, Володимир Мономах зумів підпорядкувати собі непокірних родичів і високо піднести власний авторитет великого князя київського. Він одноосібно вирішував усі справи внутрішнього й зовнішнього життя дер-

жави, передавши самовладність старшому сину Мстиславу Володимировичу. Подібно до свого діда – Ярослава Мудрого – Володимир Мономах за власною волею переміщував князів з однієї волості до іншої, не зважаючи на їхнє старшинство і «лествичне право». А коли його старший небіж – волинський князь Ярослав Святополкович у 1117 р. висловив незадоволення діями великого князя київського, той зібрав коаліцію покірних йому руських князів і приборкав «бунтівника», що змушений був утікати до Кракова (у другому шлюбі він був одружений з дочкою князя Владислава I Германа, а сестра Ярослава – Збислава була першою жінкою князя Болеслава III Кривоустого).

Оскільки Болеслав III схилився до підтримки волинського родича, який розраховував і на допомогу угорського короля Кальмана Книжника, що за кілька років до того розірвав шлюб із донькою Володимира Мономаха Євфимією, великий князь київський вирішив завдати полякам попереджувального удару в союзі з половцями. Як повідомляє літопис, у 1120 р. «*послав Володимир Андрія, [сина свого], з поганями на Ляхів, і попустошили вони їх*». У 1121–1123 рр. Ярослав Святополкович ще двічі за сприяння поляків і угрів ходив на Червенські міста, доки не загинув при облозі Володимира Волинського. Його син **Юрій Ярославич (до 1112 – 1166/1168)** мав уділ у Турівській землі з центром у Пінську й після міжусобної **феодалної війни 1146–1151 рр.** зумів утримати Турово-Пінську землю для нащадків Святополка Ізяславича. Молодша сестра Юрія Ярославича – **Прибислава** близько 1136 р. була видана за князя західних помор'ян **Ратибора I (?–1155/1156)**, їхній син *Богуслав* був князем на Славні.

З правлінням Володимира Мономаха пов'язана чергова спроба Києва утвердитися в **Пониззі Дунаю**, причому, як і його прапрадід Святослав Ігорович, великий князь вирішив скористатися появою самозванця, що видавав себе за куропалата (начальника двірцевої варти) **Льва Діогена** – сина імператора Романа IV Діогена та Євдокії, вдови його попередника – Константина X. Справжній Лев Діоген загинув ще в 1087 р. у битві з печенігами, самозванця ув'язнили в Херсонесі, але йому вдалося втекти, пробратися до половців і за допомогою хана **Тугоркана** (з його донькою у 1117 р. одружиться наймолодший син Володимира Мономаха – **Андрій (11 липня 1102 – 22 січня 1142)**) взяти в 1092 р. в облогу Адріанополь.

Однак самозванця підступом захопили в полон і осліпили, та йому вдруге вдалося втекти і дістатися Києва. Володимир Мономах саме був роздратований загарбанням у 1115 р. Тмуторокані імператором Олексієм I Комніним, а тому визнав самозванця спадкоємцем візантійського престолу й видав за нього свою доньку – **Марину (?–1146)**. Наступного року руське військо під командуванням сина Мономаха – смоленського князя **В'ячеслава Володимировича (? – грудень 1154)**, воєводи **Івана Войтишича** і посадника **Фоми Ратиборича** «*посаджало посадників по Дунаю*», але не змогло взяти Доростол. Самозванець був підступно вбитий 15 серпня 1116 р. двома сарацинами, надісланими імператором, а русько-візантійський конфлікт зрештою розблокований одруженням у 1122 р. онуки Володимира Мономаха **Ірини-Добронеги Мстиславни**

зі спадкоємцем престолу (кесарем) **Олексієм Комніним** (помер від гарячки за життя батька – імператора **Іоанна II [1118–1143]**).

Якщо остаточно взяти під контроль Пониззя Дунаю Володимир Мономаху так і не вдалося, то на південно-східному напрямі він зумів воєнними й дипломатичними заходами забезпечити корінний перелом у боротьбі проти **половецької загрози** й на чверть століття позбавити від неї руські землі. Серія блискучих походів (1103, 1105, 1107, 1109, 1111 і 1116) привела до того, що Мономах *«пів золотим шоломом Дон», «захопивши землю їх всю і загнавши окаянних агарян... за Дон, за Волгу, за Яїк»*. Під час цих походів руські дружини заволоділи містами Шаруканем, Сугровом і Балином, один з руських літописців мовив про великого князя київського, що *«ним половці лякали дітей у колисці»*.

Боротьба з половцями усвідомлювалася русичами як необхідність захисту не лише Батьківщини, а й, по суті, віри християнської. Не випадково літописці відзначають, що думку піти походом на половців вклав руським князям сам Бог, богоугодність справи дозволяла збирати під знамена великого князя київського (особливо в перші десятиліття і в 60–80-ті рр. XII ст.) в антиполовецький похід дружини багатьох (іноді 14) князівств. Є підстави вважати, що роль Русі як захисниці християнського світу визнавалася і її сусідами. За словами літопису, слава про перемоги руських дружин над половцями під проводом Мономаха в перші десятиліття XII ст. дійшла *«до всіх країн далеких, до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, навіть і до Риму пройшла»*.

Але в боротьбі з половцями Володимир Мономах спирався й на дипломатичні засоби: улаштував династичні шлюби (про одруження волинського князя Андрія Володимировича з дочкою хана Тугоркана йшлося вище, сам великий князь київський після смерті Гіти одружився з донькою половецького хана Аєпи, а всього в літописах зафіксовано близько 10 шлюбів Рюриковичів із половецькими красунями); приймав на службу уламки печенізького племінного союзу – *торків, берендеїв, ковуїв, узів* та інших; розбудовував воєнно-політичний союз із північнокавказькою **Аланією**, скріпленій у 1116 р. шлюбом переяславського князя **Ярополка Володимировича (1082 – 18 лютого 1139)** з дочкою аланського князя **Оленою**.

Того року половецькій орді **Шарукана** було завдано страшного удару, тому його син *Отрок* відразу прийняв пропозицію грузинського царя **Давида Будівника [1089–1125]**, і 45 тис. половців переселилися у Грузію для несення прикордонної служби. Аланія пропустила їх через свої землі. Союз Києва та Аланії, обох зацікавлених у зменшенні половців у Подонні, скріпленій шлюбом Ярополка та Олени, міг змусити Отрока погодитися на пропозиції грузинського царя.

Володимир Мономах передав великокнязівський престол у надійні руки свого старшого сина **Мстислава-Гаральда (1 червня 1076 – 15 квітня 1132)**, чия самовладність дозволяла утримувати великодержавний статус Русі в тогочасному дипломатичному житті. Коли полоцькі князі **Всеславичі** – Давид, Ростислав і Святослав, а також двоє синів померлого Рогволода Всеславича –

Василько й Іван – у 1130 р. ухилилися від загальноруської боротьби з половцями, Мстислав Володимирович ув'язнив їх і вислав разом із жінками й дітьми до Візантії (як його дід Всеволод Ярославич учинив з Олегом «Гориславичем» півстоліттям раніше) за попередньої домовленості зі сватом – імператором Іоанном II.

Великий князь київський був двічі одружений: у 1095 р. з **Христиною (?–1120)** – дочкою шведського короля **Інге I Стенкільсона [1080–1112]**, а після її смерті в 1122 р. – з дочкою новгородського посадника **Дмитра Завидовича [1117–1118]**. Певною мірою як родинні зв'язки, так і неймовірна амбітність Мстислава-Гаральда Володимировича зумовили проведення ним інтенсивної «шлюбної дипломатії», масштаби якої можна зіставити з часами Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Старша донька великого князя київського **Інгеборг Мстиславна** близько 1130 р. була видана за данського принца і герцога Шлезвігу **Канута Побожного (1096–1131)**. Йому судилося стати останнім вендським королем – полабських слов'ян бодричів, лютичів і помор'ян, що в 40-х рр. XI ст. створили на узбережжі Балтики, між гирлами річок Лаба (Ельба) й Одра (Одер), державу для захисту від німецької агресії.

Коли внутрішня слабкість **Вендської держави** далася взнаки, знать звернулася по допомогу до Данії й обрала на трон шлезвігського герцога. Але в умовах гострої міжусобної боротьби за данську корону Канут Побожний став небезпечним для інших претендентів, крім того, можливість оформлення міцної дансько-вендської унії не влаштувала ту частину бодрицької знаті, що орієнтувалася на Священну Римську імперію.

Тому в 1131 р. Канута Побожного було вбито із засідки на дансько-бодрицькому кордоні, а Інгеборг Мстиславна, що залишилася зі старшою донькою **Христиною (?–1139)** і немовлям Вальдемаром, не змогла утриматися на вендському троні. Проте через чверть століття син Інгеборг став одним із найвидатніших королів Данії – **Вальдемаром I Великим [1157–1182]**. Цікаво, що в 1154 р. він, очевидно, не без вирішального впливу матері, одружився з **Софією (1140–1198)** – дочкою свого кузена й онука Мстислава-Гаральда – новгородського князя **Володимира Всеволодовича (? – бл. 1141)** та польської князівни **Рікси (1116 – після 1155)**, доньки Болеслава III Кривоустого.

Після смерті Вальдемара I Софія Володимирівна вдруге вийшла за тюрінгського маркграфа **Людовика III [1172–1190]**. Донька ж Інгеборг Мстиславни – Христина в 1132 р. стала дружиною норвезького короля **Магнуса IV Сліпого [1130–1135]**.

Наступна донька Мстислава-Гаральда – **Малмфрід** була видана за попередника Магнуса IV на норвезькому королівському престолі – **Сігурда I Хрестоносця [1103–1130]**, а після розлучення з ним у 1128 р. одружилася з данським принцем Ейріком-Еймундом Еріксоном, що жив у Норвегії у вигнанні. Цей шлюб і підтримка могутньої київської рідні допомогли йому зійти на данський трон і стати королем **Ейріком II Достопамятним [1134–1137]**. Сином Малмфрід і Ейріка II був данський король **Свен III [1147–1157]**.

Нарешті, наймолодша дочка великого київського князя – **Євфросинія Мстиславна** (бл. 1130 – до 1186) у 1146 р. була видана за угорського короля **Гейзу II [1141–1161]**. Енергійна, розумна й честолюбна Євфросинія мала великий вплив на чоловіка і всю угорську політику середини XII ст. Після смерті чоловіка вона залишилася регентшею при старшому синові **Іштвані III (1147–1172)** й виступала проти воєнного примирення та політичного зближення з Візантією. Король **Бела III [1172–1196]**, намагаючись усунути матір від влади, спочатку ув'язнив її у фортеці Бранічево, а пізніше змусив стати черницею в ерусалимському монастирі іоаннітів.

Але в середині XII ст. *воєнно-політичний і дипломатичний союз між Києвом і Естергомом*, зміцнений одруженням у 1150 р. наймолодшого сина Мстислава-Гаральда – луцького князя **Володимира Мстиславича (1132 – 30 травня 1171)** з дочкою бана (намісника короля) угорської Хорватії **Бейлуша [1141–1157]**, чия сестра *Олена* була матір'ю Гейзи II, відіграв помітну роль в історії Русі. Між юним угорським королем (фактично, його опікунами – братами Олени Бейлушем і Урошем), великим київським князем **Ізяславом Мстиславичем [1146–1154]** і грузинським царем **Деметрієм I [1125–1156]** (після смерті першої дружини – німецької принцеси й родички німецького імператора Фрідріха I Барбаросси – зазначений київський правитель одружився з дочкою Деметрія I – **Русудан**) склалася **антивізантійська коаліція**.

Як зауважив М.Грушевський, цей союз Ізяслава Мстиславича з Гейзою II злучив боротьбу Рюриковичів за київський великокнязівський престол із політичним життям Центральної Європи. Справа в тому, що амбітний і рішучий візантійський імператор **Мануїл I Комнін [1143–1180]** був одержимий *ідеєю відновлення за Візантією статусу наддержави* і силового повернення територій, що в минулому управлялися Константинополем, у тому числі Далмації, Північної Сербії і Боснії, які належали Угорщині, та поновлення васальної залежності Грузинського царства. Усе це, вкупі з претензіями на угорський трон підтриманого візантійцями **Бориса Кальмановича** (невизнаного Кальманом Книжником сина від доньки Володимира Мономаха Євфимії, про що йшлося вище), призвело до тривалої (1147–1167) війни між Угорським королівством і Візантійською імперією.

Візантійсько-угорська війна зрештою закінчилася поразкою Угорщини, що втратила спірні райони в Далмації і Хорватії, але на початку конфлікту король Гейза II небезпідставно розраховував на дієву допомогу від рідного брата своєї дружини Євфросинії – великого київського князя Ізяслава Мстиславича, якого неодноразово збройно підтримував у боротьбі за київський престол з дядьком – суздальським князем **Юрієм Володимировичем Довгоруком (бл. 1090 – 15 липня 1157)**.

Скориставшись зручною нагодою (загострення візантійсько-угорських стосунків, війна імператора із сицилійськими норманами й дворічна відсутність київського митрополита Михаїла, що повернувся до Константинополя, заборонивши служити у Св. Софії) та прагнучи зберегти міжнародну велич

Київської держави, Ізяслав Мстиславич наказав зібрати всіх єпископів для обрання митрополита без санкції візантійського патріарха. Після гострої дискусії (смоленський і новгородський єпископи-греки категорично виступали проти самочинного обрання главою київської митрополії русина), на пропозицію чернігівського єпископа *Онофрія*, **27 липня 1147 р.** учасники зібрання головою папи Римського Св. Климента (як уже зазначалося, його мощі принесли в дар Володимирі Великому послі від папи Іоанна XV під час облоги Херсонеса 989 р.) настановили митрополитом ченця Зарубського монастиря (біля Києва) **Клима Смолятича**.

Це була вдала й гідна кандидатура, як стверджував літописець, Клим Смолятич *«був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було»*. Великий київський князь Ізяслав Мстиславич, таким чином, наслідував свого прапрадіда Ярослава Мудрого, поновивши майже через століття (хоча й тимчасово – до кінця свого життя) **церковну незалежність від Візантії**. Київсько-візантійські відносини нормалізувалися лише незадовго до укладення візантійсько-угорського миру за правління молодшого брата Ізяслава – великого київського князя **Ростислава Мстиславича [1159–1167]**. У 1164 р. він відрядив до Константинополя посла – боярина *Горюту Семковича*, що мав домовитися про поновлення на митрополичій кафедрі в Києві Клима Смолятича після смерті грека-митрополита **Федора [1159–1162]**. Але в *Олешії* поблизу гирла Дніпра він зустрівся з імператорським послом, що супроводжував новопризначеного константинопольським патріархом Лукою Хрисовергом митрополита *Іоанна*.

Боярин змушений був повернутися до Києва з митрополитом і послом Мануїла I Комніна, який на знак примирення з Руссю прислав *«дари многі Ростиславу – оксамити, і паволоки, і всяке узороччя різноманітне. При цім посол cesарів говорив Ростиславу: «Мовить тобі cesар: «Якщо приймеш ти прихильно благословення од святої Софії, буде тобі митрополит Іоанн»*. Великий же князь сказав до cesаревих послів: *«Я сього митрополита задля честі і приязні cesаревої і патріархової прийму, але надалі, якщо патріарх без призволення нашого всупереч правилам святих апостолів поставить митрополита, ми не приймемо [його], а будуть вибирати єпископи»*. І тоді ввів митрополита з честю в Київ, а послів одпустив до cesаря з дарами і з приязню великою».

Як і його попередники-Мономаховичі на київському престолі, Ізяслав Мстиславич поряд із тісними союзницькими стосунками з Угорщиною зберіг приязні взаємини з правителями Польщі, що, як і Русь, увійшла в драматичний період феодальної роздробленості. Згідно із *законом про престолонаслідування*, виданим князем Болеславом III Кривоустим, верховним князем Польщі став його старший син від першої дружини, Збислави Святополківни, – сеньйор Владислав II. Але невдовзі після того, як він у 1138 р. успадкував престол, виник конфлікт між ним та його молодшими братами – мазовецьким князем **Болеславом IV Кучерявим (1125–1173)** і великопольським князем **Мешком III (1126–1202)**, які були старшими синами другої жінки Болеслава II – німкені *Саломеї*.

Приводом для сутички стало те, що, поминувши Владислава II, його брати і Саломея вирішили віддати свою овдовілу сестру Ріксу за онука Мстислава-Гаральда Володимировича – новгородського князя Володимира Всеволодовича. Чи не вирішальну роль у виборі особи «жениха» відіграв, мабуть, той факт, що його молодша сестра **Верхуслава (? – 15 березня 1167)** ще в 1137 р. одружилася з Болеславом Кучерявим. Ігнорування волі й думки Владислава II було явним порушенням його прерогатив як *принцеса*, але брати у своїх діях сподівалися на допомогу Мономаховичів, передусім – тогочасного волинського князя Ізяслава Мстиславича.

Щоб нейтралізувати ці плани, Владислав II поріднився з головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за київський престол – чернігівськими Ольговичами, одруживши в 1141 р. свого старшого сина – **Болеслава Високого** з дочкою великого князя київського **Всеволода Ольговича Чернігівського [1139–1146]**. Тому коли взимку 1142 р. Владислав II виступив проти Болеслава Кучерявого і Мешка, «*послав Всеволод сина свого Святослава [та] Ізяслава Давидовича з Володимиром [Володаревичем], з галицьким, у поміч свату своєму, [князеві лядському], Володиславу на братів його на менших, на Болеславичів.*

Але вже в 1144 р. дійшло до нового зіткнення обох сторін, коли за підтримки Києва Владислав II обложив Познань з метою захопити своїх братів – окрім Болеслава Кучерявого та Мешка ще й молодших синів Болеслава III – малолітніх сандомирського князя **Генріка (?–1166)** і Казимира (1138–1194), які там сховалися. Гнезненський архієпископ звернувся до Владислава II із закликом припинити переслідування братів, а коли той знехтував цим закликом, наклав на нього прокляття. Як і згаданий вище німецький імператор Генріх IV сімома десятиліттями раніше, політичні позиції польського князя похитнулися, від нього відійшло багато прихильників.

Владислав II змушений був відступити від Познані, а союзне йому руське військо, очолюване рідними братами великого київського князя – берестейсько-дорогичинським князем **Ігорем (? – 19 серпня 1147)** і стародубським князем **Святославом (? – 15 лютого 1164) Ольговичами**, на початку літа 1145 р. перехопили в глибині Польщі Болеслав Кучерявий з Мешком. Як розповідається в київському літописі, справу вдалося вирішити дипломатичними засобами.

Покинутий союзниками, Владислав II зазнав поразки від власного рицарства й у 1146 р. виїхав з родиною з Кракова до Німеччини, де прожив до своєї смерті в 1159 р., залишившись у пам'яті нащадків як *Владислав II Вигнанець*. Верховним польським (краківським) князем став Болеслав IV Кучерявий, але оскільки його попередник не зрікся краківського престолу й не припиняв спроб його повернути за допомогою папи Римського та імператора Конрада III, влада Болеслава IV не мала цілком легітимного характеру.

Але на щастя для Болеслава IV, втеча його зведеного брата до Німеччини збіглася в часі зі смертю 1 серпня 1146 р. київського союзника останнього – великого князя Всеволода Ольговича й утвердженням через два тижні на київському престолі давнього спільника й родича – переяславського на той час

князя Ізяслава Мстиславича. Таким чином, він обійшов своїх дядьків – турівського князя **В'ячеслава Володимировича (?–1154)** і суздальського князя Юрія Довгорукого, що мали переважні права на Київ, виходячи з архаїчного порядку заміщення князівських столів за *«родовим старійшинством»*, коли престולי переходили від старшого брата до наступного за віком. Але за *«отчинним»* принципом престолонаслідування, задекларованим Любецьким князівським з'їздом 1097 р., вагомими права на київський престол були саме в Ізяслава, чий батько наслідував своєму батьку Володимиру Мономаху в 1125 р.

Як наслідок, Русь вразила справжня, за визначенням М. Котляра, **громадянська війна 1146–1151 рр.** між Ізяславом Мстиславичем (його підтримав безвольний і повністю позбавлений владних амбіцій В'ячеслав Володимирович) і Юрієм Довгоруком та їхніми спільниками, що охопила всю Східну Європу, суттєво вплинула на Візантію та Польщу і зрештою закінчилася перемогою Ізяслава. Не останню роль у її забезпеченні відіграли й західні родичі-союзники Ізяслава Мстиславича, про що свідчать наступні факти.

Коли влітку 1149 р. Юрій Довгорукий, змовившись із чернігівськими Ольговичами, розбив Ізяслава Мстиславича біля валів Переяслава й 2 вересня вступив до Києва, його суперник утік до Володимира Волинського, де починав свій шлях до великокнязівського престолу. Перебуваючи в критичному становищі, Ізяслав Мстиславич *«став слати [послів] в Угрі до зятя свого, короля [Гейзи], і в Ляхи до свата свого Болеслава [Кучерявого], і до Мешка [Старого, зятя свого], і до Індриха, [брата його], і до чеського князя, свата свого Володислава, просячи в них помочі»*.

Згадка про чеського князя **Владислава II [1140–1172, з 1158 – король]** тут не випадкова: ще в грудні 1143 р. молодший брат Ізяслава Мстиславича – новгородський князь **Святополк (?–1154)** одружився з дочкою моравського (оломоуцького) герцога **Оттона II Євфимією**, що доводилася троюрідною сестрою Владиславу II, а того ж критичного 1149 р. середній син Ізяслава Мстиславича – новгородський на той час князь **Ярослав Ізяславич (?–1180)** побрався з дочкою Владислава II.

Угорський король Гейза II, що саме змушений був вступити в тривалу війну з Візантією за балканські володіння, не зміг вирушити на допомогу Ізяславу Мстиславичу особисто, але обіцяв відрядити війська і стримати союзника Юрія Довгорукого – галицького князя **Володимира Володаревича (Володимирка) (1104–1152)**. Польські ж князі відповіли Ізяславу: *«Ми є коло тебе поблизу. Тож одного [з нас] ми в себе зоставимо стерегти землі своєї, а два до тебе пойдуть»*, а чеський князь висловив готовність прийти на допомогу особисто *«із полками своїми»*. Ізяслав Мстиславич з *«дарами великими і з почестю»* знову відрядив до Естергома, Кракова і Праги своїх послів, які мали передати можновладцям: *«Бог вам поможи, що взялись ви есте мені помагати. Отож я вас прошу: «Браття! З Різдва Христового сядьте на коней!»*.

Невдовзі до Володимира прибуло 10 тис. угорських вояків. Болеслав IV Кучерявий з Генріком *«із великою силою»* прибули особисто, а Мешко залишився стерегти польські землі від нападу спорідненого з литовцями племені

пруссів, яке мешкало на південному узбережжі Балтійського моря між Віслою й Німаном. Чеські війська з огляду на географічну віддаленість дещо запізнювалися.

Дізнавшись про концентрацію військ міжнародної коаліції на підтримку Ізяслава Мстиславича у Володимирі в січні 1150 р., сусідній турівський князь В'ячеслав Володимирович як старший серед Мономашичів відрядив посла до Юрія Довгорукого з повідомленням про ситуацію, що склалася, і проханням залагодити конфлікт мирним шляхом. Але Юрій Довгорукий мобілізував союзників, закликав на допомогу половців (таким чином, використання хижих кочовиків у збройних конфліктах усередині династії Рюриковичів стало на той час звичним ділом) і рушив до Пересопниці – назустріч військам Ізяслава Мстиславича, які зупинилися в Луцьку.

Коли ворожі армії вже готові були до вирішальної битви, з Польщі від Мешка братам надійшла звістка про напад пруссів, а також стало відомо про вдалий фланговий маневр галицького князя Володимирка, що вийшов до Шумська. Після наради з Ізяславом Мстиславичем Болеслав IV, сандомирський князь Генрік і представники угорського короля Гейзи II вирішили відрядити послів до В'ячеслава та Юрія Володимировичів з мирними пропозиціями. Посли звернулися до Мономаховичів від імені своїх правителів із вражаючими й промовистими словами: *«Ви нам есте замість отця. Та ось нині ви обидва завели есте війну зі своїм братом і сином Ізяславом. А ми есмо в Бозі усі християни, одне браття між собою, і нам належить усім бути разом. І ми межі вами того хочемо, аби Бог дав вам, щоб уладились ви зі своїм братом і сином Ізяславом. Хай би ви сиділи оба в Києві, самі собі відаючи, кому з вас [куди] йти. А Ізяславу – ось його Володимир, готов, а се його Луцьк. І скільки його городів – хай він сидить у сьому. А туди, до Новгороду Великого, хай поверне Юрій данини їх усі»*.

Якщо не торкатися сутності мирних пропозицій, що зводилися до збереження існуючого в Південній Русі на початок 1150 р. статус-кво й передачі під владу Ізяслава Мстиславича Новгороду, звернення (за своєю формою), представлене польськими й угорськими послами в Пересипниці В'ячеславу та Юрію Володимировичам, свідчило про визнання династіями відповідно П'ястів і Арпадів вищості міжнародно-правового статусу Мономаховичів як представників центральної гілки династії Рюриковичів – *«Ви нам есте замість отця»*. Вражає й небачена за середньовіччя на Заході конфесійна толерантність між католиками (поляки й угорці) та православними (руські) – *«А ми есмо в Бозі усі християни, одне браття між собою, і нам належить усім бути разом»*.

Старші Мономаховичі з вдячністю поставилися до польсько-угорської посередницької місії. Але як попередню умову примирення з Ізяславом Мстиславичем Юрій Довгорукий поставив вимогу виведення з Волині союзних племінників польсько-угорських військ, що й було невдовзі виконано. Стратегічний перепочинок, досягнутий завдяки переговорам, дозволив Ізяславу Мстиславичу зібратися з силами й після низки вдалих воєнних операцій

повернути на початку квітня 1151 р. київський великокнязівський престол, зберігши за собою Волинь.

Для подальшого зміцнення воєнно-політичного союзу з Польщею й забезпечення остаточної перемоги у громадянській війні, Ізяслав Мстиславич того ж року одружив свого старшого сина – переяславського князя **Мстислава** (? – 13 серпня 1170) з сестрою Болеслава IV **Агнесою**, а доньку **Євдокію** видав заміж за познанського князя Мешка III. А в 1163 р. наймолодший із синів Болеслава III – майбутній краківський князь **Казимир II Справедливий** [1177–1194] одружився з **Оленою** – донькою молодшого брата Ізяслава Мстиславича – великого київського князя Ростислава Мстиславича. Тому й надалі малопольські (краківські) та великопольські (познанські) князі діяльно підтримували сина Ізяслава Мстиславича – волинського (1156–1170) і київського (1167–1169, 1170) князя **Мстислава Ізяславича** та онука – волинського (1170–1205), галицького (1187–1188, 1199–1205) і великого київського (1204) князя **Романа Мстиславича**, одного з найвидатніших вітчизняних політиків свого часу.

3.4. Міжкнязівська сюзеренно-васальна дипломатія

Смерть великого київського князя Ізяслава Мстиславича 13 листопада 1154 р. – рівно через 100 років після завершення земного шляху його прапрадідом Ярославом Мудрим, на думку відомого науковця й популяризатора вітчизняної історії **Наталії**

Полонської-Василенко (1884–1973), започаткувала якісно нову добу в історії Русі. Єдиновладна монархія Рюриковичів остаточно переросла у федерацію земель і князівств, відносини між якими оберталися навколо **осі Київ – Чернігів – Суздаль**. Київ поступово втратив значення політичної столиці величезної держави, але тривалий час залишався головним культурним і церковним центром руських земель, омріяним об'єктом прагнень найдіяльніших князів-Рюриковичів.

За підрахунками видатного українського історика **Степана Томахівського (1875–1930)**, протягом 100 років з дня смерті Всеволода Ольговича Чернігівського (1 серпня 1146 р.) у Києві було: 47 князювань, 24 князі з семи ліній та трьох династій; причому один князь посідав великокнязівський престол 7 разів, п'ять князів – по 3 рази, вісім князів – по 2 рази. Щодо тривалості правління: одне княжіння становило 13 років, ще одне – 6 років, два – по 5 років, чотири – по 4 роки, три – по 3 роки, сім – по 2 роки і тридцять п'ять княжінь були однорічними.

Таким чином, в умовах політичної роздробленості Русі дипломатичні зносини вже не могли обмежуватися лише іноземними державами, та й цілеспрямована і єдина загальнодержавна дипломатія швидко відійшла в минуле. З'явився й особливого значення набув новий її вид – **міжкнязівська (внутрішня) дипломатія**, головний зміст якої полягав у врегулюванні дрібних суперечок і взаємних претензій між Рюриковичами. Стосунки між

ними будувалися на засадах васально-сюзеренних відносин (літописні «*брат молодший*», «*брат*», «*брат старійший*», «*отець*»), а для визначення місця тих чи інших князів на ієрархічній «лестивці» й розподілу володінь між ними вже невдовзі після смерті Ярослава Мудрого встановилася практика скликання «*снемів*» – з'їздів.

Саме такими були вищезгадані Любецький 1097 р., Витичівський 1100 р. і Долобський 1103 р. князівські з'їзди, на які з'їжджалися зацікавлені Рюриковичі й у загальному наметі, «*сидячи з братами своїми на одному килимі*», спільно з найбільш довіреними старшими дружинниками, обговорювали нагальні питання. Серед них було й ухвалення загальноприйнятних для всієї династії правових норм: так, у 1072 р. на загальному з'їзді сини Ярослава Мудрого затвердили нову редакцію зводу давньоруських законів – «*Правду Ярославичів*».

Рішення «снемів», як і міжнародні угоди, скріплялися хресним цілуванням, а учасники угоди брали на себе зобов'язання силою впроваджувати її в життя: «*Якщо звідсіль хто на кого буде, і на того будемо всі і хрест чесний!*». Але практика міжкнязівських стосунків далеко не завжди відповідала «*хресним грамотам*» і рішенням «снемів». Академік Б.Рибаків підрахував за руськими літописами, що онук сумно відомого Олега «Гориславича» – князь новгородський (1140), турівський (1142, 1154–1155), волинський (1142–1146), сіверський (1157–1164), чернігівський (1164–1177) і великий князь київський (1173, 1174, 1176–1194) **Святослав Всеволодович** понад сто (!) разів «*переступав хресне цілування*», тобто порушував клятви, на виконання яких цілував хрест. Не дивно, що така «гнучкість» і вільне ставлення до норм моралі викликали подив і недоброзичливість до політичного довгожителя навіть серед звиклих до всього князів і бояр, не говорячи вже про простий люд.

Загалом же *провіденціалістська філософія міжкнязівської дипломатії* того часу прозвучала в нехитрих словах послів чернігівських Ольговичів і Давидовичів, що в розпал феодальної війни **навесні 1148 р.** прибули до великого київського князя Ізяслава Мстиславича. Не отримавши обіцяної допомоги від Юрія Довгорукого, чернігівські князі домагалися миру, наголошуючи: «*Так воно було раніш дідів наших і при отцях наших: мир стоїть до війни, а війна – до миру*».

Далі Ольговичі з Давидовичами пояснювали, ніби взяли за зброю лише тому, що їм було жаль **Ігоря Ольговича**, який після невдалої спроби в серпні 1146 р. оволодіти київським престолом по смерті старшого брата Всеволода фактично був ув'язнений у Федорівському монастирі. «*А коли вже брат наш убитий і пішов до Бога, – нагадали чернігівські князі про самосуд киян 19 серпня 1147 р. над Ігорем, звинуваченим у підготовці замаху на великого князя Ізяслава Мстиславича, – а там усім нам бути, – то Богові те судити. А ми допоки будемо Руськую землю губити? Хай би ми уладилися!*».

Ізяслав обережно відповів послам чернігівських князів, що порадиться з молодшим братом Ростиславом, той же заявив, що в усьому покладається на старшого брата і прийме будь-яке його рішення. На його думку, «*заради*

руських земель і заради християн... ліпше мир», але якщо ж Ольговичі й Давидовичі продовжуватимуть мститися за Ігоря, «то ліпше нам із ними у війні перебувати. Хай як нам із ними Бог дасть». Після цього Ізяслав Мстиславич направив до Чернігова білгородського єпископа Федора і печерського ігумена Феодосія.

Посли великого київського князя і чернігівські князі «цілували хреста у Святім Спасі: ворожнечу із-за Ігоря облишити, а Руську землю берегти і бути всім, як один брат», тобто уклали мирну угоду. Зазначена формула миру застосовувалася не лише між руськими князями, а й з іноземними; літописець у даному разі досить точно переказав зміст доступної йому грамоти з великокняжої канцелярії. Часом до двосторонніх міжкнязівських переговорів залучалися треті особи – союзні князі та їхні дружинники, іноді посередниками виступали навіть жінки з князівської родини. Так, у **середині листопада 1097 р.** мачуха Володимира Мономаха – **Анна**, вдова його батька Всеволода Ярославича, на прохання киян примирила свого пасинка з великим князем київським Святополком Ізяславичем, якого Володимир Мономах та його двоюрідні брати Давид і Олег Святославичі хотіли покарати за причетність до осліплення Василька.

Літописець ретельно зазначив, що «*Всеволодова княгиня і митрополит прийшли до Володимира, і молили обоє його, і повідали благання киян – щоб уладнати мир, і берегти землю Руську, і боротися з поганями. І, це почувши, Володимир розплакався і сказав: «Воістину отці наші і діди наші оберегли Руську землю, а ми її хочемо погубити». І схилився він на мольбу княгинину, бо поважав він її, як матір із-за отця свого*». Як видно з наведеного уривка, чималу роль у дипломатичних переговорах відігравали вищі церковні ієрархи. Позиція київського митрополита **Миколая** суттєво вплинула на Володимира Мономаха, що «*любов маючи до митрополитів і до єпископів, а особливо чорноризький чин люблячи, він і тих, що приходять до нього, нагодує і напоїть, як мати дітей своїх*».

Угоди між Рюриковичами нерідко укладалися безпосередньо в присутності єпископів або в стінах найшановніших монастирів, що відкривало широкі можливості для духовенства втручатися в міжкнязівську дипломатію. Характерний випадок мав місце у **1127 р.**, коли новгород-сіверський князь Всеволод Ольгович захопив Чернігів і взяв у полон свого рідного дядька – **Ярослава Святославича (?–1129)**. Великий князь київський Мстислав Володимирович вирішив покарати свавільного троюрідного брата, повернувши на чернігівське княжіння Ярослава Святославича, але ігумен київського монастиря Св. Андрія **Григорій**, якого поважав ще Володимир Мономах, «*не дав Мстиславу стати раттю за Ярослава, кажучи: «То для тебе менший гріх єсть, якщо, переступивши хресне цілування, ти на рать не встанеш, аніж кров пролити християнську*».

У тих випадках, коли Рюриковичі не брали особистої участі в ході переговорів, дипломатичні зносини здійснювалися за допомогою **послів**. За від-

сутності налагоджених зносин і елементарної безпеки в дорозі питання про **посольську недоторканність** було одним із найважливіших. Не випадково, за вбивство посла встановлювалася *подвійна віра* (штраф): «*Послу що вчинять... удвоє за того взяти, два платежі*» (**Смоленський договір 1229 р.**). Ще частіше послы зазнавали насильницького затримання, як це мало місце, наприклад, у 1142 р., коли новгородські дипломати були затримані в Києві, оскільки не дійшли угоди з великим князем Всеволодом Ольговичем щодо кандидатури новгородського князя.

За візантійською традицією при зносінах між Рюриковичами послы користувалися утриманням і засобами пересування (*кормом і провозом*) за рахунок того князя, до якого були відряджені. Крім виконання прямих дипломатичних обов'язків, послы сприяли поширенню різноманітних відомостей міжнародного значення. За відсутності будь-яких інших засобів зовнішньополітичної інформації ця функція дипломатичних представників була досить суттєвою. Саме тому Володимир Мономах і рекомендував своїм синам виявляти честь і послу, і купцю, «*оскільки вони, проходячи мимо, всіма землями прославляють людину або доброю, або злою*».

Оригінали текстів міжкнязівських договорів другої половини XI – XII ст. звичайно не збереглися, але їхній зміст може бути певною мірою відновлений. Окрім мирних договорів, прикладом яких може бути вищезазначена угода 1148 р. між великим київським князем Ізяславом Мстиславичем та чернігівськими Ольговичами і Давидовичами, це були, найчастіше, **домовленості про союз**.

В інших випадках ішлося про **васальні відносини**, зокрема формула васальної залежності того ж Володимира від Ізяслава Мстиславича висловлювалася у зверненні галицького князя до великого київського: «*Брате! Я кланяюсь тобі і каюся за свою вину, тому що я винуватий есмь. Тож нині, брате, прийми мене до себе, і прости мені, і короля застав, нехай мене прийме. А мені дай Бог з тобою бути*». З окремих пунктів договорів слід відзначити зобов'язання видачі смердів (вільних селян) і холопів (рабів), захоплених під час війни. Адже тогочасні міжусобні феодалні війни супроводжувалися згоном населення і худоби, у ворожому князівстві чи волості не залишалася «ні челядина, ні худобини». Другим таким пунктом було повернення награвованого майна.

Як уже зазначалося, договори (і міжнародні, і міжкнязівські) затверджувалися цілуванням хреста й зазвичай укладалися у формі «хресних грамот». Розрив договору виражався в тому, що посол кидав хресні грамоти й від'їжджав. Оскільки гарантія хресного цілування була лише умовною й мала виключно моральний характер, для більшого враження клятву виголошували на «раці», тобто біля гробниці того чи іншого шанованого святого, наприклад біля раки патронів князівської династії святих Бориса і Гліба.

Нарешті, вдавалися до вимоги **заручників**, чи «талей», особливо при укладенні угод із половцями, яких Рюриковичі завжди підозрювали у дворушництві. Заручниками забезпечувався і правильний перебіг попередніх переговорів з

половцями. Літопис розповідає, що в лютому 1096 р. половецькі хани *Ітлар* і *Кітан* підійшли до Переяслава з вимогою до князя Володимира Мономаха викупу за дотримання миру. Мономах віддав свого сина Святослава половцям «в талі», Кітан став зі своїми воїнами між валами, а Ітлар з кращою дружиною увійшов до міста. Траплялися й випадки, коли угоди між руськими землями також скріплялися видачею заручників, як це мало місце в 1139 р., коли новгородці, що прохали у великого київського князя Всеволода Ольговича собі в князі його сина Святослава, «пустили до Всеволода дітей своїх в талі».

З документів міжкнязівської дипломатії відомо, що за вбивство «таля» (як і посла) встановлювався подвійний штраф, але на практиці із заручниками не завжди церемонились. Зокрема, коли вищезгаданий половецький хан Ітлар як заручник перебував у Переяславі, дружина Володимира Мономаха порадила князю скористатися нагодою й перебити половців. Але «*Володимир не хотів цього вчинити. Він говорив: «Як можу я се вчинити, давши їм клятву?».* Дружина ж, відповідавши, сказала Володимирові: «*Княже! Нема тобі в тім гріха. Привів тобі їх Бог у руки твої. Чому вони, тобі завше клянучись, гублять землю Руську і кров християнську проливають безперестану?».* І послухав їх Володимир».

У ніч на 23 лютого 1096 р. княжі дружинники на чолі з боярином Слав'ятою викрали зі стану Кітана Святослава Володимировича, а потім убили самого половецького хана і його охорону. Наступного дня хана Ітлара з супутниками, що нічого лихого не підозрювали, представник Володимира Мономаха заманив на сніданок у домівку до одного з княжих дружинників, після чого половців заперли і через розібраний дах перестріляли всіх із луків.

Якщо вже в другій половині XII ст. ворожна удільною роздробленістю Русь втратила єдину дипломатію, коли найсильніші князі, а згодом і міста здобули право не лише на самостійні політичні дії всередині країни і встановлення договірних відносин між собою, а й на міжнародні контакти та союзи, то на початок XIII ст. **федерація руських земель і князівств** фактично перетворилася в **конфедерацію**. Зв'язки між окремими князівствами в більшості випадків стали спорадичними і формальними, навіть звістки літописів про суперечки серед Рюриковичів за Київ і загальноруське верховенство порідшали, а зовнішньополітичні пріоритети часом протилежними: для Переяславського і Чернігівського головним стало підтримання мирного співіснування з Великим Степом, у той час як Волинське і Галицьке князівства, по суті, монополізували зносини з Візантійською імперією, Польщею, Угорщиною й Священною Римською імперією.

Часи масштабних міжнародних проектів Київської держави назавжди залишились в історії, не дивно, що й «зовнішня» шлюбна дипломатія Рюриковичів з кінця XII ст. поступово зійшла майже нанівець (виняток становила хіба-що **Галицько-Волинська держава Романовичів**). Чи не останнім її спалахом у «стольному граді» Руської землі виявилось правління вже згаданого вище **Святослава Всеволодовича (після 1116 – 27 липня 1194)**. Попри майже

повну відсутність християнської моральності у здійсненні міжкнязівської дипломатії, він виявився одним із найвидатніших князів, якому вдалося загальмувати розпад Київської держави і добитись стабілізації під кінець XII ст. Не випадково безіменний автор «Слова о полку Ігоревім», описуючи перемогу руських військ над половецьким ханом Кончаком на р. Хорол **1 березня 1185 р.**, зазначив: «*Німці і венеціанці, греки і морави (чехи. – Авт.) оспівують славу Святослава*».

Контрольні запитання і завдання

1. З'ясуйте політико-дипломатичне підґрунтя оформлення триумвірату Ярославичів і причини його розпаду.
2. Що мав на меті німецький імператор Генріх IV, втручаючись у міжусобну боротьбу Ярославичів?
3. Яке значення мали рішення князівських з'їздів кінця XI – початку XII ст. для вирішення зовнішньополітичних проблем Русі?
4. У чому полягає особливість застосування терміна «феодална роздробленість» до дипломатичної історії Київської держави другої половини XI – першої третини XIII ст.?
5. Яку роль відігравав «руський фактор» у політичній історії Німеччини, Польщі й Угорщини кінця XI – XII ст.?
6. Якими були головні напрями «шлюбної дипломатії» Володимира Мономаха?
7. Охарактеризуйте дипломатичні обставини громадянської війни на Русі в 1146–1151 рр.
8. У чому полягала сутність і особливості міжкнязівської сюзеренно-васальної дипломатії?
9. Визначте принципи організації дипломатичної служби руських князівств.

РОЗДІЛ 4

Дипломатична історія Галицько-Волинської держави (Королівства Русі)

4.1. Політичне оформлення й міжнародне утвердження Галицького князівства

Визначаючи місце Галицько-Волинської держави як спадкоємиці Київської імперії Рюриковичів у вітчизняній історії, М. Грушевський стверджував у 3-му томі своєї «*Історії України-Руси*», що вона «*протягнула в українських землях ще ціле століття по упадку Києва (внаслідок монгольської навали хана Батия. – Авт.) в повній силі тра-*

диції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою».

Це зауваження має принципове значення, оскільки вже з *сер. XV ст.*, в ході здійснення Москвою анексії Новгороду Великого й Твері, а далі – в контексті її воєнно-політичного суперництва з Великим князівством Литовським за спадщину Русі остаточно окреслилася *парадигма, від якої відштовхувалася російська державна ідеологія (в тому числі й сучасна в гібридній війні проти України), змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської*. У тлумаченні московських книжників Пізнього Середньовіччя ідея законного «*перетікання влади*» (*translatio imperii*), одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах, перетворилася на знамениту формулу *Київ – Владимир-на-Клязьмі – Москва*.

У такий спосіб Київська Русь княжої доби зливалась із Московським Великим князівством, а далі Московським царством у лінію неперервного державного розвитку, обумовленого нібито генеалогічною спадкоємністю царів-Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха (тоді ж Київ був уперше оголошений «*извечною вотчиною*» московських правителів). *Доктрина «перетікання київської історії» у владимиро-суздальську і московську*, детально опрацьована у роботах російських академіків *Сергія Соловйова (1820–1879), Михайла Погодіна (1800–1875) і Олексія Соболевського (1856–1929)*, у новітні часи перетворилася на своерідну історичну аксіому, за якою Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ – із її

давньою столицею, насильницьки від'єднаною від загальноруського (читай – російського) політичного тіла.

Натомість київські інтелектуали 1620–40-х рр., спираючись на вітчизняне літописання, доповнили власним пунктом висунуту ще в *«Хроніці»* краківського історика **Мацея Стрийковського (1547 – перед 1593)** модель *translatio imperii* за схемою **Київ – Галич – Литва**. У їхніх побудовах коло розпочинається і замикається Києвом – символом континуїтету історичного буття Русі. Відтак, формула набула вигляду **Київ – Галич – Литва – Київ**, а гетьманська публіцистика поч. XVIII ст. знайшла місце в цій схемі й для козаків. У новітніх історіографічних концепціях ця доктрина, як відомо, вперше була аргументована в працях М. Грушевського, зокрема в синтезованому вигляді – у його полемічно загостреній статті *«Звичайна схема «руської історії» і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904)*.

«Звичайною схемою» вчений назвав аксіоматичний для тих часів погляд на історію Росії як на цілісний процес, започаткований Київською державою і продовжений у Володимиро-Суздальському, а далі Московському князівствах, тим часом як Україні та Білорусі відводилося місце лише вторинних, пізніх суб'єктів, штучно від'єднаних від магістральної (російської) лінії розвитку. А згідно із запропонованим М. Грушевським підходом, середньовічна княжа Русь, «привласнена» імперською історіографією, поверталася як інтегральний складник до української історичної традиції: *«Київський період перейшов не у владимиро-московський, а в галицько-волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV–XVI ст. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій»*.

Своєрідний державний устрій Русі, який ставив Київ у центр усієї конструкції, вивершуючи його над рештою земель, був одночасно і стартовим майданчиком майбутніх виокремлених «політичних біографій» як українського, так і білоруського та російського народів. І коли ми в цій тріаді поміняємо прислужницьку імперсько-радянську ієрархію «старшинства», перемістивши нібито «старшого російського брата» в загальний ряд співгромадян Русі, то *відпаде й потреба ділити «київську спадщину» – вона таки справді була спільною, бо виростала з цивілізаційного візантійсько-християнського стовбура*.

У той час як власне «Руська земля» (Київщина, Чернігівщина й Переяславщина) протягом другої половини XI – XII ст. дедалі занепадала під ударами половецьких орд і князівських міжусобиць, помітно зросло значення західних земель, що лежали далі від військових небезпек на перетині транс'європейських торговельних шляхів (Балтика – Вісла – Західний Буг – Дністер – Чорне море і Нюрнберг – Регенсбург – Прага – Краків – Київ, чи шляху *«із хозар у німці»*), – Галичини й Волині. Галицька Русь поступово переміщувалася в центр політико-дипломатичних подій, до яких були причетні Візантійська імперія, південнослов'янські країни, Угорщина, Польща, Чехія й Німеччина. Саме

цим пояснюється та обставина, що Галицька земля змальовувалася у західно-європейських творах кінця XIII ст. (францисканець **Варфоломей Англійський**) як велика і багата держава: «Галичина дуже обширна область, що охоплює велику частину Європи, дуже заможна, деякими вона називається – Руссю».

Знаний вітчизняний медієвіст і джерелознавець професор **Ярослав Дашкевич (1926–2010)** вважав, що християнство кирило-мефодіївського походження почало поширюватися чесько-моравськими місіонерами на Північне Прикарпаття аж до Західного Бугу й Стиру ще у **872–75 рр.**, коли плем'я білих хорватів було приєднано до Великоморавської держави **Святополка [870–894]**, а в 899 р. виникло перемишльське єпископство. Таким чином, завдяки своєму геополітичному розташуванню, Галичина і Волинь становили проміжну ланку між Константинополем і Римом ще задовго до офіційного розколу між ними.

Це сприяло пом'якшенню релігійних антагонізмів, а приєднання західних українських земель до держави Володимира Святославича було прилученням християнізованого (хоча й поверхово) краю. Таке розуміння проблеми, на думку Я. Дашкевича, знімає закид віровідступництва з королів Русі – **Данила Романовича (1201–1264)** і його онука **Юрія Львовича (1252–1308)** за те, що вони отримали корону з Риму, й робить природною присутність руського архієпископа **Петра** на католицькому соборі **1245 р.** в Ліоні, де він попередив Захід про можливу монгольську навалу.

До кін. XI ст. волинські й прикарпатські землі становили суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану безпосередньо київському великокнязівському столу, а прикордонне розташування об'єктивно ставило їх в епіцентр західно- й центральноєвропейської політики Києва. На початок князювання у Володимирі онука Ярослава Мудрого – Ростислава Володимировича припадає бл. **1061 р.** його шлюб із донькою мадярського короля Бели I – **Ілоною**, від якого народилися **Рюрик (? – 1092)**, **Володар (? – 1124)** і **Василько (бл. 1066–1124)**. З дозволу великого київського князя Всеволода Ярославича вони отримали прикарпатські міста Перемишль (Рюрик), Звенигород (Володар) і Теробовлю (Василько). Ці землі, право Ростиславичів на котрі як на «отчину» було визнано **Любецьким князівським з'їздом 1097 р.**, мали багаті родовища солі, її видобуток і експорт став одним із головних джерел поповнення князівської скарбниці.

Найбільш енергійним із Ростиславичів був наймолодший, Василько, що до свого трагічного осліплення в листопаді 1097 р. встиг відзначитися у війнах з Польщею й започаткував освоєння **Пониззя** – територій у басейні Дністра, Пруту й Нижнього Дунаю, тобто сучасної Молдови. Ймовірно, як союзник візантійського імператора **Олексія I Комніна [1081–1118]**, він брав участь у вирішальній битві з печенігами **29 квітня 1091 р.** на березі р. Маріци (нині – Південна Болгарія). Старша донька імператора, одна з перших жінок-істориків, **Анна Комніна (1083–1153)** в числі учасників битви назвала п'ять тисяч горян, яких відомий російський візантиніст **Василь Васильєвський (1838–1899)** вважав за дружину теробовельського князя. Військово-політичний союз між

Ростиславичами й Візантією був скріплений 20 липня 1104 р. шлюбом **Ірини Володарівни й Ісаака Комніна (1093–1152)** – молодшого сина імператора Олексія I. *Це був перший випадок прямих дипломатичних контактів Константинополя з руським удільним князівством.*

Відстоюючи власну незалежність від Києва, Естергома й Кракова, Ростиславичі, а далі і їхні сини та онуки, неодноразово спиралися на допомогу сусідів-половців з-за Дністра (як це було 9 квітня 1099 р. у переможній битві з уграми під Перемишлем), а також розселяли на прикордонних смугах галицької й теребовельської земель кочовиків-федератів. Не дивно, що Ростиславичі вже послідовно не ідентифікували себе з «Руською землею». Якщо Василько походить на Польщу розцінював як прагнення «помститися за Руську землю», а рейди у Великий Степ – як лицарський намір «голову свою скласти за Руську землю», то його племінник – **Володимир Володаревич (Володимирко) (1104–1152)**, відсилаючи посла великого київського князя **Ізяслава Мстиславича [1146–1149, 1151–1154]**, що вимагав прийняти своїх намісників у порубіжні галицькі міста, глузував із нього так: *«Поїхав муж руський, схопивши всі волості».*

Доля не завжди була прихильною до Ростиславичів, яким нерідко доводилося діяти в екстремальних (навіть для тих, далеко не гуманних, часів) обставинах. Як повідомляють німецькі й польські джерела, під час походу в польські землі в 1122 р. Володар Ростиславич став жертвою підступної змови боярина **Петра Властовича (Влостовіца)** і потрапив у полон. За викуп перемишльського князя поляки отримали від його брата Василька дві тисячі гривень срібла і багато дорогих речей, значна частина цього перепада зрадникові, що зробив стрімку кар'єру й за правління князя **Владислава II Вигнанця [1138–1146]** став воєводою в Сілезії. Щоправда, під час міжусобної боротьби між Владиславом II і його молодшими зведеними братами Петро Властович необачно виступив на боці останніх. Взимку 1145 р. за наказом верховного краківського князя воєвода був осліплений, позбавлений маєтків та змушений шукати притулку в Русі. *«Як ото євангельське слово говорить: «Якою мірою міряєш, такою [і] тобі одміряється»,* – глибокодумно занотував з цього приводу київський літописець.

4.2. Регіональна і загальноруська політика Володимирка та Ярослава Осмомисла

З часом міжнародні позиції удільних князівств під владою Ростиславичів зміцніли, чому значною мірою сприяв у 1117 р. шлюб Володимирка з дочкою угорського й хорватського короля **Кальмана I Книжника [1095–1116]** (її ім'я не збереглося в середньовічних літописах, але завдяки

«шлюбній дипломатії» попередників обох правителів, мадярська принцеса доводилася троюрідною сестрою Володимирку). Очоливши після смерті батька в 1124 р. Звенигородське князівство, Володимирко вміло користувався військовою допомогою сина Кальмана I Книжника – короля Угорщини **Іштвана II [1116–1131]**. У 1141 р. після смерті двоюрідних братів – Ігоря й Ростислава

Васильковичів, Володимирко об'єднав усі володіння Ростиславичів і зробив Галич столицею створеного ним князівства.

Енергійний і розумний, спритний політик і гнучкий дипломат, до того ж схильний безоглядно простувати до поставленої мети, Володимирко заклав підвалини міжнародного, суспільно-економічного і культурного піднесення Галицького князівства. Відомий російський державний діяч і талановитий історик **Василь Татищев (1686–1750)**, що мав у своєму розпорядженні літописи, які не збереглися, стверджував, ніби вже в 1144 р. Володимирко воював з дунайськими болгарами й візантітями за контроль над нижньою течією Дунаю.

А дев'ятьма роками раніше він посприяв одруженню своєї племінниці (в джерелах не збереглося її ім'я) з маркграфом Брно – **Вратиславом (? – 1156)**, що належав до бічної гілки правлячої чеської династії Пржемысловичів й під час феодальних міжусобиць на батьківщині знайшов притулок у Галичині. Є й певні джерельні дані про те, що молодша дочка Володимирка – **Марія в 1151 р.** стала другою жінкою краківського князя **Болеслава IV Кучерявого [1146–1173]**. Тому польські війська не допомагали великому київському князеві Ізяславу Мстиславичу в його поході на Галич.

Річ у тім, що Володимирко сміливо втрутився в загальноруську *феодальну війну 1146–1151 рр.* на боці ростово-суздальського князя **Юрія Довгорукого [1113–1157]**, одруживши в 1150 р. свого сина **Ярослава (бл. 1030–1187)** з його донькою **Ольгою**. Але, попри активну участь Володимирка у бойових діях, у літописах немає й натяків на те, що він особисто прагнув зійти на великокняжий київський престол. Швидше всього, Володимирко прагнув бути суверенним правителем і не залежати ні від кого – ні від великого київського, ні від суздальського князів.

Після остаточної перемоги в феодальній війні й утвердження в Києві онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславича над самовпевненим галицьким володарем нависли грізні хмари: чи не вперше в житті він опинився між двох вогнів – на сході (Київщина) й півночі (Волинь) були володіння великого князя, що прагнув показового покарання Володимирка. А на південному заході угорська королівська корона була в руках **Гези II [1141–1162]**, одруженого з молодшою сестрою Ізяслава – **Єфросинією Мстиславівною (1130–1193)**.

У серпні 1151 р. Ізяслав Мстиславич відрядив до Гези II посольство, що мало передати стратегічному союзникові заманливу пропозицію: *«Ось Володимир галицький дружину мою і твою побив (раптовим нападом 13 липня під Дорогобужем на Волині. – Авт.). Тож нині, брате, гадай про се, гадай. Нам обом на собі не дай Бог сього облишити, а дай Бог помстити за се і за свою дружину. Тому ти, брате, готуйся у себе, а я – тут».* Владнавши на якийсь час візантійські справи, Геза II у березні наступного року з готовністю відгукнувся на лист київського родича: *«Отче! Я кланяюсь тобі. Ти прислав еси до мене про обиду [од] галицького князя, і я ж тут готуюсь. А ти теж готуйся. Ми не облишимо оба сього на собі. Хай як нам із ним Бог дасть».*

У вирішальній битві біля Перемишля об'єднане київсько-угорське військо вщент розбило Володимирка й облягло його в місті. Але безпринципний галицький князь вдався до хитрості: звернувся з листом до Гези II, архієпископа і угорських воевод з приниженим проханням про мир і благав не видавати його, начебто тяжко пораненого в бою, великому київському князеві. Не покупився князь і на *«многі дари... арцибіскупу і мужам тим золотом, і сріблом, і посудом золотим і срібним, і одежею, аби вони вблагали короля»* й нагадали Гезі II про те, як Володимирко допомагав його батькові – Белі II [1131–1141] в боротьбі з поляками.

Вірний середньовічному лицарському кодексові честі, Геза II відразу ж повідомив київського союзника про лист Володимирка. Але, навчений гірким досвідом зрадливої *«міжкнязівської дипломатії»*, Ізяслав Мстиславич не йняв віри галицькому князеві, пояснивши королю: *«Сину! Якщо Володимир помре, то [се] Бог убив його, тому що він одступив од хресного цілування нам обом. Бо про що він цілував хреста і що тобі говорив (не втручатися в громадянську війну. – Авт.) – як він додержав? А ще до того соромом нас обох покрив! Тож нині чому ти їмеш йому віри? Адже він тобі не додержав і перший раз, і вдруге. Нині ж дав нам його Бог, то ми самого захопимо, а волость його візьмімо!»*. Галицького ж посла, що доставив Ізяславу Мстиславичу слізне каяття Володимирка, великий князь київський не побажав навіть вислухати.

Проте *«через королеву принуку і мужів його»* Ізяслав Мстиславич змушений був погодитися на мирні переговори з Володимирком. Відразу ж спільне київсько-угорське посольство (від Ізяслава його очолював боярин **Петро Бориславич**, який був одним із авторів київського літопису XII ст. і залишив докладні відомості про перебіг дипломатичних переговорів, а також, на авторитетну думку академіка Б. Рибаківа, виступив найбільш імовірним автором *«Слова о полку Ігоревім»*) представило галицькому князю позицію переможців: *«Ось ти прислав еси до нас обох, бо тепер нам дав був тебе Бог і волость твою через твою вину. Але нині ми на тебе гнів облишаємо і волості від тебе не одбираємо. А на тім тобі цілувати хреста: скільки [ти взяв] волостей Руської землі, то тобі [треба] повернути все, і від Ізяслава тобі не одлучитися, але завше разом із ним бути»*. Як гарантія виконання зазначених умов, на пропозицію Гези II, Володимирко мав поцілувати хрестик першого угорського короля Іштвана I Святого, зроблений, за переказом, із уламка хреста, на якому був розп'ятий Ісус Христос.

Однак проти укладення мирної угоди з Володимирком рішуче виступив старший син Ізяслава – переяславський князь **Мстислав (1125–1170)**, що попередив батька й угорського короля: *«Ви по-християнському дієте, що хресту чесному їмете віри і гнів на нього облишаєте. Але я вам перед сим хрестом мовлю чесним: як ото ви його обидва водите до хреста, так і він од хресного цілування одступить»*. Тому в остаточному тексті мирного договору з галицьким князем з'явилися констатація ним своєї вини і слова *«до кінця життя свого»* про визнання васальної залежності від великого князя київського. За-

гнаний у глухий кут Володимирко, *«на всім на тім цілував хреста, але лежав, удаючи, ніби він знемагає од ран, хоча ран на ньому не було»*.

Проте тільки-но Геза II повернувся до Естергома, а Ізяслав Мстиславич – до Києва, Володимирко порушив мирний договір і не впустив посадників великого князя до вищезгаданих п'яти міст («волостей») у басейні р. Горинь. Обурений Ізяслав повідомив про це Гезу II, але той не став знову втручатися у конфлікт з огляду на загострення відносин із німецьким імператором **Фрідріхом I Барбаросою [1152–1190]**. Коли ж Ізяслав Мстиславич у грудні 1152 р. відрядив до Галича посольство на чолі з боярином Петром Бориславичем, що пред'явив Володимиркові *«хресні грамоти»* й нагадав про повернення міст, галицький князь навіть вдався до неприхованої погрози на адресу великого князя: *«Ти, брате, вибрав єси час проти мене і короля на мене привів єси. Але якщо буду я жив, то або голову свою зложу, або за себе одомчу»*.

Обурений київський посол заявив Володимиркові, що той відступив від хресного цілування, але галицький правитель, кивнувши на хрест, зневажливо кинув: *«Осей хрестик малий?»*. Володимирко вигнав боярина та, всупереч дипломатичній традиції, не дав йому *«ні повоза, ні харчу»* на дорогу до Києва. Літописець повчально зазначив, що тієї ж ночі галицький князь раптово був паралізований і помер.

А в грудні 1152 р., не встиг київський посол – боярин Петро Бориславич від'їхати від Галича, як отримав через гінців запрошення повернутися до міста, де й дізнався про смерть Володимирка. Його син Ярослав, що успадкував княжий престол, відразу ж попрохав посла передати Ізяславу Мстиславичу запевнення у васальній покірності. Щоправда, загарбаних Володимирком порубіжних із Галичиною міст Ярослав так і не повернув, тому ображений Ізяслав Мстиславич на чолі київських, чернігівських, переяславських і волинських полків знову рушив на Галич. У вирішальній битві під Теревовлею **17 лютого 1154 р.** самовпевнені галицькі бояри зазнали поразки, але й військо великого князя київського внаслідок численних втрат виявилось не в змозі переслідувати розгромленого супротивника. Тривалий час після цих драматичних подій Ярослав Володимирович не втручався у загальноруське політичне життя.

Але, діючи де з дипломатичною обережністю, де рішуче боронячи галицький суверенітет, Ярослав Володимирович поступово перетворив своє «периферійне» князівство на одне з найсильніших на Русі, не випадково сучасники прозвали його «Осмомислом», тобто здатним «мислити» за кількох звичайних людей (згідно з іншою гіпотезою, галицький князь отримав своє прізвисько за знання восьми іноземних мов). У листопаді 1173 р. одних лише чуток про наближення війська галицького князя вистачило, щоби розсипати коаліцію владими́ро-суздальського князя Андрія Боголюбського [1156–1174], що вдру́ге прагнув захопити Київ, хоча вона налічувала, за літописними даними, 50 тис. воїнів під керівництвом 20-ти князів.

Протягом більшої частини свого правління Ярослав Осмомисл, на відміну від батька й діда, не мав, практично, жодного клопоту із західними сусідами –

охопленою феодалними міжусобицями Польщею (дочка галицького князя – **Вишеслава** (бл. 1158–1219) стала дружиною познанського і куявського князя **Одона I** (бл. 1145–1194)) й Угорщиною. Коли в 1158 р. Ярослав Осмомисл вимагав у великого київського князя **Ізяслава Давидовича** [1155, 1157–1158, 1161] видати свого ворога – двоюрідного брата, князя-ізгоя **Івана Ростиславича Берладника** (бл. 1112–1161), його претензії підтримали угорський король Геза II і польські князі, що відрядили до Києва з відповідною дипломатичною місією «*мужів*». Але, як повідомляє літопис, красномовний «*Ізяслав переспорив усіх і, одвіт їм давши, відпустив їх*», а Іван Берладник зумів утекти до половців і завдав ще чимало клопотів Осмомислу.

З наступником Гези II на угорському престолі – його сином **Іштваном III** [1162–1172] у Ярослава Осмомисла склалися, фактично, союзницькі стосунки, оскільки юний король потребував підтримки галицького князя в боротьбі з Візантією на Балканах. На цьому ґрунті навіть виник проект одруження Іштвана III зі старшою донькою Осмомисла, що вже була відряджена до нареченого, але з часом цей шлюб розладнався, й угорський король у 1167 р. побрався з дочкою австрійського герцога Генріха II. Як свідчить візантійське джерело, до зриву династичного шлюбу доклав зусиль імператор **Мануїл I Комнін** [1143–1180], прагнучи будь-якими засобами зруйнувати *галицько-угорський союз*.

І все ж Ярослав Осмомисл на початку свого правління дотримувався дружніх стосунків із Візантією з огляду на родинні зв'язки з династією Комнінів по лінії тітки – Ірини Володарівни. Але після спровокованого візантійським імператором «шлюбного інциденту» Осмомисл підтримав одного з претендентів на візантійський престол – **Андроніка Комніна** (1118–1185). М. Грушевський вважав, що Андронік був народжений від шлюбу Ірини Володарівни з Ісааком Комніном і, таким чином, доводився двоюрідним братом водночас як імператору Мануїлу I, так і Ярославу Осмомислу.

Вправний воїн, всіма шанований і гострий на язик намісник Белграда Андронік у 1154 р. був звинувачений у державній зраді (зв'язок із сербськими повстанцями) й ув'язнений в одній із веж Великого палацу в Константинополі. Через 10 років, після неодноразових невдалих спроб, Андронік утік з-під охорони й дістався Галича. Київський літописець зазначив, що «*прийняв його Ярослав із великою приязню*», став другом вигнанця й навіть дав йому для матеріального забезпечення «*декілька городів*». Візантійське джерело, до того ж, повідомляє, що Андронік засідав у княжій раді, жив у одному домі з Ярославом Осмомислом та їздив разом із ним на лови зубрів.

Імператору Мануїлові I довелося миритися з родичем і прислати за ним до Галича посольство на чолі з двома митрополитами. «*Ярослав одпустив [Андроніка] до нього з великою честю, приставивши до нього, [Андроніка], єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзначніших*». Відтоді Візантія розглядала державу Осмомисла як «*союзний Риму народ*» (socii populi Romani). Дружні відносини між Ярославом і Андроніком Комніном продовжувалися й

після того, як останній у вересні 1183 р. здобув візантійський престол. Недарма, коли через два роки Андронік опинився перед загрозою скинення з престолу, він знову спрямував свій погляд до Ярослава, але втеча зірвалася, й Андроніка по-звірячому замордував візантійський натовп. Ці події різко змінили ситуацію в Балканському регіоні й зовнішню політику Ярослава Осмомисла.

Засновник нової візантійської династії – імператор **Ісаак II Ангел [1185–1195, 1203–1204]** уклав союз із угорським королем **Белою III [1172–1196]**, одружившись із його малолітньою дочкою Маргарет, і зайняв загрозливе становище проти Галицького князівства. У відповідь Ярослав підтримав чергове антивізантійське повстання у Болгарії, що спалахнуло навесні 1186 р. під проводом тирновських братів-бояр **Тодора (?–1197)** й **Івана Асеня (?–1196)**. Ярослав загородив своїми військами шлях Белі III до повсталі Болгарії, чим значною мірою сприяв поваленню візантійського гніту й створенню нової держави на землях між Дунаєм, Чорним морем і Балканськими горами, що увійшла в історію під назвою **Другого Болгарського царства (1187–1396)**. З цього приводу в «Слові о полку Ігоревім» сказано:

*«Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори Угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи».* (В перекладі М.Рильського)

Йдеться про блокаду галицьким військом гірських проходів у Придунайську Болгарію, а замкнути ворота на Дунаї найкраще було в районі *Залізних воріт* (м. Видін на північному заході сучасної Болгарії), в ущелині, де Дунай затиснутий відрогами Південних Карпат і підступаючими до них з протилежного боку Балканськими горами. Тоді й фраза з безсмертної поеми – «через хмари каміння кидаючи» – означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників автора «Слова» картину переправи катапулт і пороків, що разом із лучниками мали «замкнути» Залізні ворота. Доречною в цьому випадку була і згадка в поемі про «стежку Траянову», яку «через поля на гори» шукав Осмомисл. За болгарським істориком Д. Ангеловим, «Траянів прохід» – це гірський прохід від Пловдива на північ, званий пізніше *Василицею*, саме ним рухалися каральні візантійські війська.

Ще один вислів «Слова о полку Ігоревім»: *«Стріляєш із отчого столу золотого На султанів у далеких землях»* дехто пов'язує з участю галицьких воїнів у поході на єгипетського султана **Салах-ад-Діна (Саладина) [1171–1193]**. Побутує й інша думка: галицький загін міг брати участь у 3-му хрестовому поході 1189–1192 рр., показово, що Великопольська хроніка кінця XIII ст. державу Ярослава Осмомисла називає *Галицьким королівством*.

4.3. Міжнародно-політичні наслідки утворення Галицько-Волинської держави

Але міцне й престижне міжнародне становище Галицького князівства, що за правління Ярослава Осмомисла, безперечно, перетворилося на регіональний «центр сили», відчутно контрастувало з його архаїчною політичною системою. Саме внутрішній конфлікт на рівні правлячої еліти між князем і боярами ледве не поховав Галицьке князівство і, зрештою, пізніше призвів до загибелі Галицько-Волинської держави (Королівства Русі).

Річ у тім, що влада там майже ніколи не була абсолютною чи навіть централізованою в руках правителя, вона структурувалася, застосовуючи аристократичну термінологію, у «*владу небагатьох*», тобто *аристократію* – владу боярства і князя (короля). Такий розвиток владних процесів був загалом властивий для тогочасної Західної й Центральної Європи, на противагу азійській формі державності, де поміркована одноосібна монархічна влада виродилась у свою протилежність – *деспотичну тиранію*, притаманну в подальшому для Московського царства, Російської імперії й СРСР.

Як зазначав канадський історик українського походження **Орест Субтельний (1941–2016)**, винятково велика політична вага галицького боярства значною мірою пояснювалася його особливим походженням. На відміну від боярства інших руських князівств, яке здебільшого вийшло зі старшої княжої дружини, галицька аристократія, очевидно, сформувалася на основі виключно місцевої племінної знаті. Тому свої маєтки вона отримала не від князя, як це було, приміром, на Київщині чи Чернігівщині, а внаслідок узурпації общинних земель, добре вкорінилася й була готова рішуче відстоювати власні політичні й господарські інтереси. Таким чином, позитивні риси аристократичної форми правління могли під впливом внутрішніх (особистість князя) і/чи зовнішніх (вороже іноземне оточення) чинників перетворюватися на негативні. Тоді на місці врівноваженого боярства консолідувалася *олігархія*, що ставала в опозицію до князя, як це й сталося з Ярославом Осмомислом.

Як уже зазначалося вище, батько оженив Ярослава на дочці Юрія Довгорукого – Ользі – з далекоглядних політико-дипломатичних мотивів захисту галицького суверенітету від великокняжого Києва. Не дивно, що шлюб фактично розпався, Ярослав спонукав нелюбу Ольгу піти до монастиря (щоправда, безуспішно), а сам закохався і почав відверто жити з Настею з боярського роду *Чагрів*, який швидко висунувся на перший план у князівстві. Цей рід був новий і незнатний, до того ж, як вважав український академік **Іван Крип'якевич (1886–1967)**, половецького походження, що спричинило значне невдоволення серед старого галицького боярства. Напружені відносини призвели до втечі в 1171 р. Ольги Юріївни з сином **Володимиром (бл. 1151–1199)** та численною групою бояр-фрондерів до Польщі.

Це був умовний знак для боярської опозиції в Галичі, що взяла під домашній арешт Ярослава Осмомисла, перебила Чагрів, а Настю звинуватила

в чаклунстві й спалила. Після цього бояри примусили князя погодитися на поновлення подружнього життя з Ольгою, але вже через рік княгиня з сином знову змушені були втікати з Галича. Володимир Ярославич метався від одного князя до іншого (його мати перебралася до рідного їй Суздаля й померла там у 1183 р.), якийсь час переховувався в Путивлі під захистом головного героя «Слова о полку Ігоревім» – новгород-сіверського князя **Ігоря Святославича (1151–1202)**, що був одружений із сестрою Володимира – *Єфросинією*.

Помираючи, Ярослав Осмомисл заповів Галич сину від Насті Чагрівни – **Олегу**, а Володимир залишив Перемишль, змусивши і синів, і бояр скласти присягу, яка була тут же порушена. Свавільні галицькі бояри отруїли Олега й посадили на князівський престол Володимира, проте вже наступного, 1188 р. змусили того з родиною втекти до угорського короля Бели III, а самі запросили волинського князя **Романа Мстиславича (бл. 1152–1205)** – праправнука Володимира Мономаха.

Але угорський король, що уклав союзний договір із Володимиром Ярославичем, вигнав із Галича Романа Мстиславича, який подався за допомогою до польських родичів – дядьків по матері **Агнешці (1137 – після 1182)** – братів-князів **Казимира II Справедливого (1138–1194)** і **Мешка III Старого (бл. 1126–1202)** (був одружений із Романовою тіткою Євдокією Ізяславівною). *«Король же [Бела] вїхав у Галич, – гірко занотував літописець, – [але] не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри»*. Більше того, Бела III оголосив себе королем Галичини (*rex Galaciae*) і вживав цей титул до кінця свого життя, передавши його молодшому синові – **Андрашу II [1205–1235]**, який іменувався вже *«королем Галичини і Володимирії»*.

З погляду тогочасного міжнародного права першорядне значення для включення Галичини до реєстру «корони Святого Іштвана» мала тісна династична спорідненість Арпадів із Рюриковичами. Досить згадати хоча б той безперечний факт, що матір'ю Бели III була дочка великого київського князя Мстислава Володимировича – владна Єфросинія, похована в Альбенському монастирі. Саме цим і пояснюється, на нашу думку, зневажливе ставлення угорського короля до останнього представника Ростиславичів – Володимира Ярославича. Не претендуючи на Волинь, де з 1170 р. князував Роман Мстиславич, що доводився Белі III двоюрідним племінником, угорський король категорично заперечував його родові права на Галичину. Таким чином, *династичні претензії Арпадів на Галицьке князівство мали забезпечити кардинальне вирішення найважливішого для Угорщини стратегічного зовнішньополітичного завдання на Сході – взяття під контроль карпатських перевалів із Наддністрянщини до Середньодунайської низовини*.

Саме з цими драматичними подіями навколо галицького престолу пов'язане одне з перших літописних вживань топоніму *«Україна»*. Частина галицьких бояр, невдоволених господарюванням угорців, запросила в 1189 р. на княжий престол сина Івана Берладника – князя-ізгоя **Ростислава**, що як представник династії Ростиславичів мав найбільш легітимні права на галицьку

спадщину. *«І приїхав же він до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх, [галичан], радою. Але мужі галицькі не були всі при одній думці, бо чії сини і брати були [заложниками] в короля [Бели], то ті кріпко держалися за королевича [Андрія]»,* – занотував київський літописець. Пораненим Ростислав Іванович потрапив у полон до переважаючих сил угорців при спробі оволодіти Галичем і був отруєний ними.

Двома роками раніше топонім «Україна» був використаний київським літописцем для позначення географічно протилежного Галичині регіону Руської землі – Переяславщини. **18 квітня** (за іншими даними 18 березня) **1187 р.** від тяжкого захворювання, отриманого в поході на половців, помер переяславський князь **Володимир Глібович [1169–1187]** – онук Юрія Довгорукого. *«Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добротностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила»,* – з гіркотою зазначив тоді літописець.

Оскільки Володимир Ярославич помер, не залишивши спадкоємців чоловічої статі, волинський князь Роман Мстиславич вдруге в **1199 р.** оволодів Галичем, злучивши в єдиний державно-політичний організм Волинь, Забужжя, Наддністрянщину, Прикарпаття і Пониззя. Угорщина не змогла стати на заваді цьому, оскільки там після смерті Бели III спалахнула кривава міжусобна боротьба за королівський престол між його синами. Крім того, за свідченням краківського єпископа й хроніста **Вінценти Кадлубека (бл. 1150–1223)**, Роман Мстиславич скористався військовою підтримкою сина Казимира II Справедливого – краківського князя **Лешека I Білого [1194–1199, 1202–1227]**, що доводився двоюрідним братом волинському князеві по його матері. *В руках нової династії – волинської гілки Мономаховичів – Галичина стала підґрунтям ширшої національної держави – Галицько-Волинської, що на відміну від фактично поліетнічної Русі розвивалася на єдиній українській основі.*

Роман Мстиславич у молодості довго жив у Польщі й Німеччині, що йому стало в пригоді для глибшого розуміння центральноєвропейських справ. Спільно з малопольськими військами Казимира II Справедливого волиняни завдали вирішальної поразки племенам **ятвягів**, що постійно зазіхали на північно-західні руські землі. В *«Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі»* Мацея Стрийковського міститься народний переказ про те, що Роман Мстиславич запрягав литовських бранців у плуги (мотив запрягання переможених у плуги є одним із найбільш поширених взагалі у світовому фольклорі).

Маючи в тилу дружніх Казимировичів – краківського князя Лешека I Білого та киявського князя **Конрада I (1187–1247)**, Роман Мстиславич не лише міцно утвердився в Галичі, а й поновив активну **балканську політику** Ярослава Осмомисла і Володимира Мономаха. Коли в **1197/1198 р.** половецькі хани в союзі з болгарами спустошили дунайські землі Візантії й наближалися до Константинополя, на них з тилу раптово вдарив Роман Мстиславич і врятував столицю Візантійської імперії. Її офіційний історик **Нікіта Хоніат (1155–1213)**,

розповідаючи про ці події, наголосив, що волинський князь «зробив неоціненну послугу імперії».

Безпосереднім наслідком цього стало посольство Романа Мстиславича до Візантії в травні 1200 р. на чолі з **Твердятою Остромиричем**. Оскільки на той час галицько-волинський правитель уже фактично розлучився зі своєю першою дружиною – дочкою великого князя київського **Рюрика Ростиславича (?–1214) Предславою**, на думку ряду дослідників (**Микола Баумгартен (1867–1939)**, **Леонтій Войтович (1951)** та ін.), посольство Твердяти Остромирича мало вирішити питання про укладення шлюбу Романа Мстиславича із дочкою імператора Ісаака II Ангела – *Єфросинією-Анною*. По матері – Маргариті вона доводилася онукою мадярському королю Белі III й троюрідною племінницею самому галицько-волинському правителю.

До кінця свого короткого правління Роман Мстиславич був непереможним щитом північних кордонів Візантії від половецьких нападів: Галицько-Волинський літопис зафіксував ще два вдалі походи князя в Половецький степ – взимку 1201/1202 і 1203/1204 рр. У посмертній похвалі князю галицький книжник, наслідуючи кращі зразки середньовічної літератури, стверджував, що Роман Мстиславич «*одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців*».

Приязні взаємини Романа Мстиславича з візантійською імператорською династією Ангелів були добре відомі не лише на Русі, а й за її межами. З'явилася навіть легенда (Ян Длугош, український *Густинський літопис* XVII ст. та ін.), що після здобуття хрестоносцями Константинополя імператор **Олексій III Ангел [1195–1203]** утік до Галича, де був прийнятий з великою честю Романом. Але хоча ця версія підтримувалася такими авторитетними науковцями, як академіки Б. Рибаків і Д. Лихачов, візантійські джерела засвідчують, що після втечі Олексія III з обложеного хрестоносцями Константинополя в липні 1203 р. він якийсь час поневірявся материковою Грецією й зрікся імператорського достоїнства, закінчивши життя в полоні у зятя – нікейського імператора **Феодора I Ласкариса [1205–1222]**.

За свідченням тогочасних польських джерел, Роман Мстиславич нещадно придушував боярську сваволу, не випадково Галицько-Волинський літопис величав великого князя Романа Мстиславича «*державцем всеї Руської землі*», «*вікопомним самодержцем всеї Русі*», а в одній із польських хронік наголошувалося, що князь Роман «*за короткий час так піднявся, що правив майже усіма землями і князями Русі*». Тут термін «самодержець» є дослівним перекладом грецького слова αὐτοκράτωρ – «**автократор**», яке вживалося щодо імператорів Візантії й виражало рівень особистої влади князя. Подібні централізаторські процеси, що супроводжувалися кривавим підпорядкуванням непокірних феодалів владі монархів, були властиві тоді й іншим європейським

державам – Англії **Іоанна Безземельного [1199–1216]**, Данії **Вальдемара II Переможного [1202–1241]**, Кастилії **Альфонса VIII [1158–1214]**, Франції **Філіпа II Августа [1180–1223]** та ін.

Після чергового переможного походу на половців й насильного постригу в ченці в лютому 1204 р. великого київського князя **Рюрика Ростиславича** (а в черниці – тещі **Анни Юріївни** та колишньої жінки **Предслави**), **Роман Мстиславич** тимчасово перебрав на себе великокняже правління й висунув на загальнодинастичний розгляд **проект «доброго порядку»** на Русі, що мав припинити міжкнязівські чвари й забезпечити централізацію влади. Натхнений західноєвропейським досвідом державного будівництва, **Роман Мстиславич** пропонував запровадити на Русі **майорат**, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому синові замість тогочасної практики поділу землі між усіма нащадками. В разі ж відсутності в правителя нащадка чоловічої статі, княжіння успадковувалося наступним за віком братом.

А головною умовою «доброго порядку» мало стати обрання великого київського князя, подібно до імператора Священної Римської імперії, правителями найбільших руських князівств. **Звертає увагу перелік таких князівств: вони попарно представляють тогочасну територію етногенезу українців (Галицько-Волинське і Чернігівське), білорусів (Полоцьке і Смоленське) та росіян (Владими́ро-Суздальське і Рязанське).** Великий князь київський «повинен старшого сина свого залишити на уділі своєму, а молодших наділити від оно́го ж чи в Руській землі від Горині й за Дніпро». «Якщо ж хто з князів почне війну й напад вчинить на область другого, – писав своїм родичам-Рюриковичам **Роман Мстиславич**, – то великий князь хай судить його з місцевими князями і приборкує. Якщо ж на когось прийдуть війною половці, угорці, поляки чи інший народ, і сам той князь оборонитися не зможе, тоді великому князеві, в погодженні з місцевими князями, належить відрядити допомогу від усієї держави, скільки потрібно».

Але більшість Рюриковичів не виявили державницького підходу до проекту й не прибули на його обговорення до Києва, «вибачаючись різними неможливістями». Натомість невдовзі по взяттю хрестоносцями Константинополя, в квітні 1204 р. до Романа Мстиславича в Галич прибули послы ініціатора 4-го хрестового походу – папи Римського **Інокентія III [1198–1216]**, відомого своїм прагненням до встановлення верховенства церковної влади над світською¹¹. Від імені папи, що був вражений перемогами Романа Мстиславича над зовнішніми ворогами, послы запропонували галицько-волинському правителю королівську корону й допомогу **«меча Святого Петра»** за умови, що той визнає зверхність Апостольського престолу. Але Роман вступив із послами в теологічний диспут, а потім вийняв із піхов власний меч і запитав: «Чи такий меч має папа, що береться йому допомагати у завоюваннях?».

¹¹ За часи понтифікату Інокентія III королі Сицилії, Англії, Арагону й Португалії, а також цар Болгарії й малопольський князь Лешек I Білий визнали себе васалами Святого престолу.

Відповідаючи на власне ж питання, Роман пояснив, що має свій меч і не хоче купувати володіння іншою ціною, як тільки кров'ю, – «*як батьки й діди наші розмножили землю Руську*».

Самовпевнений і амбітний галицько-волинський правитель водночас добре усвідомлював той факт, що створене ним велике князівство трималося виключно на авторитеті та війсьній силі засновника. Як засвідчив подальший розвиток подій, галицьке боярство виявилось надто політично й економічно сильним, щоб можна було остаточно викоринити його сепаратизм. Нерідко найбагатші бояри вважали за вигіднішу для себе іноземну зверхність, оскільки правителям-чужинцям було важче, ніж вітчизняним, домогтися підтримки населення, що спонукало «варягів» надавати щораз більше привілеїв боярам як своїй головній опорі.

Власне, не слід забувати, що Роман Мстиславич сполучив, на перший погляд, географічно й економічно близькі, але насправді політично й соціально різноманітні землі – централізовану Волинь і неконсолідовану Галичину. Тому незадовго до загибелі князь уклав **довірчу родинну угоду** зі своїм троюрідним братом – угорським королем Андрашем II: якщо хто з них помре швидше, то інший має опікуватися його дітьми. До союзної угоди приєднався ще й двоюрідний брат галицько-волинського правителя – краківський князь Лешек I Білий.

Проте взаємини з останнім швидко набули конфліктного характеру. Сталося це через інтриги великопольського князя **Владислава III Тонкононого (1161/1167–1231)**, сина Мешка III Старого, який боровся зі своїм двоюрідним братом – Лешekom Білим за краківський стіл. Тому, оскільки Роман Мстиславич випадково загинув **19 червня 1205 р.**, наштотхнувшись на польський роз'їзд під час проведення військової розвідки біля містечка Завихоста на Віслі в Сандомирській землі, ще в Яна Длугоша з'явилася думка про те, ніби галицько-волинський правитель прагнув захопити Люблінську землю, що належала краківському князю.

Але цей збройний конфлікт, швидше всього, був непорозумінням і випадковістю, хоча б уже тому, що після смерті Романа Мстиславича його малолітні сини Данило й **Василько (1203–1269)** виховувалися при дворі того ж Лешека Білого, а пізніше спиралися на допомогу різних польських князівств у боротьбі за збирання батьківської спадщини. Тому більшість дослідників на сьогодні схиляється до версії, запропонованої в сер. XIII ст. французьким хроністом **Альберіком де Труа-Фонтене**, про те, що в 1205 р. «*Rex Russie Romanus*» (тобто «король Русі Роман») проходив через Малу Польщу на допомогу німецькому королю **Філіпові IV Гогенштауфену [1198–1208]**, який виступив проти зверхності папи Римського й був одружений з Іриною, дочкою імператора Ісаака II Ангела, тобто сестрою Анни – жінки галицько-волинського правителя.

Смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі бояри, що не допустили до влади вдову Анну й малолітніх Данила та Василька. **Для Галицько-Волинської держави почався тривалий період руйнівних феодалних між-**

усобиць, що значною мірою демонтували створену довголітніми зусиллями Володимирка, Ярослава Осмомисла й Романа Мстиславича зовнішньополітичну систему. Анні довелося втікати до Володимира, а потім до Кракова, звідки Лешек Білий «послав Данила в Угри і з ним послав посла свого В'ячеслава Лисого, кажучи королеві [Андрієві]: «Я не спом'янув звади Романової, бо тобі він другом був і ви клялись були оба мати приязнь до племені його, що лишилося в живих. А тепер прийшло на них вигнання. Тому нині підім і, взявши, передаймо удвох їм отчину їх». Король же, ці слова прийнявши, пожалкував про те, що сталося, і залишив Данила у себе, а Лестько княгиню [Анну] й Василька – у себе».

Лише в 1229 р., зміцнивши стратегічні тили на півночі з Литвою¹² та північному заході із союзною Мазовією Конрада I й зосередивши під своєю владою Белзьку, Берестейську, Луцьку та Пересопницьку землі, Данило Романович розгорнув боротьбу за повернення галицького княжого столу. Та й суспільно-політична атмосфера в Галичині складалася на користь Романовичів: «Коли Данило перебував у [городі] Угровську, прислали [до нього] галичани [послів], кажучи: «Судислав¹³ пішов у Пониззя, а королевич¹⁴ у Галичі zostався. Піди но боржій!».

Після тривалих боїв, у яких союзниками волинян виступали мазовецькі загони Конрада I і половці хана **Котяна**, мадярський гарнізон Галича капітулював. Данило Романович, згідно з тогочасним лицарським кодексом, «узявши город, спом'янув приязнь короля Андрія і пустив сина його [Андрія]. І провів він його до ріки Дністра, і вийшов із ним один Судислав [Бернатович], а на нього кидали каміння, кажучи: «Іди геть з города, баламуте землі!». Проте до завершення боротьби було ще далеко, зрадливе галицьке боярство продовжувало спротив Данилу Романовичу, закликаючи на допомогу угорців (1231, 1232 рр.), а коли королевич і «герцог Галичини» Андрій помер під час чергової облоги Даниловим військом Галича, знайшло союзника у чернігівському князеві **Михайлові Всеволодовичі [1223–1246]**.

Тому восени 1235 р. Данило Романович подався до Угорщини, де мав надію порозумітися з новим королем – **Белою IV [1235–1270]**, що не виявляв такого зацікавлення галицькими справами, як його батько Андраш II і брати. Як свідчать **Пештські аннали** кін. XIII ст., в листопаді 1235 р. Данило Романович взяв участь в **інтронізації Бели IV** у Феєрварі, ведучи в процесії коня, на якому сидів монарх, у той час як молодший брат того – Кальман ніс королівський меч. За нормами феодалного права, це свідчило про визнання Данилом певної вищості (коли не зверхності) угорського правителя, але справжньою метою Романовича було припинити втручання Арпадів у галицькі справи.

¹² В 1219 р. до Романовичів і Анни у Володимир прибуло посольство **литовських «старших князів»**, у т. ч. **Міндовга (?–1263)** (лит. – **Міндаугас (Mindaugas)**), й уклало мирну угоду перед лицем загрози з боку **Ордену мечоносців** і данців короля Вальдемара II.

¹³ Лідер проугорського угруповання галицьких бояр.

¹⁴ Молодший син угорського короля Андраша II – «герцог Галичини» **Андрій (1210–1234)**.

Проте, обіцяючи на словах допомогу Данилові Романовичу, на ділі Бела IV визнав за краще підтримати Михайла Всеволодовича і його сина **Ростислава** (бл. 1219–1264), за яким він визнавав титул «**князя Галичини**» (dux Galiciae) й навіть пообіцяв видати за нього свою дочку. До того ж, коли ворожі Данилові галицькі бояри проголосили князем Михайла Всеволодовича, той залучив на свій бік Конрада I Мазовецького і половців. Але й у цій, на перший погляд, безвихідній ситуації Данило Романович виявив мужність, витримку та безперечний дипломатичний талант. Щоб нейтралізувати Белу IV, Данило вступив у союзницькі відносини із запеклим ворогом угорського короля – австрійським герцогом **Фрідріхом II Войовничим [1230–1246]**. Тому Бела змушений був запросити обох Романовичів до себе «*на честь*» і уклав з ними дружню угоду.

Коли ж восени 1236 р. проти Романовичів збройно виступила коаліція за участі Михайла Всеволодовича Чернігівського, Конрада I Мазовецького і половців, останні, не без допомоги волинських дипломатів, виявилися найслабшою ланкою нападників і «*не схотіли йти на Данила. Пограбувавши всю землю Галицьку, вони вернулись*». Незадовго до цих подій поблизу м. Савле (сучасний Шауляй) об'єднаним силам литовських племен вдалося завдати нищівної поразки мечоносцям, після чого прямо на полі битви «старший князь» Східної Литви (**Аукштайтиї**) **Міндовг (бл. 1195–1263)** був проголошений верховним правителем литовців. З перших років свого княжіння він потребував підтримки Романовичів у боротьбі проти численних племінних вождів, а також з огляду на загрозу з боку лицарського **Лівонського ордену**, що оформився тоді ж із решток **Ордену мечоносців** та приєднався до потужнішого **Тевтонського ордену**.

Тому, коли в березні 1238 р. Данило Романович раптовим ударом вибив хрестоносців – «**Добжинських братів**» – із Дорогичина, полонивши їхнього магістра **Бруно** і чимало лицарів, Конрад I Мазовецький не лише не пішов на подальше загострення конфронтації з волинським князем, але, навпаки, враховуючи прихильну до Романовичів позицію литовців, погодився на підписання з ними нової союзної угоди.

Забезпечивши рішучими воєнно-дипломатичними заходами сприятливу ситуацію на північних, північно-західних і південно-західних кордонах, **восени 1238 р.** Данило Романович триденним маршем зі своєї щойно збудованої нової столиці – Холма досягнув Галича. Літописець розповів, що коли князь «*підїхав під город і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемінних князів владу?»*, – то вони, вигукнувши, сказали: «*Се есть державець наш, Богом даний!*». І пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як [олені], спраглі води, до джерела».

Громадянська війна 1236–1238 рр. за участі Волині, Галичини, Чернігівщини, Київщини й Смоленщини та із залученням, різною мірою, Мазовії, Литви, Угорщини й половців точилася в умовах стрімко зростаючої агресії

монголів¹⁵ на північно-східні й східні руські землі, які опинилися, таким чином наодинці з нападниками. Великий князь київський і чернігівський Михайло Всеволодович з наближенням монгольських військ «*побіг услід за сином своїм [Ростиславом] перед татарами в Угри*», а в Києві навесні 1240 р. тимчасово закріпився колишній смоленський князь **Ростислав III Мстиславич (1189–1240)**. «*Данило тим часом поїхав на нього, і схопив його, і залишив у нім, [Києві, тисяцького] Дмитра. І оддав він Київ у руки Дмитрові, [щоб] удержати [город] проти іноплемянних народів, безбожних татар*».

Коли ж Бела IV відмовився надати політичний притулок чернігівським князям-невдахам, і ті змушені були податися до Конрада I Мазовецького, Михайло Всеволодович визнав свою поразку і відрядив «*послів до Данила й Василька, кажучи: «Многочрат провинилися ми оба перед вами, і многочрат я шкоду робив тобі. Що тобі я обіцяв, – то того не сповнив. Якщо коли хотів я приятель мати з тобою, – невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою клянусь я тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати*».

Таким чином, після двадцятилітньої напруженої боротьби Данило Романович фактично відновив державну єдність на більшій частині тогочасних етнічних українських земель. Процеси **формування станової централізованої національної державності** на теренах власне «Руської землі», Волині й Наддністрянщини цілком співвідносяться з посиленням королівської влади та подоланням феодалної роздробленості, приміром, у Франції за правління Людовика IX Святого [1226–1270], в Норвегії за Гакона IV Старого [1217–1263], об'єднанням Кастилії й Леону та успіхами реконквісти за Фердинанда III Святого [1217–1252]. Але у природний розвиток вітчизняного державотворення втрутився руйнівний зовнішній чинник – монгольське нашествя, що стало чи не останньою хвилею «Великого переселення народів» з глибин Центральної Азії на Захід.

4.4. Південно-Західна Русь між Золотою Ордою й Святим престолом

Вочевидь, що напад монголів на Північно-Східну Русь у грудні 1237 р., не говорячи вже про їхній похід на Волинь і Галичину взимку 1240–1241 рр., не були якоюсь несподіванкою для Данила Романовича. Ще в молодості йому довелося взяти участь у трагічній для русів битві **31 травня 1223 р.**

на р. Калці (нині права притока Кальміусу – Кальчик) з 25-тис. корпусом найдосвідченіших полководців засновника **Монгольської імперії Чингіз-хана [1206–1227]** – Джебє і Субудая.

¹⁵ Сусіди-тюрки з VIII ст. називали одне з монгольських племінних об'єднань, що мешкало на південний схід від Байкалу, **тата́рами**; у IX ст. цей етнічний термін перейшов на сторінки китайських літописів, а пізніше став відомий і слов'янським та іншим європейським народам, що зазнали монгольської експансії.

Ті аж ніяк не прагнули до війни з Руссю, їхні послы запропонували учасникам Київського князівського з'їзду розірвати союз із половцями й укласти мир. Але найсильніші Рюриковичі – великий київський князь **Мстислав Романович [1212–1223]**, чернігівський – **Мстислав Святославич [1216–1233]**, який був до того ж одружений із аланською княжною, що не могла не ненавидіти гнобителів її співвітчизників, та галицький князь і тесть половецького хана Котяна – **Мстислав Удатний [1219–1227]** відкинули монгольські мирні пропозиції («*Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй*») й наказали вбити послів.

Це вважалося у кочовиків-монголів найтяжчим гріхом, на відміну від осілих землеробських народів, де зарізати посла у XIII ст. вже не було ганебним. До того ж, шанувальники «чорної віри» (*мітраїзму*) монголи вважали, що піддані, які не виступали проти злочинного володаря, мають нести таку ж відповідальність за скоєний монархом гріх, – у цій морально-етичній настанові полягала таємниця масштабних монгольських звірств у багатьох країнах, що стали об'єктом їхньої агресії. Прикрий для руських князів, що мали майже вчетверо більше війська, перебіг битви з монголами на Калці дав яскравий приклад і неоднакового розуміння осілими й кочовими народами норм міжнародного права та поняття чесності в дипломатії.

Не маючи жодних ілюзій щодо мети очолюваного Батиєм **Великого західного походу монголів** на «вечірні країни» (на Русі було відомо про рішення курултаю 1235 р. в імперській столиці – *Каракорумі* добити половців та покарати Волзьку Болгарію й Русь), зять клятвopушника Мстислава Удатного і активний учасник походу на Калку – **Данило Романович**, ще до облоги монголами Києва, *восени 1240 р.* виїхав до Угорщини. З літописного повідомлення можна зробити висновок, що галицько-волинський правитель вів переговори з Белою IV про спільні дії проти Орди й скріплення союзу шлюбом угорської принцеси зі своїм старшим сином – **Левом Даниловичем (бл. 1228–1301)**.

Проте Бела IV відмовив Данилові Романовичу, й коли наприкінці грудня до Угорщини дійшли вісті про падіння Києва, Колодяжина, Володимира та інших міст, а також масово почали прибувати втікачі з-за Карпат, Данило, залишивши Лева в угорській столиці – *Естергомі*, подався до Сандомира й далі до союзної Мазовії, де перечекав монгольську навалу. Як і руські Рюриковичі, правителі держав Центральної Європи не спромоглися об'єднатися перед лицем могутнього ворога, а для папи Римського **Григорія IX [1227–1241]**, який наближався до столітнього ювілею, та німецького імператора **Фрідріха II [1220–1250]** головним був конфлікт через багаті ломбардські міста.

Малопольським і сілезьким лицарям, яким допомагали невеликі загони тамплієрів, іоаннітів і тевтонців, на підтримку рушив лише чеський король **Вацлав I [1230–1253]**, але запізнився. *9 квітня 1241 р.* під Легніцею в Сілезії монголи доценту розбили польське військо, в битві загинув краківський князь **Генрик II Побожний**, а монгольські загони спустошили всю Малу Польщу. «*Усьому християнському світові загрожує знищення*», – заявив тоді імператор Фрідріх II у своєму зверненні до монархів Європи, де закликав їх об'єднатися

й дати відсіч монголам. Згадав він і про трагічну долю Русі та її столиці Києва: «Від раптової навали й під натиском цього варварського народу, який звалюється, ніби гнів Божий і блискавка, впало найбільше місто цього королівства Клева (Київ. – Авт.), і все це уславлене королівство після того, як жителі його були знищені, було вщент зруйноване».

Але Угорщина, незважаючи на всі заклики Бели IV, взагалі не отримала будь-якої іноземної допомоги, й коли головні монгольські сили прорвалися через карпатські перевали, 60-тис. мадярське військо 11 квітня 1241 р. зазнало нищівної поразки при Шайо, столиця королівства була спалена, а більша частина його території – сплюндрована. Паніка охопила всю Західну Європу: папа Римський, попри вкрай похилий вік, утік до бургундського Ліона, імператор Фрідріх II сховався на Сицилії, а богобоязливий французький король Людовик IX своерідно «втішив» підданих: «Якщо ті люди, яких ми називаємо татарами, повинні прийти до нас, то або ми заженемо їх назад у район Тартара¹⁶, звідки вони прийшли, або ж вони всіх нас відправлять на небо, а тому поб'ємо ми татар, чи самі будемо побиті ними, ми все одно підемо до Бога, або як віруючі, або як мученики».

Проте величезні людські втрати й смерть у грудні 1241 р. великого хана Угедея змусили керівника **Західного походу монголів – Бату-хана (Батия) (бл. 1208–1255)** з берегів Адріатики повернути через Сербію й Болгарію на схід, де на нього чекав курултай і кривава боротьба за престол у Каракорумі. Нова еліта Монгольської імперії, що симпатизувала християнству-несторіанству, шукала підтримки у князів Русі й посадила на курултаї 1246 р. на каганський престол сина Угедея – **Гуюка (1206–1248)**. Батий, вважаючи свій рід – старшого сина Чингіз-хана **Джучі (бл. 1184–1227)** – скривдженим у виборах, не присягнув новому кагану й, фактично, заснував власну державу зі столицею в м. **Сарай** (тепер с. Селітряне Харабалінського району Астраханської області) на Нижній Волзі.

«**Улус Батия**» охопив степові й лісостепові простори на захід від річок Іртиш і Об через Приаралля, Південний Урал і Північний Кавказ та Причорномор'я аж до нижньої течії Дунаю. Історія цього західного улусу Монгольської імперії стала історією самостійної держави **1259–1502 рр.**, яку власне монголи називали «**Білою ордою**» (Ак-Ордою), оскільки вона знаходилася на захід від Каракорума, а білий колір у традиційній монгольській космогонії був символом цієї сторони світу. Проте за звичку сарайських ханів прикрашати свій трон і юрту золотом європейські й арабські дипломати прозвали їхню ставку «**золотим наметом**» (французькою Ravillon d'or), звідки пішов термін «**Золота Орда**», що вперше з'явився в московських літописах за царювання **Івана IV Грозного [1547–1584]**.

За своїми внутрішніми порядками Золота Орда виглядала досить «ліберально», порівняно з іншими тогочасними східними деспотіями. При безпереч-

¹⁶ Латинізована транскрипція етноніму *Tartari* сумістилася з поняттям *Tartarus* – міфічне підземне царство, пекло.

ному політичному пануванні монгольської аристократії відносно комфортно, за умов поступової *ісламізації* держави протягом другої половини XIII – першої третини XIV ст., почували себе тюркомовні етноси (половці-кипчаки, башкири, волзькі болгари, балкарці, кумики, ногаї та ін.), а також католицькі генуезькі й православні грецькі купецькі факторії Криму. Якісно нижчим залишався статус східних слов'ян, а також іраномовних ясів-аланів і фінно-угорських етносів – мордви, марійців, удмуртів та ін., проте і їм за умови сплати податків гарантувалася особиста безпека, право на власну мову й віросповідання, судові й побутові традиції. Всі історико-етнографічні регіони Золотої Орди мали досить широку внутрішню автономію, а загальне число підданих сягало 10 млн осіб.

Міжнародно-політичні наслідки монгольської навали також були відмінними для різних країн, що стали її об'єктом. Безпосередньо до Золотої Орди були включені лише землі степових народів, передусім *Куманія* («Половецьке поле»), степовий і гірський *Крим*. Таким чином, золотоординські кордони підступили на Правобережжі до Росії й верхів'їв Південного Бугу, а на Лівобережжі – до Псла і Ворскли. Натомість мешканці периферійних лісових, лісостепових і гірських ландшафтних зон, зокрема Північно-Східної й Південної Русі, зберігаючи територіальну відособленість, не увійшли до адміністративно-територіального складу монгольської держави, а були обернені на данників чи політичних васалів хана.

При цьому вже в другій половині XIII ст. окреслилася різниця в становищі окремих руських князівств, що визначить їхні політичні долі в майбутньому. Так, майже не зачеплені монгольським завоюванням *Новгородська, Полоцька, Турівська і Смоленська землі* почали все виразніше схилитися до зближення з сусідньою Литвою. У *Владими́ро-Суздальській і Муромо-Рязанській* землях внаслідок їхньої територіальної близькості до власне Золотої Орди склалися особливо принизливі форми васальної залежності (система *баскаків* – монгольських урядовців, що віддали збиранням подушної данини й обліком чоловічого населення для подальшої військової мобілізації, а для придушення народних виступів мали регулярні військові сили), причому ординське панування виявилось найбільш тривалим (до **1480 р.**).

Що ж до міжнародно-політичного становища руських князівств на території сучасної України, то емоційно забарвлені літописні картини апокаліптичних руйнувань, заподіяних монгольськими походами 1239–1241 рр., як і сумно відома теорія М. Погодіна про масову еміграцію нібито великоросійського населення Наддніпрянщини на північ – до Волзько-Окського межиріччя й переселення на спустілі території вихідців із Волині й Галичини – предків сучасних українців, давно спростовані археологічними й лінгвістичними джерелами. *Водночас встановлення монгольської зверхності над «Руською землею» стало, без перебільшення, катастрофою.*

Паралізовані монгольським втручанням у внутрішнє життя й знекровлені економічно, найстаріші руські князівства остаточно втратили спільний із країнами Західної й Центральної Європи темп соціальної

еволюції. Доки в Німеччині, Польщі, Угорщині й Чехії впродовж XIII–XIV ст. вдосконалювалися владні інститути, виникали перші університети, утверджувалися самоврядні корпоративні форми організації населення, підносилися політична роль міста та супутньої йому буржуазної культури, Києву, Чернігову й Переяславу понад сторіччя не вдавалося просунути ані на крок уперед. Навпаки, княжа еліта морально деградувала, тероризована монголами, а міське культурне й економічне життя занепало. Зате інтенсифікувалося безупинне дроблення земель-князівств, а в Києві за монгольськими *ярликами* «володарювали» князі, що й ногою сюди не ступали (як-то великий князь владимирозудальський **Ярослав Всеволодович (1191–1246)** у 1243–1246 рр. чи його син – новгородський князь **Олександр Ярославич Невський (1220–1263)** у 1249–1263 рр.).

На противагу цьому, галицько-волинській гілці Рюриковичів – Романовичам, які вийшли переможцями з війни за «галицьку спадщину» 1205–1238 рр., вдалося закласти підвалини власної потужної держави на національній основі, що зберегла безперервність вітчизняної традиції державотворення й відіграла помітну роль у міжнародному житті Центрально-Східної Європи.

Доки в Каракорумі йшла кривава боротьба між «старою» й «новою» монгольською гвардією за каганський престол, Данило Романович мав час для остаточного усунення зовнішньої загрози з боку Угорщини. Переконалий у тому, що Романовичам не вдасться стати на ноги після Батиевого нашествия, Бела IV у 1244 р. видав-таки свою доньку Анну за «князя Галичини» Ростислава Михайловича й у липні 1245 р. спорядив йому на допомогу велике військо на чолі з досвідченим воєводою **Фільнієм**.

Романовичі ж відрядили послів з проханням про допомогу до Конрада I Мазовецького і великого князя литовського Міндовга, але їхні війська не встигли до вирішальної битви, що сталася **17 серпня 1245 р.** під м. **Ярославом** на Сяні. Блискуче виграна Романовичами (бан Фільній загинув, а Ростислав Михайлович з рештками війська назавжди втік до Угорщини), ця битва не лише підсумувала 40-річну боротьбу за «галицьку спадщину» й на десятиліття-півтора перетворила Данила Романовича в наймогутнішого володаря Центрально-Східної Європи, а й стала ніби стартовою відміткою, з якої почалося фінальне століття в дипломатичній історії княжої Русі – вже не Київської, а Галицько-Волинської.

Бела IV облишив плани посадити в Галичі свого васала Ростислава Михайловича, хоча й надалі, за згодою з Данилом Романовичем, носив титул *короля «Galiciae et Lodomeriae»*. Та на зміну одній зовнішній небезпеці прийшла інша, й набагато страшніша: відразу ж після Ярославської битви монгольський темник *«Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: «Дай Галич!». [І Данило] був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам»*.

Францисканський ченець і папський дипломат **Джованні да Плано Карпіні** (бл. 1182–1252), який очолював одну з трьох дипломатичних місій папи **Інокентія IV [1243–1254]** до Каракорума, згадував, що Романовичі ретельно підготувалися до подорожі в Сарай, домовившись із Батием про надання Данилові охоронної грамоти. Це було вкрай важливо, оскільки невдовзі після посольства Данила Романовича – 20 вересня 1246 р. в ставці Батия було замордовано князя Михайла Всеволодовича Чернігівського, а через 10 днів у Каракорумі отруєно вищезгаданого великого князя Ярослава Всеволодовича.

Данило Романович виїхав до Сарая 26 жовтня 1245 р., а вже в середині березня наступного року, на зворотному шляху, біля Дону, він зустрівся з папським посольством Плано Карпіні до Каракорума. Хоча 25-денне спілкування з Батием, судячи з літопису, мало вкрай принизливий для князя характер («О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська!»), проте Данило добився в Орді значної дипломатичної перемоги й отримав ярлик на управління Галицько-Волинською державою.

На думку І. Крип'якевича, Данило Галицький мусів визнати себе «мирником» – молодшим союзником, васалом хана Золотої Орди й виділяти на вимогу ханської ставки допоміжне військо під час монгольських походів на Литву, Польщу й Угорщину, а інколи платити символічну данину. Проте ступінь залежності держави Романовичів від Золотої Орди не варто перебільшувати, він і віддалено не був схожий на політичний статус Північно-Східної Русі, де монголи запровадили систему прямого правління з обов'язковими щорічними приїздами князів до Сарая для демонстрації своєї васальної підлеглості, переписали населення, організували жорстку систему збирання подушного податку й проводили рекрутські набори до війська.

Успішне повернення Данила Романовича з Орди вразило сусідніх монархів і піднесло в їхніх очах міжнародний престиж Галицько-Волинської держави. Бела IV, що напередодні монгольської навали відмовив у допомозі Романовичам, тепер запобігав перед ними: «Прислав король угорський [Бела] вісника, кажучи [Данилові]: «Візьми дочку мою за сина свого Льва», – боявся бо він його, тому що той був уже в Татарах [і] побідкою подолав Ростислава [Михайловича] і угрів його».

Окрім цілком зрозумілого запобігання зміцнілому «молодшому братові» Батия, про що відверто йшлося в листі Бели IV до папи Інокентія IV з поясненнями причин шлюбу католички Констанції й православного Лева Даниловича, угорський король саме тоді розпочав боротьбу за **австрійську спадщину** й розраховував у ній опертися на Галицько-Волинську державу. Справа в тому, що згаданий вище австрійський і штірійський герцог Фрідріх II Войовничий з роду Бабенбергів загинув 15 червня 1246 р. у битві з мадярами на р. Лейті (за середньовічною легендою – від руки «**руського короля**», можливо, зятя Бели IV –

Ростислава Михайловича). А оскільки він не залишив нащадків, країна як виборочний лен перейшла до імператора Фрідріха II Гогенштауфена.

Але Данило Романович не поспішав із виробленням союзної угоди, погодившись лише після переговорів із Белою IV київського митрополита **Кирила** (колишнього княжого канцлера – «печатника», висунутого на митрополічу кафедру самим Данилом), що прямував через Угорщину до Константинополя для патріаршого затвердження. У Галицько-Волинському літописові наголошується, ніби митрополит заявив під час переговорів королеві: «Клятвою клянися мені, що не переміниш ти слова свого. Я, пішовши, приведу його». І, прийшовши, митрополит сказав йому, [Данилу]: «Чого ти хотів – те в тебе єсть. Візьми дочку його синові своєму за жону». Василько [братові] сказав: «Іди до нього, адже він християнин є».

Данило Романович особисто прибув до Бели IV й уклав союзний договір, скріплений одруженням Лева Даниловича з принцесою Констанцією влітку 1247 р. На знак приязні галицько-волинський правитель повернув сватові угорських лицарів, узятих у полон двома роками раніше під Ярославом. Тоді ж Данило нормалізував стосунки з малопольським князем **Болеславом V Сором'язливим [1243–1279]**, організувавши спільно з ним (і за участі свого зятя – мазовецького князя **Земовита I [1248–1262]**) низку походів проти ятвягів.

Але для довершеності антимонольської коаліції за участі Угорщини, Малої Польщі, Мазовії та інших католицьких держав Європи потрібен був провід Апостольського престолу. Знаючи непримиримість Риму в конфесійному питанні, Данило не відкидав вірогідності єднання (**унії**) церков, але за умови надання Заходом реальної допомоги Русі в боротьбі проти Орди.

У кількох тогочасних західних літописах і найповніше – у «**Великій хроніці**» монаха монастиря Сент-Олбанс **Матвія Паризького (?-1259)** була зафіксована розповідь про монголів і розгром Русі, з якою виступив на *Першому Ліонському соборі* в 1245 р. «руський архієпископ» **Петро**. Як довів львівський історик С. Томашівський, згаданим речником був ігумен монастиря Спаса на Берестові в Києві **Петро Акеревич**, поставлений на київську митрополію за сприяння чернігівського князя-мученика Михайла Всеволодовича. Саме під впливом виступу Петра Інокентій IV відважився відрядити в *квітні 1245 р.* до Каракорума свого легата Джованні да П'яно Карпіні, що мав встановити дружні стосунки з великим ханом і схилити його до християнства. Водночас легату було доручено зав'язати переговори з керівництвом Галицько-Волинської держави й повернути «руських схизматиків» у католицтво.

У грудні 1245 р. П'яно Карпіні прибув до двору Конрада I Мазовецького в Ленчиці й зустрівся з Васильком Романовичем, від якого отримав запрошення відвідати Галич. Там легат пробув кілька днів і виступив перед руськими єпископами, оголосивши їм папську буллу про **злуку церков**. Але Василько з єпископами ухилились від прямої відповіді, пославшись на те, що правитель держави перебував тоді в Орді. Вдруге, як свідчить Карпіні у своєму звіті («**Книзі про татар**»), мова про церковну унію і встановлення безпосередніх зносин з

Апостольським престолом йшла під час його зустрічі з Данилом Романовичем на Дону в березні 1246 р.

Повернувшись до Холма, князь відрядив свого представника – ігумена монастиря Св. Данила в Угровеську *Григорія* – до Ліона, де залишався Інокентій IV. За результатами двосторонніх переговорів, реляцій Карпіні й під впливом звісток про неминуче друге нашествя монголів, що призведе до «кінця світу», **3 травня 1246 р.** Інокентій IV відправив різним адресатам сім (!) листів у східноєвропейських справах. Зокрема, понтифік просив Данила Романовича допомогти особам, яким папа доручив збирати інформацію про монголів, й заявив **«руському королеві»**, що бере його самого і його державу під протекцію Святого Петра. Прусському єпископу **Альберту** було надано право призначати єпископів та священників на Русь.

Однак у справі організації **хрестового походу проти монголів** Інокентій IV обмежився загальними обіцянками, пропонуючи обговорити деталі з легатом, який одержав чіткі інструкції щодо викорінювання грецьких «звичаїв і обрядів» та реформування руської церкви. Тому в дипломатичному листуванні між Холмом і Ліоном настала перерва, що тривала до повернення в червні 1247 р. з Каракорума місії Карпіні. В розмові з Данилом Романовичем папський легат наголосив на потребі спільної боротьби європейських держав проти монголів і спонукав галицько-волинського правителя до відрядження, разом із ним, до Рима своїх послів і грамоти до Інокентія IV.

На друге посольство Данила Інокентій IV протягом *серпня 1247 – лютого 1248 рр.* відповів шістьма буллами, що містили істотні дипломатичні поступки Апостольського престолу в справі перспективної церковної унії. Папа підтвердив прийняття під опіку Святого Петра Романовичів та їхньої держави, заборонив іншим королям і хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила і Василька, дозволяв їм здобувати втрачені території й навіть визнавав недоторканність православного церковного обряду. А в буллі від 5 грудня 1247 р. Інокентій IV узаконив (заднім числом) другий шлюб Василька Романовича з дочкою Конрада I Мазовецького, що доводилася волинському князеві троюрідною сестрою (папська курія негативно ставилася до шлюбів між родичами аж до п'ятого коліна включно).

Проте щодо організації колективної відсічі монголам Інокентій IV обмежився проханням у листі до Данила від 23 січня 1248 р., в разі появи звісток про наміри кочовиків **«напасти на християн, передати про це улюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які мешкають у землях руських. Це повідомлення через братів дійде до нас, що дозволить нам продумати, як з Божою допомогою організувати опір означеним татарам»**. Після цього дипломатичне листування між Романовичами і Апостольським престолом вдруге на певний час припинилося.

Аналогічного розчарування бездіяльністю курії зазнав тоді ж і Бела IV, хоча раніше папа Римський обіцяв всіляко підтримувати плани угорського короля приєднати Австрійське герцогство до своєї країни. Оскільки після монгольського погрому в Бели IV не було достатніх сил для боротьби з імпе-

ратором Фрідріхом II, Інокентій IV змінив свій вибір на користь племінниці покійного австрійського герцога – **Гертруди (1228–1299)**. Тоді Бела IV звернувся з проханням про допомогу до Данила Романовича.

Влітку 1249 р. галицько-волинський князь із дружиною прибув до Братислави (літописного Пожга), де була ставка Бели IV, але там уже перебували послі імператора Священної Римської імперії з мирними пропозиціями. Разом з Белою IV вони виїхали назустріч Данилові й були вражені спорядженням князя і його дружинників: «Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах (налобниках. – Авт.) і в пополах шкіряних, а люди – в латах, і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало. Сам же [Данило] їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен і сідло позолочене, і стріли і шабля золотом [були] оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно».

Справу про австрійську спадщину на певний час було залагоджено на умовах status-quo, і Данило дістав можливість сконцентруватися на підготовці до боротьби із Золотою Ордою, користуючись суперечностями між Сараєм і Каракорумом після загадкової смерті кагана Гуюка в 1248 р. Не сподіваючись на швидку допомогу папи Римського й угорського короля, галицько-волинський правитель вступив у переговори з молодшим братом Олександра Невського – великим князем владимирським [1249–1252] і суздальським [1246–1252, 1256–1264] **Андрієм Ярославичем**. Митрополит Кирило здійснив поїздку до Рязані й Владимира-на-Клязьмі, де обговорив деталі союзної угоди й скріпив її урочистим вінчанням Андрія Ярославича та неназваної в літописі дочки Данила Романовича.

Але великий князь Андрій виявився занадто емоційною й відкритою, як для державного діяча, людиною, щоб приховати від баскаків свій намір скинути ординське ярмо. До того ж на початку 1251 р. каганом Монгольської імперії став прихильний до Батия його двоюрідний брат **Мунке (1209–1259)**, за правління якого активізувалася золотоординська політика щодо Русі. Вже наступного року володіння Андрія Ярославича були спустошені монгольським військом темника **Неврюя**, а сам великий князь змушений був емігрувати до Швеції.

Того ж року племінник Батия – золотоординський баскак на Правобережжі темник **Куремса**, згідно з розробленим в Сараї стратегічним планом, з причорноморських степів удерся у галицьке Пониззя й прорвав Данилову оборону на Дністрі, а союзник Куремси – новгород-сіверський князь **Ізяслав Володимирович (1187–?)** – навіть захопив на короткий час Галич. Після цього передбачалася окупація Київщини та концентрований наступ на Волинь із півдня й сходу. Але Куремса не зміг взяти волинську фортецю **Кременець** (як не вдалося це зробити й самому Батію взимку 1241/1242 р.), а старший син Данила – Лев швидко відкинув монголів за Дністер.

Однак ситуація вкрай ускладнювалася тим, що Данилу доводилося водночас оперативнo вирішувати кілька дипломатичних завдань на західному й північному напрямках, адже міжнародна політика Романовичів сягнула загаль-

ноевропейських масштабів. Передусім у поле їхньої уваги знову потрапила Австрія: у жовтні 1250 р. помер другий чоловік Гертруди – герцог Герман V Баденський, і частина австрійських баронів та духовенство підтримали кандидатуру чеського королевича **Пржемисла II Оттокара (1233–1278)**, який вступив до Австрії й проголосив себе герцогом. А в лютому 1252 р., попри чималу різницю у віці, він одружився зі старшою сестрою останнього Бабенберга – Маргарет, що вже 10 років як була вдовою.

Але з погляду середньовічного імперського права жінка з правлячої династії після одруження вибувала з числа претендентів на престол, тому права «двічі вдови» Гертруди на герцогство Австрію були вагомішими, ніж у Маргарет. Гертруда перебралася до Угорщини, де, за велінням папи Інокентія IV, опинилася під опікою Бели IV. Як зазначив літописець, угорський король *«шукав підмоги, бо хотів узяти землю Німецьку (Австрію. – Авт.), і послав до Данила [посла], кажучи: «Пошли мені сина Романа, щоби я оддав за нього вдову герцогову і оддав йому землю Німецьку». І поїхав [Данило] в Німці з Романом, і оддав [Бела] вдову герцогову [Гертруду] за Романа».*

М. Грушевський вважав, що шлюб **Романа Даниловича (бл. 1230–1259/1260)** з Гертрудою Бабенберг відбувся навесні 1252 р. у замку Гімберг під Віднем, після чого й було укладено союзну угоду про військову допомогу Бели IV, в разі потреби, Роману Даниловичу. Як і галицький літописець, сучасні дослідники переконані, що, пропонуючи Данилові зробити його сина австрійським герцогом, Бела IV розраховував руками галицько-волинського правителя завоювати Австрію для самого себе. Значно важче з'ясувати справжнє підґрунтя згоди Данила Романовича на австрійську авантюру, адже як талановитий полководець і досвідчений дипломат він не міг не усвідомлювати того факту, що втримати Австрію, яка не мала спільних кордонів із його країною, буде важко, якщо взагалі можливо.

Щоправда, коли чеські війська заблокували Романа Даниловича і Гертруду в Гімберзі, Бела IV запропонував масштабну союзну кампанію проти Праги: угорці мали напасти на Моравію, Данило спільно з краківським князем Болеславом V Сором'язливим – на Сілезію, а із заходу на Австрію мав наступати баварський герцог **Оттон II [1231–1253]**. Літописець не без задоволення зазначив: *«Данило-князь хотів [іти на Чехію] і заради короля, і слави бажаючи: не було ж у землі Руській раніше [нікого], хто воював би землю Чеську, – ні Святослав [Ігорович] Хоробрий [не ходив сюди], ні Володимир [Святославич] Святий. І сповнив Бог його бажання, бо прагнув він і поривався на війну».*

Але в перебігу воєнних дій перевагу здобув Оттокар II, який щойно зійшов на королівський престол: угорський король зрадив своєму слову і не допоміг належним чином Роману Даниловичу, а Данило обмежився взяттям Опави в Сілезії. Літописець із обуренням занотував, що Бела IV *«учинив... обітницю велику Романові, – і не сповнив її. Зоставив же він [його] в городі Гімберзі, а [сам] пішов звідти... бо мав він облуду [в серці своїм], хочачи городів його».* Проте чеським військам тривалий час не вдавалося заволодіти обложеним Гімбергом, і Оттокар II Пржемисл вдався до хитрощів, запропонувавши Роману

Даниловичу розірвати угоду з угорським королем і натомість поділити Австрію навпіл. Наголошуючи на зрадливості Бели IV, Оттокар обіцяв виставити як свідків папу Римського і 12 єпископів, але Роман Данилович по-лицарському відповів: *«Я по правді обіцявся отцю своєму, королеві угорському. Не можу я послухати тебе, бо буде мені сором і гріх не сповнити обітниці»*.

Більш того, прямодушний і шляхетний Роман Данилович відрядив до Бели IV посла з текстом чеської пропозиції й проханням негайної допомоги. Однак угорський король не оцінив щирого вчинку союзника й родича, *«не послав йому помочі, а городів [німецьких] домагався. Йому ж, [Романові], він окремо обіцяв дати інші городи в землі Угорській»*. Тому, на вимогу жінки, Роман Данилович змушений був за сприяння австрійського воеводи *Бернарда Прейселя* в грудні 1253 р. пробиватися на батьківщину. Старший син великого князя литовського Міндовга – **Войшелк (?–1267)** від імені батька надав Роману Даниловичу у володіння **Чорну Русь** із *Новгородком* (сучасний Новогрудок Гродненської області Білорусі) і *Вослонімом* (нині – Слонім тієї ж області), які вже були завойовані галицькими військами, а Австрія дісталася Оттокару II Пржемыслу.

Вже після розлучення з Романом Гертруда Бабенберг народила від нього дочку *Марію*, а амбітний Оттокар II Пржемысл, зазнавши поразки в боротьбі з імператором Священної Римської імперії **Рудольфом I Габсбургом [1273–1291]**, змушений був у 1276 р. відмовитися від Австрії, що дісталася, таким чином, Габсбургам.

Але прикра невдача з утвердженням династії Романовичів в Австрії не применшила її міжнародного авторитету, опосередкованим наслідком зближення Данила Романовича, Бели IV і краківського князя Болеслава V в боротьбі за австрійську спадщину стало поновлення дипломатичних контактів між Галицько-Волинською державою й Святим престолом. Після довгих зволікань Інокентій IV, нарешті, **14 травня 1253 р.** оголосив **хрестовий похід проти монголів** (на ньому наполягав Данило попереднього року в переговорах із єпископом веронським і кремонським *Вільгельмом*). Проте папа закликав до участі в ньому не західноєвропейських лицарів, а польські князівства, Чехію, Моравію та Сербію.

Однак, ослаблені Батієвою навалою, феодалними міжусобицями й суперництвом за спадщину австрійських Бабенбергів, зазначені країни об'єктивно в той час не були спроможні до боротьби із Золотою Ордою. Як небезпідставно стверджується у фаховій літературі, головним бажанням Інокентія IV у зносинах із Данилом була його коронація й поширення католицизму на території Галицько-Волинської держави. Повертаючись із сілезького походу *наприкінці серпня 1253 р.*, Данило зустрівся із папськими послами в Кракові. Як зазначив літописець, вони *«принесли [Данилові] благословення од папи [Інокентія], і вінець, і сан королівський. Вони хотіли бачити князя Данила, але він сказав їм: «Не подобає мені бачитися з вами в чужій землі, нехай потім»*.

Після цього папська курія підключила до справи абата бенедиктинського монастиря – **Опізо**, що був нунцієм Апостольського престолу в Пруссії та Лі-

вонії. Він прибув до Холма з обіцянками папської допомоги проти монголів, але Данило Романович спершу вкотре відмовився від коронації. Літописець розповідає, що переконали галицько-волинського володаря його мати, краківський князь Болеслав V і мазовецький князь Земовит I, а також «*бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] есмо на підмогу проти поганих»*». Але місцем коронації Данило визначив прикордонний Дорогичин, де він зупинився в **грудні 1253 р.** під час спільного із Земовитом I походу проти ятвягів.

В ході переговорів Опізо пообіцяв від імені папи Інокентія IV зберігати православні обряди в обмін на підпорядкування київської митрополії Апостольському престолу. Тому, як зазначив галицький книжник, Данило *«прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого, папи [Ін]окентія, і від усіх єпископів своїх. [І]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православу, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз'єднання церкви»*.

Таким чином, у *Дорогичині нарешті відбулося формальне визнання західноєвропейським світом прав Данила Романовича (який де-факто вже давно сприймався королем Русі) на всю київську давньоруську спадщину*. Як слушно наголошував Я. Дашкевич, коронування Данила Романовича в 1253 р. відрізнялося від попередніх (Арпадовичів – Бели III та його онуків Кальмана і Андраша) не стільки тим, що королем став представник руської династії, а насамперед тим, що проголошений він був **«королем Русі»**, тобто щаблем вище, порівняно з титулом **«короля Галичини і Володимирії»**.

Але коронація Данила, попри її істотну політичну й пропагандистську значимість, не призвела до організації якоїсь реальної підтримки Романовичам з боку католицького світу. Щоправда, *17 травня 1254 р.* Інокентій IV звернувся до вищезгаданого пруського архієпископа Альберта, призначеного попередньо спеціальним папським легатом на Русі, з вимогою організувати виступ хрестоносців проти монголів. Однак цей заклик понтифікату виявився таким же безрезультатним, як попередній.

А новий папа Римський – **Олександр IV [1254–1261]** – вдався до більш жорсткої тактики в руських справах: у 1255 р. він висловив Данилу Романовичу докір у зв'язку з його недостатньою активністю щодо укладення церковної унії (король не впустив до своєї держави римських місіонерів), а в *квітні 1257 р.* курія розпорядилася почати пропаганду **хрестового походу проти Русі**, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа навіть заборонив католицьким місіонерам вести агітацію на користь хрестового походу проти монголів.

Така карколомна зміна у східній політиці Апостольського престолу пояснювалася безвідрадним становищем **Єрусалимського королівства (1099–1291)**, заснованого учасниками Першого хрестового походу. У 1244 р. війська єгипетських Айюбідів остаточно взяли Єрусалим, а після захоплення в 1250 р. влади в Каїрі войовничими командирами султанської гвардії – **мамлюків** (араб. – «білі раби», «невільники») врятувати решту володінь хрестоносців на

Близькому Сході могло хіба що диво. Папська дипломатія, наслідуючи візантійські зразки, вирішила використати в цій ситуації оприлюднені на курултаї 1251 р. плани Монгольської імперії завоювати *Миср* (мамлюкський Єгипет), а також *Багдадський халіфат*, *Сирію* й сельджуцький *Конійський султанат*. Вже в лютому 1258 р. монгольські війська під командуванням брата великого хана Мунке – *Хулагу (1217–1265)*, якому допомагали загони золотоординського хана *Берке [1257–1266]*, взяли й спалили Багдад. Сельджуцькі султани Малої Азії фактично визнали владу монголів.

Але Святому престолу не вдалося використати монгольський наступ проти мусульман на Близькому Сході для порятунку володінь хрестоносців. До того ж у битві біля Айн-Джалута в Сирії *3 вересня 1260 р.* армія мамлюків розгромила монголів і невдовзі витіснила хрестоносців із Палестини. Тому на межі 1250–60-х рр. сталася чергова метаморфоза в східній політиці Римської курії: **25 січня 1260 р.** Олександр VI закликав лицарів Тевтонського ордену до хрестового походу проти монголів і пообіцяв їм передати всі руські землі, що будуть завойовані. 21 березня і 8 квітня того ж року цей заклик був продубльований у листах папи до магістра Ордену *Гартмуда фон Грюнбаха*.

Однак Тевтонський орден вважав за краще не псувати нейтралітету з могутнім галицько-волинським правителем, зосередившись на боротьбі з литовським королем Міндовгом, який у битві біля оз. Дурбе **13 серпня 1260 р.** завдав відчутної поразки хрестоносцям, після чого зрікся католицтва. А центральноєвропейське лицарство було поглинене новою фазою війни за австрійську спадщину й не могло ані зашкодити королю Данилу, ані дієво допомогти йому в продовженні боротьби з монголами.

4.5. Регіональне домінування «Королівства Русі»

Відтоді в дипломатичній історії Галицько-Волинської держави й Русі в цілому першорядного значення поступово набуває *Литва*, з державно-політичним розвитком якої на цілі три століття буде тісно переплетена доля українських земель. У «Повісті мину-

лих літ» литовські племена згадуються як північні народи – данники Русі, збереглися й поодинокі літописні відомості про військові походи руських князів проти литовців, що століттями не мали будь-якої політичної організації. Разючі зміни відбулись, коли у Понім'анні склалося нове державне утворення – Литовське князівство на чолі з Міндовгом, названим у Галицько-Волинському літописі «*самодержцем у всій землі Литовській*». А з Батієвою навалою назавжди пішли у минуле часи, коли, за висловом автора «*Слова про загибель Руської землі*», «*Литва з болота на світ не показувалася*».

Виникнення власне Литовської держави було результатом компромісу між литовською знаттю й західно-руським (білоруським) боярством за підтримки міщан, а новопостале князівство з моменту своєї появи на сторінках літописів та хронік було *балто-слов'янською державою*. Білоруські науковці ще за горбачовської «перебудови» довели міфічність однієї з головних док-

трин російської імперської й радянської історіографії про так зване *литовське завоювання Білорусі* й, можемо продовжити, України. Вона сягає своїм корінням «*Сказання про князів Владимирських*» (бл. 1500 р.) й мала обґрунтувати законність московських претензій на київську спадщину, а також довести історичну виправданість появи Російської імперії.

Насправді ж саме літописна Литва у верхньому Поніманні (тобто Аукштайтія і Чорна Русь), що уникла монгольського нашестя, об'єктивно перетворювалася (поряд із Галицько-Волинською державою) на один із центрів «*збирання руських земель*» і боротьби проти золотоординської залежності. За літописним повідомленням, у **вересні 1246 р.** Міндовг «із багатьма своїми боярами» прийняв християнство й отримав владу в Новгородку¹⁷, адже хрещення за православним обрядом було обов'язковою умовою вокняжіння в політичних центрах Південної й Західної Русі. Безсумнівним є й факт хрещення у православ'я його старшого сина і спадкоємця – Войшелка, що став справжнім неофітом.

Спираючись на людський і економічний потенціал Чорної Русі, Міндовг жорсткою рукою відновив свою владу в Аукштайтії, поширив її на Жмудь (Жемайтію)¹⁸, перейшов у католицизм та **6 липня 1253 р.** прийняв від папи Інокентія IV королівську корону, сподіваючись зупинити тиск Тевтонського ордену на Жмудь. Потім Міндовг відважився на превентивну війну проти Данила Романовича, але вона закінчилася поразкою від руських військ і їхніх союзників – тевтонських лицарів-хрестоносців.

Як зазначив у **1254 р.** галицький літописець, «*Войшелк учинив мир з Данилом, і видав дочку Міндовгову, сестру свою, за Шварна*¹⁹, і прибув у Холм до Данила, залишивши княжіння своє... І дав він Романові, синові королевому, Новгородок од Міндовга, а од себе і Слонім, і Волковийськ, і всі городи. Сам же він просився піти на Святу гору²⁰, і добув йому король [Данило] дозвіл у короля угорського [Бели] пройти [через Угри]. Та не зміг він дійти до Святої гори і вернувся у Болгарах». Войшелк зупинився у Холмі, де зблизився з ігуменом Полонинського монастиря Григорієм, прийняв від нього постриг і згодом заснував у Новгородку православний монастир, де був ченцем.

Військово-політичний союз із Міндовгом дозволив Данилу Романовичу перейти в контрнаступ проти Куремси у Східній Волині й на Північному Поділлі: «*Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові – Побожжя і людей татарських. Коли*

¹⁷ З того часу лицарський герб Новгородка – «*Погоня*» («*Колумна*») став історичним гербом як Литви, так і Білорусі.

¹⁸ Північно-західна частина Литви на правобережжі Нижнього Німану, що мала вихід до Балтійського моря й була населена племенем, чия мова істотно відрізнялася від традиційної литовської.

¹⁹ Молодший син Данила Романовича, що жив прибіл. в 1232–1269 рр.

²⁰ Монастирський осередок на східному виступі Халкідонського півострова в Егейському морі.

ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і по [ріці] Тетереву до Жедечева».

Тим часом період міжцарів'я в Сараї закінчився, новий золотоординський правитель – молодший брат Батия Берке передав улус на Правобережжі одному з найдосвідченіших монгольських полководців – темнику **Бурундаю**. Діючи за принципом «розділяй та владарюй» і застосовуючи тактику «**вимушеного союзнитва**», темник організував похід на Литву, залучивши до участі в ньому Василька Романовича (Данило, як і у 1240 р., вирішив за краще від'їхати на Захід – до польських і угорських союзників).

Похід Бурундая й Василька Романовича на Литву в 1258 р. призвів до ув'язнення Войшелком у Новгородку його колишнього протезе – Романа Даниловича. В усякому випадку, Чорна Русь була назавжди втрачена Романовичами, у Новгородку вокняжився Войшелк, а Василько змушений був знову виконувати роль союзника («мирника») Бурундая в його поході на Малу Польщу, внаслідок якого було повністю знищено Сандомир і, на вимогу та під контролем темника, – укріплення волинських фортець Шумська, Данилова, Стожеська, Кременця, Луцька й Володимира.

Але все ж такі економічний та військовий потенціал і незалежна зовнішня політика Королівства Русі²¹ були збережені, монголам не вдалося знищити найкраще укріплений Холм і завдати достатньо потужного удару головному союзникові Данила Романовича – краківському князеві Болеславу V Сором'язливому. Тож на Королівство Русі так і не була поширена система баскачества, яку Сарай запровадив у Північно-Східній Русі.

Про збереження за Королівством Русі статусу регіонального «центру сили» й після походів Бурундая свідчить хоча б проведення у **1262 р.** у прикордонній Тернаві²² «з'їзду руських князів із лядським князем, з Болеславом. І збиралися у Тернаві Данило-князь із обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, а Василько-князь зі своїм сином Володимиром, і урядилися вони межі собою про землю Руську і Лядську, заприсягнувши хрестом чесним. І тоді роз'їхалися вони до себе».

Не менш переконливим свідченням зростання міжнародної ваги і престижу Галицько-Волинського королівства стало утвердження його правлячої династії при владі в Литві, хоча й короткотривале. У вересні 1263 р., коли головні сили литовських лицарів перебували в поході на прикордонний Брянськ, небіж Міндовга – жмудський князь **Тройнат** і нальщанський князь **Довмонт** організували вбивство литовського короля та його синів-немовлят. Тройнат став правителем Жмуди й Литви, але проти нього швидко ополчилися інші родичі, й наступного року князя-вбивцю зарізали конюхи Міндовга. Вой-

²¹ Вживана в латиномовних джерелах XIII–XIV ст. (**Regnum Russiae, Regnum Ruthenorum**) назва Галицько-Волинської держави; згодом під впливом цієї назви Галичину почали ототожнювати з Руссю у вузькому значенні цього топоніма.

²² Нині – село Старосамбірського району Львівської області.

шелк за допомогою Шварна Даниловича укріпився в Новгородку й поширив свою владу на Аукштайтію. Легкість, із якою Войшелку вдалося стати великим князем литовським, позбавивши влади жмудську династію, продемонструвала, що існування Литовської держави відповідало інтересам не лише етнічних литовців, а і її східнослов'янського населення.

Волинський літопис повідомляє про укладення Войшелком військово-політичного союзу з Королівством Русі й навіть визнання ним *сюзеренітету Романовичів*: «Коли ж Войшелк княжив у Литві, то став йому помагати Шварно-князь і Василько, бо він назвав був Василька отцем собі і володарем. А король [Данило] впав тоді був у недугу велику, і в ній він і скончав живоття своє... І прийшов ото Шварно з підмогою у Литву до Войшелка, і Войшелк, побачивши поміч Шварнову і Василькову, отця свого, радий був вельми. І почав він готуватися [в похід], і рушив з великою силою». М. Грушевський на підставі цієї інформації обережно назвав Шварна Даниловича «помічником» Войшелка, але, швидше всього, в даному випадку мало місце *співправління князів*.

На той час, по смерті короля Данила, офіційно главою правлячої династії Королівства Русі став Василько Романович, який титулувався «*отцем і господином*». Насправді ж Королівство Русі, по-суті, розпалося, оскільки розумний і тверезий політик Василько Романович, усвідомивши власну неспроможність замінити старшого брата в неймовірно важкій та відповідальній ролі правителя регіональної держави, не перебрався до її столиці – Холма, задовольнившись невеликою частиною Волині з Володимиром. Міста Західної Волині (Забужжя) успадкував Шварн Данилович, Луцьк зі Східною Волинню відійшов до середнього сина Данила – *Мстислава (? – після 1292)*, а більша частина Галицької землі з титулом дісталися Левові Даниловичу.

Запальний і корисливий король Русі *Лев I [1269–1301]* звик вирішувати всі питання зовнішньої й внутрішньої політики лише силовими методами, а тому охоче ходив разом із монголами на Захід та використовував їхню допомогу в конфліктах із братами й претензіях на краківський престол. Василько ж по смерті в 1265 р. своєї третьої дружини – дочки Лешека I Білого й сестри Болеслава V Сором'язливого – *Олени* решту років свого життя провів у спокої, намагаючись міжнародні справи уладнувати миром.

Але **1267 р.** літопис зафіксував подію надзвичайної міжнародно-політичної ваги, що могла корінним чином змінити хід дипломатичної історії всієї Центрально-Східної Європи: «*Войшелк дав княжіння своє зятю своєму Шварнові, а сам ізнову захотів прийняти монаший чин. Шварно тим часом сильно благав його, аби він іще княжив із ним у Литві. Але Войшелк не хотів, так кажучи: «Согрішив я багато перед Богом і людьми. Ти княжи, а земля [ся] тобі безпечна». Тому ж що Шварно не зміг ублагати його, то став він тоді княжити в Литві, а Войшелк пішов до Угровська в монастир Святого Даниїла. І взяв він на себе чернече одіяння, і став жити в монастирі».*

Таким чином, перед холмським князем Шварном Даниловичем відкрилася блискуча перспектива створення об'єднаної Русько-Литовської держави, що могла б стати єдиною спадкоємицею Русі Володимира Вели-

кого і **Ярослава Мудрого**. І це – більше, ніж за століття перед оприлюдненням аналогічної програми великим князем литовським **Ольгердом [1345–1377]**, але з тією принциповою різницею, що правила б у ній не литовська, а русько-українська династія.

Однак, якщо у Шварна Даниловича й були подібні далекоглядні плани, вони досить швидко були зруйновані його амбітним старшим братом Левом. Ображений тим, що Войшелк передав Литовське княжіння не йому, Лев Данилович підступно вбив (отруїв?) у Володимирі колишнього князя-ченця, що прибув туди на запрошення галицького правителя. Історія навіть на ті похмурі й суворі часи виглядала надто непристойно, оскільки Василько Романович поручився за безпеку литовського экс-правителя: *«Василько тоді страсної неділі послав [посла] по Войшелка, так кажучи: «Прислав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся нічого», – бо Войшелк боявся Льва і не хотів їхати»*.

Не дивно, що після цього будь-яке довір'я між правлячими елітами Литви і Королівства Русі було назавжди втрачене. Волинський літопис лаконічно сповіщає, що *«княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але, княживши літ небагато, і він же преставився»*, а на литовському престолі після кривавої боротьби в 1270 р. утвердився представник жмудської династії **Тройден (бл. 1220–1282)**, в якого троє братів склали голову у боях із волинськими військами.

Зміцнивши свої владні позиції, Тройден невдовзі розірвав союзницькі відносини з Левом Даниловичем і в 1274 р. захопив Дорогичин. Тоді король Русі звернувся з проханням про допомогу до онука Батия – хана Золотої Орди **Менгу-Тимура [1266–1282]**. *Взимку 1277–1278 рр.* під керівництвом беклярбека²³ – Чингізида **Ногая (бл. 1235/40–1300)** був організований монгольський рейд на Новгородок, а галицько-волинські війська **Володимира Васильковича (1249/50–1288)**, Мстислава Даниловича і белзького князя **Юрія Львовича (1252/57–1308)** відбили в литовців Дорогичин, Турійськ і взяли Гродно. Стабілізувавши північні кордони з Великим князівством Литовським (Мстиславу Даниловичу литовці передали м. Волковийськ у Чорній Русі – *«щоби з ними він мир держав»*), Романовичі своєю силовою політикою добилися вирішального перелому в стосунках із войовничими ятвягами.

Про якісно новий характер зовнішніх зносин Королівства Русі, що вигідно вирізнялися своїм гуманізмом на жорстокому загальнополітичному тлі Високого Середньовіччя у Східній Європі, свідчить повідомлення волинського літописця про реакцію Володимира Васильковича на прибуття в **1279 р.** ятвязьких послів з проханням продовольчої допомоги. *«Голод був по всій землі – і в Русі, і в Ляхах, і в Литві, і в Ятвяхах. І через це прислали ятвяги послів своїх до Володимира, так кажучи: «Господине княже Володимире! Приїхали ми есмо до тебе одо всіх ятвяг, надіючись на Бога і на твоє благополуччя. Господине, не помори нас, а прокорми нас собі. Пошли, господине, до нас хліб свій продавать,*

²³ Керівник внутрішнього улусу в Золотій Орді, до функцій якого входило керівництво збройними силами, зовнішньою політикою й судом.

а ми радо купимо. Чого ти захочеш – чи воску, чи білі (горностаїв. – Авт.), чи бобрів, чи чорних куниць, чи сребра, – ми радо дамо». Отож Володимир послав із Берестія до них хліб у човнах по Бугу з людьми з добрими, кому він довіряв».

Коли ж човни з житом увійшли у р. Нарев і зупинилися на ночівлю під м. Полтовеськ, що належав мазовецькому (черському) князю **Конраду II [1262–1294]**, обслуга суден була вбита, вантаж пограбований, а човни втоплені. Конрад II заявив волинським послам, що він не причетний до інциденту й не знає, хто вчинив розбій, але його двоюрідний дядько – краківський князь Болеслав V Сором'язливий повідомив Володимира Васильковича, що *«недоладно ото він запирається, бо сам же він побив твоїх людей... Ти розправся з ним, бо великий сором наклав він на тебе. Скиньмо із себе сором свій»*. Попри свою розважливість, волинський князь організував каральну експедицію на правобережжя Вісли, після чого Конрад II *«прислав [посла] до брата свого Володимира, миру хочачи з ним. І Володимир замирився, і стали вони оба жити у великій приязні. Володимир же й челядь йому вернув, що рать була захопила»*.

З розповіді волинського літописця випливає, що, ймовірно, у 1283 р. чи трохи пізніше Конрад II визнав себе васалом Володимира Васильковича. А влітку 1288 р. він звернувся до помираючого володимирського князя з проханням передати його під заступництво іншого сюзерена – спадкоємця бездітного Володимира Васильковича, яким той попереднього року обрав двоюрідного брата – луцького князя **Мстислава Даниловича [1264–1292]**. Прохання Конрада II було задоволене, і вже 1289 р., коли Мстислав Данилович урочисто вокняжився у Володимирі, мазовецький князь звернувся до нього з клопотанням допомогти оволодіти Сандомирською землею (в Малій Польщі спалахнула чергова феодальна усобиця). Мстислав Данилович відрядив на Сандомир воеводу Чюдина, внаслідок чого на певний час у місті запанував Конрад II.

Якщо провінційна Мазовія після монгольського нашествя не лише фактично, а й формально опинилася у васальній залежності від Королівства Русі, то щодо провідної серед історичних польських земель – Малої Польщі – існували плани безпосереднього владного утвердження у Кракові Романовичів. Вперше властолюбний і енергійний король Лев I запропонував свою кандидатуру краківській знаті відразу ж по смерті Болеслава V Сором'язливого в 1279 р., коли припинилася старша (краківська) лінія нащадків Казимира II Справедливого.

Але, як влучно зауважив волинський літописець, *«бояри [в Ляхах] були сильні, і не дали вони йому [сеї] землі»*. Влада перейшла до старшого представника молодшої – мазовецької лінії династії П'ястів – **Лешка II Чорного (бл. 1241–1288)**, і тоді Лев Данилович звернувся до фактичного правителя Золотої Орди – всесильного Ногая. Той не лише виділив для походу на Малу Польщу монгольські війська, а й змусив до участі в ньому інших Романовичів. Однак похід на Сандомир і Краків виявився не зовсім вдалим, нападники захопилися грабунком, і поляки завдали їм відчутних втрат. В розпал війни

єдиний син і спадкоємець Лева I – хоробрий белзький князь Юрій Львович (у 1288 р. він на чолі невеликої дружини вчинив вдалий рейд на Люблін, забезпечивши на короткий час приєднання Люблінщини до Королівства Русі) одружився з дочкою кюявського князя **Казимира I [1233–1267] – Єфимією (1265–1308)**.

Цей династичний шлюб спершу мав позитивні наслідки для Романовичів, оскільки рідний брат Єфимії – **Владислав Локетек (1260/61–1333)** у 1306 р. виборов краківський престол, приєднав до нього Великопольщу й добився від папи **Івана XXII [1316–1334]** згоди на коронацію «*королем всієї Польщі*» в краківському кафедральному соборі 20 січня 1320 р. А молодша сестра Юрія Львовича – **Анастасія (? – 1335)** була видана Левом I за ще одного брата Єфимії й Владислава Локетка – добжинського князя **Земовита (1262/1267–1306)**.

Таким чином, Лев I був складною й суперечливою особистістю, діяльність якої неможливо оцінити переважно позитивно чи цілком негативно. Похід короля на Краків у 1289 р., на думку М. Грушевського, був останнім фактом переваги княжої Русі над п'ястівською Польщею. Волинський літописець не без задоволення занотував, що прибуттю Лева I до Кракова «рад був йому *Болеслав²⁴, і Кондрат, і Локетко, яко отцю своєму, тому що Лев був князь мудрий, і хоробрий, і сильний у бою, – немало бо показав він мужності своєї у многих ратях*».

За правління Лева I посилювався вплив Королівства Русі і в Угорщині. Ще коли в 1271 р. син Бели IV – **Іштван V [1270–1272]** укладав угоду про взаємодопомогу з чеським королем Пржемислом II Оттокаром, серед своїх союзників він вказав на тогочасних галицько-волинських правителів: «*Зятя нашого Льва руського князя, брата його Мстислава, і Володимира, сина Василька, князів руських*». Щоправда, в 1281 й 1285 рр. галицькі війська змушені були на вимогу монголів взяти участь у їхніх походах на Угорщину, але вже за правління останнього Арпадовича – **Андраша III [1290–1301]** Лев I був його співником у війні з герцогом **Альбрехтом I Австрійським [1282–1308]**. Як і у випадкові з Люблінською землею, Леву I вдалося тоді отримати в обмін за надання допомоги Арпадовичам частину Угорської Русі з *Береговим* (до 1307 р.) і *Мукачевим* (до 1320-х рр.).

Але із завершенням Волинського літопису, що охоплював події 1262–1291 рр., за образним висловом М. Грушевського, «*кімерійська нітьма*» спадає на історію Галицько-Волинських земель». Тому міжнародно-політичні обставини завершального півстоліття існування Королівства Русі реконструйовані виключно на підставі скупих звісток іноземних джерел і восьми грамот останніх Романовичів за 1316–1339 рр.

Юрій I Львович [1301–1308], як і його дід та батько, прийняв королівський титул, про що свідчить його печатка з надписами латиною «*Domini Georgi regis Russiae*» («Господар Георгій король Русі») й «*Domini Georgi principis*

²⁴ **Болеслав II (1257–1296)** – великопольський князь і претендент на краківський престол.

Lodomerie» («Господар Георгій князь Володимирії»). У Яна Длугоша збереглася звістка про переговори щодо церковної унії за правління Юрія I, коли папа **Климент V [1305–1314]** нагадував своєю буллою *rex Ruthenorum* його обіцянку, передану курії в листах і через послів про визнання влади Апостольського престолу.

Але король Русі залишився в православ'ї й домігся в 1302/1303 р. від візантійського імператора **Андроніка II Палеолога [1282–1328]** грамоти на заснування *Галицької митрополії*. Добре відомо, що Візантійська імперія наполегливо опиралася утворенню нових митрополій на теренах Русі, де протягом кількох століть існувала лише Київська, – досить згадати невдалу спробу владимиристо-суздальського князя Андрія Боголюбського чи пізніші потуги великих князів литовських. Щоправда, нова митрополія дістала 81-е місце в ряду митрополій Константинопольського патріархату (десятьма місцями нижче Київської) й проіснувала лише до 1347 р.

М. Грушевський був переконаний, що правління короля Юрія I «було часами розцвіту і сили Галицько-Волинської держави», причому значною мірою це пояснювалося збігом сприятливих міжнародних обставин. По-перше, в Золотій Орді після загибелі Ногая хану **Тохті [1291–1312]** так і не вдалося зберегти внутрішній мир та спокій, смута послабила контроль над західними межами держави й припинилася лише з воцарінням хана **Султана Мухаммеда Узбека [1313–1342]**. Цілковитим провалом закінчилася й спроба чеських Пржемысловичів утвердитися при владі в Польщі та Угорщині й заснувати могутню слов'янську Центрально-Східноєвропейську імперію. Отримання трьох корон однією династією за правління чеського короля **Вацлава II [1283–1305]** викликало чималі заздрощі, а папа Римський **Боніфацій VIII [1294–1303]**, одержимий ідеєю теократії й претензіями на зверхність над світськими правителями, почав відкрито підтримувати краківського князя Владислава Локетка й протегувати анжуйському²⁵ кандидатуві на мадярський престол **Карлові Роберту (1288–1342)** – онукові неаполітанського короля **Карла II [1282–1309]** та угорської принцеси **Марії**.

Королівство Русі, чії правителі зі стратегічних міркувань прагнули до приєднання Закарпаття, об'єктивно не могло бути осторонь міжусобної боротьби в Угорщині, намагаючись використати її в своїх інтересах. Бл. 1315 р. впливове угорське магнатське угруповання навіть зверталося до синів Юрія I – братів-співправителів **Андрія (бл. 1289–1323)** та **Лева II (?-1323)** з пропозицією виступити кандидатами на престол на противагу Карлові Роберту Анжуйському.

Активну підтримку останнім Романовичам у боротьбі за корону Святого Іштвана надавало сильне русинське лобі, очолюване **Петрунею Петровичем** – наджупаном Земплинського і Ужанського комітатів Угорської Русі. Саме він, як довів вітчизняний дослідник **Дмитро Шурхало (1976)**, прийняв до себе рештки розгромленого в Франції й скасованого папою Климентом V у 1312 р.

²⁵ Від графів французької історичної області **Анжу** в басейні Нижньої Луари.

Ордену тамплієрів²⁶. За даними французької дослідниці **Маріон Мельвіль**, «карпатські» тамплієри взяли участь у битві з монголами, коли загинули останні представники династії Романовичів – Андрій і Лев II²⁷.

Сталася згадана битва не пізніше **21 травня 1323 р.**, оскільки саме цим днем датується лист польського короля Владислава Локетка до папи Римського **Івана ХХІІ [1316–1334]** з повідомленням про смерть своїх племінників по лінії сестри – Єфимії. Польський король «з жалем» сповіщав папу про те, що «два останні руські князі-схизматики, які були йому за непоборний щит від Татар, зійшли з світа, і з їхньою смертю приходить явна небезпечність для нього і його земель від близькості Татар».

Останні представники династії Романовичів, з одного боку, зберігали партнерські взаємини з краківським правителем, а з іншого – з Тевтонським (Німецьким) орденом. Їм Андрій і Лев II обіцяли захист від ординців та «від всякого ворожого напасника». Власне, воєнно-політичний союз Королівства Русі з Тевтонським орденом, започаткований ще в 1254 р. угодою Данила Романовича²⁸ з тоді ще віце-магістром Ордену **Бурхардом фон Горнгаузенем**, був корисний як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з відчутнішим тиском Литви на північні окраїни держави.

Незадовго до своєї насильницької смерті внаслідок змови знаті литовський князь **Вітень (Вітеніс) [бл. 1295–1315]**, як повідомляють **білорусько-литовські літописи XV–XVI ст.**, відрядив війська на Берестейську землю, що належала Королівству Русі. Саме цією обставиною й пояснюється поновлення Андрієм та Львом II Юрійовичами союзної угоди з Орденом, яка, зрештою, змусила молодшого брата Вітеня – «короля литовців і руських» **Гедиміна (Гедимінаса) [1316–1341]** піти на компроміс. Галицько-Волинська держава, безперечно, зазнала територіальних втрат (Дорогичинсько-Берестейська земля), але великої війни їй вдалося уникнути завдяки одруженню в 1321/1323 р. наймолодшого сина Гедиміна – **Любарта-Дмитра (бл. 1300–1383)** з дочкою Льва II – **Агрипиною-Бушою**.

Підводячи ж підсумок оглядові дипломатичної історії Галицько-Волинської держави, слід відзначити, що **вона дійсно стала наступницею Київської монархії Рюриковичів, зберегла і продовжила у нових міжнародно-політичних умовах головні вектори геополітики останньої**. Але варто враховувати й ту обставину, що це була все ж інша держава й за складом свого населення (майже усунуць українського), й за розмірами (в часи розквіту – не більше половини території сучасної України), й за географічним розташуванням (у південно-

²⁶ Інші вцілілі храмовники знайшли собі притулок у вождя шотландських борців за національне визволення – короля **Роберта I Брюса [1306–1329]** та у монархів Кастилії й Арагону, що вели Реконкісту.

²⁷ Зазначений у польських і литовських хроніках **Володимир Львович (бл. 1306–1340)**, що нібито формально вважався правителем Королівства Русі до поч. 1325 р., жодного разу не згадується в руських літописах.

²⁸ До нього зверталися в угоді як «*excellenti viro Danieli primo, regi Ruthenorum*» – «світлому мужеві Данилові Першому, королеві русинів».

західній частині колишньої Київської держави). Особливістю Королівства Русі було органічне поєднання в ньому переважно східної – греко-візантійської релігійної й культурної традиції з домінуючою західною суспільно-політичною структурою (аристократичне правління).

Зовнішня ж політика Романовичів мала два принципові напрямки: 1) західний, що вони намагалися якомога розширити й використати, передусім для збереження та зміцнення своєї держави; 2) східний, основне завдання якого полягало в протистоянні завойовницьким зовнішнім силам – світовій Монгольській імперії та її складовій – Золотій Орді. Метою такого своєрідного геополітичного дуалізму було досягнення стратегічного балансу, рівноваги військово-політичних сил у регіоні, що мало стати необхідною умовою для збереження й успішного розвитку Галицько-Волинської держави – Королівства Русі.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність науково-політичної дискусії про «перетікання київської спадщини»?
2. Охарактеризуйте дипломатичні обставини утвердження національної державницької традиції в Галичині й на Волині.
3. Порівняйте військово-політичну дипломатію Володимирка і Ярослава Осмомисла.
4. З'ясуйте місце держави Романа Мстиславича в європейських міжнародних відносинах за Високого Середньовіччя.
5. Складіть компаративну характеристику міжнародно-політичного становища руських земель під зверхністю Золотої Орди.
6. У чому полягало політичне підґрунтя переговорів Данила Романовича з Апостольським престолом?
7. Як виникнення й розвиток Литовської держави були пов'язані з дипломатичною історією руських князівств?

РОЗДІЛ 5

Українські землі – об'єкт воєнно-дипломатичної й територіальної експансії сусідніх держав (сер. XIV – поч. XVII ст.)

5.1. Боротьба за «галицьку спадщину» та її міжнародно- правові наслідки

Загибель у битві з монголами останніх Романовичів – Андрія й Лева II – співпала в часі з істотним **зміцненням міжнародного становища Великого князівства Литовського**, що вже, крім етнічних литовських земель, включало білоруські території на захід від Дніпра, українську Берестейщину

й, можливо, Турово-Пінщину. Ще в *жовтні 1323 р.* у новій резиденції Гедиміна – **Вільнюсі** (пол. й нім. – **Wilna/o**) був підписаний мирний договір між Литвою, Лівонським орденом, Ризьким архієпископством і Данією, а наступного року під тиском папи Римського Тевтонський орден припинив бойові дії проти свого східного сусіда. Безсумнівним є й прибуття в *листопаді 1324 р.* до Вільнюса послів золотоординського хана Узбека, про що повідомляли Рим папські легати, які відвідали резиденцію Гедиміна одночасно з ними. Ймовірно, саме тоді й було укладено першу компромісну **литовсько-ординську угоду про кондомініум** над північною частиною Київщини.

Не бракувало й претендентів на спадщину загиблих Андрія і Лева II, проте показово, що серед них не було жодного з-поміж Рюриковичів – так далеко зайшло регіональне відчуження колишньої руської княжої «братії». Але Владислав Локетек, спираючись на укладений у *1320 р.* воєнно-політичний союз із угорським королем Карлом Робертом Анжуйським, активно підтримав кандидатуру свого далекого родича **Болеслава** (бл. **1308–1340**), що по матері – **Марії Юрївни** (бл. **1293–1341**) доводився рідним племінником останнім Романовичам. На *поч. 1325 р.* хрещений за православним обрядом під іменем Юрія, молодий правитель із титулом «**милістю Божою король Русі**» (*Dei gratia Rex Russiae*) обрав своєю резиденцією Володимир.

Гедимін, з огляду на потребу воєнного союзу з Польщею проти Тевтонського ордену, змушений був тимчасово відмовитися від реалізації далекосяжних планів посадити на Волині свого сина Любарта й офіційно визнав

Юрія II Болеслава та задовольнився остаточним закріпленням за Вільнюсом *Підляшшя*. Однак уже невдовзі між правлячими верхівками Литви й Польщі розгорнулася напружена боротьба за політичний вплив на Юрія II Болеслава. А оскільки увага Владислава Локетка була відвернута боротьбою з Орденом за Куявію, вправнішим виявився Гедимін: у 1331 р. йому вдалося видати за Юрія II одну зі своїх молодших дочок – **Офку-Євфимію (?–1342)**. Останній галицько-волинський правитель, прагнучи зміцнити свою владу перед лицем норавливого боярства, протегував чеським і німецьким колоністам, а також католицькому духовенству, що слідом за ними простувало на Русь.

Завдячуючи своїм «обранням» на руський престол Владиславу Локетку, Юрій II Болеслав до смерті останнього займав нейтральне становище щодо Польського королівства, водночас підтримуючи приязні взаємини з одним із його найголовніших ворогів – Тевтонським орденом. Але тільки-но краківський престол перейшов до сина Локетка – **Казимира III Великого [1333–1370]**, галицько-волинський князь 11 лютого 1334 р. звернувся зі Львова до магістра Ордену **Людера фон Брауншвейга [1331–1335]** з грамотою, яка закликала «замкнути роти тим, що виють і брешуть на цей союз та силкуються його розірвати». Неважко здогадатися, що в документі йшлося про поляків, а союз із Тевтонським орденом було продовжено грамотою Юрія II Болеслава до новообраного магістра **Дітриха фон Альтенбурга [1335–1341]** від 20 жовтня 1335 р.

Конфронтація з Польщею дійшла до того, що в 1337 р. галицькі війська спільно з монголами напали на Люблінську землю й спустошили її. Занепокоєні таким перебігом подій, польський і угорський монархи зустрілися в 1339 р. у тогочасній мадярській столиці – **Вишеграді** на схід від Естергома (за польською версією, був присутній і представник Юрія II Болеслава). Сторонами було досягнуто принципової домовленості про успадкування краківського трону угорським королевичем **Лайошем (Людовиком) (1326–1382)** – сином Карла Роберта Анжуйського і старшої сестри бездітного Казимира III – **Єлизавети (бл. 1305–1380)**, якщо останній П'яст так і не матиме нащадка.

Польська історіографія стверджує, що ця угода була поширена й на Юрія II Болеслава, який нібито дав присягу вірності й дружби угорському королю²⁹ та визнав **Казимира III** своїм наступником у *Галицько-Волинській державі* (польський король доводився Юрію II Болеславу двоюрідним дядьком по лінії його матері) в разі відсутності спадкоємців чоловічої статі. На думку ж М. Грушевського, Вишеградська угода передбачала, що в обмін на успадкування угорським принцом краківського престолу Карл Роберт Анжуйський поступиться Польській державі формальними правами «*корони Святого Іштвана*» на Галичину.

Не виключено, що саме «витік інформації» про вишеградські домовленості прискорив виступ пролитовського угруповання волинських бояр, які 7 квітня

²⁹ На тій підставі, що у XIII ст. Арпадовичі титулювалися «*королями Галичини й Володимирії*» (Rex Galicie et Lodomeriae).

1340 р. отруїли у Володимирі Юрія II Болеслава й запросили на престол Любарта Гедиміновича, хрещеного за православним обрядом під іменем *Дмитра*. Реально його влада обмежувалася лише Волинню зі столицею в Луцьку, безпосереднє ж управління Галичиною зосереджувалося в руках старшого серед бояр *Дмитра Дедька*, що титулував себе *«управителем Руської землі»* (*provisor seu capitaneus terre Russiae*).

Проте негайно ж після звістки про смерть Юрія II Болеслава польський король Казимир III Великий, підтриманий з південного заходу мадярами, під приводом помсти за католиків, які загинули разом із галицько-волинським правителем, напав на Львів. Він пограбував княжий палац на Високому Замку, звідки вивіз дві корони (Данила і його онука – Юрія I) величезної вартості, оздоблені коштовним камінням і перлами, а також мантию й трон. Подальша доля королівських інсигній Романовичів невідома³⁰.

Але утримати тоді Львів польський король не зміг, правителем Галицької землі до **1349 р.** залишався Дмитро Дедько, що встановив режим *боярської олігархічної республіки* й звернувся за допомогою до хана Золотої Орди Узбека. Розвідувальні дані про підготовку ординців до великого походу на Польщу настільки стривожили Казимира III, що він благав про підтримку папу Римського **Бенедикта XII [1334–1342]** і католицьких правителів Європи. 1 серпня 1340 р. папа наказав гнєзненському, краківському і вроцлавському єпископам оголосити хрестовий похід на «татар», але оскільки чутки про їхній напад виявилися передчасними, Казимир III почав дипломатичні переговори з Дедьком. Вони увінчалися *угодою під присягою про взаємний ненапад*, хоча, зі зрозумілих міркувань, у звіті до папи Римського польський король стверджував, ніби Галичина перейшла під його опіку в обмін на гарантоване збереження Казимиром III руських обрядів, прав і звичаїв.

Та вже через рік польський король звернувся до Бенедикта XII з проханням звільнити його від присяги русинам і отримав на це згоду. Невдовзі по тому Казимир III утвердив свої позиції в *Сяноцькій* (і, можливо, *Перемишльській*) землі, а в 1349 р., заручившись нейтралітетом Золотої Орди, раптово для Любарта здійснив похід на Русь (Дедько на той час, очевидно, вже помер). Без помітного опору поляки захопили тоді Белз, Берестя, Володимир, Холм і Львів, Любарту вдалося втримати лише Луцьк. Наступного року волиняни відбили Володимир, Берестейщину і Белзьку землю (тимчасово), але боротьба за Галичину й Холмщину продовжувалася.

З огляду на те, що опанування західноукраїнських земель поляками затягнулося, а симпатії місцевого населення, особливо в Західній Волині й Холмщині, майже цілком були на боці Любарта, **4 квітня 1350 р.** Казимир III

³⁰ За однією з версій, в 1767 р. **корона Данила Романовича** потрапила до кафедрального собору Святого Івана Хрестителя у Перемишлі, де зберігалася до російської окупації Галичини в ході Першої світової війни, коли була вивезена до Москви. В 1922 р. корону-митру повернули єпископу Перемишля **Йосафату Коциловському**, що реставрував її в Чехословаччині й за часів Другої світової війни передав до Ватикану на зберігання (з умовою повернення уряду української держави), де вона ймовірно знаходиться донині.

змушений був погодитися на перегляд із новим угорським королем **Лайошем I Великим [1342–1382]** Вишеградської угоди 1339 р. Мадяри зобов'язалися надавати Польщі військову допомогу для боротьби з Литвою за умови, що Галичина («Руське королівство») на випадок її завоювання й у разі відсутності в Казимира III синів, буде передана разом із Польщею угорській короні, а Казимир III лише тимчасово держатиме її до своєї смерті. Якщо ж у Казимира III з'явиться син (чого так і не сталося), то сам Лайош I або ж його спадкоємці можуть кожної хвили відібрати Русь (Галичину) в Польщі, сплативши 100 тис. флоринів³¹.

Унаслідок укладеного в жовтні 1366 р. «**вічного миру**» між Казимиром III і Гедиміновичами Польща знову отримувала Володимирську землю (без східних волостей), південно-західні волості Луцької землі з Олеським замком, Белзьку землю, Холмщину й остаточно Галичину. Натомість польський король зрікався будь-яких претензій на Берестейсько-Дорогичинську землю на користь тракайського і жмудського князя **Кейстута Гедиміновича (1307/1309–1382)**.

Холмська і Белзька землі надавалися Казимиром III у ленне володіння онукові Гедиміна – **Юрію Наримунтовичу (? – після 1392)**, а Володимирська – ще одному онукові – **Олександрові Коріатовичу (?-1380)**. Сепаратна умова договору зобов'язувала луцького князя Любарта до нейтралітету в разі поновлення збройного конфлікту Казимира III з литовськими князями-співправителями й рідними братами – Кейстутом та Ольгердом.

Саме з того часу Казимир III у своїй титулатурі почав вживати назви «**король Польщі й Русі**» та «**пан і дідич Русі**». Заради історичної об'єктивності слід зазначити, що останній П'яст проводив у Галичині обережну політику, намагаючись не спровокувати бояр і міщан. Окремі впливові бояри залишилися на своїх урядових посадах, у діловодстві поряд із латиною продовжувала вживатися староукраїнська книжна мова, не допускалося утисків православної церкви, щоправда, за одночасного протегування місіям «жебрацьких орденів» **францисканців і домініканців**, а великим містам надавалося **Магдебурзьке право** на самоврядування і автономний суд, земельну власність і звільнення від більшості феодалних повинностей.

Зі смертю в 1382 р. Лайоша I, що також не мав синів, персональна мадярсько-польська унія розпалася, королевою Угорщини стала старша дочка покійного – **Марія (1370–1395)**, а в Польщі після дворічної анархії була коронована молодша дочка Лайоша I – **Ядвіга (1373–1399)**³². До неї ж як персональна власність батька перейшла спадком і Галичина, але до державної території Польщі – «**Корони Польського королівства**» (Corona Regni Poloniae) земля ще не належала. Лише після одруження з великим князем литовським **Ягайлом Ольгердовичем (Йогайлою) (1351–1434)**, що 4 березня 1386 р.

³¹ Золотий угорський **флорин**, який був поширений і в Польщі, чеканився з 1325 р. на взірець флорентійського, що важив 3,53 г)

³² Польські закони забороняли зводити на престол жінку, тому офіційно Ядвіга титулувалася королем (rex).

коронувався в Кракові на польський престол під іменем **Владислава II**, Ядвіга в лютому 1387 р. здійснила военний похід у Галичину й без бою роззбрóла малярські гарнізони.

Помираючи, Ядвіга передала Галичину своєму чоловікові – Владиславу II, а на зустрічі останнього з угорським королем **Сигізмундом Люксембургом [1387–1437]** у **Любомлі** (Західна Волинь) в **1412 р.** в цій справі було визнано *status-quo*: володіння Галичиною й Західним Поділлям, а також сюзеренітет над Молдовою (з 1387 р.) залишалися за Польщею до кінця життя учасників переговорів. Коли ж у битві під **Мохачем 29 серпня 1526 р.** малярське військо було вщент розгромлене османами, а король Угорщини й Чехії **Людовик II Ягеллон [1516–1526]** загинув при відступі, австрійські Габсбурги привласнили «Корону Святого Іштвана» разом із західною смугою угорських володінь. Водночас, таким чином, до них перейшли й угорські династичні претензії на Галичину. Через два з половиною століття, під час **першого поділу Речі Посполитої 5 серпня 1772 р.** давні малярські претензії, успадковані Габсбургами, стали «історичною підставою» для приєднання до Австрії Руського воєводства (без Холмської землі), Белзького й західної частини Подільського (між Збручем та Стрипою) воєводств загальною площею 83 тис. км².

Належні раніше до Королівства Русі землі між Дністром і Прутом, у т. ч. територія сучасної **Буковини**³³, опинились у складі **Молдовського князівства**, що сформувався саме в цей час. Батиева навала послабила державний зв'язок Буковини з Галичиною, і після перемоги малярського війська над монголами в 1342 р. Буковина увійшла до складу королівства Лайоша I Великого. Він призначив воєводою в краї румуна з *Мармарощини*³⁴ **Драгоша [бл. 1352–1354]**, що сприяв переселенню до Буковини своїх земляків. Але в **1359 р.** у результаті визвольної війни проти малярських окупантів між Бистрицею, Сіретом і Дністром постало Молдовське князівство зі столицею в м. *Байя* (потім – у *Сучаві* та з 1564 р. – в *Яссах*), першим правителем якого був керівник повстання – воєвода **Богдан I [1359–1365]**. Після визнання Угорщиною незалежності Молдови в 1365 р. син Богдана I – **Ляцко [1365–1374]** поширив свою владу на Буковину, що залишалася в складі Молдови до австрійської окупації 1774 р. Проте, як зазначалося вище, в 1387 р. внаслідок походу королеви Ядвіги в Галичину Молдовське князівство змушене було стати васалом Польщі, аж до розгрому в 1497 р. польської армії в буковинському Козьминському лісі господарем **Стефаном III Великим [1457–1504]**.

Таким чином, поряд із румунською більшістю значну частину населення Молдовського князівства (за молдовським хроністом **Мироном Костіним (1633–1691)** – «*Чернівецький і Хотинський повіти, половина Ясс, половина Сучави*») становили українці, в його устрої й правовій системі було чимало

³³ Вперше цей топонім зустрічається у писемних джерелах **1392 р.** на ознаку великих букових лісів, які вкривали значну частину краю.

³⁴ Історико-географічний край у басейні Тиси з переважанням українського населення, головним чином, переселенців із Галичини.

рис, які сформувалися в Галицько-Волинській державі, навіть грамоти господарів (румунською – *domnitor*) Молдови протягом тривалого часу укладалися староукраїнською мовою, а в церквах відправляли церковнослов'янською з українською вимовою.

**5.2. «Вся Русь
повинна бути в Литві»
(Ольгерд)**

Після вокняжіння Любарта Гедиміновича в 1340 р. на Волині, впродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільнюса перейшли також *Київщина, Чернігово-Сіверщина і Поділля*, в результаті чого майже вдвічі збільшилася державна територія Великого

князівства Литовського. Таке стрімке приєднання величезних земельних просторів було, безперечно, явищем унікальним, як, власне, і загальні темпи розвитку Литовської держави.

Від самого початку вона не була етнічно однорідною – вже за часів Міндовга включала в себе населену білорусами *Чорну Русь*, головне місто якої – Новгородок певний час навіть було столицею Литовського князівства. Потім ця держава зростала за рахунок східнослов'янських – білоруських, українських і частково російських (Верховські князівства, Брянщина, Курська земля та ін.) земель, що істотно переважали етнічну Литву як за своєю територією, так і за рівнем соціально-економічного та культурно-цивілізаційного розвитку. Якщо наприкінці правління Гедиміна в 1341 р. співвідношення східнослов'янських та етнічних литовських земель у складі князівства було 2,5:1, то в рік смерті Вітовта (Вітаутаса) Кейстуовича (бл. 1348–1430) – вже 12:1.

Наслідком цього стало «зручення» литовської правлячої династії й усього ладу молоді держави, що увійшла в історію як Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське. «Король литовців і русинів» Гедимін був одружений тричі, і якщо матір'ю старших синів – Монвіда (? – після 1339), Наримунта (?-1348) і Явнута (1304/1306 – після 1366) була литовка, то майбутні великі князі-співправителі Ольгерд (1296–1377) і Кейстут (бл. 1300–1382) народилися від Ольги – Рюриківни з полоцької династії, а молодші сини Копріат (? – після 1358) і Любарт – ще від однієї «русинки» – Єви. Та й «чистокровний» литовець – пінський князь Наримунт напр. 1330-х рр. побрався з Анною-Єлизаветою (? – бл. 1345) – дочкою слонімського й острозького князя Василька Романовича, онука короля Данила.

Не менш важливим було й те, що *ще при Гедиміні саме Литовська держава стала центром антиординської боротьби, спираючись на її підтримку західно- і південноруські землі сподівалися скинути ненависне монгольське ярмо*. Як зазначила ще в 1906 р. в своїй «Історії українського народу» відома дослідниця Олександра Єфименко (1848–1918), «як колись загадкова Русь у вигляді нечисленної войовничої дружини збирала з Києва воедино південноруські племена, закладаючи основи Руської держави, так і тепер відносно нечисленна войовнича Литва зі своїх віддалених приніманських поселень збирає воедино всі розрізнені політичною смутою удільного періоду й

бідами татарської навали західні та південні руські землі, утворюючи нову Литовсько-Руську державу, яка за складом свого населення з повним правом могла б бути названа Західноруською... Зрозуміло, справа не обійшлася без примусу, насильства, але в другому випадку, як і в першому, неможливо помітити, щоб насильство набуло характеру завоювання у справжньому розумінні цього слова».

Сини Гедиміна – Ольгерд і Кейстут (їхнє співправління віддзеркалювало дуалістичну сутність литовсько-руської держави, коли незрівнянно більша територіально й за населенням українсько-білоруська частина, очолювана Ольгердом, потенційно протистояла переважно литовському ядру під владою Кейстута) висунули в **1358 р. програму об'єднання під своєю владою усіх балтських та руських земель**, що була спрямована передусім проти Ордену і Золотої Орди. У відповідь на пропозицію польського короля Казимира III Великого, папи Римського **Інокентія VI [1352–1362]** та імператора Священної Римської імперії **Карла IV [1347–1378]** прийняти католицтво, Ольгерд висунув умову ліквідації Орденських володінь у Прибалтиці.

Великий князь литовський і руський слушно запропонував, аби Орден «розмістився в пустелях між татарами і руськими для захисту їх від нападів татар і щоб Орден не зберігав жодних прав у руських, але **вся Русь належала литовцям**». Ольгерд також вимагав повернення Литві захоплених тевтонськими лицарями земель ятвягів, прусів і латишів, усвідомлюючи, звісно, що Орден ніколи не погодиться добровільно піти з насиджених місць.

У ті часи Золота Орда роздиралася кривавими міжусобицями, що були відомі як «**велика зам'ятня**» після вбивства сина Узбека – хана **Джанібека [1342–1357]**. Лише протягом 1359–1361 рр. у Сараї змінилося сім ханів, з-під його влади випав Хорезм, а в **1362 р.** внаслідок дій беклярибека **Мамає (?-1380)** золотоординська держава розкололася по Волзі на дві ворогуючі частини. На той час Литві вдалося на договірних засадах із Сараєм інкорпорувати в формі **кондомініуму** Чернігово-Сіверщину (трубчевським і брянським князем став **Бутав Ольгердович (бл. 1329–1399)**, а новгород-сіверським – **Корибут Ольгердович (бл. 1357–1405)**) та Київщину, де вокняжився **Володимир Ольгердович (бл. 1331–1398)**.

Таким чином, склалася надзвичайно сприятлива ситуація для наступу литовських військ і на Поділлі. Після відбиття чергового нападу хрестоносців, Ольгерд привів туди відбірний загін литовських лицарів, до яких приєдналося київське, чернігівське й волинське боярство, та особисто взяв участь у знаменитій битві з ординцями на **Синіх Водах** (нині – р. Синюха в околицях м. Ново-Архангельська Кіровоградської області)³⁵. Суперниками союзних литовсько-українських сил виступили татарські беї («царіки») **Кутлуг, Хаджи і Димитр** – правителі відповідно **Кримської й Киркорської орд**, які виділилися в з колишнього улусу Ногая й контролювали Поділля та степове Причорномор'я, і кримського гірського князівства **Феодоро (Мангуп)**.

³⁵ Вірогідно, вона відбулася між 24 вересня і 25 грудня 1362 р.

Перемога Ольгерда на Синіх Водах розширила литовські володіння до гирла Дніпра і Дністра, відомий український історик **Фелікс Шабульдо (1941–2012)** справедливо назвав її *«прологом до Донського побоїща»* (Куликовської битви 1380 р. – Авт.). Щоправда, приєднання до Великого князівства Литовського не означало цілковитого юридичного звільнення Південно-Західної Русі з-під влади Орди, їй продовжували сплачувати формальну данину.

І все ж здавалося, що лідерство на Русі назавжди перейшло до Гедиміновичів, і в союзі з Твер'ю³⁶ Велике князівство Литовське спробує закріпити цей успіх на московському Північному Сході. Відтоді як воно стрімко розширилося за рахунок територій Південно-Західної Русі, відбувався процес своєрідного *перебирання Литовсько-Руською державою геополітичних інтересів українських земель на півдні (вихід і утвердження на північно-чорноморському узбережжі) та заході (стримування територіальної польської експансії)*.

Майже всю Західну й Південну Русь було зібрано до купи в одне могутнє політичне ціле, тільки центром його був тепер не Київ, а Вільно. З князівнами окремих руських земель (Вітебської, Полоцької, Смоленської, Київської, Чернігово-Сіверської, Турово-Пінської та ін.) Гедиміновичі укладали династичні шлюби й підписували договори (*«ряди»*), що гарантували недоторканість особи й володінь світської та духовної знаті, участь у виборі й призначенні литовського намісника, як правило, з тієї ж місцевої знаті. Такий союз із руською знаттю, безперечно, посилив опір Литви тискові Тевтонського ордену на півночі.

Але міжнародно-політичне становище Великого князівства Литовського й Руського, як і раніше, ускладнювала *необхідність воювати «на два фронти»*: проти хрестоносців і монголів чи проти хрестоносців і московитів. Тричі Ольгерд «ходив» на Москву (1368, 1371 і 1372 рр.), але без особливого успіху, й зрештою змушений був визнати *«вотчинні» права нащадків Олександра Невського* на Владимирське велике княжіння, тобто розділив із ними Русь. Історія обмежила плани литовського правителя, і грандіозне завдання відродження давньоруської держави в колишніх і навіть ширших кордонах не було вирішене, наткнувшись на спротив північно-східних князівств, які згуртувались навколо нового регіонального центру – Москви. Спроби Ольгерда продовжити на північному сході почату ним справу збирання київської спадщини продемонстрували, що в даному регіоні склалася власна, достатньо жорстка політична структура на взрєць золотоординської й, на відміну від решти руських земель, відсутні реальні перспективи для встановлення влади Гедиміновичів.

Однак загальне становище могло змінитися, позиція окремих удільних князівств зоставалася неоднозначною, зокрема, Новгород і Псков хиталися у виборі між Вільно й Москвою, потенційним союзником Литви залишалася Твер. Тому литовсько-руські князі не змирилися з невдачею, а лише чекали спри-

³⁶ У 1351 р. Ольгерд одружився вдруге – з дочкою великого тверського князя **Олександра Михайловича (1301–1339) – Уляноу (?-1391)**.

ятливіших умов для реалізації стратегічних планів 1358 р. *На два століття Велике князівство Литовське й Руське перетворилося на грізного суперника Москви, якій, щоб вистояти в цій боротьбі, доводилося напружувати всі сили.* Тому, на відміну від правителів Литовської держави, московські князі здійснювали «жорстку» силову політику, вдаючись переважно до репресій, а не пільг і поступок у захоплених ними удільних князівствах та феодальних олігархічних республіках.

**5.3. Укладення
Кревської унії 1385 р.
та її вплив
на регіональну систему
міжнародних відносин**

Спадкоємець померлого в розпал боїв із хрестоносцями в травні 1377 р. Ольгерда – старший син від тверської княжни Ягайло намагався продовжити «антимосковську» політику батька і для цього відважився на союз із Ордою. До такого карколомного кроку його підштовхнула відверта опозиція з боку старших Ольгердовичів, більшість із

яких відмовилися визнати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до угорського короля Лайоша Великого та великого московського й владимирського князя **Дмитра I Івановича** (пізніше відомого як **Донський**) [1359–1389]. Не було миру й у взаєминах між Ягайлом та дядьком-співправителем Кейстутом (конфлікт, зрештою, закінчився підступно організованим у 1382 р. Ягайлом захопленням на переговорах і таємним удушенням родича).

Союзна угода Ягайла з Мамаєм, поява литовських військ поблизу Куликового поля (у той час коли зведені брати Ягайла – Вінгольт-Андрій і Бутав-Дмитро привели свої дружини на допомогу московському князю, а Володимир Ольгердович також приєднався до антиординської коаліції) й відступ у литовські володіння після розгрому ординців аж ніяк не прикрашають біографію майбутнього польського короля й засновника **династії Ягеллонів (1386–1572)**. Можна лише гадати, чому Ягайло не вдарив по руським військам і, свідомо спізнившись на Куликове поле, дав перемогти Дмитру Донському, але, безперечно, торжества Мамаєва не бажали литовські воеводи, що добре пам'ятали походи Ольгерда проти Орди на Сині Води й Дон.

Тріумф Москви на Куликовому полі **8 вересня 1380 р.** примусив Ягайла шукати дружби з Дмитром Донським. Так виник *проект союзу Москви й Вільно* (переговори велися за посередництва матері Ягайла – тверської княжни Уляни), що передбачав прилюдне хрещення литовського князя за православним обрядом і одруження його з однією з доньок Дмитра Донського. Проте звістка про блискавичний похід-реванш Чингізида – хана **Тохтамиша [1380–1395]** і спалення Москви *наприкінці серпня 1382 р.* підштовхнула Ягайла до пошуку інших геополітичних союзів.

Саме в цей час, напередодні коронації Ядвіги в Кракові **18 жовтня 1384 р.**, в середовищі малопольських політиків виникла ідея її одруження з Ягайлом. Після гострої боротьби на сеймі попередній проект династичного шлюбу польської королеви з племінником австрійського герцога – **Вільгель-**

мом (1370–1406) був відкинтий, що знаменувало перемогу прихильників активізації територіальної й культурно-духовної експансії на етнічно рідний Схід. Таким чином, відмова від союзу з династіями Габсбургів і Люксембургів означала істотну зміну геополітичних пріоритетів Польщі.

Тому, на нашу думку, цілковиту рацію мав один із авторів 5-томної *«Історії польської дипломатії»* (1982–1986 рр.) **Зигмунд Новак**, який наголошував, що поряд із потребою протидії Тевтонському ордену, ідея державного об'єднання Литви з Польщею «диктувалася й іншими, не менш важливими мотивами, особливо з боку Литви, – використанням союзу з Польщею для просування на схід в руські землі, а також більш успішної протидії татарським наїздам. *Малопольське панство, яке було мотором укладення унії Польщі з Литвою, вбачало в ній кращі можливості для здійснення експансії на схід, не лише в напрямку Червоної Русі (яку воно твердо вирішило врешті відібрати в Угорщини), але також Волині й Поділля».*

За результатами переговорів **14 серпня 1385 р.** в литовському замку Креве³⁷ було укладено документ, яким визначалися умови литовсько-польського союзу, що дістав у дипломатичній історії найменування **Кревської унії**. Вона передбачала, що після прийняття католицизму (разом зі своїми братами) та шлюбу з Ядвігою Ягайло ставав польським королем, за що обіцяв обернути в латинство всіх *«нехрещених литвинів»* (причому текст не уточнював, що йшлося про язичників етнічної Литви, а не православних християн); видати полякам всіх католиків, що перебували в Литві у полоні; *«на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до Корони Польської»*; сплатити 200 тис. срібних флоринів неустойки колишньому нареченому Ядвіги – Вільгельму, а також допомогти повернути Польщі втрачені нею в минулому землі.

Проте формально це була попередня постанова, тільки **11 січня 1386 р.** польські послы підписали у Волковиську³⁸ на Чорній Русі пергамент, який підтверджував обрання Ягайла та його одруження з Ядвігою. А 15 лютого він у Кракові під іменем Владислава прийняв хрещення за католицьким звичаєм, через три дні обвінчався з Ядвігою та ще через півмісяця був коронований як **«володар і король Королівства Польського»** (pro domino et rege Regni Poloniae), залишивши за собою титули великого князя литовського.

Таким чином, **Кревська унія мала характер персонально-династичного об'єднання двох держав, коли Владислав II (Ягайло) і його нащадки мали синтезувати в одній особі владу короля Польщі й великого князя Литви та Русі.** Але угода була здійснена лише в перших пунктах (навіть Жмудь стала католицькою лише в 1430 р.), Ягайлу так і не вдалося інкорпорувати литовські, білоруські й українські землі до Польської Корони, оскільки в особі його двоюрідного брата – гродненського князя Вітовта владно заявила про

³⁷ Нині – селище Сморгонського району на північному сході Гродненської області Білорусі.

³⁸ Нині – райцентр на південному заході Гродненської області Білорусі.

себе тенденція до збереження політичного суверенітету Великого князівства Литовського й Руського.

Коли ж Вітовту в союзі з Орденем не вдалося спершу захопити Вільно, він, сподіваючись на підтримку Москви, видав свою дочку **Софію (?-1453)** за великого князя владимирського і московського **Василя I Дмитровича [1389–1425]**. Тоді, щоб зберегти литовсько-польський союз проти Тевтонського ордену, Ягайло вирішив пожертвувати своїм контролем над Великим князівством Литовським і Руським. У березні 1392 р. він таємно від польської знаті пообіцяв Вітовту повернути всі володіння його батька, після чого той порвав із Орденем і 4 серпня того ж року в маєтку Остров поблизу Ліди на Гродненщині зустрівся з двоюрідним братом. За **Островською угодою** Ягайло номінально залишився «верховним князем», але реальна влада у Великому князівстві Литовському й Руському з титулом довічного правителя перейшла до Вітовта.

Непересічний політик і воєначальник, Вітовт, прозваний тогочасними літописцями «**Великим**», впродовж свого довгого 38-річного правління зумів перетворити аморфну феодальну федерацію східнослов'янських і балтських земель (на кшталт Русі часів феодальної роздробленості) на міцну й централізовану, як для свого часу, державу. А найвизначніші з-поміж удільних князів-Гедиміновичів були позбавлені своїх автономних володінь на території сучасної України.

Централізаторська внутрішня політика Вітовта Кейстутовича, спрямована на ліквідацію автономії руських околиць, попри її об'єктивно прогресивний характер, істотно порушила непевний паритет. А оскільки головну ставку в своїх починаннях Вітовт робив на підтримку Польщі й Католицької церкви (литовський правитель двічі хрестився за католицьким обрядом – у 1382 і 1386 рр.), це додатково посилювало невдоволення східнослов'янської знаті.

Але хоча у зовнішньополітичних справах Вітовт змушений був зважати на інтереси «Корони Польської», дотримувався він їх не завжди послідовно, переслідуючи передусім власні цілі. Незважаючи на труднощі й ускладнення, що випливали з литовсько-польської унії, Вітовт намагався реалізувати загальнооруську об'єднавчу програму Ольгерда й Кейстута 1358 р. Тому одним із пріоритетних напрямків міжнародної діяльності Вітовта, що повністю співпадав з українськими геополітичними інтересами, було оволодіння чорноморським узбережжям.

Вітовт ініціював союз із ханом Золотої Орди Тохтамишем, підтримавши його в боротьбі проти центральноазійського владика **Тимура (Тамерлана) (1336–1405)**. А поразка Тохтамиша в битві з військами Тимура в 1395 р. і втеча хана до Литви створили сприятливі умови для втручання Вітовта безпосередньо в ординські справи. Тоді він спромігся отримати від колишнього сюзерена Русі ярлик на фактично підвладні Литві українські землі, а оскільки **Північно-Східна Русь залишалася все ще формально підпорядкованою Орді, Вітовт розраховував дістати від Чингізида і ярлик на Велике князівство Московське.**

В 1398 р. Вітовт навіть уклав із Тохтамишем угоду, за якою зобов'язувався допомогти ханові поновити владу в Золотій Орді, а останній, після ретронізації, мав посприяти Вітовтові підкорити всю Північно-Східну Русь.

Однак домовленість стала широко відомою, й невдовзі литовський правитель опинився майже в повній дипломатичній ізоляції; незначну військову й політичну підтримку Вітовт отримав лише від Польщі й Ордену. Відмова литовського князя видати Тохтамиша ханові Заволзької Орди – **Тимур-Кутлуку [1396–1399]** і його могутньому опікуну – командувачеві військ Золотої Орди емірові **Едигею (1352–1419)** прискорила силову розв'язку конфлікту.

Коли 5 серпня 1399 р. армія Вітовта й загоны Тимур-Кутлука зішлись на берегах Ворскли, останній, очікуючи на прибуття військ Едигея, вступив у переговори з литовським правителем, але той зажадав щонайменше визнання його верховної влади над Ордою й сплати щорічної данини. Однак через тиждень об'єднані литовсько-українські сили зазнали нищівної поразки від ординських військ, Вітовту ледве вдалося врятуватися «в малій дружині... коней перемінюючи». На думку відомого польського історика **Людвика Колянковського (1882–1956)**, «в потоках крові потонули мрії Ягайла та Вітовта про об'єднання в межах Литовської держави всієї Русі, всієї Східної Європи».

Поразка на Ворсклі змусила Вітовта терміново відмовитися від честолюбних планів продовжувача державницької традиції княжої Русі й шукати тісної співпраці з Владиславом-Ягайлом. Після попередніх переговорів між ними нова угода була оформлена низкою актів про зобов'язання Олександра (православне хресне ім'я Вітовта) бути вірним королем й Короні Польській та повернути після його смерті Велике князівство Литовське Владилаву II (акт від 18 січня 1401 р., Вільно). Передбачалося й надання необхідної воєнної допомоги коронною радою Польщі Литовській державі (акт від 11 березня 1401 р., Радам) та ін.

Таким чином, формально **Віленсько-Радомська унія 1401 р.** не означала інкорпорацію Великого князівства Литовського й Руського до Польської держави, проте посилила його васальну залежність від Кракова. **Задекларована черговою унією необхідність здійснення спільного курсу в зовнішній політиці та військових операціях проти Ордену створювала передумови для повного підпорядкування Великого князівства Литовського й Руського Польській державі.**

І все ж Вітовт зумів повернути собі втрачені позиції в Північному Причорномор'ї: дипломатичним шляхом йому вдалося розсварити кримськотатарських ханів і поробити їх своїми васалами, була побудована система замків – *Караул над середнім Дністром, Білгород і Чорногород* – на Дністровському лимані, *Коцюбієво* – біля сучасної Одеси, *Івангород* – на Нижньому Дніпрі. Коцюбієво стало значним чорноморським портом, через який ішли транспорти збіжжя до Візантії. Навіть правителі Заволзької Орди і Криму шукали дружби в могутнього литовського князя, деякі з них коронувалися на ханство в Литві.

Після блискучої перемоги об'єданого війська Польського Королівства і Великого князівства Литовського й Руського біля *Грюнвальда 15 липня 1410 р.*

і повернення Литві Жмуді Вітовт ще раз (і, як виявилось, востаннє) спробував добитися гегемонії своєї держави у Центрально-Східній Європі. Польський король тоді на знак вдячності своїм литовським і руським союзникам навіть видав спеціальний **привілей**, яким підтверджував єдність трьох народів і їхню вірність між собою. *«Ми уставуємо і повторно стверджуємо базові й укріплені пакти з'єднання народу Руського з народом Польським і Литовським, і бути їм, яко рівний з рівним і вольний з вольним вічно і непреложно (виділення наше. – Авт.), і права свої руські тримати без перешкоди, яко вони слухні єсть і за тим прийняті в Княжестві нашім Литовським заодно з письмом Руським альбо Слов'янським, і по них всі суди мати і справи одержувати і добрими своїми дідичними і набутими обладати... правами. Теж і лицарству Руському з лицарством Польським і Литовським єдність держати, яко рівний з рівним, на кожних справах і урядах, без жодної упреки і зневаги».*

Згідно з укладеною **2 жовтня 1413 р.** на литовсько-польському сеймі в замку Городля на Західному Бугові (нині – Польща) черговій – третій унії, за Великим князівством Литовським визнавалася автономія й після смерті Вітовта (щоправда, під сюзеренітетом польського короля), а вибір правителя обох держав мав здійснюватися за спільною згодою й ухвалою прелатів, магнатів і шляхти. Проте водночас у спеціальних статтях *Городельської унії* наголошувалося, що *«згідно зі звичаєм Польського Королівства, котрий здавна утримується»*, займати вищі урядові посади й бути допущеними до великокнязівської Ради та користуватися усіма наданими правами й привілеями можуть лише пани й бояри – католики за віросповіданням, а також ті, хто отримав герби польської шляхти, а не *«відщепенці чи невірні»*, тобто представники православної та мусульманського населення.

Таким чином, закріплюючи за литовською католицькою знаттю панівне становище у великому князівстві, унія водночас загрожувала йому розбратом на конфесійному ґрунті й повним розривом державної співпраці католицької знаті з чисельною переважаючою православною частиною населення, у середовищі якого дедалі більше посилювалися тенденції до політичного сепаратизму.

Однак до останніх днів свого життя Вітовт дотримувався, як і його предки, віротерпимості, підтримуючи конструктивні взаємини з Руською православною церквою. Та й Москва, де правив зять Вітовта – великий князь Василій I Дмитрійович, визнавала провідну роль Вільнюса в справах «всєя Русі». Помираючи (1425 р.), великий князь московський доручив малолітнього сина – **Василія II (1415–1462)** опіці Вітовта. У 1426 р. великий князь литовський здійснив демонстраційний похід на Псков і взяв із нього викуп, а наступного року вирушив у тріумфальну подорож східними околицями своєї дійсно великої держави: назустріч Вітовту виходили Рюриковичі – князі Рязані, Переяславля, Пронська, Воротинська, Одоєва й *«били йому чолом»*, вручаючи багаті дари. А в 1428 р. Вітовт сягнув Новгорода і взяв з нього величезний викуп у розмірі 11 тис. рублів (тогочасний новгородський рубль дорівнював срібній гривні вагою 204 г).

Здійснюваний Вітовтом політико-дипломатичний курс об'єктивно підводив Велике князівство Литовське й Руське до державного незалежнення від Королівства Польського, що мала юридично оформити коронація литовського правителя. Вперше Вітовт був проголошений литовсько-руською знаттю королем Литви ще у 1398 р., під час переговорів з Орденем, але поразка від монгольських військ на Ворсклі наступного року, по суті, скасувала коронацію. Друга спроба була пов'язана зі з'їздом європейських монархів у Луцьку в січні–березні 1429 р. за участі короля Угорщини, Німеччини й Чехії – Сигізмунда I Люксембурга, польського короля Владислава II, короля Данії, Норвегії й Швеції Еріка Померанського (1382–1459) і великого московського князя Василя II, що мали обговорити заходи протидії османській агресії.

Тоді Сигізмунд Люксембург запропонував Вітовту королівську корону, але великий князь спершу відмовився від заманливої пропозиції, небезпідставно вбачаючи в ній спробу розірвати литовсько-польський союз. Коли ж Вітовт дізнався, що польські магнати в Луцьку виступили проти планів проголошення його королем і підкреслювали залежність Литви від Польської Корони, обурений великий князь прийняв коронаційну пропозицію. Церемонія була призначена на 8 вересня 1430 р., на неї прибули Владислав-Ягайло, Сигізмунд Люксембург, магістри Тевтонського й Лівонського орденів, Василь II, тверський і рязанський великі князі, послы Новгороду, Пскова, Візантії, Волощини й Орди.

Але папські представники, що мали доставити королівську корону, були затримані в Польщі. Водночас з'ясувалися потаємні плани Сигізмунда щодо створення антипольської ліги за участі Литви, Угорщини, Тевтонського ордену і Священної Римської імперії. Церемонія коронації була зірвана, хоча відвертому конфліктові між Литвою й Польщею вдалося запобігти завдяки терміновому приїзду Владислава-Ягайла до Вільно. Однак 27 жовтня 1430 р. Вітовт помер «у великій честі та славі».

5.4. Литовсько-московські війни й формування теорій «Москва – третій Рим» та «Москва – другий Київ»

Після смерті Вітовта й громадянської війни 1432–1440 рр. Велике князівство Литовське і Руське остаточно втратило попередній наступальний порив: спадкоємці Вітовта відмовилися від загальноруської програми, зосередивши свої зусилля на збереженні цілісності держави. Перехід Гедиміновичів від наступу до оборони збігся

у часі з успіхами об'єднавчої політики Москви за правління в ній правнука Вітовта – великого князя **Івана III Васильовича [1462–1505]**.

До останньої чверті XV ст. обидва претенденти на збирання «київської спадщини» – Вільно й Москва зберігали *силовий паритет* на підставі територіального status-quo, що склалося за життя Вітовта. За ним, литовсько-руській державі на сході належала Смоленська земля, а великі Рязанське й Тверське князівства формували своєрідну *нейтральну буферну смугу*, що з

політико-дипломатичного погляду тяжіла до Вільнюса. На цій же нейтральній смузі лежав ряд дрібних *Верховських князівств* північної Чернігово-Сіверщини (Воротинське, Козельське, Мезецьке, Одоевське, Трубецьке та ін.), якими володіли князівські роди з чернігівської династії Ольговичів, визнаючи себе то васалами Москви, то Вільнюса з правом переходу на службу «кому похотя» разом з «отчинами», тобто територіями своїх князівств.

Але енергійному й по-візантійськи хитрому Івану III вдалося досить швидко ліквідувати формальні рештки васальної залежності від Орди й перетворити Московське князівство на могутню євразійську державу з виразно експансіоністським курсом. Спершу в 1471–1478 рр. було завойовано Новгородську республіку, в 1485 р. – анексовано Велике князівство Тверське, в 1489 р. – В'ятську землю, в результаті чого під владою Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель. До того ж у Східній Європі відбулася істотна політико-дипломатична переорієнтація, що полягала в оформленні **московсько-кримського союзу**, спрямованого проти Польщі, Литви і Великої Орди, яка претендувала на роль головного правонаступника Золотої Орди.

З огляду на те, що головним зовнішньополітичним завданням створеної Хаджі Гераєм (бл. 1397–1466) в 1441 р. кримськотатарської держави було забезпечення її міжнародної правосуб'єктності шляхом опанування «**золотоординською спадщиною**», що закріпило б за Гераями статус і титул ханів у очах підданих та сусідів, спершу основним союзником Кримського улусу виступало Велике князівство Московське, що, в свою чергу, прагнуло остаточно позбавитися залежності від Орди і спрямувати войовничу енергію Гераїв проти Литви.

Вже син Хаджі Герая – хан Менглі I Герай [1466, 1469–1475, 1478–1515] запропонував рівний союз («*братерство*») Івану III проти ординського правителя Ахмата [1465–1481], однак тоді великий московський князь не ризикнув відкрито виступити проти Великої Орди. І все ж у 1478–1480 рр. між Кримом і Москвою відбувся подвійний обмін посольствами, який увінчався укладенням військово-політичного союзу проти Великої Орди й Литви. Іван III навіть заповідливо називав у дипломатичному листуванні кримського правителя «*царем*», що було рівнозначно звертанням до монгольського великого хана.

Завдяки цій угоді Івану III і Менглі I Гераю вдалося розіграти блискучу операцію, яка увінчалася катастрофічною поразкою хана Великої Орди Ахмата після безрезультатного «*стояння на Узрі*» восени 1480 р. А після взяття у 1502 р. кримськими військами Сарая, що традиційно вважається кінцем існування Золотої (Великої) Орди як держави, Менглі I Герай оголосив Кримський улус ханатом, а рід нащадків Хаджі Герая – новою династією. Оскільки після перемоги над Ахматом Іван III утратив інтерес до ординських справ, кримсько-московський союз обернувся проти підвладних Литві українських земель: **1 вересня 1482 р.** кримські війська, на прохання московського посла, спустошили Київщину й сплюндрували Київ.

Воевода Іван Ходкевич (бл. 1420–1485) надто пізно отримав звістку про наближення ворога й не зумів належним чином організувати оборону міста,

потрапивши в татарський полон разом із родиною. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті портир і дискос із пограбованого собору Святої Софії. Кримськотатарські напади на українські землі, що мали економічну природу (работоргівля), стали постійною складовою життя ханату, яка виявилася сильнішою від його політичних альянсів.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського Івана III відбилися на його титулатурі: від *сер. 1480-х рр.* він почав називати себе «**государем і великим князем всея Русі**». Це не лише підсумовувало об'єднавчу діяльність Івана III, а й містило в собі виразні претензії на зверхність над усією «київською спадщиною», більшість якої все ще перебувала в складі Литовської та Польської держав. Й у Вільно, й у Кракові цілком усвідомлювали дійсний підтекст нового титулування московського правителя, що засвідчило литовсько-московське дипломатичне листування.

Тоді ж під тиском московських військ на службу до Івана III перейшли «**верховські князі**» Воротинські, Одоевські та Бельовські зі своїми володіннями у верхній течії Оки. А розчленування верховної влади (великим князем литовським 20 липня 1492 р. став онук Ягайла – **Олександр Казимирович (1461–1506)**, а польським королем – його старший брат **Ян Ольбрахт (1459–1501)**), після чого обидві держави знову існували окремо) послабило позиції Литви й дало можливість Івану III активізувати воєнні дії в регіоні.

Олександр Казимирович, не маючи належного дипломатичного й політичного досвіду, намагався уникнути відкритої конфронтації з могутнім східним сусідом. Литовські послы, що прибули до Москви в *листопаді 1492 р.*, не торкалися питання про долю верховських князів, запропонувавши, натомість, видати за Олександра єдину дочку Івана III – **Олену (1476–1513)**. Однак Іван III наполягав на необхідності першочергового вирішення спірних територіальних питань. Саме тоді в переговорах між Олександром Казимировичем і московськими послами Іван III уперше в практиці двосторонніх взаємин був названий «**государем всея Русі**» (*січень 1493 р.*), що, зрозуміло, викликало у Вільнюсі рішучий протест: «*Наперед того батько його, та й він до батька государя нашого так не говорив, ні предки їхні до предків государя нашого так не зверталися*».

Роз'яснення з Москви надійшли лише за півроку: «*Государ наш у своєму листі до вашого государя... нового нічого не вставив: чим його Бог подарував, з діда-прадіда, від початку є вродженням государем усієї Русі*». Відверто ж ці загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиріччям пізніше, коли Олександр I (він на той час став і польським королем) та його ще одному братові – чеському і угорському королю **Уласло II Ягелончику (1456–1516)** було прямо заявлено, що вся Руська земля є «*отчиною*» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «що, – за словами Івана III, – нині за нами». Причому великий князь московський, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими Рюриковичами, не приховував власних намірів: «*Своєї отчини все діставати*».

В лютому 1494 р., прагнучи припинити прикордонний конфлікт із Великим князівством Московським, Олександр Казимирович пішов на укладення «вічного докончання» з Іваном III, згідно з яким за Москвою залишилися території Верховських князівств, але в подальшому обидві сторони мали відмовитись від прийняття служилих князів із їхніми землями. Литовсько-московське зближення було скріплено 15 лютого 1495 р. шлюбом Олександра Казимировича з Оленою Іванівною. Великий князь литовський, на настійну вимогу Івана III, підтвердив спеціальною грамотою обіцянку «не нудити» дружину до католицтва, дозволивши «держати свій грецький закон» (тобто сповідувати православ'я).

Але одруження з московською княжною не лише не усунуло напруженості у міждержавних відносинах, а й зав'язало новий вузол суперечностей між Москвою та Вільно. «Литовці сподівалися, – зазначив у своїх *«Записках про московитські справи»* посол Священної Римської імперії **Зигмунд Герберштейн (1486–1566)**, – що цей шлюб покладе кінець ворожнечі (між государями. – Авт.). Однак сталося так, що ворожнеча від цього ще більше посилилася». На підставі таємного листа від московського розвідника *Федора Шостакова*, який надійшов із Литви у травні 1499 р., Іван III звинуватив зятя в тому, ніби він, усупереч передшлюбним обіцянкам, наполягає на переході Олени в католицтво.

Після перемоги московського війська над 8-тис. загоном литовсько-руського боярства на р. Ведроші 14 липня 1500 р., коли в полон навіть потрапив гетьман Великого князівства Литовського – князь **Костянтин Іванович Острозький (1460–1530)**, що був прямим нащадком австрійського екс-герцога Романа Даниловича, Сіверщина тоді фактично була анексована Російською державою. Очевидно, що успіхи Москви на полі бою значною мірою зумовила сприятлива зовнішньополітична ситуація, передусім ефективний дипломатичний союз із Кримським ханатом. Лише упродовж 1500 р. старший син Менглі I Герая і майбутній хан – **Мехмед I Герай (1465–1523)** здійснив два спустошливі напади на територію Литовської держави. У походах московських військ узяли участь і казанські царевичі, зокрема, за допомоги ставленика Івана III – **Мухаммеда Еміна [1487–1518]** в серпні 1500 р. був здобутий Путивль.

Лише напр. 1502 р. окреслився певний баланс сил на московсько-литовському театрі воєнних дій: всі сторони відчували гостру потребу в перепочинку, й на пропозицію Олександра Казимировича було сформоване посольство, яке в березні 1503 р. прибуло до Москви. Та коли литовська сторона почала вимагати повернення захоплених Москвою земель, Іван III лукаво удавав щире здивування: «Заради чого великому князю Олександру тієї своєї отчини відступатись?». Коли ж переговори остаточно зайшли у глухий кут, литовська делегація запропонувала укласти 6-річне перемир'я на умовах збереження status-quo. За ним до Великого князівства Московського перейшли, фактично, всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків.

Московсько-литовські переговори *«про вічний мир і про угоду»* поновились у лютому 1504 р., але й цього разу жодна зі сторін не виявила схильності до компромісу. Олександр Казимирович наполягав на тому, щоб Іван III *«ті гради, і волості, й землі, й води, отчину нашу, котрі ж у нас без усякої причини забрав, негайно нам повернув»*. Іван III був не менш категоричним при обстоюванні своїх «отчинних» прав: *«Кожному отчина своя мила і кожному свого жаль. Адже ж відомо зятю нашому, Олександру королю і великому князю, що Руська земля вся... наша отчина; і нам і нині своєї отчини жаль; а їх отчина – Лядська земля та Литовська»*.

Тому вже в 1507 р. спалахнула чергова литовсько-московська війна, на її перебіг вплинули як сприятливі для Московії зовнішні обставини (Литва не отримала допомоги від лицарської Лівонії), так і ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Литовській державі, де спалахнуло сепаратистське повстання під проводом далекого нащадка Мамає – князя Михайла Глинського (бл. 1470–1534). У вересні 1508 р., коли після низки поразок він із братами й прибічниками був змушений емігрувати до Москви, до великого князя московського Василя III [1505–1533] прибуло литовське посольство з пропозиціями щодо укладення миру. Переговори тривали недовго: наступного місяця був юридично оформлений перехід Сіверщини до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого Литві). Однак литовські правлячі кола не втрачали надії домогтися того, щоб *«той край... до рук господарських прийшов і так був захований, як був за славної пам'яті короля його милости Казимира»*.

Незабаром розпочалася нова литовсько-московська війна 1512–1522 рр., під час якої неодноразово відзначився князь Костянтин Острозький, що після втечі з московського полону повернув собі гетьманський уряд і залишався на цій посаді до самої смерті. Особливої слави зажив гетьман після перемоги над чисельно переважаючим московським військом під Оршею 8 вересня 1514 р., яка зробила його національним героєм. Хоча литовцям не вдалося відвоювати захоплений у липні того року Васиєм III [1505–1533] Смоленськ, місто залишилося єдиним територіальним здобутком Москви.

Не дивно, що оповідь *Волинського короткого літопису* про перемогу Костянтина Острозького під Оршею є справжнім гімном *«славному і великому гетьману»*, що його *«справою й наукою витязі литовські уподобилися своєю мужністю хоробрим македонянам»*. Порівнявши князя з героями античної й біблійної історії, літописець бажає йому *«здоров'я й частя вперед найкраще; як нині побив силу велику московську, аби так побивав сильну рать татарську»*. Слова ці написані не латиною й не польською мовою: вони належать «русину», який вбачав у Великому князівстві Литовському і Руському свою державу, а у Великому князівстві Московському – супротивника, такого ж небезпечного, як і хижі кримські мурзи.

Обстоюючи свої права на «руські» землі, в Кремлі переглянули генеалогію Гедиміновичів, причому автором «нового погляду» на історію Східної Європи традиційно вважають *Спиридона-Саву*, званого «за резвость его» Сатаною –

тверича за походженням, колишнього київського митрополита в 1475–1481 рр. Не прийнятий Казимиром Олександровичем і ув'язнений, він згодом опинився в Москві, де був засланий до Ферапонтового монастиря (зараз – с. Ферапонтово Кирилівського району Вологодської області). Коли Спиридону-Саві виповнився вже 91 рік, він написав послання до невідомої особи, знане в сучасному російському літературознавстві як *«Послання про Мономахів вінець»*, складовою частиною якого й був родовід (разом із легендарною генеалогією) великих московських князів. Там стверджувалося, що предок вільненських правителів Гедимін був нібито лише «рабом» Вітеня – дрібного смоленського князя з роду онука Володимира Мономаха – **Ростислава Мстиславича [1159–1167]**, який, утікши з татарського полону, оселився в Жмуді у «якогось бортника» й побрався з його дочкою.

Коли ж «Вітенця» вбило громом, з його вдовою взяв шлюб Гедимін – це й дало початок правлячому роду литовських князів. Їхнє піднесення пояснювалося *«великих князей руських незгодю»* й *«міжусобними бранями»*, що дозволило Гедиміну, відрядженому тверським великим князем **Олександром Михайловичем [1325–1327, 1337–1339]** збирати данину «об сю сторону Німана», збагатитись і стати володарем Литви (протверська тенденція родо-воду є зрозумілою з огляду на походження його автора; у московській традиції XVI ст. Олександра Тверського заступив великий князь московський **Юрій Данилович [1303–1325]**, одружений із сестрою золотоординського хана Узбека – **Кончакою-Агафією**).

Водночас наголошувалося, що *великі московські князі походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок Володимир Мономах отримав царські регалії від візантійського імператора Константина IX Мономаха нібито внаслідок організованого Володимиром Всеволодовичем успішного походу на Фракію*. Просячи миру, Константин IX Мономах (який насправді помер у січні 1055 р., тобто коли Володимир Всеволодовичу ще не сповнилося й два роки), мовляв, передав йому через послів – ефеського митрополита Неофіта і єпископів – свій *«вінець царський... на блюді золотому»*. Увінчаний Неофітом царським вінцем, великий князь київський начебто набув права зватися *«боговінчаний цар... І з того часу князь великий Володимир Всеволодич нарекся Мономах і цар Великої Росії. І з того часу тим вінцем царським, що його прислав великий цар грецький Константин Мономах, вінчаються всі великі князі володимирські, коли стають на велике княжіння руське»*.

Насправді ж Володимир Всеволодович, як зазначалося вище, звався Мономахом за матір'ю – «царицею грекинею» Анастасією, що була дочкою Константина IX Мономаха від першого шлюбу; візантійський правитель і гадки не мав про передачу онукові своїх імператорських інсигній, які в Москві набули вигляду *«барм Мономахових і шапки»*. Першим же ними був увінчаний онук Івана III – Дмитрій Іванович під час його коронації як співправителя діда 4 лютого 1498 р. (невдовзі помер малолітнім у 1502 р.). Взагалі ж ця *«шапка золотая»* східного (найімовірніше, центральноазійського) походження, що

була подарована московським князям золотоординським ханом Узбеком; лише з коронації 7 травня 1724 р. дружини Петра I – Катерини I значення коронаційного вінця перейшло до імператорської корони.

«Послання про Мономахів вінець» було покладено в основу офіційного «Сказання про князів Володимирських», яке, своєю чергою, стало наріжним каменем *державної ідеології самодержавства у Московській Русі*. Наявні в ньому «історичні аргументи» охоче використовувалися російськими дипломатами, які обстоювали царський статус свого володаря, офіційно прийнятий Іваном IV у 1547 р.

У відповідь на імперські претензії московських володарів з Кракова й Вільно лунали заяви, що, позаяк Київ належить Литві, «нікому б тим іменем і титулом царства київського не було пристойно писатися – одно Його Королівської Милості, а не великому князю московському» (1548); знаходилося місце й для кепкувань над вигаданою генеалогією правителів Москви.

Після взяття 29 травня 1453 р. Константинополя османським військом, що розглядалось православними ортодоксами як Божа кара за укладення візантійським імператором Іоанном VIII [1425–1448] Флорентійської унії 1439 р. з Апостольським престолом, Москва намагалася перебрати на себе й *духовне лідерство в православному світі*. Спробою такого переосмислення став «Виклад пасхалії» московського митрополита Зосими Бородатого [1490–1495], в якому він подав власну, несподівану й сміливу, трактовку відомої євангельської фрази: «*I стануть перші останніми, а останні першими*». На його думку, «першими» були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять «останні» – московити. Одружений у листопаді 1472 р. з племінницею останнього візантійського імператора **Константина XI Палеолога [1449–1453] – Зоєю (Софією)**, Іван III є «*новим царем Константином*» (тут мається на увазі римський імператор Константин I Великий. – Авт.), а Москва – «*новим градом Константина*», тобто другим Константинополем.

З часом ця ідея модифікувалась у теорію «Москви – третього Рима», яку на поч. 1520-х рр. сформулював старець псковського Спасо-Єлеазарова монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звіздарів» він висунув твердження, що ні «перший Рим», який загинув у 476 р., дозволивши ересі вкорінитися у ранньохристиянській церкві, ні «другий» – Константинополь, що уклав унію з «безбожними латинянами» й був вражений католицькою «ерессю», не здатні виконувати цю функцію; вона є довічною прерогативою «третього Риму» – Москви, відповідальної за долю християнства у вселенському масштабі. «*Адже два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути*».

Очевидно, що ідеї стосовно Москви як «нового града Константина» й «третього Рима», продуковані на зламі XV–XVI ст., мали бути узгоджені з традиційними уявленнями про Київ – осередок православ'я. Відтак сформувалася й концепція «*Москва – другий Київ*», саме під її впливом був, зокрема, автор «*Історії про Казанське царство*» з його запальним вигуком: «*Засяяв нині стольний і преславний град Москва, яко другий Київ... і третій новий великий Рим, що засяяв у останні роки, як велике сонце у великій нашій Руській землі*».

Зрозуміло, що ця компромісна теорія не скасовувала необхідності включення Києва до складу Великого князівства Московського.

Київські святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала «переконати» литовсько-польську сторону в законності царського титулу великих московських князів. Головне ж, Київ був центром Русі – «отчини» московських государів. Тож сучасники мали рацію, констатуючи, що після вінчання на царство в 1547 р. Іван IV Грозний прагнув захопити Київ як «колишню столицю Русі» й неодноразово нагадував, що при його предках «і Вільна була, і Подільська земля, і Галицька земля, і Волинська земля вся за Києвом».

**5.5. Дипломатичне
забезпечення
Люблінської унії
1569 р. й створення
Речі Посполитої**

Династичним претензіям московських володарів литовська сторона намагалася протиставити **право завоювання** (*jus occupacionis*), що визнавалося як історико-юридичний аргумент. Не випадково в білорусько-литовських літописах 1-ї пол. XVI ст. з'явився квазіісторичний переказ про завоювання Київщини та інших південноруських земель

Гедиміном. Водночас у них наголошувалося, що з приходом литовців на Русь, завдяки їхній воєнній звитязі, було припинено сплату данини татарам. Мотив захисту литовськими князями південноруських земель від «скіфів» фігурує і в матеріалах **Люблінського сейму 10 січня – 12 серпня 1569 р.**, на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля) й Київщину.

Злука Польщі та Великого князівства Литовського в «**єдину спільну Річ Посполиту**», здійснена тоді, увінчала собою унійні змагання, започатковані в Крево ще в 1385 р. З того часу було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь «*шкір і печаток* (скріплених печатками пергаментних документів. – Авт.), *усе-таки не мали унії*», – точніше, на сер. XVI ст. вона залишалася **персональною**. Така ситуація не влаштовувала польську шляхту, яку вабили безкраї обшири українських земель, що здавались їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку.

Річ у тім, що наплив колоніального американського золота й срібла після «відкриття» **Христофором Колумбом (1451–1506)** Нового світу спричинив небачену для Західної Європи 1000–1400 % інфляцію лише протягом XVI ст., що, в свою чергу, наймовірно збільшило попит на сільськогосподарську продукцію зі Східної Європи. Остання обставина зумовила так зване **друге видання кріпосного права** на територіях на схід від Ельби, у тому числі в Польському Королівстві, звідки на захід експортувалися товари, вилучені у безпосереднього виробника-селянина в формі «*панщини*».

Наддніпряньська Україна ідеально відповідала тогочасному шляхетському уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря. Образ незорої,

напрочуд родючої рівнини, що спливає молоком і медом, де риба з'являється «з Божої роси», пшениця родить сама по собі без засіву, а трава на пасовиськах росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом, міцно вкорінився у свідомості польського читача-шляхтича.

Хоча литовські магнати ревно обстоювали свою державну самостійність, ситуація корінним чином змінилася у зв'язку з початком так званої **Лівонської війни 1558–1583 рр.**, що спершу тривала між Москвою й Лівонським орде-ном. Але після переходу орденських земель і володінь ризького архієпископа у 1559 р. під протекторат польського короля й великого князя литовського **Сигізмунда II Августа [1548–1572]** сформувалася антимосковська коаліція за участі Литви, Польщі та Швеції. Попри низку поразок армій Івана IV, війна виснажила матеріальні ресурси Великого князівства Литовського. Московські війська утримували взятий у 1563 р. Полоцьк, що відкривав шлях до Вільно й Риги.

Подальше продовження Лівонської війни з важко прогнозованим результа-том загрожувало, принаймні, частковим утвердженням Московського царства на берегах Балтики, після чого російський сільськогосподарський експорт до Західної Європи склав би серйозну конкуренцію польському та волинському. Тому не лише польська, а й литовська католицька шляхта почала вбачати вихід зі скрутного становища в дійсній унії з Польщею. До того ж литовське посольство, що прибуло в червні 1566 р. до Москви з пропозицією здійснити поділ Лівонії між двома державами, виявилось безуспішним.

А суб'єктивним чинником, який актуалізував справу укладення нової унії, була відсутність нащадків чоловічої статі у Сигізмунда II Августа, що в перспективі, зі смертю останнього Ягеллона, спричинило б остаточний розрив литовсько-польської династичної унії. Але магнати – представники Великого князівства Литовського, яких відлякувала перспектива втрати свого політичного всевладдя, виступали проти. Їхній настрій виразно засвідчила поведінка литовської депутації, що після місячних переговорів із поляками в ніч на 1 березня 1569 р. потайки залишила Люблін.

Але цей вчинок не спантеличив польську сторону, яка вжила рішучих заходів, реалізуючи свою програму-мінімум – приєднання Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля «повернення» цих земель Польщі, заочного, за відсутності литовців, вирішення питання про унію, а за необхідності – вжиття проти «сепаратистів» силових заходів. Загарбання згаданих регіонів було здійснено у формі **«реституції»** (лат. – «відновлення») давньої власності Польської Корони. Уявлення про **підвладність Польщі Південної Русі** були успадковані суспільною думкою від ранньої польської історіографії, зокрема згаданий вище Галл Анонім – найдавніший краківський історик у своїй хроніці латинською мовою створив, за висловом М. Грушевського, *«улюблений образ польської історії – Болеслава, що січе мечем кїївські Золоті ворота»*.

Насправді краківський історик приписав Болеславу I Хороброму вчинок його правнука – Болеслава II Сміливого, що, увійшовши в травні 1069 р. разом зі своїм родичем – великим князем Ізяславом Ярославичем до Києва, за

твердженням Галла, *«залишив на Золотих воротах пам'ятний знак від удару свого меча»*. Крім символу воєнного тріумфу, історики вбачають у цьому жесті символіку межових зарубок епохи воєнної демократії. Руські ж літописи нічого не знають про згаданий вчинок Болеслава II.

У будь-якому випадку інкорпорація до Польського Королівства Брацлавщини, як і Підляшшя та Волині (королівською грамотою від 5 березня 1569 р.), не викликала протесту з боку місцевої шляхти. Реституційними привілеями їй було гарантовано збереження всіх маєтностей і майнових привілеїв, зрівняння в правах із коронною шляхтою, звільнення від державних податків. Згідно з королівським універсалом, представники цих земель мали прибути до Любліна й, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму. Та оскільки вони не поспішали цього робити, було вжито загрози щодо конфіскації їхніх маєтностей – чим і залагоджено справу.

Цікаво, що на подальших сеймових засіданнях саме волиняни енергійно підтримали ідею приєднання Київської землі до Польщі – певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків зі своїми сусідами. Виникла ціла теорія, згідно з якою вся Русь підлягала польським королям – внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання чи успадкування. Поляки покликалися на *«найдавніші літописи, в яких ідеться про те, що це місто (Київ. – Авт.) було тричі здобуто польськими королями»*.

Такі твердження виразно перегукувались із загальнооруськими претензіями московських володарів, що й далі простягали руки до українських земель (передусім до Києва), – на чому наголошували польські політики, обстоюючи необхідність їхньої інкорпорації до корони. На засіданнях сейму прямо йшлося про те, що *«московський цар наполегливо прагне оволодіти Києвом як колишньою столицею Русі»*. Скептиків переконували, що Київ є «воротами» до Волині й Поділля, і *«якщо він перебуватиме в руках литовців, марно й сподіватися, що вони зможуть його захистити»*.

Київщину було «возз'єднано» з Польщею на початку червня, тож коли на сейм повернулася литовська депутація, всі українські землі вже опинилися поза межами Великого князівства Литовського. В такому «урізаному» вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польською. Згідно з актом від **1 липня 1569 р.**, вони злилися воедино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, що коронувався в Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас позбувшись і будь-якого політичного значення, хоча й не припинила автономного державного існування (ознакою цього були окремі адміністративна, судова та фінансова системи, армія, законодавство, уряди).

Вимоги, висунуті православною шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, «руської мови» в офіційному діловодстві), а їхня фіксація в королівських привілеях Волині, Брацлавщини й Київщини вичерпала політичний потенціал тогочасної української еліти. Всі місцеві уряди в зазначених землях, почесні титули й посади могли надаватися лише їхнім мешканцям, незалежно від

віросповідання. Таким чином, Люблінська унія 1569 р., фактично, не порушувала принципів **культурно-адміністративної автономії** Волині, Київщини й Брацлавщини в складі нової держави – польсько-литовської Речі Посполитої.

На той час офіційне Вільно практично не мало вже можливостей для маневрування, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та самодержавною Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним ладом, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю й самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності на зламі XVI – XVII ст. призвели до глибокої кризи Речі Посполитої. Саме тоді Україна-Русь і стала, за влучним формулюванням відомого вітчизняного історика-медієвіста Наталі Яковенко, «третім зайвим» у «Речі Посполитій двох народів».

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте міжнародне становище Королівства Русі в другій чверті XIV ст.
2. З'ясуйте міжнародно-політичне підґрунтя угорсько-польсько-литовської боротьби за «галицьку спадщину».
3. Які обставини полегшили перехід Київщини, Волині й Поділля під владу Великого князівства Литовського?
4. Чому зазнала невдачі політика Ольгерда щодо об'єднання у складі Литовської держави всіх руських земель?
5. З'ясуйте дипломатичні обставини підготовки й укладення Кревської унії 1385 р.
6. Що було в основі московсько-кримського військово-політичного союзу останньої чверті XV ст.?
7. З'ясуйте міжнародно-політичну складову державних ідеологій Великого князівства Московського і Великого князівства Литовського.
8. Розкрийте міжнародно-політичні обставини підготовки й укладення Люблінської унії 1569 р.

РОЗДІЛ 6

Дипломатична історія України за Козацької доби

6.1. Перетворення Війська Запорозького на впливовий військово-політичний чинник міжнародних відносин

Дотримуючись принципу історико-цивілізаційної об'єктивності, маємо визнати той факт, що саме політична культура Речі Посполитої уможливила «**перше українське Відродження**», яке й підготувало ідейний ґрунт для **Національної революції 1648–1676 рр.** А за визначенням відомого українського історика, громадсько-політичного й

державного діяча, нащадка славетного старшинсько-козацького роду **Дмитра Дорошенка (1882–1951)**, справжньою школою дипломатії для Запорозької Січі стала її **молдовська політика**.

Адже Молдова посідала важливе місце у відносинах Речі Посполитої з Османською імперією, виступаючи своєрідним політичним буфером між ними. Незважаючи на те, що князівство опинилося у васальній залежності від Стамбула, який ставив своїх прибічників із числа лояльних бояр на трон, польсько-литовські магнати і далі втручалися в регіональні справи, намагаючись замінити османських ставлеників своїми.

На поч. 1560-х рр. у Молдові склалася гостра дипломатична ситуація внаслідок династичних інтриг: корінне населення князівства – **румуни** (волохи за білорусько-литовськими літописами), не бажаючи затвердження господарем твердого на руку боярина **Стефана Томші** (майбутнього господаря **Стефана VI [1563–1564]**), відправили посольство до засновника Запорозької Січі – **Гедиміновича** (з гілки **Корибутовичів**) **Дмитра Вишневецького** (бл. 1516–1563) з пропозицією стати правителем. Князь погодився і влітку 1563 р. на чолі 4-х тис. козаків вирушив у Молдову.

Його авангард з'явився саме в той час, коли Томша взяв у облогу чинного господаря **Геракліда [1561–1563]** в Сучавському палаці. Боярин погодився визнати **Д. Вишневецького** правителем і особисто вирушив зустрічати уславленого козацького ватажка, але зрадив його й видав на розправу до Стамбула. 15 жовтня 1563 р. французький посол у Стамбулі повідомив свій уряд: «Сьогодні або завтра вранці привезуть сюди Дмитрашка з його товаришами», невдовзі Вишневецький був страчений. Мученицька смерть князя в Стамбулі оспівана в історичній думі про козака **Байду**.

Непересічна особистість, князь Д. Вишневецький ще близько 1550 р., з призначенням на посаду прикордонного старости канівського й черкаського, згрупував у пониззі Дніпра запорозьке козацтво й вважав себе самодостатньою постаттю, що мала власні політичні амбіції й намагалася в хитросплетінні різних міжнародних комбінацій використати силу інших держав для здійснення своїх планів захисту Наддніпрянщини. Так, у 1553 р. Д. Вишневецький, перебуваючи з приватною метою в Стамбулі, добивався від Порти припинення кримськотатарських набігів на українські землі.

Князь, як вважав М. Грушевський, мав задум створити дипломатичний союз на два фронти: спираючись на Литовську державу й підтримуючи добрі відносини з Османською імперією, тримати в руках Крим. *Поїздки Д. Вишневецького до Порти*³⁹ можна вважати чи не першим офіційним посольством запорозького козацтва до чужих урядів. Цією акцією воно було виведено на арену міжнародних відносин.

Після повернення зі Стамбула Д. Вишневецький був призначений Сигізмундом II Августом стражником на о. Мала Хортиця, де наступного року організував зведення потужного укріплення, що й стало, на думку багатьох вітчизняних медієвістів, першою Запорозькою Січчю (Хортицькою). Саме звідси восени 1556 р. відбувся похід запорожців на кримськотатарські володіння в пониззях Дніпра. Тоді ж Д. Вишневецький відправив два посольства до офіційної Москви задля створення антиосманської коаліції. Оскільки литовський уряд не надав князю вчасної допомоги, той перейшов на службу до Івана IV.

У 1558–1561 р. за дорученням московського царя він здійснив ряд походів у пониззя Дніпра та Дону, спробував узяти штурмом турецьку фортецю Азак (Азов) та форсувати Керченську протоку. На тому місці, де Д. Вишневецький штурмував Азов, уже після його трагічної загибелі, «малоросійські козаки», повертаючись із походу на Астрахань, заснували свій новий осередок – Черкаськ. Це поселення згодом перетворилося на організаційний центр формування донського козацтва. Коли ж із початком Лівонської війни Іван IV втратив інтерес до продовження активної боротьби проти Кримського ханату, Д. Вишневецький вирішив повернутися на батьківщину. Саме тоді його й підмовили на похід у Молдову, де місцеві бояри пообіцяли підтримку в боротьбі за престол господаря.

За прикладом Д. Вишневецького, козаки почали систематично втручатися в молдовські справи. Та й господар Івоня (Іван) Лютий [1571–1574], що прагнув вести самостійну зовнішню політику, вирішив виступити проти Стамбула й у пошуках союзників звернувся до щойно обраного короля Речі Посполитої Генріха III Валуа [1573–1574]. Однак той, не бажаючи ускладню-

³⁹ **Оттоманська Порта, Осаяна Порта, Висока Порта** (від фр. *porte*, іт. *porta* – двері, ворота) – прийнята в історії дипломатії та міжнародних відносин назва уряду (канцелярія великого візира та дивана) Османської імперії. Іменувалась так по назві воріт, що вели у двір великого візира, який знаходився навпроти резиденції султана – палацового комплексу Топкапи.

вати стосунки з Османською імперією, відмовив, і на допомогу Івоні прийшли лише запорозькі козаки.

20 березня 1574 р. загін вояків під командуванням гетьмана **Івана Сvirговського** з'явився в Сучаві, де його урочисто зустрів сам господар. За допомогою запорожців війська Івоні Лютого поблизу **Фокишан** (тепер Румунія) розбили турецько-волозько-угорські сили і вступили в **Бухарест**. Однак подальшому успіхові союзників завадило загострення протиріч у молдовському таборі, до того ж Івоня у вирішальній битві з турецько-татарським військом біля **Кагульського озера 9–14 червня 1574 р.** зазнав поразки, потрапив у полон і був страчений. Гетьману Сvirговському вдалося вирватися з оточення, однак він загинув того ж року під Кілією.

Тоді молдовани відрядили посольство до побратима козацького гетьмана – запорозького козака **Івана Підкови** (за походженням – молдованина) з проханням взяти у власні руки «батьківщину». Підкова із загоном у 330 козаків, над яким гетьманом був **Яків Шах**, рушив до Молдови, однак цього війська для досягнення поставленої мети було замало, й І. Підкова повернувся в Україну. Щойно обраний польським королем колишній трансільванський (семигородський) князь **Стефан Баторій [1575–1586]**, який свого часу мав чимало клопоту з Портою, побоюювався, що козацький похід у Молдову може викликати ворожу акцію з боку Стамбула, й тому наказав заарештувати Підкову.

Однак польний гетьман⁴⁰ **М. Синявський** не зміг виконати королівського наказу внаслідок співчуття з боку шляхти до молдовського походу. **Восени 1577 р.** І. Підкова на чолі нового козацького війська вступив до Молдови, розбив турецький загін, що був відправлений проти нього господарем **Петром VI Кульгавим [1574–1591]**, і 20 листопада з тріумфом увійшов до молдовської столиці – Ясс. Його було проголошено господарем Молдови, а Шах став правителем Волощини. Однак Підкова мав маневрувати між селянами й боярами, марно він звертався й за підтримкою до польського короля, а відправлений до турецького султана посол із проханням затвердити нового господаря Молдови теж отримав відмову.

Над головою козака-господаря згустилися хмари, незважаючи на блискучу перемогу під Яссами, І. Підкова мусив на початку наступного року відступити з Молдови, тим більше що на підмогу Петру Кульгавому рухалося військо трансільванського воєводи, брата польського короля – **Христофора Баторія [1576–1581]**. Козацький ватажок повернувся у подільський Немирів, маючи намір звідти пробитися до запорожців. Але за порадою брацлавського воєводи Підкова змінив маршрут і подався до Кракова, щоб домовитися з королем про спільний наступ проти турків. Проте Стефан Баторій, що саме тоді готувався до сейму, на якому мало обговорюватися питання продовження Лівонської війни з Московським царством, наказав заарештувати Підкову й кинути до

⁴⁰ Заступник *великого коронного гетьмана* – головнокомандувача збройних сил Речі Посполитої.

в'язниці. Тим часом султан відрядив посла з вимогою видати І. Підкову Туреччині або стратити його.

Обережний Баторій пішов на принизливу поступку: 16 червня 1578 р. у Львові І. Підкові було відтято голову. Описані наступальні дії запорожців на південно-східному кордоні Речі Посполитої поставили її уряд перед потребою визнання за козацтвом юридичного статусу. Запорозькі послы не лише були присутні на коронації Стефана Баторія, а й **16 вересня 1578 р.** добилися підписання *«Постанови з низовиками»*. Згідно з нею, 600 козаків мали нести воєнну службу на користь монарха Речі Посполитої й отримували за це платню, а також судовий імунітет. З часом у козацькому середовищі такі угоди почали сприйматися як договір між сюзереном – легітимним королем і *«низовим козацьким товариством»*, що мало певні державні привілеї.

Та й інші країни, яким безпосередньо загрожувала небезпека з боку все ще могутньої Оттоманської Порти (Священна Римська імперія німецької нації, Іспанія, Венеція), почали виявляти зацікавленість запорозьким козацтвом. Ім'я запорозьких козаків зробилося відомим при дворі ініціативного імператора **Рудольфа II Габсбурга [1576–1612]**. В 1594 р. до Трансільванії, Речі Посполитої, Молдови й Московського царства було відправлено два посольства: від папи **Климента VIII [1592–1605]** – патер дон **Олександр Комулео (?–1598)**, від імператора **Рудольфа II – Ерїх Лясота (бл. 1550–1616)**, **Яків Генкель** і шляхтич **С. Хлопицький**. В переговорах із О. Комулео (хорватом за походженням, справжнє прізвище – *Комулович*) в квітні – червні 1594 р. біля Кам'янця-Подільського, з козацького боку брали участь сотник надвірної хоругви князя **Костянтина-Василя Острозького (1526–1608)** – **Северин Наливайко (бл. 1560–1597)** і кошовий Базавлуцької Січі **Богдан Макошинський**. Останній листом повідомив О. Комулео, що готовий послужити папі Римському проти турок.

Тим часом посольство Е. Лясоти прибуло на Базавлуцьку Січ, по дорозі до нього приєднався московський дипломат **Василь Никифорович** із загоном козаків. 20 червня Е. Лясота був запрошений на козацьку раду й передав кошовому письмове імператорське *«доручення вербувати військо»*. Рудольф II пропонував козакам вирушити до Молдови, переправитися через Дунай і виступити проти османів. При цьому, однак, імператор не брав на себе жодних конкретних зобов'язань щодо запорожців.

Запорозьке лицарство рвалося у бій із османами, тоді як козацька старшина обережніше ставилась до такої відповідальної справи. Після складних двотижневих переговорів запорожці, отримавши від імперського посла 8 тис. дукатів⁴¹, тулумбаси і хоругви, зобов'язалися виступити на боці Священної Римської імперії проти турків. Водночас, не бажаючи ускладнень із польським урядом, козаки просили Рудольфа II, щоб він гарантував кожному учасникові походу *«вільний і безпечний проїзд та повернення на батьківщину»*. Вірні

⁴¹ Німецький золотий дукат вперше був випущений у 1511 р. і важив 3,5 г.

своєму слову, запорожці двічі в 1594 р. й втретє навесні 1595 р. «ходили» проти турків у Молдову. В результаті походу в *листопаді 1594 р.* дипломатична місія сотника **Демковича** прийняла від молдовського господаря **Аарона Тирана [1591–1595]** присягу на вірність Священній Римській імперії.

Козацтву судилося відіграти помітну роль і в подіях так званого **Смутного времени** поч. XVII ст. в Московському царстві. Саме до Києво-Печерської Лаври в 1602 р. втік монах московського Чудова монастиря **Григорій Отреп'єв**, що видавав себе за найменшого сина Івана IV – **Дмитра (1582–1591)**, який загадково загинув в Угличі. Оголосивши себе царським сином перед архімандритом Лаври і відомим церковно-культурним діячем **Єлисеєм Плетенецьким (1550–1624)**, самозванець за його рекомендацією був переправлений до Острога шукати підтримки могутнього князя Василя-Костянтина Острозького. Не діставши її, він сміливо подався до запорожців.

Щоправда, невдовзі Григорій змінив козацьку шаблю на польську й латинську граматику, яку ретельно студіював у *Гоці* на Рівненщині, що була тоді одним із провідних центрів **протестантів-социніан**. Звідти самозванець навесні 1603 р. перебрався до двору князя **Адама Вишневецького (1566–1622)**, який представив Лжедмитрія вже безпосередньо королю **Сигізмунду III Вазі [1587–1632]**. До табору Отреп'єва під Черніговом прибуло 17 тис. запорожців, які лишилися із **Лжедмитрієм I** навіть після того, коли більшість магнатських почтів повернулася на батьківщину. Чимало козаків було і в загонах ще одного російського самозванця – **Лжедмитрія II**, що видавав себе за попередника, який нібито дивом врятувався під час повстання в Москві 17 травня 1606 р. У війську ж Сигізмунда III, яке облягло в 1609 р. Смоленськ, українських козаків налічувалося взагалі до 50 тис., а в *московській кампанії 1611–1613 рр.* лише на офіційній королівській службі значилося 30 тис. козаків.

Османська імперія, стурбована морськими походами запорожців під проводом уродженця Самбірщини – гетьмана-шляхтича **Петра Конашевича (Коновича) Сагайдачного (бл. 1577/1578–1622)**, за обіцянку варшавського уряду стримувати козаків ладна була навіть відмовитись від своїх претензій на південні райони Речі Посполитої. П. Сагайдачний забезпечив реорганізацію козацького війська на засадах регулярної формації, очолював здобуття запорожцями Варни (1605), Кафи (1606, 1616), Очакова і Перекопа (1607), Білгорода-Дністровського (1609), Синопа (1614) і Трапезунда (1616).

У 1616–1620 і 1621–1622 рр. П. Сагайдачний – гетьман реєстрового Війська Запорозького, належав до поміркованого старшинського угруповання, що намагалося відстоювати національні інтереси шляхом переговорів і досягнення компромісів з польським урядом. **8(28) жовтня 1617 р.** в урочищі *Суша Вільшанка* на Київщині, між П. Сагайдачним і київським воеводою, великим коронним гетьманом Речі Посполитої й фактичним правителем Москви у 1610–1611 рр. – **Станіславом Жолкевським (1547–1620)** було укладено дві угоди: про заборону козакам робити походи на Крим і Туреччину та обмеження територіального перебування реєстрових козаків Запоріжжям.

Водночас, П. Сагайдачний разом із старшиною залишали за собою право клопотатися перед королем щодо збільшення козацького реєстру й вимагали підтвердження «вольностей козацьких», наданих попередніми монархами Речі Посполитої. Козаки могли обирати гетьмана, якого затверджував польський король, за службу реєстровцям уряд зобов'язувався виплачувати винагороду.

Навесні наступного року на чолі 20-тис. козацького війська П. Сагайдачний здійснив блискавичний похід на Москву, щоб допомогти королевичу **Владиславу Вазі (1595–1648)** посісти царський престол. Але успіхи козацької зброї виявилися даремними, хоча Річ Посполита й повернула собі Чернігівщину та Новгород-Сіверщину. Зате вирішальна роль козацького війська в порятунку майбутнього монарха Речі Посполитої – Владислава IV від ганебного полону уможливила укладення другої угоди між П. Сагайдачним і С. Жолкевським **8–17 (18–27) жовтня 1619 р.** на р. *Роставиці* поблизу с. Паволочі (тепер Пільнянського району Житомирської області).

Згідно з нею, реєстр збільшувався до 3 тис., але козацька старшина мала погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король, і зобов'язувалася покарати козаків, що брали участь в останніх морських походах на Крим і Османську імперію. Нереєстрові ж козаки мали право жити на Запоріжжі й охороняти кордони за спеціальну платню в розмірі 40 тис. злотих. Реєстровці повинні були виселитися з маєтків шляхти й духовництва до королівських володінь, інакше вони перетворювалися на кріпаків.

Тоді ж, задля подолання кризи у відносинах із Москвою та вчинення політичного тиску на Варшаву, П. Сагайдачний у *січні 1620 р.* відрядив до царя **Михайла Федоровича Романова [1613–1645]** посольство, очолюване сотником **Петром Одинцем**. Формально воно мало з'ясувати умови прийняття запорожців на царську службу (у врученій козакам на останньому прийомі в **Посольському приказі 21 квітня 1620 р.** царській грамоті висловлювалася згода на встановлення політичних стосунків із Військом Запорозьким на за-садах воєнної служби козаків за певне грошове жалування).

Але, як гадає низка вітчизняних дослідників, зокрема, відомий український історик **Петро Сас (1955)**, крім вироблення моделі політико-дипломатичної поведінки, в основі якої лежала ідея виходу з підданства монарха, що нехтує правами своїх підданих, і набуття нового підданства за кордоном, посольство П. Одинця було певною мірою пов'язане з цілями руху на *відновлення православної церковної ієрархії, ліквідованої Берестейською унією 6–10 жовтня 1596 р.* Вірогідні контакти П. Одинця з єрусалимським патріархом **Феофаном IV [1608–1644]**, що саме тоді теж перебував у Москві, так чи інакше сприяли налагодженню конструктивного діалогу між останнім та П. Сагайдачним і, зрештою, висвяченню патріархом **9 жовтня 1620 р.** ректора Київської братської школи **Іова Борецького (1560–1631)** на православного Київського митрополита.

З початком **Хотинської війни 1620–1621 рр.** між Річчю Посполитою й Османською імперією П. Сагайдачний очолив посольство до короля Сигі-

мунда III з вимогою надання політичних і національно-культурних прав та привілеїв православному населенню і Війську Запорозькому, причому король усно пообіцяв її задовольнити. А у вересні 1621 р. з 41,5 тис. козацьким військом гетьман приєднався під Хотином до польсько-литовської армії (35 тис. вояків), що відіграло вирішальну роль у здобутті перемоги над турками. Показово, що перед походом на «Лехістан» султан **Осман II [1618–1622]** відрядив на Запоріжжя своїх таємних агентів, намовляючи козаків до союзництва й обіцяючи в разі перемоги створення автономної козацької округи з центром у Києві чи Кам'янці-Подільському.

Проте військове братерство, що єднало козаків із польськими шляхтичами в боротьбі проти спільного ворога – турків, кримських татар, московитів чи шведів, збереглося недовго. Смерть П. Сагайдачного від рани в Хотинській кампанії прискорила спалах ворожнечі, стримуваної доти дипломатичними талантами козацького гетьмана. *Блискавичний і вдалий вихід Війська Запорозького на міжнародну арену, наполегливе прагнення відігравати самостійну роль у взаєминах із сусідніми державами спричинило неабияке занепокоєння польського уряду.*

Натомість висвячений під охороною козацької шаблі православний Київський митрополит Іов Борецький наголошував у «*Протестації*» (1621), що козаки – це не безрідний натовп, а «плем'я того чесного руського народу..., яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того коліна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію».

Оточення Війська Запорозького ореолом героїки Русі Рюриковичів стало першим кроком до фундаментального політичного **процесу зміни національного лідера**: натомість старої боярської аристократії, що швидко полонізувалася, приходила козацька старшина в особі П. Сагайдачного та його наближених. Водночас слід зазначити, що той же митрополит І. Борецький, вбачаючи у Московському царстві та його правителів захисників православ'я, вже в 1624 р. сформулював ідею **єдності православної Русі**, потрактував українців-малоросіян як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, що утворюють одну сім'ю. З того часу в свідомості частини старшини козацтва й інших прошарків суспільства витворюється погляд на Московію як потенційну союзницю у боротьбі з «ляхами», що започаткувало становлення в їхньому середовищі промосковської течії.

Невдовзі після смерті П. Сагайдачного приводом для чергового політичного конфлікту стало активне втручання козаків у справи Кримського ханату, де **Мехмед III Герай [1623–1628]** і його молодший брат **Шагін Герай** розраховували на допомогу Запорозької Січі в боротьбі за відновлення незалежності від Османської імперії. У травні 1624 р. загін запорожців здійснив сухопутний похід на Кафу, щоб допомогти братам відбити османську каральну експедицію, а в липні й серпні, доки стамбульський флот блокував Крим, щоб

приборкати непокірних васалів, запорозькі чайки тричі висаджували десант в околицях Стамбула.

В грудні 1624 р. Шагін Герай відвідав Січ і запропонував юридично оформити добросусідські відносини між козаками й ханатом, а зі свого боку обіцяв не здійснювати набігів на територію Речі Посполитої й надавати, на її прохання, військову допомогу проти ворогів. Козацька старшина на чолі з гетьманом **Михайлом Дорошенком [1622–1628]** висунула зустрічні вимоги, що також передбачали надання ханатом, у разі потреби, допомоги Війську Запорозькому, встановлення мирних відносин із союзниками запорожців (донськими козаками) та негайну сплату Січі тих «поминок», які Крим щороку отримував від Варшави (15 тис. злотих).

Зрештою, під тиском козацької сторони в остаточному варіанті союзного договору, підписаного **24 грудня 1624 р.** в двох примірниках (державною польською й кримськотатарською мовами), була відсутня будь-яка згадка про Річ Посполиту, а натомість Шагін Герай присягав не завдавати жодної шкоди запорожцям (у противному випадкові видати «десятьох за одного») й приходити їм на допомогу, якби хто вчинив напад на Січ; запорожці у свою чергу зобов'язалися підтримувати Мехмеда і Шагін Гераїв у боротьбі проти третьої сторони.

Козацька причетність до міжнародних справ непокоїла польський уряд. В жовтні 1625 р. польським урядом була здійснена спроба своєрідним бліцкригом взяти під контроль козацькі регіони Наддніпрянщини, що було успішно зірвано запорожцями на чолі з **Марком Жмайлом** у битві біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука). **27 жовтня (6 листопада) 1625 р.** була підписана чергова мирна угода між гетьманом М. Дорошенком і польним коронним гетьманом **Станіславом Конєцпольським (1592–1646)** в урочищі Медвежі Лози⁴². З огляду на взаємне виснаження ворогуючих сторін і відсутність очевидної військової переваги, ця **Куруківська угода** мала компромісний характер: реєстр збільшувався з 3 до 6 тис. осіб, йому встановлювалася платня в сумі 60 тис. злотих, всім учасникам повстання оголошувалася амністія. Водночас козаки зобов'язувалися спалити човни й відмовитися від морських походів проти Османської імперії й Кримського ханату, не підтримувати дипломатичних стосунків з іноземними державами й не втручатися у справи міських та замкових влад на волості.

Та, як влучно зауважила Н. Яковенко, *«проба можливостей відбулася, і Русь вийшла з цієї ріки інакшою, ніж увійшла до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій **двох народів**»*. Тим образливішою для козацтва, що вже уособлювало себе історико-правовим спадкоємцем княжої Русі, видавалася ухвалена сеймом **8 травня 1638 р. «Ординація Війська Запорозького»**, що фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану з власною юрисдикцією та перетворення його на одну із складових коронного війська.

⁴² Біля сучасного Кременчука Полтавської області.

Документ підсумовував результати придушення польськими військами козацько-селянського повстання *навесні-взимку 1637 р.* під проводом **Павла Бута (Павлюка)**, тому ним скасовувалася виборність козацької старшини й ліквідовувався козацький суд; реєстр зменшувався з 8 до 6 тис. осіб, до нього вносилися лише козаки, що не брали участь у повстанні, усі виключені з реєстру переходили у стан посполитих. Замість виборного гетьмана сеймом призначався старший комісар козацького війська, що безпосередньо підлягав польському коронному гетьманові; посади полковників і осавулів мали заміщатися виключно із шляхтичів; козакам дозволялося жити лише в королівських маєтностях *Черкаського, Корсунського і Чигиринського староств.* Міщанам і посполитим під страхом смертної кари заборонялося вступати в козаки й навіть віддавати своїх дочок за них заміж; два полки реєстровців мали постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татарські напади і перешкоджати їхнім походам на Кримський ханат і Османську імперію.

Шлях до подальшого компромісу між Військом Запорозьким і урядом Речі Посполитої було перетнуто високою греблею, що втрималася на диво довго – протягом **«десятиліття золотого спокою»**, як назвали період *1638–1648 рр.* польські історики. Цією греблею став не лише урядовий терор, який тоді й віддалено не можна порівняти, приміром, із каральними експедиціями в Московському царстві. Не меншу роль відігравав і той факт, що Річ Посполита протягом зазначеного періоду не провадила жодної великомасштабної війни, тож не потребувала козацької шаблі й не провокувала тим самим подальшого внутрішнього конфлікту додатковими наборами нереєстрових козаків.

Підводячи підсумок розглянутому вище надзвичайно вагомому відтинку вітчизняної дипломатичної історії, доводиться все ж визнати, що в цілому рівень **національної свідомості українства** залишався на середину XVII ст. досить низьким. На думку визначного вітчизняного історика **Олександра Оглоблина (1899–1992)**, у суспільно-політичній думці на той час сформувалося принаймні **три концепції міжнародно-політичного устрою українських земель.**

Перша – так званий **ягеллонський легітимізм**, що обґрунтовував можливість і доцільність подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але бажано як окремої автономної одиниці (нечисленна українська православна шляхта, вища церковна ієрархія і частина козацької старшини). Друга концепція була вироблена українськими протестантами-соцініанами й передбачала створення **(Великого) Руського князівства** поза межами Речі Посполитої. Третя, що перебувала в зародковому стані, припускала можливість утворення **держави «козацького панства»** на традиційних теренах Наддніпрянщини й колонізованих східних землях (найбільш далекоглядні козацько-старшинські кола).

6.2. Дипломатичне забезпечення Національної революції

Національна революція на українських землях, що спалахнула як найбільш масштабне козацьке повстання **25 січня (4 лютого) 1648 р.** на Січі, швидко й органічно доповнене грандіозною **Селянською війною**, увінчалася того ж року появою на політичній карті Європи нового утворення – авто-

номної **Української козацької держави**, чи **Війська Запорозького Його Королівської Милості** за тогочасною термінологією⁴³. Становлення козацької державності спричинило істотні зміни геополітичної ситуації в регіоні: *Україна, що з сер. XIV ст. виступала здебільшого лише як об'єкт міжнародної політики, стала її важливим і впливовим суб'єктом.*

Ті буремні події помітно змінили політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Речі Посполитої, Московського царства, а невдовзі – й Кримського ханату та Османської імперії загалом. «Хмельниччина», як образно закарбувалася та революція в історичній пам'яті народу, на кілька століть наперед, якщо не до розпаду СРСР, визначила *національний ідеал*, навколо якого чи не вперше у єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і протонародна політична культура – постать героя-козака, символічного борця «за волю України».

При цьому слід завжди пам'ятати, що попри всі вади «*аристократичного республіканізму*» Речі Посполитої, вона була однією з наймогутніших держав Європи. Сусіди Речі Посполитої із заходу – держави клаптикової Священної Римської імперії німецької нації були серйозно спустошені страшною **Тридцятилітньою війною 1618–1648 рр.**, яку за руйнівними наслідками для Європи західні військові історики небезпідставно порівнюють із Першою чи Другою світовими війнами. А військово-економічний потенціал давнього конкурента Речі Посполитої в Балтійському регіоні – Швеції, що формально вийшла переможцем у війні, також був істотно послаблений тривалими бойовими діями. Досить згадати хоча б той факт, що в переможній для шведів битві з імперськими військами при *Лютцені* в Саксонії **16 листопада 1632 р.** загинув сам король **Густав II Адольф**, після чого вперше в історії держави трон перейшов до жінки – 6-річної доньки загиблого **Христини Августи [1632–1654]**.

Так само східний опонент Речі Посполитої – Московське царство ще не залікувало ран, завданих «*Смутним часом*» поч. XVII ст. і поразкою в *Смоленській війні 1632–1634*. На півдні не кращі часи переживала доти фактично непереможна Османська імперія, де яничарські бунти розхитували трон, а по державі мародерствували ватаги розорених постійними війнами солдатів-селян. Кримський хан **Мехмед IV Герай [1641–1644, 1654–1666]**, заборонивши походи на Московське царство, втратив підтримку власних бейів і залежних від ханату північнокавказьких земель.

⁴³ Не плутати з однойменним суто військовим формуванням у Пониззі Дніпра.

Тим часом Річ Посполита, широко розкинувши свої кордони «*від можа до можа*» (від Балтики й майже до Чорного моря) та здобувши, в т. ч. й за допомогою козацької шаблі, низку блискучих воєнних перемог, виглядала впевнено й мала блискучий міжнародний імідж. Але за цими вражаючими дипломатичними шатами крилися невиліковні хвороби, що *неминуче мали породити гостру внутрішньополітичну кризу й обвал*: слабкість королівської влади, політична корупція й занепад шляхетського патріотизму, соціальні антагонізми між магнатсько-шляхетськими колами й різними верствами простолюду, національно-релігійне протистояння між «*Ляхами*» й «*Руссю*», негасиме прагнення козацтва й, передусім, старшини до суспільно-політичного реваншу за поразки повстань кін. 1630-х рр.

Історія розпорядилася таким чином, що Хмельниччина була певним чином пришвидшена воєнно-дипломатичними планами Владислава IV і його найближчого оточення остаточно вирішити «південну» проблему. Існувала й прихована внутрішня мета цього задуму: застосувати заново створену регулярну армію (30 тис. поляків і 20 тис. реєстровців) у боротьбі з магнатським свавіллям за впровадження міцної урядової вертикалі влади.

Владислав IV вирішив скористатися допомогою Венеції й папи Римського Інокентія X [1644–1655], але замість потрібних 500 тис. талерів⁴⁴ на кожен рік війни папський нунцій і венеціанський посол пропонували лише 200 тис. Уже великий коронний гетьман С. Конєцпольський вважав за можливе піти на воєнно-політичний союз із Московським царством, обіцяючи в разі перемоги віддати йому Крим, а також залучити до походу українських козаків. З цією метою польський уряд відрядив до Москви так зване велике посольство, а до козацької старшини – ломжинського старосту *Ієроніма Радзейовського*. Після переговорів із ним козаки вирішили, в свою чергу, сформувати посольство до короля, щоб уточнити низку практичних питань і «натиснути» на монарха з метою пом'якшення умов капітулянтської «Ординації» 1638 р.

На поч. березня 1646 р. козацьке посольство в складі військових осавулів *Івана Барабаша (?–1648)* й *Ілляша Караїмовича (?–1648)*, полкових осавулів *Максима Нестеренка*, *Романа Пешти* і *Яцька Клиші* та чигиринського сотника *Богдана Хмельницького (1595/1596–1657)* вирушило до Варшави. Близько 10 квітня, вночі, в присутності прибічника компромісного курсу щодо козацтва – коронного канцлера *Єжи Оссолінського (1595–1650)*, відбулася таємна зустріч послів із королем Владиславом IV, під час якої вони дали згоду підтримати плани війни проти Порти в обмін на збільшення реєстру до 12 тис. (за іншими даними, до 20 тис.) та відновлення «старих вольностей».

Старшина зобов'язувалася до часу не повідомляти рядових козаків про зміст розмови та одержані привілеї й клейноди, оскільки Владислав IV небезпідставно побоювався відкритого виступу проти себе вороже налаштованого магнатсько-шляхетського угруповання. Зрештою, на осінньому сеймі 1646 р.

⁴⁴ 1 німецький талер містив чистого срібла 26,39 г, польський – 24,3 г.

під тиском великопольської шляхти й магнатів Владислав IV формально відмовився від своїх планів, але здобув авторитет «козацького захисника».

Вже після початку повстання нагальна **потреба в пошуку союзників** у боротьбі за широку автономію для «козацьких областей» Лівобережжя й частини Київського воєводства на південь від Білої Церкви та забезпечення гарантій для існування модерної національної державності зумовили надзвичайно активну дипломатичну діяльність гетьманського уряду. Польський медієвіст **Людвік Кубаля (1838–1918)** стверджував, ніби, «здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх».

Але реально повстале Військо Запорозьке могло розраховувати лише на Османську імперію та її васала – Кримський ханат. Ще в розпал підготовки виступу, глибокої осені 1647 р., на одній із нарад старшини Б. Хмельницький наголосив, що, враховуючи гіркий досвід попередніх повстань, варто розпочати переговори про союз із кримським ханом. Однак присутні висловили сумнів у тому, що татари «допоможуть нам за те, що ми їх знищували». Б. Хмельницький погодився з цим, але наголосив на можливості залучення ханату на бік Війська Запорозького, задля чого слід відрядити посольство до новопризначеного хана **Іслама III Герая [1644–1654]** й переконати його в існуванні загрози польського нападу на Крим.

Б. Хмельницький двічі відряджав до Бахчисарая посольства з пропозицією союзу (напр. січня й напр. лютого 1648 р.), водночас особисто ведучи переговори з окремими мурзами (передусім перекопським комендантом **Тугай-беєм (бл. 1601–1651)**⁴⁵). Зрештою, в **березні 1648 р.**, під час перебування в Бахчисарая посольства полковника **Кіндрата Бурляя**, Іслам III Герай отримав листа від султана **Ібрагіма [1640–1648]**. Той вимагав, щоб хан допоміг у боротьбі з Венецією за Мальту. Саме це послужило поштовхом до укладення українсько-кримської угоди, оскільки похід татар на Середземне море не обіцяв здобичі, яка натомість їм була гарантована на землях Речі Посполитої.

Хоча оригінальний текст **союзного українсько-кримського договору** й не зберігся, з донесення прикордонних московських воевод відомо, що сторони зобов'язалися надавати взаємну допомогу проти ворогів, татари не повинні брати в Наддніпрянщині ясир, спустошувати населені пункти й руйнувати церкви. В свою чергу, Військо Запорозьке мало виділити ханату платню за військову допомогу й утримуватися від нападів на Крим.

Далеко не всі соратники Б. Хмельницького з ентузіазмом зустріли рішення про союз із Бахчисараєм, зокрема, проти нього висловлювався лідер радикального угруповання – черкаський полковник **Максим Кривоніс (бл. 1600–1648)**, однак стратегічне становище Війська Запорозького, яке перебувало в так званому **геополітичному трикутнику** (Московське царство, Річ Посполита й Порта з її кримським васалом), а також відсутність власної мобільної кін-

⁴⁵ Відомі слова Б. Хмельницького: «Тугай-бей близький мені є, він мій брат, моя душа...»; загинув бей у Берестецькій битві 1651 р.

ноти поставили гетьмана перед необхідністю укладення договору з кримським ханом.

Цей союз відіграв позитивну роль на *початковому етапі Національної революції (лютий 1648 – червень 1652 рр.)*, інша справа, що оскільки Наддніпрянщина до *Переяславсько-Московської угоди 1654 р.* формально-юридично продовжувала входити до Речі Посполитої – головного супротивника Криму, хан вважав законним брати ясир з України, ігноруючи союзні стосунки з Б. Хмельницьким. До того ж, провадячи політику *«рівноваги сил»*, Іслам III Герай намагався не допустити остаточного розпаду польсько-литовської держави й змушував Військо Запорозьке до компромісних угод із нею за підсумками цілком переможних для повсталих військових кампаній.

Але українсько-кримські взаємини, потенціал і перспективи їхнього розвитку істотно залежали і від зносин Війська Запорозького з Портою – сюзереном Кримського ханату. Враховуючи це, в *липні 1648 р.* до Стамбула прибуло перше козацьке посольство на чолі з кропивнянським полковником **Филоном Джеджалієм**, який був етнічним кримським татариним і добре володів османською мовою.

За умовами угоди, укладеної Ф. Джеджалієм у жовтні–листопаді того ж року (на думку деяких дослідників, зокрема академіка В. Смолія, це сталося пізніше – в *грудні 1650 р.*), хану, як васалу Порти, не дозволялося йти походом на козацькі землі, Стамбул зобов'язувався відпускати на волю українців, захоплених у полон татарами. В той же час османська зверхність над Козацькою Україною не встановлювалась. Блискучі перемоги запорозького війська над коронним військом під *Жовтими Водами 5–6 (15–16) травня* та *Корсунем 16(26) травня 1648 р.* змусили султанський уряд рахуватися з Козацькою Україною й бачити в ній такого ж сусіда-партнера, яким була до того Річ Посполита.

Складовою частиною угоди була **українсько-османська конвенція про вільне мореплавство і торгівлю**, викладена польською мовою. Вона складалася з 13-ти пунктів і надавала від імені султана *«свободу Козацькому війську і його землі»* плавати по Чорному і Середземному морях до всіх «портів, міст і островів» Османської імперії та інших держав (п. 1). Українські купці з їхніми товарами на 100 років («як мінімум, на 30») звільнялися «від усяких мит і податків» (п. 2), вони також могли будувати склади й торгувати в містах і портах Османської імперії та «жити із всією свободою без жодних податків до згаданих 100 років» (п. 3).

У Стамбулі передбачалося перебування *«резидента Війська Запорозького»* для захисту інтересів українських купців (п. 4). У свою чергу, Військо Запорозьке мало не допускати «свавільних людей», у т. ч. донських козаків, у Чорне море й побудувати нижче дніпровських порогів аж до гирла Південного Бугу «кілька портових міст» (п. 5, 7).

Таким чином, султанський уряд офіційно запросив Військо Запорозьке стати *співгарантом безпеки* на Чорному морі. А оскільки після закінчення загальноєвропейської **Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр.** вкотре стала

цілком реальною можливістю створення в Європі антиосманської коаліції, звертання Б. Хмельницького (нехай навіть ще суто декларативне) напр. листа 1648 р. до щойно зведеного яничарами на трон 6-річного султана **Мехмеда IV [1648–1687]**⁴⁶ з пропозицією прийняти у своє володіння на засадах, аналогічних Молдові й Волощині, «Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Галицькою Руссю аж по Віслу», було вельми своєчасним для Порти.

Окрім кримськотатарського варіанта «стратегічного партнерства» Б. Хмельницький вповні серйозно розглядав і можливість *союзу з Московським царством* («одної з нами віри»). Але сам же ставив під сумнів реальність такого варіанта, оскільки східний сусід ще не оклигав від війн із Річчю Посполитою та внутрішніх соціальних конфліктів. Грім грянув, коли на початку червня 1648 р. гетьману привезли перехопленого козацькою сторожею гінця севських воевод із їхніми листами й посланням князя **Олексія Трубецького (?–1680)** до брацлавського воеводи – одного з чотирьох православних сенаторів Речі Посполитої – **Адама Киселя (1600–1653)**.

У листах ішлося про *заходи московського уряду щодо надання допомоги Речі Посполитій у боротьбі проти союзних козакам ногайців Тугай-бея*, відповідно до оборонної антитатарської угоди, укладеної Варшавою й Москвою попереднього року. З січня 1648 р., тобто ще до вибуху повстання, А. Кисіль листувався з прикордонними московськими воеводами щодо координації воєнних дій проти Кримського ханату в разі його нападу на Річ Посполиту, а пізніше повідомляв московитів про повстання на Січі, союз запорожців із Бахчисараєм та прохав, щоб у разі появи Б. Хмельницького на Дону заарештувати його.

А коли Кремль отримав від свого посла в Криму підтвердження прибуття до хана козацького посольства, хотимиський воевода вже 16 лютого дістав царський наказ підготуватися до можливого нападу. В *квітні 1648 р.* розпочалася *мобілізація московських військ* у прикордонних повітах, а Кисіль, дізнавшись про поразку польського війська під Жовтими Водами, терміново звернувся до путивльського воеводи з проханням надіслати на допомогу Речі Посполитій війська. Вже в другій половині травня царський уряд наказав згаданим воеводам вирушити в похід «з ратними людьми, яким передусім вказано литовським ратним людям допомагати і з ними зійтися і над татарами промишляти спільно».

Збір московського війська мав завершитися до 30 травня, того ж дня путивльський воевода повідомив **Розрядний приказ**⁴⁷ про катастрофу польського коронного війська під Корсунем та антипольську угоду між Військом Запорозьким і кримськими татарами. На щастя для Б. Хмельницького, вже 1 червня 1648 р. у Москві спалахнуло велике народне повстання, що поширилося згодом на Козлов, Сольвичегодськ, Воронеж, Курськ та інші міста. Царю **Олексію Михайловичу [1645–1676]** стало явно не до «*монаршої солідар-*

⁴⁶ Фактично від його імені Османською імперією правив великий візир **Бектеш-ага**.

⁴⁷ Віддав служивим ратним людям, військовим управлінням, південними («крайніми») містами і придворними церемоніями.

ности з Річчю Посполитою й виконання щодо неї союзницьких зобов'язань, тому власне наказу про перехід державного кордону та початок бойових дій воєводи так і не отримали. Але загроза появи московської армії як союзниці Польщі на Лівобережній Україні залишалася, і щоб якнайшвидше порозумітися з царем, **8 червня 1648 р.** Б. Хмельницький звернувся особисто до нього з листом (за радянських часів цей документ безпідставно використовувався для ілюстрації тези, що саме гетьман ініціював переговори про «возз'єднання» України з Росією).

Прагнучи дезавувувати негативні наслідки пропагандистської антикозацької кампанії й запобігти втручання московських військ у конфлікт, гетьман повідомляв царя про причини повстання, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги, посилаючись на одновірність обох народів, та висловлював побажання бачити «*православного християнського царя*» на вакантному після смерті *10(20) травня 1648 р.* короля Владислава IV Вази варшавському престолі, обіцяючи збройно підтримати в такому випадкові дії московських військ. Це повністю відповідало концепції «**козацького автономізму**», але водночас у листі Б. Хмельницького абсолютно не йшлося про підданство цареві всієї України чи хоча б Війська Запорозького.

Однак після успішної воєнної кампанії 1648 р., під впливом розмов у Києві з Єрусалимським патріархом **Паїсієм [1645–1661]**, який надзвичайно високо цінував заслуги Б. Хмельницького в справі захисту православної віри, але не симпатизував українсько-кримському союзу, гетьман у *січні–березні 1649 р.* відрядив до Москви полковника **Силуяна Мужилівського (?–1655)**. Згідно з нормами придворного етикету Московського царства, козацький полковник не міг безпосередньо контактувати з царем Олексієм Михайловичем. Послові пощастило лише передати царю записку, в якій стисло повідомлялося про перші кроки визвольної боротьби, а також знову порушувалося клопотання про надання військової допомоги. Паїсій, що прибув до Москви разом із козацьким посольством, від себе мав поставити перед царем питання про розрив *Полянського мирного договору 1634 р.* й прийняття Козацької України під протекцію.

Але Олексій Михайлович відхилив пропозиції української сторони й усе-таки в душі «монаршої солідарності» наполягав на примиренні козаків з урядом Речі Посполитої, пропонуючи роль посередника. Паїсію ж було повідомлено, що коли козаки самостійно «учиняться вільними» від Польщі й захочуть перейти в підданство царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований такими результатами переговорів, С. Мужилівський гірко констатував: «*У Москві правди ні в чому немає*».

Головна ж увага Б. Хмельницького й генеральної старшини була тоді прикута до переговорів із делегацією комісарів польського сейму, очолюваною А. Киселем, у Переяславі *10(20)–16(26) лютого 1649 р.* Сторони мали виробити остаточні умови примирення в умовах загострення ситуації на визначеній ще під Замостям лінії перемир'я в Поліссі й на Поділлі. Польські комісари ж мали повноваження лише погодитися на збільшення козацького реєстру з

6 тис. до 12 тис. осіб (у крайньому випадку – до 15 тис.); виведення Війська Запорозького з відання сейму під владу гетьмана⁴⁸ та відновлення його давніх привілеїв і вольностей.

У відповідь гетьман наголошував на прагненні визволити з-під шляхетського панування увесь український («*руський*») народ в етнічних межах його проживання аж до Вісли («*по Львів, по Холм і Галич*»), погрожував поновленням бойових дій і не погоджувався розірвати козацько-кримський союзний договір. З великими труднощами комісарам вдалося добитися підписання перемир'я до кінця травня («зелених свят»), після чого перемовини мали продовжитися, й почалося складання реестру. Фактично, відповідно до умов перемир'я, вперше визнавалося існування автономної козацької держави на чолі з гетьманом, до складу якої увійшла значна частина тогочасної етнічної української території.

Така різюча й раптова світоглядна зміна у баченні Б. Хмельницьким перспектив визвольної боротьби (22 лютого гетьман без натяків заявив польським послам: «*Правда то есть, що я лихий і малий чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський*») сталася під враженням його тріумфальної зустрічі киянами 23 грудня 1648 р. (2 січня 1649 р.). Церемонією було передбачено в'їзд гетьмана до міста через Золоті ворота, де студенти й викладачі Києво-Могилянської колегії вітали його «*як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства*», а Єрусалимський патріарх Паїсій надав титул «*світлішого князя*».

У день народження Б. Хмельницького – 27 грудня 1648 р. (6 січня 1649 р.) патріарх у Софійському соборі відпустив гетьманові всі сьогочасні й майбутні гріхи (ця церемонія традиційно була початковим елементом коронації правителів) і благословив його на війну з ляхами, а коли гетьман причащався, стріляли з гармат на його честь як «*визволителя, господаря великого гетьмана*». Вперше після загибелі Королівства Русі українцві надавалися почесні як «*руському*» (українському) монархові.

Невдовзі по завершенні Переяславських переговорів, до Чигирини, разом із С. Мужилівським, прибуло перше московське посольство на чолі з дворянином Григорієм Унковським. Під час переговорів 17–22 квітня 1649 р. він повідомив козацьку старшину, що цар зі співчуттям поставився до боротьби Війська Запорозького проти польсько-шляхетської влади, але не може порушити Поляновського миру 1634 р. й відрядити військо під Смоленськ. Питання ж протекції Війську Запорозькому, пояснив посол, може постати лише в разі остаточної воєнної перемоги повсталих. Водночас Кремль погодився на *безмитний експорт* до Наддніпрянщини хліба, солі та інших продовольчих товарів. Б. Хмельницький, зі свого боку, також дозволив московським купцям вести безмитну торгівлю в Наддніпрянщині.

⁴⁸ По прибутті делегації А. Киселя Б. Хмельницький вперше в історії козаччини отримав від новообраного короля Яна II Казимира [1648–1668] гетьманську булаву й червону корогву з білим орлом.

Г. Унковський повернувся до Москви разом із другим козацьким посольством на чолі з чигиринським полковником **Федором Вешняком (?–1650)**. В його акредитивній грамоті з метою дипломатичного зондажу позиції Кремля вже було чітко висловлено пропозицію щодо протегування московського монарха Війську Запорозькому: «*Під милість і оборону свою... візьми*». Водночас у документі позначився подальший розвиток національної державної ідеї й відхід від програми територіальної автономії виключно для козацького стану. Саме цим була зумовлена поява в тексті заклику до царя взяти «під оборону» і «*всю Русь*», тобто територію, населену «*православним народом*» – як українцями, так і білорусами (хоча московські урядовці тоді не бачили між ними жодної різниці, називаючи тогочасні книжні мови обох народів «білоруською»). 5 і 13 червня 1649 р. Ф. Вешняк таки потрапив на аудієнцію до Олексія Михайловича й навіть привіз до Чигирина грамоту про готовність московського царя прийняти Військо Запорозьке під протекторат (але, знову-таки, це був не більше ніж дипломатичний реверанс).

Разом з тим, «**московська карта**» була не єдиною зброєю в дипломатичному арсеналі запорозького гетьмана на початковому етапі Національної революції. Зокрема, він активно контактував із **трансільванським двором**, прагнучи організувати спільний антипольський похід. Ще на *початку листопада 1648 р.* в козацькому таборі під Замостям було укладено угоду з трансільванським посольством, за якою Б. Хмельницький мав спричинити зволікання з виборами короля, а в разі перемоги кандидатури молодшого брата Владислава IV – майбутнього короля **Яна II Казимира [1648–1668]** – заперечувати їхню юридичну силу.

7(17) листопада 1648 р. (за іронією долі саме цього дня сейм обрав монархом Речі Посполитої Яна Казимира) козацьке посольство на чолі з особистим писарем гетьмана – **Іваном Виговським (бл. 1608–1664)** в супроводі сильного військового загону через Карпати вирушило до Трансільванії⁴⁹. Взагалі, трансільванські князі були популярними серед православних українців, і якби кальвініст **Юрій I Ракоці [1630–1648]** став королем, то був би цим зобов'язаний не шляхті, а значною мірою – Війську Запорозькому, що в такому разі мало б автономію в складі Речі Посполитої.

Але, зазнавши невдачі в зволіканні з виборами, а пізніше дізнавшись про смерть Юрія I Ракоці, Б. Хмельницький вирішив тимчасово припинити активну дипломатичну діяльність на цьому напрямку. Та під час лютневих 1649 р. переговорів із польськими комісарами до Переяслава прибули трансільванські послі й передали гетьману досить привабливі обіцянки нового князя – **Юрія II Ракоці [1648–1657, 1659–1660]** щодо кандидатури його молодшого брата *Сигізмунда* як претендента на польську корону. На його під-

⁴⁹ Між іншим, за умовами **Лінецького мирного договору 1645 р.** до складу Трансільванського князівства з-під влади Габсбургів відійшла південно-західна частина Закарпаття з Хустом.

тримку нібито виступлять війська великого гетьмана литовського – **Януша Радзивілла (1612–1655)** і всі «дисиденти», тобто не католики.

Показово, що під час переговорів із трансільванським посольством український гетьман обіцяв допомогти Юрію II Ракоці захопити польську корону за умови визнання Б. Хмельницького «*князем всієї Руської землі*» зі столицею в Києві. Проте ситуація склалася так, що не угорські війська прибули для спільних із Військом Запорозьким дій проти коронного війська, а посли Юрія II Ракоці на початку травня 1649 р. приїхали до Чигирина просити допомоги. Як розповідали путивльському воєводі ченці Мгарського Лубенського Преображенського монастиря, «*поляки і німці його короля Угорського обложили, до гетьмана... Богдана Хмельницького не пропустять, і сидить він, король, в облозі й б'ється з поляками і з німцями тижнів зо три. І писав він король Угорський до... Богдана Хмельницького, щоб він гетьман з Черкасами і з Татарами йшов до нього Угорського короля на допомогу; і гетьман Хмельницький відрадив від себе трьох полковників з Черкасами і з татарами до Угорського короля на допомогу*».

Таким чином, **військово-дипломатичні плани Б. Хмельницького щодо використання Москви й Трансільванії з боротьби проти Речі Посполитої тоді не були втілені в життя**. Зате після виграшної для українського козацтва **Зборівської битви**, за посередництва кримського хана Іслама III Герая, **8(18) серпня 1649 р.** було укладено мирний трактат – перший юридичний документ з боку Речі Посполитої, яким визнавалась українська державність. Надвечір наступного дня Б. Хмельницький присягнув на його дотримання перед Є. Оссолінським (головним переговорником з польського боку) і А. Киселем, а **10(20) серпня 1649 р.** гетьман був урочисто прийнятий Яном II Казимиром.

Оскільки в ході попередніх переговорів між ханом і королем уже було визначено 40-тис. реєстр (а Річ Посполита зобов'язувалася до щорічних «поминків» й мала виплатити 200 тис. талерів відступного за повернення орди до Криму без ясиру та ще стільки ж – за викуп обложеної Збаразької фортеці), Б. Хмельницькому не вдалося досягнути результатів, які адекватно відповідали б успіхові козацької зброї. Зокрема, згідно зі Зборовським договором, козацька юрисдикція поширювалася лише на територію трьох воєводств – *Київського, Брацлавського і Чернігівського*, куди шляхетські війська не могли прибувати на постій.

Кордон козацької територіальної автономії мав проходити по лінії Дністер – Ямпіль – Брацлав – Вінниця – Погребище – Паволоч – Коростишів – Горностаїпіль – Димер – Дніпро – Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни, в той час як гетьманські дипломати пропонували розмежування провести значно західніше й північніше. Таким чином, під повним контролем Речі Посполитої із території зазначених трьох воєводств фактично залишалися Київське Полісся, північна частина Сіверщини й Центральне Поділля. І все ж на автономних українських землях урядові посади могли займати лише особи православного віросповідання, всім повстанцям гарантувалася повна амністія, а на гетьманську булаву віддавався Чигирин з околицями.

Щоб применшити гіркоту власної поразки й вимушене підписання мирного договору з Військом Запорозьким, поляки в односторонньому порядку опублікували його під заголовком *«Декларація ласки Його Королівської Милості на пункти прохання Війська Запорозького»*. Сейм Речі Посполитої ратифікував Зборівський договір 7 січня 1650 р., але без релігійних статей, король лише видав привілей щодо зрівняння в правах уніатської й православної церков. Поляки не могли змиритися з фактичною втратою значної частини України, водночас трактат не задовольнив і широкі маси українського населення – селянства, що мало визнати над собою зверхність попередніх власників, та козацької голоти, яка не потрапила до реєстру.

Проте *в цілому Зборівський договір був вигідний козацькій верстві, що перетворилася на державотворчу силу новоствореної автономії, яка охоплювала трохи більше половини (180–200 тис. км²) тогочасної української етнічної території з населенням близько 1,4–1,6 млн осіб*. Чигирин став одним із найпомітніших центрів європейської політики, пов'язаним із Московським царством, Річчю Посполитою, Швецією, Священною Римською імперією, Портою, Кримським ханатом, Молдовою, Волощиною, Трансільванією, Венецією, Бранденбургом та ін.

Роль зовнішньополітичного відомства Війська Запорозького відіграла **Генеральна військова канцелярія**, створена Б. Хмельницьким та православним шляхтичем **Іваном Креховецьким**. З осені 1649 р. її очолив теж православний шляхтич Іван Виговський, який поставив цю структуру на рівень європейських канцелярій. Уряд генерального писаря зусиллями І. Виговського був піднятий на друге місце після гетьманського, не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорозького *канцлерами*.

Надзвичайно драматичний короткий проміжок часу між військовими кампаніями 1649 і 1651 рр. був позначений українсько-турецьким зближенням, що співпало із значним погіршенням українсько-російських відносин. Справедливо пов'язуючи половинчатість умов Зборівського договору з відсутністю військової допомоги з боку Москви, Б. Хмельницький навіть вдався до численних погроз, як записано у донесеннях російських розвідників, іти *«війною негаймо на... государеву Московську державу»*.

Отже, прагнучи схилити московський уряд до військової підтримки Війська Запорозького, українська дипломатія поряд із наголосом на етнічній близькості й релігійній спорідненості, а також обопільній зацікавленості в ослабленні Речі Посполитої, вдалася до різких дипломатичних демаршів. У контексті саме цієї політики слід розглядати перебування в Козацькій Україні з початку літа 1650 р. самозванця **Тимофія Акундінова (1617–1653)**, який видавав себе за сина царя **Василя Шуйського [1606–1610]**.

Однак несприятлива для утвердження української державності геополітична обстановка в регіоні (Річ Посполита влітку 1650 р. поновила Поляновський мир 1634 р. із Москвою), виснаження продуктивних сил, відчутна втрата військового й людського потенціалу після поразки під **Берестечком**

18-30 червня (28 червня – 10 липня) 1651 р., перманентна загроза польського вторгнення поставили перед козацьким керівництвом дилему: або визнати зверхність польського короля і відмовитися від усіх здобутків у царині державотворення, або ж зберегти надбання визвольної боротьби, вступивши у військовий союз з іншими державами, навіть ціною певного обмеження власного суверенітету.

Власне, саме катастрофа під Берестечком зробила неможливим спільне проживання шляхетської Польщі й козацької Русі-України під єдиним державним дахом. Доти визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького точилася як **громадянська війна** всередині Речі Посполитої, але після Берестечка вона остаточно переростає на **українсько-польську війну**. Після того як козацькому війську вдалося зупинити в серпні – першій половині вересня 1651 р. просування коронної армії М. Потоцького під Білою Церквою, внаслідок роботи переговорної комісії, очоленої з козацького боку І. Виговським, а з польського – А. Киселем, було досягнуто домовленості щодо скорочення реєстру з 40 тис. до 20 тис. (спершу польські комісари наполягали на 12-тисячному реєстрі).

За **Білоцерківським договором** між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою від 18(28) вересня 1651 р. автономія Козацької України звужувалася до меж Київського воєводства, куди з Брацлавського та Чернігівського воєводств мали виселитися реєстровці; шляхта всіх трьох воєводств поверталася до своїх маєтків і володіння кріпаками. Чигирин залишався за Б. Хмельницьким, який залишався гетьманом Війська Запорозького, але підпорядковувався владі польського великого коронного гетьмана, після смерті Б. Хмельницького король Речі Посполитої діставав право призначати і звільняти козацьких гетьманів.

До того ж Б. Хмельницький позбавлявся права на дипломатичні відносини з іноземними державами і зобов'язувався розірвати союзний договір 1648 р. з Кримом (якщо не приведе хана Іслам Герея III «до послуг королю»). Водночас передбачалося збереження прав і свобод православної церкви та надання амністії учасникам повстання. Але сейм Речі Посполитої в лютому 1652 р. відмовився ратифікувати навіть такий принизливий для Війська Запорозького договір (вперше в історії польського парламентаризму депутат-шляхтич використав своє **право «вето»**)

Найбільш вірогідними партнерами по антипольській коаліції для Війська Запорозького залишалися Оттоманська Порта і Московське царство, причому, зважаючи на фактор релігійного протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність Кримського ханату, союз із московським монархом був значно доцільнішим.

Проте, коли козацький полковник **Іван Іскра (?–1659)** запропонував від імені гетьмана на аудієнції в Олексія Михайловича 22 березня 1652 р. негайно прийняти під свою руку Військо Запорозьке, думні дяки відповіли козацьким послам: «У Царської Величності в Московській державі землі великі й просторі й багаті – поселитися їм (Війську Запорозькому. – Авт.) є де. А бажано їм поселитися по рікам: по Дону, і по Медведиці й іншим придатним і просторим місцям... І як гетьман і Військо Запорозьке в Царської Величності сторону

перейде, і Царська Величність вчинить його, гетьмана, в своїй Царській Величності у великій милості й честі, так само і Військо Запорозьке пожалує своїм Царській Величності жалуванням чималим і з місцями просторими й придатними».

Блискуча перемога війська Б. Хмельницького в **Батозькій битві** 22-23 травня (1-2 червня) 1652 р. (поблизу м. Ладижин Вінницької області), коли загинув польний гетьман Речі Посполитої **Мартин Калиновський**, анулювала чинність Білоцерківського договору й підсумувала перший етап Національної революції, коли Українська козацька держава в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств виборолла фактичну незалежність, що створювала сприятливі умови для реалізації національної ідеї. Б. Хмельницький де-факто визнав соціально-економічні наслідки **Селянської війни** – складової Національної революції, коли були ліквідовані велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво, а провідна роль у суспільстві перейшла до козацтва.

Щоб уникнути поновлення воєнних дій («і нам, і Речі Посполитій жити у спокої»), Б. Хмельницький ще з похідного табору під Могилівом 14(24) червня 1652 р. передав через визволеного з татарського полону шляхтича Войну листи до коронного канцлера **Андрія Лещинського** та брацлавського воеводи **Станіслава Лянцкоронського (?-1657)**. У них він застерігав, що в разі відмови короля від перемир'я «з обох сторін буде пролита християнська кров, а земля Його Королівської Милості буде знищена». Проте, коли 17 серпня того ж року на Варшавський сейм прибули козацькі послы й домагалися юридичного поновлення Зборівського договору, король і сенатори на таємних нарадах вирішили не вступати з ними у переговори, а вислати до Чигирина своїх комісарів. Однак це польське посольство не мало успіху: козацька старшина була переконана, що Варшава пішла на цей крок, аби приспати увагу Війська Запорозького, а за той час зібрати коронне військо і вчинити несподіваний напад. Б. Хмельницький відмовився пристати на королівські умови, і в **другій половині вересня 1652 р.** польські комісари ні з чим повернулися до Варшави. А литовський гетьман Я. Радзивілл, на дружній нейтралітет котрого свого часу безпідставно сподівався Б. Хмельницький, звернувся до гетьмана з листом, у котрому закликав його і все Військо Запорозьке піддатися Яну II Казимиру на умовах Білоцерківського договору. Б. Хмельницький відповів Я. Радзивілли, що може згодитися лише на умови Зборівського трактату.

Коло замкнулося: **другий період Національної революції**, позначений погіршенням геополітичного становища Козацької України й активними пошуками нею союзників на міжнародній арені, починався з дипломатичної боротьби навколо поновлення чинності компромісної мирної угоди трирічної давності. Польська еліта виявилася неспроможною відмовитися від імперської ідеї поновлення свого панування в Наддніпрянщині, але, як наголошував у звіті канцлеру **Станіславу Корицинському** варшавський агент ксьондз С. **Щитницький**, метою Б. Хмельницького остаточно стало «абсолютно й незалежно від

жодного монарха панувати, і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів».

**6.3. «Світло»
й «тіні» Переяславсько-
Московського договору
1654 р.**

Але, зрештою, міжнародне становище Війська Запорозького серйозно ускладнилося внаслідок Берестецької поразки 1651 р. й повного краху балканської політики **Б. Хмельницького**, коли в намаганні не допустити поширення впливу Козацької України на Південно-Східну Європу збіглися

інтереси Порти, Трансильванії, Волощини й Речі Посполитої. Одруження *31 серпня 1652 р.* старшого сина гетьмана – **Тимоша Хмельницького (1632–1653)** з донькою молдовського господаря **Василя Лупула [1634–1654]** – **Розандою (бл. 1630–1686)** мало на меті далекосяжні династичні плани керівника Війська Запорозького. До того ж, Б. Хмельницький розраховував зробити Молдовське й Волоське князівства залежними у військово-політичному й дипломатичному сенсі від Війська Запорозького.

Однак проти такої перспективи рішуче виступила Порта, а волоський господар – **Матвій Басараб [1632–1654]** та **Юрій II Ракоці** пішли на зближення з Річчю Посполитою й, об'єднавшись із загонами претендента на молдовський престол – канцлера **Стефана Георгіцу (1600–1664)**, у *квітні 1653 р.* вибили з Ясс В. Лупула. Стамбул відразу ж визнав молдовським правителем Георгіцу, водночас зобов'язавши Іслама III Герая повідомити Б. Хмельницького, щоб той не підтримував В. Лупула й не відряджав свого сина в молдовський похід.

Але гетьман надіслав на допомогу сватові чотири козацькі полки на чолі з Т. Хмельницьким, що розгромили С. Георгіцу й повернули господарський престол тестеві гетьманича. Проте в ході наступу на Волощину 17 травня гетьманич зазнав поразки під *Торговиште* й вимушений був відступити. З огляду на вороже ставлення до В. Лупула кримського хана й польську допомогу С. Георгіці, колишній союзник Б. Хмельницького – **Юрій II Ракоці** відмовився прийняти послів гетьмана (так само вчинив і М. Басараб).

Намагаючись виручити тестя, обложеного в Сучаві польсько-угорсько-волоським військом, Т. Хмельницький на чолі 8-тис. загону прорвався в давню молдовську столицю, але *2(12) вересня 1653 р.*, під час артилерійського бомбардування, був смертельно поранений. Ці трагічні події затьмарили вирішальні (як тоді здавалося) дипломатичні зусилля гетьмана в справі укладення воєнно-політичного союзу з Московським царством й відкриття *«другого фронту»* проти Речі Посполитої на смоленському напрямкові.

Ще *22 квітня 1653 р.* на аудієнції в царя українські послы – полковники К. Бурляй і С. Мужилівський черговий раз безрезультатно ставили питання щодо прийняття Війська Запорозького в підданство та надання реальної воєнної допомоги. А невдовзі до Чигирина прибув османський посол **Магомед-ага** із султанською грамотою й атрибутами влади (*санджаками*) васально залежного від Порти правителя – булавою, шаблею, бунчуком і кафтаном.

За свідченням І. Виговського, Б. Хмельницькому було запропоновано протекторат на значно кращих умовах, ніж були в кримського хана: *«Гетьману буде в братерстві не так, як кримському хану, не буде утисків ніяких чинити»*. За такою досить пільговою формою васалітету передбачалося лише незначне обмеження зовнішньої політики Війська Запорозького й щорічна сплата ним до скарбниці Османської імперії символічної данини. Натомість султан брав на себе зобов'язання захищати Козацьку Україну від зовнішнього ворога.

Пославшись на несприятливий для переговорів час (саме відбувався третій молдовський похід під командуванням Т. Хмельницького, від результатів якого залежали династичні плани гетьмана), Б. Хмельницький попрохав посла зачекати з остаточним вирішенням даного питання. А сам черговий раз спробував розіграти *«турецьку карту»* в політиці щодо Москви. Нарешті це гетьману блискуче вдалося: 3 червня 1653 р. І. Виговський *«по-секрету»* повідомив посланцям путивльських воевод про наміри Порти прийняти під свій протекторат Україну, 20 червня ця звістка дійшла до Москви, а вже через два дні цар Олексій Михайлович звернувся до Б. Хмельницького з грамотою, в якій містилося рішення *«вас прийняти під нашої Царської Величності високу руку, і тоді не будете ворогом хреста Христова в притчу і в ганьбу»*.

Царську грамоту до Чигирина доправив стольник **Федір Лодиженський**, який вручив її гетьману вже 10 липня 1653 р., проголосивши близький початок воєнних дій з боку Московського царства. А наступного місяця цілковитим провалом завершилася посередницька місія *«великого посольства»* Московського царства (улюбленець царя – боярин **Борис Репнін (? –1670)**, керівник Чолобитного приказу й майбутній ближній боярин – **Богдан Хитрово (1615–1680)** та думний дяк і начальник Посольського приказу **Алмаз Іванов (? –1669)**), що вело у Львові переговори стосовно укладення Річчю Посполитою миру з Військом Запорозьким на підставі статей Зборівського договору 1649 р.

Зрештою, **1 жовтня 1653 р.** Земський собор у Москві ухвалив, *«щоб їх не відпустити в підданство турецькому султану чи кримському хану... гетьмана Богдана Хмельницького й усе Військо Запорозьке з містами й землями прийняти»*. Через два дні Олексій Михайлович у Золотій палаті Кремля повідомив про це рішення козацьких послів на чолі з суботівським отаманом і керівником гетьманської служби безпеки та розвідки – **Лавріном Капустою**. Цар наголосив на тому, що для реалізації ухвали Земського собору вже сформоване спеціальне посольство на чолі з ближнім боярином – **Василем Бутурліним (? –1656)**.

Л. Капуста прибув до Б. Хмельницького з царською грамотою про рішення Земського собору на поч. листопада 1653 р., коли козацьке військо стояло під Баром (армія Яна II Казимира отаборилася під *Жванцем* (тепер – село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області)). Внаслідок повної його блокади козаками й кримськими татарами, польське військо опинилося на грані катастрофи, тому Ян II Казимир змушений був (як і під Зборовом) піти на таємні мирні переговори з Ісламом III Гераєм (в яких українській стороні відводилася роль статистів). **5(15) грудня 1653 р.** було укладено усну угоду,

за якою для Козацької України поновлювалася чинність передбачених Зборівським договором 1649 р. прав і вольностей, але без уточнення кількості реестру й територіального розмежування.

Трагічність ситуації, що склалася для Війська Запорозького (під час осінньої мобілізації гетьман уперше зіткнувся зі значною опозицією частини народних мас, козаки правобережних полків виявилися неспроможними виконувати військовий обов'язок і переходили в стан міщан чи селян та ін.), визначила характер союзу, укладеного та юридично оформленого в січні–березні 1654 р. під час **Переяславського та Московського раундів переговорного процесу**.

Принциповий момент виразно окреслився відразу ж по завершенні *Переяславської генеральної військової ради 8(18) січня 1654 р.*, коли В. Бутурлін в Успенському соборі в присутності гетьмана й козацької старшини рішуче відмовився скласти присягу від імені царя про гарантування прав і привілеїв Війська Запорозького. Московський посол, який психологічно був готовий до подібного перебігу подій, аргументував свою позицію тим, що на його батьківщині *«піддані повинні складати присягу своєму государю, а не він їм»*. Гетьману ж, мовляв, *«і говорити про це непристойно»*, бо йому й козакам, якщо вони хочуть служити царю, слід *«дати віру великому государю по євангельській заповіді без жодного сумніву»*.

Б. Хмельницький, для якого така реакція В. Бутурліна виявилася повною несподіванкою, відмовився присягати й вийшов із церкви, щоб порадитися зі старшиною та козаками. Після довгої наради до московських послів були відряджені переяславський полковник **Павло Тетеря (бл. 1620–1670)** і миргородський полковник **Григорій Лісницький-Сахнович (?–1664)**, які наголосили, що польські королі своїм підданам завжди присягають. Відповідь В. Бутурліна була вбивчою для козацьких представників: *«Того за зразок ставити непристойно, бо ті королі невірні й не самодержці, а на чому ї присягають, і на тому ніколи в правді своїй не стоять»*. Після болісних роздумів гетьман і старшина ухвалили рішення прийняти вимогу В. Бутурліна й присягнути на вірність царю, але при цьому звернутися до нього з чолобитною про формально-юридичне затвердження самоврядних прав Війська Запорозького.

З цією метою в січні–лютому 1654 р. старшинською радою було розроблено вимоги до царя (*«Просительні статті»*), представлені 14 березня 1654 р. генеральним суддею **Самійлом Богдановичем-Зарудним** і П. Тетерею московському урядові у вигляді чолобитної від імені гетьмана та Війська Запорозького (*«Березневі статті»*). Вони склалися з 23-х пунктів, де йшлося про підтвердження прав, привілеїв та вольностей Війська Запорозького й православної шляхти (ст. 1, 3, 7, 13, 17), укладення 60-тис. козацького реестру (ст. 2), платню старшині та кошти на утримання козацького війська (ст. 8–12, 21), збереження місцевої адміністрації й виняткове збирання нею податків (ст. 4, 15), надання гетьманові в рангове володіння Чигиринського староства (ст. 5), право вільно обирати гетьмана (ст. 6) і його зносини з іноземними державами (ст. 14), невтручання царських урядовців у внутрішні справи Вій-

ська Запорозького (ст. 16), збереження прав Київського митрополита (ст. 18), відрядження московських військ проти Речі Посполитої під Смоленськ (ст. 19), утримання московських гарнізонів на польському кордоні (ст. 20), оборону від можливих нападів кримських татар (ст. 22), утримання козацької залози в Кодаку (ст. 23).

В результаті переговорів у Посольському приказі первісний варіант «Березневих статей» був скорочений до 11-ти пунктів зі збереженням основного змісту документа. «**11 статей**» були представлені на розгляд царя і Боярської думи 21 березня 1654 р., а 27 березня козацькі послы отримали від царя Олексія Михайловича відповіді на обидва варіанти «Березневих статей» і чотири жалувані грамоти, підготовлені А. Івановим. У царських відповідях і жалуваних грамотах задовольнялася більшість запорозьких пропозицій.

Але по шести важливих пунктах «Березневих статей» не було досягнуто згоди й зафіксовано лише протилежні позиції обох сторін, передусім щодо зовнішньої політики Війська Запорозького. Гетьманський уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, обмежившись лише повідомленнями офіційної Москви в разі прибуття послів з ворожими щодо царя намірами (ст. 14 первісного варіанта «Березневих статей», ст. 5 – скороченого). Натомість царський уряд заборонив Б. Хмельницькому «без указу» зноситися з турецьким султаном і польським королем⁵⁰, а також зобов'язав гетьмана ставити до відома протектора про характер взаємин з іншими правителями. В разі ж прибуття послів із ворожими щодо Москви намірами, гетьман мав затримувати їх, усупереч тогочасній дипломатичній практиці, під вартою й не відпускати на батьківщину без царського дозволу.

Окремі пункти угоди обговорювалися 11 квітня 1654 р. в Москві з черговим козацьким посольством, очолюваним полковником **Филоном Горкушею**. Тоді за підсумками переговорів послам була дана царська жалувана грамота, якою знову стверджувалися права й вільності Війська Запорозького. Спірні питання, в т. ч. щодо запровадження московського контролю над фіскальною системою Війська Запорозького та фінансування останнього з царської скарбниці, мали вирішуватися в робочому порядку, кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила з власного розуміння конкретного пункту угоди. Чималу роль у майбутньому зміцненні позицій Московського царства на території Козацької України судилося відіграти необачній згоді гетьмана на введення до Києва та Чернігова російських воєвод як постійних резидентів царя.

За формально-правовими ознаками **Переяславсько-Московська угода 1654 р.** передбачала встановлення відносин *номінальної васальної залежності*, чи *протекторату*, а за змістом – створення *конфедерації* Війська Запорозького й Московського царства під зверхністю корони Романових.

⁵⁰ За життя Б. Хмельницького цей пункт майже цілком ігнорувався, але згодом його порушення було головною підставою для звинувачення українських гетьманів у державній зраді.

Вона юридично оформила факт виходу Наддніпрянщини (в складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та Запорозької Січі) зі складу Речі Посполитої, слугувала правовим визнанням внутрішнього суверенітету Війська Запорозького й відкривала перспективу досягнення військової перемоги над Річчю Посполитою та соборності етнічних українських земель.

В конкретно-історичних умовах Переяславсько-Московський договір був, безперечно, значним успіхом козацької дипломатії. Та й ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не були оприлюднені у Війську Запорозькому (навіть на рівні полковників). У своїй діяльності козацьке керівництво ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах договірні обмеження. Б. Хмельницький і його оточення, безперечно, вбачали в зазначеній угоді вигідну політичну комбінацію, що гарантувала зовнішню оборону на тлі збереження внутрішнього соціального миру.

Адже абсолютна більшість населення Козацької України, як засвідчило приведення московськими послами його до присяги царю по полках, прихильно сприйняла союз із володарем-одновірцем, тоді як давня упередженість до «бусурманського світу» серйозно ускладнювала аналогічну спілку з Османською імперією (набагато вигіднішу від московського варіанта з геополітичного погляду). Море ж взаємно пролитої крові остаточно перекреслило можливість українсько-польського порозуміння на низовому – масовому рівні.

Але водночас стратегічні інтереси московської надцентралізованої монархії, що еволюціонувала до абсолютизму («східної деспотії»), та Війська Запорозького з його відносно демократичними виборними владними інститутами й особливостями суспільно-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів, кріпацтва, панщини, особиста свобода селян, гарантування їхніх прав на користування землею, еволюція козацьких господарств фермерським шляхом, міське самоврядування та ін.) були нерідко діаметрально протилежними, що неминуче породжувало гострі конфлікти.

Згодившись прийняти Військо Запорозьке під «високу царську руку», офіційний Кремль завжди розумів протекторат як *інкорпорацію*⁵¹. Задля цього московською дипломатією активно використовувалися й неясність чи непродуманість формулювань Переяславсько-Московського договору 1654 р., і внутрішні чвари та боротьба за владу в козацько-старшинському середовищі. А в укладеному в 1658 р. при московському патріаршому дворі «*Літописові про численні заколоти*» простодушно повідомлялося, що цар з Божою поміччю «*полонив*» Литву, Білу Русь і Малу Русь.

Між тим, підписання угоди Війська Запорозького з Москвою спричинило важливе перегрупування сил у регіоні. Незважаючи на активну дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, спрямовану на збереження союзницьких відносин із Кримом, хан Мехмед IV Герай, що повернувся до влади після смерті старшого брата – Іслама III Герая, в жовтні 1654 р. в ультимативній формі зажадав від гетьмана порвати спілку з царем. А на початку наступного року

⁵¹ Лат. мовою – «включення до складу», «поглинання».

30-тис. татарський корпус, усупереч суворій забороні Порти, з'єднався з військами великого коронного гетьмана **Станіслава Потоцького (1579–1667)** для проведення каральної операції на Поділлі й Південній Київщині. Ворога тоді вдалося зупинити лише в кровопролитній битві 19–20 (29–30) січня 1655 р. біля с. Охматова (нині Жашківського району Черкаської області), де московські стрілецькі полки виявили свою низьку боездатність.

До того ж загострилися суперечності між Військом Запорозьким і Московією за південнобілоруські й західноукраїнські землі, де гетьманський уряд запроваджував козацьку адміністрацію. Сутність цих конфліктів чітко була з'ясована генеральним писарем І. Виговським на переговорах із представниками львівського магістрату в сер. жовтня 1655 р.: *«Доки козацька шабля зайшла, доти теж мусить бути і козацьке панування»*.

Натомість московські воеводи вважали зазначені регіони приєднаними *«на цареве ім'я»* й вимагали прийняття їхнім населенням присяги на вірність Олексію Михайловичу. Вже на поч. вересня 1655 р. було обнародовано нові царські титули: *«Великий князь литовський і Білої Русі, і Волинський і Подільський»*. Це мало для гетьманської держави важливе політичне значення, оскільки штучно обмежувало територію *«Малої Росії (Русі)»* Наддніпрянщиною.

Успішний, з воєнного погляду, похід Б. Хмельницького і В. Бутурліна в Галичину восени 1655 р. збігся у часі з початком подій, які отримали в польській історіографії назву *«Потопу»* – п'ятирічного сум'яття, що поставило державу на межу катастрофи. Воно почалося, коли шведський король **Карл X Густав [1654–1660]** вирішив використати вторгнення московських військ у Білорусь і Литву для переможного завершення півстолітніх змагань Стокгольма і Варшави за балтійське узбережжя Східної Пруссії, Курляндії й Лівонії. Шведський король прагнув не допустити входження західноукраїнського регіону до складу Війська Запорозького.

Тому, знімаючи облогу Львова (на додаток до конфлікту із союзниками в тилу гетьмана з'явився кримський хан з ордою), Б. Хмельницький усе ж далекоглядно написав листа Карлу X Густаву з пропозицією продовжити переговори щодо майбутніх спільних дій проти Речі Посполитої. Іншим досить дражливим моментом для українсько-московських стосунків стало поновлення Чигирином **12(22) листопада 1655 р.** військового союзу з Кримом, за допомогою якого Б. Хмельницький спробував реалізувати *біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації Війська Запорозького*: налагодити союзницькі стосунки з ханатом за збереження царської протекції.

Наляканий успіхами шведських військ у Польщі, уряд Олексія Михайловича розпочав активну підготовку до війни з Карлом X Густавом. Діяльним лобістом балтійського напрямку зовнішньої політики Московського царства виступав талановитий дипломат і майбутній керівник Посольського приказу **Афанасій Ордин-Нащокін (бл. 1605–1680)** – *«російський Ришельє»*, як його називали шведи.

Не очікуючи результатів дипломатичних акцій, *17 травня 1656 р.* Москва оголосила війну Швеції, а вже на початку літа розгорнула наступ у Прибалтиці. Польське керівництво відрядило до Москви маршалка оршанського **Петра Голинського** з повідомленням, що Варшава приймає посередництво віденського двору в справі мирного врегулювання. *Хитрі варшавські політики висунули план обрання московського царя на королівський престол після смерті Яна II Казимира, а натомість Олексій Михайлович мав оборонити Польщу як свою спадщину від шведів.*

Реакція українського керівництва на польсько-московське зближення й початок мирних переговорів *12(22) серпня 1656 р.* у с. Немежі під Вільно була різко негативною, протягом літа Б. Хмельницький активно листувався з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості вибраного курсу і застерігаючи, що *«коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять»*, то король і шляхта відмовляться від узятих зобов'язань і *«всі землі на православну віру й на державу його Царської Величності нацьковувати будуть»*.

Однак аргументи гетьмана не справили належного враження на московський уряд, більш того, незважаючи на клопотання Б. Хмельницького, козацьку делегацію не було допущено за стіл переговорів, її навіть не повідомляли про зміст дискусій, трактуючи, за словами самих посланців, *«яко псів коло церкви Божої»*. Щоб нейтралізувати негативні наслідки неминучого московсько-польського примирення, Б. Хмельницький прискорив остаточну *нормалізацію взаємин із Трансільванією, Молдовою й Волощиною*. 20 липня 1656 р. в Чигирині гетьман у присутності посла Юрія II Ракоці – **Ференца Шебеші** заявив, що Військо Запорозьке перебуватиме у дружніх стосунках із зазначеними князівствами. Тоді переговори увінчалися підписанням диплому, в якому гетьман і козацька старшина зобов'язалися не зв'язуватися з ворогами трансільванського князя.

У свою чергу, козацьке посольство на чолі зі старшим слугою гетьмана – **Іваном Брюховецьким (1623–1668)** на аудієнції у Юрія II Ракоці *2 вересня 1656 р.* категорично висунуло вимогу проходження західного кордону Війська Запорозького по Віслі як головну передумову укладення союзного договору. Трансільванський князь, стривожений успіхами польських військ і мирними переговорами під Вільно, відповів згодою, якщо Карл X Густав після розгрому Речі Посполитої виділить йому Підляшшя, нижню течію Західного Бугу й Краків.

Нарешті, **8(18) жовтня 1656 р.** у Чигирині відбулося затвердження угоди про союз і взаємодопомогу між Військом Запорозьким і Трансільванією, за якою Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Юрія II Ракоці на польський престол і надати йому військову допомогу. У додатку до договору зазначалося, що *«міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького»*.

Тим часом, брак достовірної інформації про московсько-польські мирні переговори породжував чимало чуток і свідомих інсинуацій щодо їхнього змісту й намірів царського уряду, які викликали занепокоєння та обурення

громадськості Війська Запорозького. За непевною інформацією, що дійшла до козацьких дипломатів, умови планованої угоди нібито повертали Військо Запорозьке під владу Польської Корони, чого насправді не передбачалося. З підписанням *24 жовтня (3 листопада) 1656 р. Віленського перемир'я* між Річчю Посполитою й Московським царством на один рік обидві сторони зобов'язалися спільно діяти проти Швеції й маркграфства Бранденбург, а під тиском Москви до угоди було внесено пункт про обрання на найближчому сеймі королем Речі Посполитої царя Олексія Михайловича.

Загроза залишитися наодинці в боротьбі з Польщею, ігнорування Кремлем гетьманських планів приєднання західноукраїнського регіону до козацької держави змушували офіційний Чигирин скоригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу *принцип надання пріоритетів союзам із вороже настроєними до Речі Посполитої державами*.

Його реалізація полегшувалася укладенням *26 листопада (6 грудня) 1656 р.* у трансільванському замку Раднот (тепер – румунський *Єрнут*) союзної шведсько-мадярської угоди про спільні дії проти Речі Посполитої та її територіальний поділ у разі розгрому. *Раднотський договір* виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної карти Центрально-Східної Європи, не випадково він у польській історіографії кваліфікується як *перший проект поділу Речі Посполитої*.

Королівську Пруссію, Куявію, Північну Мазовію, Жемайтію, Інфлянти з Курляндією і Підляшшя мала отримати Швеція; її союзник – бранденбурзький курфюрст *Фрідріх Вільгельм Великий [1640–1688]* – більшу частину Великопольщі; литовський князь *Богуслав Радзивілл (1620–1669)* – Новоградське воєводство; Юрій II Ракоці – Південну Мазовію, Малопольщу, а також Белзьке і Руське воєводства, на які претендувало Військо Запорозьке; Б. Хмельницький – решту земель Польського Королівства.

Гетьман відрядив на допомогу трансільванському князеві 20-тис. експедиційний корпус на чолі з київським полковником *Антіном Ждановичем*, що суперечило умовам Віленського перемир'я й переконливо свідчило про повне ігнорування їхнього змісту з боку гетьманського уряду. Невдовзі під впливом поразок у Польщі й укладення останньою *17 травня 1657 р.* воєнно-політичного союзу зі Священною Римською імперією, позиція Швеції щодо претензій Війська Запорозького на західноукраїнський регіон значно пом'якшилася. Шведське посольство (*Данило Оліверберг (Грек)* і *Густав Лільскрона (1623–1687)*), що було урочисто прийняте в Чигирині *12(22) червня 1657 р.*, привезло згоду Карла X Густава на включення до складу козацької держави всіх «руських земель» Речі Посполитої, а також Південної Білорусі до Смоленська.

Тоді ж були вироблені попередні домовленості щодо укладення договору про дружбу із союзником Швеції – бранденбурзьким курфюрстом. Проте літо 1657 р. виявилось не найкращим часом для юридичного оформлення Б. Хмельницьким чергової *міжнародної коаліції* (третьої – після українсько-кримсько-османської 1648–1653 рр. та українсько-московської 1654–1656 рр.), що мала

на меті не лише побудову самостійної «Руської» (українсько-білоруської) держави, але й ліквідацію Речі Посполитої.

А критичний стан здоров'я Б. Хмельницького спричинив посилення міжкланової боротьби в середовищі козацької еліти. Навіть шведський посол Г. Лільєкрона досить швидко зорієнтувався в тому, що генеральний писар І. Виговський, усупереч рішенню старшинської ради 5–11 квітня 1657 р. про встановлення спадкового гетьманату й передачу влади після смерті Б. Хмельницького його синові **Юрію Хмельницькому (1641–1685)**, «має намір захопити всю владу».

Дійсно, передчасна смерть Б. Хмельницького 27 липня (6 серпня) 1657 р. перешкодила завершенню створення коаліції Війська Запорозького зі Швецією, Трансільванією, Бранденбургом, Литвою, Молдовою й Волощиною, спрямованої, з одного боку, проти Москви, а з іншого – проти Польщі й Криму. А укладення Річчю Посполитою 8(18) липня 1657 р. антишведської наступальної угоди з Данією й Норвегією та примирення Варшави 9(19) вересня з курфюрстом Бранденбургу коштом визнання його незалежності як правителя Князівської (Східної) Пруссії остаточно унеможливили реалізацію Раднотського договору.

6.4. Дипломатична історія «Руїни» й оформлення поділу Козацької України

Зі смертю Б. Хмельницького Національна революція вступила в *третій період розвитку*, що тривав до «Чорної ради» 17–18 червня 1663 р. під Ніжином і був позначений громадянською війною та розколом Козацької України на два ворогуючі гетьманства – Лівобережне й Правобе-

режне, тобто подіями, які козацькі літописці лаконічно й гірко найменували «Руїною». Після недовгої запеклої боротьби за владу 21 жовтня 1657 р. генеральна козацька рада в Корсуні визнала повноправним гетьманом І. Виговського, при цьому були присутні послы зі Швеції, Священної Римської імперії, Речі Посполитої, Порти, Криму, Трансільванії, Молдови і Волощини. Під час засідань ради 26 жовтня 1657 р. було нарешті оформлено союзню угоду зі Швецією, а також відновлений союз із Кримом і Османською імперією.

Корсунський договір підписали козацькі полковники **Юрій Немирич (1612–1659)** та **Іван Богун (?–1664)** і генеральний осавул **Іван Ковалевський**, а зі шведського боку – Г. Лільєкрона. Статті цього договору, зокрема, передбачали, що «1) *воєнна спілка має бути наступальна*, крім Московського царства, проти якого Військо Запорозьке відмовляється підняти зброю; 2) шведський король Карл X Густав признає і проголошує Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за *вільний і нікому непідлеглий народ*, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх неприятелів; 3) *кордони і території володінь Війська Запорозького признає і проголошує, що вони простягаються не тільки до Вісли, але й до границь Пруссії*, пообіцяє спільними силами добувати й до

рук Запорозького Війська віддавати як от у Литві воеводства *Берестейське і Новгорододоцьке*».

В разі розгрому Речі Посполитої сторони зобов'язувалися «*погодити короля польського (в землях) за Віслою*», що «має бути вибраний спільно і під такою умовою, щоб присягнув всіляко пильнувати приязні, свободи і згаданих границь Війська Запорозького; 5) якби довелось королеві шведському миритись із поляками, то не інакше він мав би увійти в згоду, ніж би поляки проголосили Військо Запорозьке з його землями за народ вільний, зректись всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за яку поручиться король шведський;... 8) вільно буде набувати, купувати і вивозити для потреб Війська Запорозького з королівства і земель короля шведського зброю і амуніцію, і взагалі обидві сторони можуть вести всяку торгівлю сухопутну і морську, платячи податки і мита».

Однак ця формально досконала угода вже не мала практичного значення: заклопотана війною з Данією, Швеція звільнила польські землі, а король Карл X Густав шукав шляхів до порозуміння з Річчю Посполитою. Бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, задовольнившись відмовою Польщі від прав на Східну Пруссію, примирився з Варшавою за посередництвом Відня й вислав до Чигирина спеціальне посольство з пропозицією мирного посередництва.

Завдяки талановитому польському дипломату – волинському каштелянові (заступник воеводи) **Станіславу-Казимиру Беньовському** була досягнута згода між Варшавою й Чигирином не вдаватися до взаємних ворожих дій і дотримуватися кордону по р. Горинь. У зовнішній політиці гетьманського уряду з'явилися нові акценти, що мали на меті замирення Війська Запорозького з Річчю Посполитою на основі повернення Козацької України до її складу.

Направлений І. Виговським у січні 1658 р. до Варшави посол **Феодосій Томкович** (львівський купець, який неодноразово виконував фінансові й політичні доручення Б. Хмельницького) мав усне доручення засвідчити Яну II Казимиру «*покору*» і готовність укласти відповідну угоду. Проте навряд чи цей курс був реалізацією наперед задуманого плану на воз'єднання з Польщею. Мабуть, мав рацію С. Беньовський, коли наприкінці лютого того ж року повідомляв королю, що український гетьман не знає, куди повернути: «*І нам повністю не довіряє, і втратив надію на московську приязнь; відчуваючи віроломство запорожців і городових козаків, тулить під Орду і оглядається на турків*».

Наприкінці травня 1658 р., в розпал жорстокого придушення підтриманого Москвою повстання полтавського полковника **Мартина Пушкаря** й запорозького кошового **Якова Барабаша**, гетьман відрядив до Польщі для переговорів П. Тетерю. 5(15) липня 1658 р. він спільно із С. Беньовським підписав у *Гощі* попередній проект угоди з Річчю Посполитою, що зводився, головним чином, лише до гарантування «давніх вольностей і звичаїв» Війська Запорозького, амністії учасникам визвольної боротьби та задоволення релігійно-освітніх потреб православного населення України.

Дедалі очевидніша московська політика обмеження державних прав Козацької України, перспектива обернутися в царських холопів, слабкий військово-політичний стан Речі Посполитої схилили українське керівництво до ідеї федеративного зв'язку з Польщею за умови збереження Військом Запорозьким повної внутрішньої самостійності. Королівська партія у Варшаві, в умовах продовження війни зі Швецією, також гостро потребувала миру з козацтвом і продемонструвала на сеймові готовність до об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах його підлеглості, як це було раніше, а *союзництва з Польською Короною* на кшталт Люблінської унії 1569 р. Проте в широких масах українського народу повернення до державної злуки з Польщею було надто непопулярним.

Лише за активного сприяння татарського мурзи **Карач-бея** С. Беньовському вдалося врешті-решт схилити гетьмана до вирішального кроку на користь Речі Посполитої. На скликаній у Липовій Долині неподалік від *Гадяча* **6(16) вересня 1658 р.** козацькій раді польський посол виголосив майстерну промову, що завершувалася патетичним закликком: «*Батьківщина озивається до вас: «Я вас породила, не москалі – я вас вигодувала, викохала, уславила. Схаменіться, будьте рідними дітьми, а не виродками!»*» (на що, за свідченням очевидця, козаки схвально загукали: «Гаразд говорити!»).

С. Беньовський, безперечно, зачепив тонку струну: надто ще міцною була на той час пуповина, яка з'єднувала новопосталу українську еліту («старинну» й нову козацьку старшину, дрібну православну шляхту, міський патриціат, вище православне духовенство) з політичною культурою Речі Посполитої, в нормах якої вона виросла і з позицій якої сприймала навколишні реалії, як це переконливо засвідчив наведений вище епізод зі складанням присяги в переяславському соборі 1654 р.

Українська сторона на Гадяцькій раді висунула вимогу створення удільного **Великого Руського князівства** в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воеводств та Пінського і Мстиславського повітів Великого князівства Литовського, що охоплювали лівову частку української етнічної території. Але польська комісія погоджувалась на визнання Руського князівства (у кількох автентичних примірниках трактату, що збереглися й різняться змістом окремих статей, відсутній термін «Велике») на терені лише трьох воеводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського. Зрештою, рада прийняла польську пропозицію – й угода була укладена.

Згідно з **Гадяцьким договором**, незалежне Руське князівство на рівних правах входило у федеративний союз із Польщею та Литвою. На чолі Руського князівства мав бути довічно обраний гетьман, затверджений королем, а вищим органом законодавчої влади ставала Рада з представників козацтва, міщанства, селянства та духовенства. Одночасно гетьман повинен був виконувати обов'язки київського воеводи. Угода передбачала створення окремих урядів, зокрема власної скарбниці, обрання українських послів до федера-

тивного сейму, власний судовий трибунал і військо з 60 тис. реєстровців та 10 тис. найманців.

Польські й литовські війська не мали права перебувати на території Руського князівства без дозволу гетьмана, а якщо б у цьому з'явилася потреба, то вони повинні були підлягати йому. Православна віра визнавалася в рівних правах з католицькою, зокрема, ієрархи першої одержували право засідати в спільному сенаті, діяльність греко-католицької церкви обмежувалася. В Руському князівстві могли відкриватися без обмежень колегіуми, семінарії, засновувалися два університети (один із них – *Києво-Могиланська академія*), можна було розвивати вільне книгодрукування. Усім козакам гарантувалися традиційні соціальні права, за поданням гетьмана по сотні заслужених реєстровців з кожного полку одержували шляхетство.

Водночас гетьман із Військом Запорозьким зобов'язувалися *«ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до Королівської Милості мають відсилати*. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного зі сторонніми порозуміння на шкоду Речі Посполитій, хіба доповівши його королівській милості». В ході подальших переговорів у Варшаві в квітні–травні 1659 р. козацького посольства прилуцького полковника **Тимофія Носача**, що представило для ратифікації сеймом **«Нові пункти»** (передбачали приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воеводств, запровадження спадкоємного гетьманства, скасування унії та ін.), польській стороні вдалося істотно обмежити права і прерогативи Руського князівства.

Ратифікований сеймом 12(22) травня 1659 р. текст договору передбачав скорочення реєстру до 30 тис. козаків, збереження унії й вилучення застереження про необов'язковість для Руського князівства брати участь у майбутній війні Речі Посполитої проти Москви. Крім того, було заперечене право гетьмана на карбування власної монети, а його вибір мав здійснюватися шляхом подання на затвердження короля не однієї, а чотирьох кандидатур.

Таким чином, у політичному сенсі Козацька Україна як Руське князівство поверталася на правах автономії до Речі Посполитої й цілком позбавлялася такої важливої ознаки державного суверенітету, як права на дипломатичні відносини з іншими країнами. Оцінюючи цей договір, І. Крип'якевич писав, що польська сторона не погодилася на державну рівноправність України, а угода являла собою виправлене видання Зборівського трактату 1649 р. Тому більшість козацьких старшин, невдоволена відмовою Польщі прийняти «Нові пункти», не бажала продовження воєнних дій з Московією після переможної для Війська Запорозького битви під **Конотопом 28–29 червня (8–9 липня) 1659 р.** і розпочала пошук шляхів до порозуміння з Кремлем.

11(21) вересня 1659 р. на «Чорній раді» під містечком **Германівкою** (нині – село Обухівського району Київської області) І. Виговський був звинувачений козаками в тому, що «запродав Україну ляхам», і мусив рятуватися втечею до коронного війська. Козацьким депутатам на сейм – **Івану Сулимі й Прокопу**

Верещаці, що спробували ознайомити присутніх із ратифікованим змістом Гадяцького договору, не дали слова, зарубавши їх на місці.

Новий уряд гетьмана **Юрія Хмельницького** (обраний «Чорною радою» поблизу Фастова 24 вересня 1659 р.) вирішив діяти обережно, граючи на суперечностях між Москвою і Варшавою. Як зазначав великий коронний гетьман С. Потоцький у листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше *«не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя – королем»*. Ю. Хмельницький, якого традиційна російська й радянська історіографія безпідставно зображувала в карикатурному вигляді, насамперед вирішив укласти новий договір із Московією.

Положення його проекту (**«Жердівські⁵² статті»**) передбачали збереження суверенітету Козацької України в її конфедеративному зв'язку з Московським царством, включення до складу Війська Запорозького Північної Чернігівщини й частини Білорусі, а також право гетьмана на зовнішньополітичну діяльність за умови, що копії з посольських грамот і листів будуть надсилатися цареві. Дислокація московських гарнізонів обмежувалася Києвом, а враховуючи те, що за гетьманства І. Виговського відбувалися зрадницькі зносини М. Пушкаря, Я. Барабаша та інших заколотників безпосередньо з царем, минаючи гетьмана, і в Посольському приказі приймали різні листи від безвідповідальних і ворожих гетьманові осіб, то п. 3-й містив вимогу, щоб цар не приймав жодних листів, які не будуть підписані гетьманом із прикладенням військової печатки.

Однак командувач московської армії в Наддніпрянщині князь О. Трубецької, який іще три з половиною місяці тому щодуху тікав від козаків з-під Конотопа, удавшись до військового шантажу, відхилив «Жердівські статті» й домігся на скликаній **17(27) жовтня 1659 р.** Генеральній військовій раді (в оточенні 40-тис. московським військом і без участі семи правобережних полковників) ухвалення нового **Переяславського договору** з підроблених московським урядом умов угоди 1654 р. Пізніше під назвою **«Статей Богдана Хмельницького»** саме цей довільно відредагований текст з 14-ти пунктів увійде до 1-го тому **Повного Зводу Законів Російської імперії**.

Договірні статті зобов'язували гетьмана відряджати козацькі полки в розпорядження царського уряду і водночас забороняли козацькому військові (60 тис. реестру) брати участь у військових походах без попереднього дозволу Москви. До того ж гетьману категорично заборонялося укладати міжнародні договори, передусім військового характеру, приймати іноземних послів і відряджати власних, тощо. Козацькі гарнізони мали бути виведені з Південної Білорусі, й натомість збільшувалися контингенти царських військ на чолі з воеводами в Україні: крім Києва, вони розташовувалися в Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві та Умані, хоча формально й не мали втручатися у справи місцевої адміністрації.

⁵² Від **Жердової долини** на території нинішнього Броварського району Київської області.

Заборонялося без дозволу царського уряду обирати гетьмана (після обрання він зобов'язувався відвідати Москву й отримати підтвердження та клейноди від царя), а гетьман позбавлявся права призначати на уряди генеральну старшину й полковників. Переяславська угода встановлювала смертну кару для учасників змов, спрямованих на відрив Війська Запорозького від Московського царства, й зобов'язувала видавати московським поміщикам селян-утікачів. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха, а новообраному митрополиту заборонялося приймати посвяту від Константинопольського патріарха.

Надруковані за наказом О. Трубецького в Києво-Печерській друкарні й надіслані до всіх полків Переяславські статті викликали величезне обурення, оскільки істотно міняли характер українсько-московських взаємовідносин, переносючи їх *із сфери конфедеративних у площину обмеженої територіальної автономії України в складі Московського царства*. Невдовзі зовнішньополітичне становище Козацької України значно погіршилося: уклавши 23 квітня (3 травня) 1660 р. **Олівський мирний договір** зі Швецією й заручившись підтримкою кримського хана Мехмеда IV Герая, польський уряд пішов на зрив мирних переговорів у *Борисові*⁵³ з Московією.

Внаслідок невдалої для українсько-московських військ кампанії в Східній Волині 17(27) жовтня 1660 р., Ю. Хмельницький уклав із великим коронним гетьманом С. Потоцьким та польним коронним гетьманом *Єжи Любомирським Слободищенський*⁵⁴ **трактат**, що передбачав відновлення Гадяцького договору без статті про створення Руського князівства. За цією угодою, що скасовувала Переяславські статті 1659 р., Козацька Україна також діставала територіальну автономію на чолі з гетьманом і остаточно позбавлялася права зовнішньополітичних відносин, а також була зобов'язана воювати разом із польською армією проти Москви й не нападати на Крим. Польській шляхті поверталися всі маєтності.

Нова політико-дипломатична ситуація таїла небезпеку розколу Війська Запорозького по Дніпру, оскільки, хоча козацька рада в Корсуні й схвалила Слободищенський трактат, дядько Ю. Хмельницького – полковник **Яким Сомко (?–1663)** від імені свого *Переяславського*, а також *Ніжинського* й *Чернігівського* полків склав у Переяславі повторну присягу на вірність московському цареві.

І все ж на початку травня 1661 р. до Варшави виїхало козацьке посольство домагатися гарантій свобод і вольностей **«народу руському»**, в т. ч. збільшення реєстру до 70 тис. осіб і права козакам брати участь в обиранні короля. Реакція сейму була досить гострою, однак, дізнавшись про укладення 21 червня (1 липня) 1661 р. **Кардиського «вічного миру»** між Московією й Швецією (Московське царство залишалося відрізнаним від Балтики, а керівник московського посольства на переговорах боярин А. Ордин-Нащокин уперше

⁵³ Нині – райцентр Мінської області Білорусі.

⁵⁴ Від с. **Слободище** в нинішньому Бердичівському районі Житомирської області.

наполягав перед царем на доцільності досягнення зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель), він затвердив-таки Гадяцький і Слободищенський договори, відхиливши водночас вимоги щодо ліквідації унії та права участі козаків у виборах короля.

Тим часом московський уряд, намагаючись якомога швидше замиритися з Річчю Посполитою, почав, з одного боку, висловлювати готовність уступити їй не лише Правобережну, а й Лівобережну Україну, а з іншого – намагався зміцнити свої позиції на Лівобережжі. *Внаслідок загострення міжусобної боротьби старшинських угруповань за владу склалася особливо сприятлива політична ситуація для поділу Війська Запорозького навпіл між Московією і Річчю Посполитою.*

16(26) квітня 1662 р. на скликаній у **Козельці** (нині – райцентр Чернігівської області) старшинській раді Я. Сомко домігся проголошення себе *«повним гетьманом»*, але пробув ним лише місяць, оскільки інший претендент на булаву – ніжинський полковник **Василь Золотаренко** (брат останньої дружини Б. Хмельницького – **Ганни**) разом із місцевим протопопом **Мефодієм Филімоновичем (?–1689/90)** написав на суперника в Москву донос. Я. Сомко відповів тим же, тому Кремль не визнав законності Козелецької ради, лицемірно мотивуючи це відсутністю на ній царського представника й тим, що обрання гетьмана відбулося *«не на повній раді без совіту всього Війська Запорозького»*.

Зазнавши воєнної невдачі від «родичів», Ю. Хмельницький у *жовтні 1662 р.* склав гетьманські повноваження у Вільшаниці під Корсунем й призначив наказним гетьманом іншого члена «родини» – П. Тетерю⁵⁵, що до того перебував послом Яна II Казимира та польського сенату при особі гетьмана із завданням не допустити до зв'язків керівника Війська Запорозького з Москвою й Бахчисараєм на шкоду Речі Посполитій.

1–2 січня 1663 р. **Чигиринська козацька рада** затвердила обрання П. Тетері гетьманом Війська Запорозького, розв'язавши йому руки для дипломатичного виведення козацької держави з глибокої політичної кризи. Попри сформований радянською історіографією образ П. Тетері як *«підніжка Варшави»* та людини нікчемної, жорстокої й користолюбної, новобраний гетьман у центр своєї державної діяльності поставив *реалізацію ідеї соборності Козацької України* шляхом досягнення порозуміння з найвпливовішою старшиною Лівобережжя й віднайдення союзника за межами Війська Запорозького при нейтралізації потенційних його недругів.

Через посольство до хана Мехмеда IV Герая П. Тетеря дав зрозуміти йому, що *«від царя й короля не чекає нічого доброго»* та прохав допомоги проти можливої агресії Москви. Водночас в інструкції козацьким послам до Варшави від 22 січня 1663 р. П. Тетеря, зокрема, домагався, всупереч Гадяцькому й Слободищенському трактатам, прав на самостійні дипломатичні зносини з Молдовою й Волощиною та укладання угод із Кримським ханатом. Окремо гетьман про-

⁵⁵ З 1660 р. був одружений із сестрою Юрія – **Оленою**.

понував Яну II Казимиру підготувати спільний похід на Лівобережжя, що, на думку П. Тетері, було насильницьки відірваною частиною єдиного гетьманату й, у жодному випадкові, не складовою Московії.

Однак, добившись здійснення майже всіх своїх вимог, що опосередковано свідчить про визначні дипломатичні здібності П. Тетері та його впливи у Варшаві, авторитарний гетьман залишив поза увагою увесь комплекс внутрішніх соціально-економічних проблем, що спричинили повстання на території *Паволоцького полку*, придушене генеральним осавулом **Петром Дорошенком (1627–1698)**. Ці драматичні події збіглися з не менш трагічною «**Чорною радою**» під **Ніжином 17–18(27–28) червня 1663 р.**, яка ознаменувала завершення третього періоду Національної революції й остаточний розкол Козацької України на два гетьманства.

Доки обидва лівобережні претенденти на гетьманську булаву (Я. Сомко і В. Золотаренко) змагалися, хто вірніший царю Олексію Михайловичу, на поверхні політичного життя з'явився колишній «старший слуга» Б. Хмельницького – І. Брюховецький, який під час зміни влади у 1659 р. був відряджений на Запорозьку Січ, щоб схилити козаків на бік Ю. Хмельницького. Виконавши доручення, І. Брюховецький залишився на Січі й був обраний кошовим отаманом, а у вересні 1662 р. на чолі загону січовиків у давно забутому званні «*кошового гетьмана*» прибув до белгородського воеводи – князя **Григорія Ромодановського (?–1682)**, нібито поспішаючи на загальну козацьку раду, що скликала для «законного» вручення булави.

Демонструючи показну лояльність, І. Брюховецький настільки увійшов у довіру до командувача «союзних» московських військ, що той рекомендував його царю як найоптимальнішого кандидата на гетьманську булаву. Агітація ж запорожців на користь «кошового гетьмана» як захисника інтересів «чорні» привернула на бік І. Брюховецького рядову козацьку масу. Тому на згаданій 40-тис. «Чорній раді», завбачливо оточеній царським уповноваженим князем **Данилом Великогагіним (?–1671)** вісьмома тисячами ратників, більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом І. Брюховецького.

Я. Сомка і В. Золотаренка та їхніх прихильників Д. Великогагін, під приводом захисту від розлюченої голоти, ув'язнив у Ніжинському замкові, але *18(28) вересня 1663 р.* обидва полковники за поданням І. Брюховецького були страчені як зрадники царя, ще близько півсотні осіб вперше вислано до Сибіру. За погодженням з Кремлем, новим гетьманом було повністю змінено полковий рівень адміністрації, що зміцнило промосковську орієнтацію Лівобережжя, круто замішану на соціальній демагогії. А вже *17 грудня 1663 р.* І. Брюховецький у *Батурині* (на той час сотенному місті Ніжинського полку) уклав із московськими дяками **Башмаковим і Фроловим** так звані «**Батуринські статті**» – додаток із 5-ти пунктів до Переяславського договору 1659 р.

Вже в 1-му пункті українська сторона зобов'язувалася *утримувати коштом місцевого населення союзне московське військо*, а також гарнізони при воеводах (вимога не була реалізована, проте створювала небезпечний пре-

цедент). 4-й пункт забороняв лівобережним купцям реалізовувати збіжжя на Правобережній Україні, або ж, принаймні, робити це з метою агітації на користь царя (!), а 5-й пункт не дозволяв експортувати в Московське царство горілку й тютюн, щоб не порушувалася державна монополія на їхнє виробництво й продаж.

Передостанній – *четвертий період Національної революції* починався з рішення короля Яна II Казимира 15 липня 1663 р. йти походом на Лівобережну Україну й ознаменувався настирними намаганнями Москви і Варшави «по-братерськи» поділити Козацьку Україну. Але хоча в поході Яна II Казимира взяли участь 32-тис. коронне військо, 30-тис. татарська кіннота і 14 козацьких полків П. Тетері, що швидким маршем дійшли до Глухова й Новгород-Сіверського, уже *наприкінці лютого 1664 р.* король відмовився від намірів силою відновити польську владу над Лівобережжям й через Білорусь наступного місяця повернувся до Варшави.

П. Тетеря змушений був *наприкінці червня 1665 р.* залишити гетьманський уряд і виїхати до Польщі, але офіційно гетьманства не зрікся. При цьому П. Тетеря вивіз архів і скарбницю Війська Запорозького, а також гетьманські інсигнії, що були в лютому 1649 р. у Переяславі даровані А. Киселем Б. Хмельницькому від імені короля. Лише у 1669 р. військові клейноди і архів від імені Речі Посполитої будуть урочисто передані гетьманові П. Дорошенку.

Тоді Річ Посполита була охоплена шляхетським повстанням, поразка у двобої з бунтівниками-конфедератами, зрештою, змусила Яна II Казимира до зречення (на сеймі 6(16) вересня 1668 р.) і зробила королівську дипломатію набагато поступливішою на тривалих мирних переговорах з московською делегацією, що стартували 30 квітня (10 травня) 1666 р. у с. **Андрусові** під Смоленськом.

Додаткової впевненості царським дипломатам на Андрусівських переговорах надавала й капітулянтська політика лівобережного гетьмана І. Брюховецького, який в умовах падіння власної популярності серед козацтва почав шукати опори в тих, хто підніс його до влади. Вже у вересні 1665 р. він перший серед гетьманів, на чолі почту з 500 осіб, прибув до Москви на поклін до царя (як зафіксовано в офіційних документах створеного 31 грудня 1662 р. **Малоросійського приказу**, що структурно підпорядковувався Посольському, але в особі керівника-боярина підлягав самому цареві, «*бачити його Государя пресвітлі очі*»).

І. Брюховецький зустрів у Москві теплий прийом і був щедро обдарований: цар пожалував йому титул боярина (полковникам із гетьманського супроводу теж були подаровані маетки й титули дворян) і навіть посприяв в одруженні гетьмана з княжною *Дарією Ісканською* з роду Долгоруких. У свою чергу, І. Брюховецький особисто, без жодного примусу з боку Кремля, подав царю у вигляді чолобитної проект нового двостороннього договору.

Підписані І. Брюховецьким 11 жовтня 1665 р. «**Московські статті**», підтверджуючи права та привілеї козацького стану за договорами 1654 і 1659 рр.,

водночас істотно *обмежували політичну автономію Гетьманщини* й посилювали її військово-адміністративну та фінансову залежність від царського уряду. Лівобережні українські міста й землі оголошувалися володіннями московських монархів (ст. 1), а стрілецькі гарнізони в Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині, де вони перебували на підставі попередніх угод, збільшувалися (ст. 5). Крім того, московські залоги на чолі з воєводами розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та інших містах, і навіть у Кодаку на землях Запорозької Січі. Новим в українсько-московських взаєминах було й те, що воєводи зосереджували в своїх руках низку військово-поліцейських і фінансових функцій (збирання з населення, за винятком козаків, податей, які йшли в царську казну, а також хліба на утримання гарнізонів, грошових зборів з винних оренд, податків з купців тощо).

Гетьманському урядові категорично заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами; обмежувалося право вільного обрання гетьмана, що мало відбуватися лише з дозволу царя і в присутності московських послів, причому гетьманські клейноди забирались у Війська Запорозького аж до інвеститури нового гетьмана. На виконання «Московських статей» навесні 1666 р. було проведено *майновий перепис населення Лівобережної України*, що викликало величезне обурення серед усіх верств суспільства.

Але попри глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі козацької еліти з її «багатовекторною» орієнтацією на зовнішні сили й постійне втручання останніх у внутрішнє життя Війська Запорозького, Лівобережну й Правобережну Україну все ще зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні чинники. Ще не була втрачена перспектива возз'єднання обох гетьманатів і навіть створення Соборної Української держави. Енергійним і відчайдушним борцем за неї став «з діда-прадіда козак», онук гетьмана М. Дорошенка і син козацького полковника Дорофія Дорошенка – Петро Дорошенко, обраний гетьманом у *серпні 1665 р.* на малій раді під Богуславом.

На Чигиринській загальній козацькій раді в *січні 1666 р.*, що підтвердила гетьманські повноваження П. Дорошенка, її учасники обмінялися з гетьманом взаємною присягою на вірність, причому, як зазначив козацький літописець, *«при якому монархові будуть лишатися – чи московському, чи польському – не застерігали»*. А наприкінці лютого, відчувши зміцнення свого внутрішньополітичного становища, П. Дорошенко скликав розширену старшинську раду, що схвалила запропоновану ним програму *«вигнати всіх ляхів з України до Польщі»*, вступити в союз із новим кримським ханом Аділем Гераєм [1666–1671] і йти на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережжям під однією булавою.

Аби відсунути загрозу остаточного розділу України, П. Дорошенко вирішив ударити на Польщу, примусити її зректися прав на Правобережжя і поставити учасників переговорів у Андрусові перед фактом унезалежнення цієї частини України. Перші ж успіхи гетьмана (*19 грудня 1666 р.* П. Дорошенко

розгромив на Брацлавщині військо полковника **Себастьяна Маховського**⁵⁶ й почав витіснити з Правобережжя польські залоги) змусили Річ Посполиту **30 січня (9 лютого) 1667 р.** укласти з Москвою **Андрусівське перемир'я** на 13,5 року.

За умовами договору, під владою Московського царства залишалась північна частина Лівобережної України, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленська земля, тобто територія Речі Посполитої зменшилася на **247 тис. км²**. Правобережна Україна і Білорусь із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом zostалися в складі Речі Посполитої. Київ на 2 роки передавався Московській державі для устрою справ православної громади, а в кінці 1669 р. мав повернутися під польський контроль. Лівобережна Україна на південь від р. Оріль проголошувалась зоною, що контролювалася Запорозькою Січчю, над якою Польща і Москва здійснювали *кондомініум*. За втрачені шляхтою й магнатами землі на Лівобережжі царський уряд мав виплатити Польщі компенсацію в 1 млн злотих (близько 200 тис. срібних рублів).

Таким чином, прецедент фактичного існування двох Козацьких Україн – Лівобережної – узаконювався юридично, що мало надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу, на Лівобережній Україні звістка про угоду викликала справжню паніку. Тому козацькі політичні еліти на обох берегах Дніпра негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я, що *спричинило зростання політичного впливу тієї козацької старшини, яка розраховувала на підтримку Османської імперії та Криму*.

Водночас зречення московського уряду претензій до Правобережної України розв'язувало П. Дорошенкові руки в одному відношенні: щодо боротьби проти Польщі, за прикладом Б. Хмельницького, в союзі з Кримом і Портою. Ще перед остаточним закінченням Андрусівських переговорів П. Дорошенко вислав до Криму посольство клопотатися, щоб хан Аділь Герай помирився з Москвою та разом із козаками воював Річ Посполиту, аналогічне посольство було відправлене й до Стамбула. Аби запобігти спільному проти себе виступу Османської імперії, Криму і П. Дорошенка, польський уряд відрядив і зі свого боку посольство, якому вдалося відновити мирний договір із Портою.

Але на прощальній аудієнції у султана Мехмеда IV в *серпні 1667 р.* польський посол почув, що тривала приязнь може встановитися тільки тоді, коли Річ Посполита зречеться України, яка добровільно прийняла підданство султана, і розірве мир з Москвою. Порта лише відклала на якийсь час збройний конфлікт із Польщею, оскільки до 1669 р. була зайнята затяжною війною з Венецією за Крит.

Після невдалого українсько-татарського походу *восени 1667 р.* в Галичину (тоді союзникам вдалося оточити під *Підгайцями* на Тернопільщині самого польного гетьмана й майбутнього короля **Яна Собеського (1629–1696)**, але напад запорожців на чолі з харківським полковником **Іваном Сірком**

⁵⁶ Кум П. Тетері, що двома роками раніше сфабрикував звинувачення у державній зраді й виніс смертний вирок экс-гетьману І. Виговському.

(1605/10–1680) на Крим змусив татар піти на компромісну мирну угоду з ворогом, до якої приєднався й П. Дорошенко) правобережний гетьман став схилитися до думки про досягнення своєї мети за допомогою Порти.

Тоді ж на переговорах із представником царського уряду **Василем Тяпкіним** П. Дорошенко наголошував на возз'єднанні в межах козацької держави не лише Правобережної України з Лівобережною, а й усіх українських етнічних земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир-Волинський («у возз'єднанні **Україна вся**»). Однак Москва не бажала Соборної України, навіть під протекцією царя, й прагнула зберегти становище, створене Андрусівським перемир'ям, а П. Дорошенкові радила залишитися в підданстві у короля і не приятелювати з бусурманами.

П. Дорошенко спробував дійти згоди з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, який з гарячого прибічника московської орієнтації перетворився на її противника й нібито усвідомив згубність для «України вітчизни нашої милої» міжусобної боротьби та розколу. У січні 1668 р. обидві старшинські ради (у Гадячі була скликана І. Брюховецьким, а у Чигирині – П. Дорошенком) ухвалили однакові рішення: не визнавати зверхності ні московської, ні польської влади й прийняти протекцію Порти на умовах, аналогічних Волощині, для чого до Стамбула було вислано два посольства.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло **антимосковське повстання**, вже до середини березня більша частина регіону була звільнена з-під влади царського уряду, а в червні султанський уряд повідомив послів І. Брюховецького – полковника **Григорія Гамалію (?–1702)** і генерального обозного **Івана Безпалого (?–1718)** про згоду взяти під протекцію й Лівобережну Україну, якщо на її теренах не буде московських гарнізонів.

Але П. Дорошенко, дочекавшись підходу союзників-татар і заручившись згодою значної частини лівобережної старшини, вирішив усунути І. Брюховецького й об'єднати Козацьку Україну. У травні полки П. Дорошенка переправилися на лівий берег Дніпра й рушили на Гадяч, а оскільки І. Брюховецький відмовився віддати клейноди, то під час зустрічі гетьманів «обидвох берегів» під Диканькою **8(18) червня 1668 р.** він був убитий розлюченими козаками. Тоді ж П. Дорошенко був обраний гетьманом возз'єднаної Козацької України, а розіслані ним загони звільнили все Лівобережжя.

Так багатообіцяюче завершився четвертий і почався останній – **п'ятий період Національної революції**, що призвів до ліквідації козацьких державних інституцій у Правобережжі й поразки самої революції. Фактично, гетьманом «обидвох берегів Дніпра» П. Дорошенко не пробув і року: уже **8(18) липня 1668 р.** він повернувся на Правобережжя для захисту Брацлавщини від поляків, залишивши для оборони Лівобережжя від можливого московського контрнаступу наказним гетьманом чернігівського полковника **Дем'яна Многогрішного (бл. 1620 – після 1701)**.

Але невдовзі Г. Ромодановський узяв в облогу Чернігів, а старшина Чернігівського, Стародубського й Новгород-Сіверського полків під тиском московфіла – архієпископа **Лазаря Барановича (1620–1693)** на малій раді в Новгород-

Сіверському **17 грудня 1668 р.** проголосила Д. Многогрішного «*Сіверським гетьманом*» і ухвалила розпочати мирні переговори з Москвою. Наступного місяця до Москви прибуло численне посольство від Д. Многогрішного на чолі з генеральним обозним **Петром Забілою (1580–1689)**, генеральним осавулом **Матвієм Гвинтівкою** й чернігівським городовим отаманом **Іваном Домонтовичем (?–1683)** у супроводі 6-х сотників, двох отаманів і 46-ти реєстровців, а також Л. Барановича. Цар «простив» українцям попередні проступки й пообіцяв козакам милостиво ставитися до них. Але водночас московські урядовці відверто погрожували карати тих, хто чинив якісь «штатості й міжусобици», жодних гарантій повернення всіх прав і вольностей Війська Запорозького посольство не отримало.

3(13) березня 1669 р. в Глухові, в присутності царських послів, Д. Многогрішним і Г. Ромодановським було підписано так звані «*Глухівські статті*», що склалися з 27-ми пунктів. З огляду на минулорічне антимосковське повстання на Лівобережжі й незалежницьку політику правобережного гетьмана П. Дорошенка, царський уряд скасував умови «Московських статей 1665 р.» й підтвердив головні положення Переяславсько-Московського договору 1654 р., доповнивши їх новими пунктами. Зокрема, встановлювався 30-тис. козацький реєстр, але гетьману вперше дозволялося утримувати наймане військо (1 тис. осіб). Учасникам українсько-московської війни 1668–1669 рр. оголошувалася амністія й підтверджувалося вільне обрання гетьмана, проте водночас робилося зауваження, що новообраний гетьман може бути позбавлений влади лише з дозволу царського уряду.

Гетьманові заборонялися безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами, передбачалася лише обов'язкова присутність українських представників на переговорах Московського царства з іноземними дипломатами, якщо на них розглядалися питання, що безпосередньо стосувалися Війська Запорозького. Царський уряд зменшив кількість московських воевод, залишивши їх лише в Києві, Ніжині, Переяславі, Острі та Чернігові й обмеживши функції воевод військовими справами. Податки збирались виключно козацькою старшиною. Гетьманський уряд також зобов'язувався повернути в Московію всіх кріпаків-утікачів, які оселилися в Україні, й обмежити перехід українських селян у козацтво.

Лише після затвердження «Глухівських статей» Д. Многогрішний був **9(19) березня 1669 р.** проголошений гетьманом Лівобережної України, його резиденція переносилася зі скомпрометованого Глухова до **Батурина**. Але всупереч московським сподіванням, «*мужичий син*» Д. Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на захист суверенних прав Гетьманщини, зокрема, всупереч умовам Андрусівського перемир'я 1667 р. добився залишення в її складі Києва з округою, домагався приєднання до Гетьманщини Мстиславського воеводства й проходження західного кордону Стародубського полку по р. Сож у Білорусі, підтримував таємні контакти з П. Дорошенком щодо можливості переходу Лівобережної України під протекторат Османської імперії.

Позбавлений влади внаслідок промосковської старшинської змови 12–13 березня 1672 р. і вивезений усупереч козацькому звичаєвому праву до Москви, Д. Многогрішний був звинувачений у «державній зраді», підданий тортурам (своєї вини не визнав) і засуджений до страти, що була замінена царем Олексієм Михайловичем на довічне заслання до Сибіру. У 1672–1688 рр. екс-гетьман перебував в Іркутській в'язниці, започаткувавши сумнозвісне явище «*українізації*» Сибіру, а після звільнення був записаний у «діти боярські» й перебував на військовій службі у Селенгінську (Забайкалля); наприкінці життя у 1696 р. постригся в ченці.

Тим часом, у серпні 1668 р. на старшинській раді в Чигирині під головуванням П. Дорошенка були вироблені *умови турецького протекторату* над Україною, які в **17-ти пунктах** восени того ж року були передані послами – військовим писарем **Левом Бужкевичем** і полковником **Григорієм Білогрудом** до Стамбула. В них говорилося, що гетьман сподівається за допомогою Порти звільнити увесь український народ до Перемишля, Самбора і Вісли на заході, Мінського повіту на півночі, Севська і Путивля на сході; османський султан і кримський хан не повинні укладати без порозуміння з українським гетьманом договорів з Польщею і Московією; якщо козаки за допомогою Порти здобудуть якесь місто, воно повинно залишитися під владою гетьмана, а не стати османською провінцією.

Крім того, передбачалися: довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини й податків; автономія православної Церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні Константинопольського патріарха; заборона туркам і татарам на території України будувати мечеті, брати ясир і руйнувати поселення; визнання Військом Запорозьким протекції султана і згода брати участь у воєнних кампаніях Порти.

Султанський уряд задовольнив клопотання української сторони й відрядив посольство на чолі з чаушем Селімом для прийняття присяги з боку гетьмана і старшини. На початку березня 1669 р. Л. Бужкевич і Г. Білогруд разом із турецьким чаушем повернулися зі Стамбула, а **10–12 (20–22) березня 1669 р.** в Корсуні відбулася загальна рада, що ухвалила «держати з турками дружбу», проте відмовила в принесенні присяги султану Мехмеду IV (відповідна церемонія відбулася лише на початку січня 1670). *26 серпня 1669 р.* на козацькій раді під Уманню османський посланець вручив П. Дорошенку султанські санджаки – булаву, бунчук, хоругву, шаблю і кафтан, що означало формалізацію українсько-османської союзної угоди.

Посол оголосив і султанський *нізам* (грамоту), зміст котрого зберігся в розвідницьких копіях латиною й російською мовою. У ньому Мехмед IV декларував, що приймає козаків у підданство *«так, як служать мені господарі Волоський і Мултянський... щоб земля ваша в спокої була, і щоб ніхто її не спустошив... І за те не хочу від вас жодної дані, праці й дарів, але надаю вам вольності, при яких можете непорушно жити. Тільки ви, як буде мені потрібне військо, мусите йти з гетьманом, куди буде наказано... Якщо будете непорушно держати слово, буду всім вам і землі вашій оборонцем».*

Слід зазначити, що османська протекція, як і будь-яка інша, була потрібна П. Дорошенкові лише для того, як свідчать тогочасні документи, щоб «*мати для себе удільне князівство*». Не випадково в старшинських колах повноваження гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. Великий коронний гетьман і майбутній король Ян Собеський, зі свого боку, в листі до сейму підкреслював прагнення П. Дорошенка «визначити краю Руському кордони по Люблін і Краків, у цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські». Саме з цих міркувань козацький гетьман ніколи не визнавав за польським королем права на користування титулом князя Руського.

Але хоча з 1669 р. при султанському дворі постійно перебував козацький резидент, і між Стамбулом та Чигирином відбувалися жваві дипломатичні зносини, справа із османським протекторатом просувалася не швидко. Як і Москва, в Стамбулі не раді були бачити на гетьманстві людину сильної волі й твердих принципів, тому вони тримали в себе «про запас» Ю. Хмельницького (після відмови від гетьманської булави він був висвячений у ченці під іменем **Гедеона**), що потрапив у полон до татар і був відправлений до Стамбула.

Відчуваючи, що османська протекція не наближає його до здійснення мети, П. Дорошенко зробив останню спробу порозуміння з Річчю Посполитою. На початку жовтня 1669 р. до Варшави на коронаційний сейм, що мав посадити на престол сина сумнозвісного Яреми Вишневецького – **Михайла Корибута (1633–1673)**, від'їхало посольство в складі **Івана Демиденка та Івана Ковальського** з дорученням домагатися повної автономії Подільського (по Меджибіж), Брацлавського і Київського воєводств (до р. Горинь) з Пінським, Могилівським і Річицьким повітами в дусі Гадяцької угоди.

Було вирішено провести *влітку 1670 р.* зустріч комісій для обговорення умов майбутнього договору в **Острозі**. На переговорах українські делегати вимагали розширення території козацької автономії за рахунок західної частини Подільського воєводства, Волині й Полісся, збереження за козаками всіх прав і вольностей, знищення унії й підтвердження прав православної церкви, заборони польському війську перебувати на території України, відкриття двох академій, шкіл і друкарень, тощо.

Але польський уряд не бажав визнавати автономії України, а П. Дорошенко виявляв непоступливість і вимагав гарантій для безпечної роботи комісій. Тоді Варшава зробила ставку на значно поступливішого «альтернативного» правобережного гетьмана **Михайла Ханенка (1620–1680)**. На початку вересня 1670 р. Варшава визнала його «*справжнім*» гетьманом Правобережжя та уклала з ним угоду, в якій був відсутній будь-який натяк на українську державну автономію.

Готуючись до продовження боротьби з Річчю Посполитою, П. Дорошенко намагався зміцнити міжнародне становище України, зокрема встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, Кремлем, навіть вождем селянської війни в Московському царстві **Степаном Разіним (бл. 1630–1671)**, що саме готувався до реваншу після поразки під Симбірськом, але реальну допомогу могла надати лише Порта. Внаслідок

численних скарг П. Дорошенка султан Мехмед IV скинув Аділя Герая і посадив на трон у Бахчисараї розумного, далекоглядного й освіченого **Селіма I Герая [1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704]**, з яким гетьман і почав відвойовувати у поляків Поділля.

Водночас султан надіслав королю М. Вишневецькому формальне оповіщення, що виступає війною «на Лехістан» для захисту «вілаєту» свого скривдженого васала П. Дорошенка й «**козацького народу**». А на початку червня 1672 р., після відхилення польським урядом султанського ультиматуму про відмову від претензій на Україну, почалася польсько-турецька війна. *18(28) серпня 1672 р.* капітулював Кам'янець-Подільський, на початку вересня українсько-татарське військо взяло в облогу Львів, а невдовзі від короля М. Вишневецького прибули послы з проханням миру.

За укладенням **18(28) жовтня 1672 р.** у м. Бучачі (нині – райцентр на півдні Тернопільської області) мирним договором між Османською імперією й Річчю Посполитою остання віддавала Стамбулу Подільське воеводство й визнавала «**Українську державу**» (така назва Козацької України в офіційних документах зазначалася вперше) в складі Брацлавщини й Південної Київщини (по лінії Васильків – Фастів – Паволоч – Махнівка) під управлінням П. Дорошенка, що став васалом Туреччини. Землі Запорозької Січі залишалися володіннями козаків, а прибічники М. Ханенка одержали право або виїхати за межі «Української держави», або ж залишитися за умови «*статечної поведінки*».

Польща зобов'язувалася виплатити Османській імперії контрибуцію в сумі 80 тис. талерів за зняття облоги Львова, і сплачувати щороку данину (*гарац*) – 22 тис. червоних злотих – дукатів. Однак сейм у квітні 1673 р. не ратифікував **Бучацький мирний договір**, найбільш ганебний за визнанням польських дослідників в історії їхньої батьківщини, й польсько-турецька війна тривала.

Але підписання Бучацького договору істотно міняло міжнародну ситуацію в Центрально-Східній Європі: з відмовою Речі Посполитої від Правобережної України Московія вважала, що можна, не порушуючи Андрусівського перемир'я, розпочати дії з повернення під свою протекцію західної частини колишньої держави Б. Хмельницького. З іншого боку, П. Дорошенко дедалі більше розчаровувався у політиці Порти, яка грубо проігнорувала умови союзного договору 1669 р. й намагалася перетворити Козацьку Україну в безправного васала.

Польща, в свою чергу, за наполяганням великого коронного гетьмана Я. Собеського, відмовлялася виводити залогу з Білої Церкви, а сейм ухвалив спорядити 40-тис. військо для повернення Подільського воеводства й Правобережної України. *1(11) листопада 1673 р.* під Хотином поляки вщент розгромили сілістрійського намісника *Гусейн-пашу* (кримський хан і П. Дорошенко під різними приводами ухилилися від участі в османському поході).

За таких обставин на *початку липня 1673 р.* П. Дорошенко відновив таємні переговори з Московією щодо умов прийняття царської протекції, але погоджувався на вихід з-під османської лише в разі укладення союзного договору

й отримання військової допомоги від Кремля. Москва погодилася прийняти Правобережне гетьманство лише на умовах, аналогічних Лівобережному, й відхилила ідею возз'єднання Козацької України. Річ у тім, що за рік до цих переговорів – **17(27) червня 1672 р.**, на Генеральній раді в **Козацькій Діброві** під Конотопом лівобережним гетьманом було обрано генерального суддю **Івана Самойловича (бл. 1630–1690)**. Того ж дня за участі московського посольства Г. Ромодановського і архієпископа Л. Барановича, було ухвалено 10 договірних пунктів, що в основному підтверджували попередні «Глухівські статті» 1669 р., доповнюючи їх новими обмеженнями.

Зокрема, відтепер козацьким послам заборонялося брати участь у зустрічах московських дипломатів з іноземними, навіть тоді, коли обговорювалися справи, які стосувалися Війська Запорозького. Гетьман не мав права без царського дозволу і рішення козацької ради посилати своїх представників до чужоземних монархів. Крім того, І. Самойлович не міг входити в будь-які зносини з правобережним гетьманом П. Дорошенком, а українським козакам заборонялося порушувати кордон із Річчю Посполитою, що встановлювався по Дніпру.

Поступившись у «**Конотопських статтях**» 1672 р. Москві правом на здійснення самостійної зовнішньої політики, І. Самойлович зосередився на створенні міцної авторитарної гетьманської влади монархічного типу й поширенні її на всі етнічні українські землі (в т. ч. й на **Слобідську Україну**⁵⁷), що зумовило жорстку збройну боротьбу з П. Дорошенком. *Наприкінці січня 1674 р.*, заручившись згодою царя, І. Самойлович спільно з Г. Ромодановським переправився через Дніпро й почав відвойовувати у П. Дорошенка й М. Ханенка «тогочасні» міста й селища.

17(27) березня 1674 р. у Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада за участі представників усіх лівобережних полків і семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Торговицького і Уманського). На рекомендацію боярина Г. Ромодановського, присутні висловили бажання «*вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким*». Тут же М. Ханенко «клеюди військові, булаву і бунчук... з рук своїх здав» на користь царського регіментаря й гетьмана «обох берегів Дніпра» І. Самойловича.

Ухвалені на раді нові «**Переяславські статті**»-3 в основному повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів, але вже у ст. 1 уточнювали, що Війську Запорозькому «*окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути*». Г. Ромодановський від імені царя запевнив правобережців, що вони будуть «у

⁵⁷ Історико-географічний регіон на сході України та прилеглих територіях Росії, що утворився в результаті колонізації на пільгових умовах («слободах») українцями Дикого поля в 2-й пол. XVII–XVIII ст. **Слобідські полки** (Ізюмський, Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський) підпорядковувалися белгородському воеводі; після їхнього скасування імператорським маніфестом **28 липня 1765 р.** була створена Слобідсько-Українська губернія, що з часом була реформована у Воронежську (1802) і Харківську (1835) губернії Російської імперії.

підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їхні права і вольності порушені не будуть».

Хоча в ході бойових дій 1674–1675 рр. за допомогою турецько-татарських військ П. Дорошенку вдалося втримати Правобережну Україну, але це було досягнуто жахливою ціною – вона лежала в руїнах, а колишня популярність гетьмана обернулася в ненависть до нього, як винуватця цієї руїни. Політична кар'єра П. Дорошенка закінчилась: **19(29) вересня 1676 р.** у Чигирині він остаточно здав своє гетьманство на руки І. Самойловича і Г. Ромодановського.

Дипломатична стратегія П. Дорошенка, що в умовах «Руїни» реалізувалася в контексті сформованої ще Б. Хмельницьким **концепції поліва-салітетної підлеглості**, зазнала остаточного краху. Причиною цього були не лише намагання польського короля, османського султана й московського царя інкорпорувати гетьманат на Правобережжі, а й невдала, зрештою, діяльність самого П. Дорошенка, якому, попри гігантські зусилля, так і не вдалося консолідувати козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» навколо ідеї незалежності України.

Капітуляція П. Дорошенка була останнім актом Національно-визвольної революції, в ході якої українському народу не вдалося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави як повноцінного суб'єкта міжнародного права. Серед найголовніших причин поразки Національної революції була й украї **негативна роль геополітичного фактора**, оскільки правлячі еліти сусідніх із Військом Запорозьким країн усіляко протидіяли здобуттю Українською державою суверенітету. Козацько-старшинській верхівці пощастило зберегти державні інституції лише на терені Лівобережжя, що на правах політичної й національно-територіальної автономії входило до складу Московського царства.

Загалом же Українська національна революція 1648–1676 рр. типологічно належить до одного ряду з революціями й повстаннями XVI–XVII ст. у Священній Римській імперії німецької нації, Нідерландах, Англії, Каталонії, Неаполітанському королівстві, Франції, Московському царстві та ін., що супроводжували кризу феодального ладу й утвердження капіталістичного. У міжнародно-дипломатичному ж сенсі Національна революція в Наддніпрянщині (з 1649 р. західноукраїнський регіон включався до неї лише епізодично) спричинила серйозну зміну співвідношення сил у Центрально-Східній Європі: різке послаблення позицій Речі Посполитої й Кримського ханату та зміцнення ролі Московського царства, Швеції й Бранденбургу (з 1701 р. – **Королівство Пруссія**).

У серпні 1678 р. Москва з Варшавою черговий раз продовжили між собою Андрусівський договір, причому Київ залишився за Московією ціною уступки Польщі частини Вітебщини і виплати викупу в 200 тис. рублів сріблом. Це відкрило шлях до укладення **13(23) січня 1681 р. Бахчисарайського мирного договору** між Московським царством, Кримським ханатом і Османською імперією терміном на 20 років. За ним Османська імперія й Крим визнавали умови Андрусівського перемир'я 1667 р., а кордон між Портою й Московським цар-

ством встановлювався по Дніпру. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під номінальною владою Стамбула, на Правобережжі Москва утримувала Київ, Васильків, Стайки, Трипілля, Дідовщину й Радомишль.

Територія ж між Дніпром і Південним Бугом залишалася нейтральною й незаселеною, ця пустеля була немов надгробним пам'ятником на могилі визвольної боротьби народу, що волів зруйнувати свій край, ніж добровільно скоритися ворожому політичному й соціальному ладові, але не виявив політичної зрілості, щоб зрозуміти наміри своїх провідників і підтримати їх, жертвуючи в ім'я дальшого ідеалу своїми ближчими вигодами. Водночас запорозькі козаки зберігали право вільного плавання по Дніпру до Чорного моря і рибальства, а кримські татари – кочування і полювання в причорноморських степах. Хоча Московське царство повинне було щорічно сплачувати кримському ханові «казну», в цілому Бахчисарайський мирний договір зміцнив його міжнародне становище і змусив, зрештою, Річ Посполиту укласти з Москвою *«Вічний мир»*.

Річ Посполита під керівництвом талановитого й енергійного короля Яна III Собеського, перейнятого ідеєю боротьби християнського світу з мусульманським, за кілька років витіснила турків із Поділля за винятком Кам'янця, що був повернутий Речі Посполитій лише в 1699 р. Аби закріпити за собою Правобережну Україну, Ян III Собеський пішов на *відновлення козаччини*, призначивши ще 4 квітня 1675 р. наказним гетьманом для Брацлавського, Кальницького, Могилівського й Уманського полків подільського полковника **Євстафія Гоголя (?–1679)**. 5-тисячний козацький загін у *вересні 1683 р.* взяв участь у поході польського короля під Відень.

Але відновлення козаччини на Правобережній Україні стало однією з найважливіших перешкод на шляху до укладення «Вічного миру» між Польщею й Московією, ініціатором якого виступав Ян III Собеський. Він розраховував, таким чином, підключити Москву до створеної в березні–травні 1684 р. антиосманської *«Священної ліги»* (Австрія, Польща і Венеція під патронатом папи Римського **Інокентія XI [1676–1689]**). А лівобережний гетьман І. Самойлович переконував фактичну правительку Московії царівну **Софію Олексіївну [1682–1689]** та її фаворита – главу Посольського приказу князя **Василя Голіцина (1643–1714)** в тому, що вступати в антитурецький союз із Річчю Посполитою можна лише за умови відмови Варшави від Правобережжя й Запоріжжя.

Повернення собі *«втраченої»* частини Козацької України стало одним із головних завдань зовнішньої політики й дипломатії уряду І. Самойловича. *«Нам, війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»*, – неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування (найдовшого на той час) іноземним правителям. Отримавши звістку про початок московсько-польських мирних переговорів, І. Самойлович звернувся до Кремля зі спеціальним меморандумом, у якому пропонував московському урядові вимагати від короля не лише Придніпровське Правобережжя, а й Поділля, Волинь, Червону Русь, Підляшшя і Засожжя.

Крім того, аж до самого скинення з гетьманства й арешту, І. Самойлович мав таємні зносини з Кримським ханатом і не бажав його знищення, оскільки

тоді Козацька Україна була б звідусіль оточена московськими володіннями й не мала б на кого, в разі потреби, опертись. Ще 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: «*Хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. – Авт.) мало хто відав*».

І все ж, попри переконливу аргументацію І. Самойловича на користь укладення «вічного миру» не зі зрадливою Річчю Посполитою, а з іще сильною у військовому відношенні Османською імперією, у лютому 1686 р. в Москві почався завершальний раунд московсько-польських мирних переговорів. З польського боку в них брали участь познанський воєвода **Кшиштоф Гжимултовський** і литовський канцлер князь **Марціян Огінський**, а з московського – В. Голіцин. Але тільки після того, як Яну III Собеському не вдалося таємно умовити І. Самойловича відректися від московської протекції, польські дипломати погодилися на компромісні рішення з усіх 33 статей «Трактату про вічний мир», підписаного 26 квітня (6 травня) 1686 р.

Укладений на безстроковий термін, договір підтвердив *територіальні зміни*, визначені Андрусівським перемир'ям 1667 р.: Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну від м. Лоева до гирла р. Тясмин (Гетьманщина), на Правобережжі – Київ (за який Варшава отримувала 146 тис. рублів компенсації, що дорівнювало 740 тис. польських злотих) і Печерський монастир, а також смоленські землі по західному кордону Бельського та Красненського повітів. Москва ж поступалася на користь Речі Посполитої білоруськими містами Невель, Себеж і Веліж. Українська територія на південь від гирла Тясмина, Чигирин і Чорного лісу по правому берегу Дніпра формально належала Запорозькій Січі, яка ставилася у васальну залежність від Московського царства. Правобережні українські землі вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирин, у т. ч. розорені Канів і Черкаси, спустошені бойовими діями, мали залишатися незаселеною нейтральною зоною.

«Вічний мир» уперше вирішив одне з найгостріших політичних питань московсько-польських відносин: про *титули* польського короля та московського царя. Сторони домовилися для внутрішнього вжитку використовувати скороченні титули («*Його Королівська Величність король Польщі*» і «*Його Царська Величність цар всієї Русі*»), відмовившись від принципу титулування за територіальним принципом; для зовнішньополітичних цілей зберігалось традиційне титулування. Ці положення «Вічного миру» остаточно розв'язали проблему взаємного визнання легітимності верховної влади двох держав.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання «Вічного миру», але І. Самойлович, попри заборону «Конотопських статей» 1672 р., листовно звернувся до Яна III Собеського з проханням повернути Війську Запорозькому Правобережну Україну, стверджуючи, що вона дісталася московському цареві від султана й була здобута гетьманичем – Стародубським полковником **Семеном Самойловичем (?–1685)** у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького. Та оскільки всі протести української сторони були проігноровані Варшавою, І. Самойлович приступив до явочної окупації Правобережжя, як повідомляли сучасники, «*рубіж собі далі по Случ шукає і займає*».

Така зовнішня політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Варшавою й виконати союзницькі зобов'язання стосовно походу на Крим, стала головною причиною його зміщення з гетьманської посади. До того ж частина козацької старшини, невдоволена намірами авторитарного І. Самойловича запровадити *спадковий гетьманат*, у розпал невдалого першого московсько-козацького **Кримського походу** подала (через В. Голіцина) 7 липня 1687 р. царям-співправителям **Іванові V [1682–1696]** й **Петру I [1682–1725]** чолобитну з 23-ма звинуваченнями гетьмана в державній зраді.

Нагнеником змови й головним автором чолобитної історики небезпідставно вважають вправного на перо генерального осавула **Івана Мазепу (1639–1709)**. В цьому сенсі показовими є 10-те звинувачення: *«Самовільно володіє Малоросією, робить, що хоче, і міста малоросійські не государевими, а своїми називає, наказуючи козакам вірно служити йому, а не монархам»*, а також 22-ге: *«Все це робить для того, щоб утворити з часом в Україні удільне князівство»*.

І. Самойловича було заарештовано вранці **23 липня (за ст. ст.) 1687 р.** й разом із молодшим сином – стародубським полковником Яковом без слідства й суду заслано до Сибіру, старшого сина – чернігівського полковника й наказного гетьмана Григорія страчено в Севську. Через день загальна козацька рада на майдані над р. Коломак (поблизу однойменного містечка; нині – райцентр Харківської області), оточеному полками В. Голіцина, обрала новим гетьманом І. Мазепу.

Старшина хотіла добитися права зносин з іноземними державами, але в цьому було відмовлено, і за **«Коломацькими статтями»**, ухваленими того ж **25 липня 1687 р.**, всякі листи, що могли прийти від чужих урядів, мали негайно наказано пересилатися до Москви. Взагалі ж в основі 22-х «Коломацьких статей» лежали попередні українсько-московські договори, затверджені козацькими радами при обранні гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. «Статті» підтверджували козацькі права й привілеї та зберігали 30-тис. реєстрове військо і компанійські (вільнонаймані, «охотницькі») полки. Новим у двосторонніх взаєминах було те, що у ст. 19 перед гетьманом і старшиною ставилося питання тіснішого державного об'єднання Війська Запорозького з Московським царством і ліквідації національної окремішності Гетьманщини. Зокрема, рекомендувалося, щоб старшина *«всілякими засобами»*, у тому числі й змішаними шлюбами, сприяла зближенню обох народів.

**6.5. Україна
у Північній війні
1700–1721 рр.
Скасування автономії
Гетьманщини**

В особі нового гетьмана Козацька Україна дістала талановитого політика й досвідченого дипломата. Після другого невдалого походу В. Голіцина на Крим *навесні 1689 р.* І. Мазепа з пишним почтом у 307 осіб прибув до Москви, щоб засвідчити свою повагу царівні Софії та її впливовому фавориту,

але, перебуваючи в столиці, став свідком того, як зведений молодший брат Софії – Петро I у серпні–вересні того ж року відібрав у неї та В. Голіцина владу.

Проте І. Мазепа не лише не пішов слідом за своїм патроном, як це завжди було в таких випадках, але й отримав від царя похвалу козакам за їхню службу під час кримських походів. Скориставшись із такого вступу, гетьман у відповідь наголосив на труднощах свого уряду, помилках В. Голіцина й на власній відданості новому цареві. Вдоволений гетьманськими словами та манерою поведінки, Петро I щедро обдарував І. Мазепу та його службовців і милостиво дозволив їм повернутися на батьківщину. Це був початок тісних політичних і особистих стосунків – аж до 1708 р. І. Мазепа проявив неабияку послужливість, коли Петро I почав наступ на турок і татар на чорноморському узбережжі. Саме запорожці забезпечили остаточну перемогу під **Азовом у липні 1696 р.**, крім того, гетьман постійно давав своєму володареві проникливі поради щодо зносин із Варшавою й Стамбулом.

Тим часом, **16 січня (за н. ст.) 1699 р.** Річ Посполита уклала з Османською імперією **Карловацький мирний договір**, за яким до її складу поверталася більша частина Поділля з Кам'янцем в обмін на 6 молдовських міст, зайнятих польськими військами. Через десять днів із Портою замирились Священна Римська імперія німецької нації (отримала територію сучасної Угорщини, більшу частину Трансільванії й Хорватії) та Венеція (здобула Пелопоннес, 6 фортець у Далмації й частину островів у Егейському морі).

Тому Петро I змушений був шукати порозуміння з Портою і **3(14) липня 1700 р.** уклав **Константинопольський мирний договір** на 30 років, за яким до Московського царства відходило північне узбережжя Азовського моря з Азовом і Таганрогом, Москва отримувала право мати флот на Азовському морі. Обидві сторони зобов'язувалися не будувати жодних укріплень на Нижньому Дніпрі й зруйнувати існуючі фортеці – *Таванську* й *Кизикермень* (Газікерман). Османська імперія надавала Московському царству право на дипломатичне представництво в Стамбулі на засадах, аналогічних іншим державам, і звільняла його від сплати щорічної данини кримському ханові.

Таким чином, *Константинопольський мирний договір розв'язав Петру I руки для боротьби за життєво необхідний для Московського царства вихід до Балтики, в яку була силоміць втягнута й Гетьманщина, хоча її політичні й економічні інтереси безпосередньо не були зачеплені.* По суті, Петро I перетворив Козацьку Україну на свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи угоду з польським королем із саксонської династії Веттінів – **Фрідріхом Августом II Сильним [1697–1706, 1709–1733]** про спільні дії проти шведського короля **Карла XII [1697–1718]**, московський цар пообіцяв уступити Речі Посполитій кілька містечок на Правобережжі та деякі села Стародубського полку.

Особливе обурення в Гетьманщині викликав подвійний тягар **Північної війни 1700–1721 рр.:** з населенням у 1,1 млн осіб вона виставила на поле бою 40 тис. осіб, у той час як Московське царство з населенням у 13,5 млн

осіб мало в 1700 р. 112-тисячне військо. До того ж козаки воювали не поряд із домівкою з традиційними ворогами, а з модерними шведськими арміями у далекій Балтії, Литві та Центральній Польщі. Ці важкі походи, які призводили до 50–70 % втрат особового складу, показали, що реестровці вже не можуть змагатися з регулярними європейськими полками. Саме проблема захисту Гетьманщини від Карла XII і його польського ставленика, зведеного «генеральною прошеведською конфедерацією» на королівський престол, **Станіслава Лещинського [1704–1711, 1733–1734]**, підштовхнула І. Мазепу до серйозних переговорів з ворогом.

За свідченням тогочасного генерального писаря **Пилипа Орлика (1672–1742)**, коли на початку 1708 р. Карл XII через Білорусь рушив із Польщі на Москву, між І. Мазепою і Петром I відбулася розмова, в ході якої гетьман попередив царя, що «*ми військом нашим безсилим, частими походами й війською зруйнованим і зменшеним, не можемо оборонитися від військ шведських і польських, і тому просив я Царську Величність, щоб принаймні 10 тис. від військ своїх регулярних на допомогу зволив дати, а Його Величність мені відказав: «Не тільки 10 тис., але й десять чоловік не можу дати, як можете, самі бороніться»*». Для І. Мазепи така відповідь означала, що Переяславсько-Московська угода 1654 р. – правова підстава його вірності Петру I – більше не була обоюдно вигідною і не могла його зобов'язувати.

Але, на думку одного з кращих знавців проблематики, пов'язаної із І. Мазепою, – **Олександра Оглоблина (1899–1992)**, вже з початку Північної війни в близькому оточенні гетьмана дебатовалися два варіанти можливої політико-дипломатичної орієнтації: *пропольський*, спрямований на поновлення Гадяцької угоди 1658 р.⁵⁸, і *прокримський*, розрахований на досягнення незалежності в союзі з Бахчисараєм. В основі обох підходів була глуха ненависть до Москви козацької старшини, на очах якої в далеких експедиціях і на будівельних роботах руйнувалося Військо Запорозьке, а постійно царських полків нищилися багатства української землі на тлі настирних чуток про розформування козацької адміністрації й ліквідацію самого гетьманату.

Ще *восени 1705 р.*, коли І. Мазепа стояв із військом у Замості, взявши влітку попереднього року під контроль усю територію Правобережної України, С. Лещинський за посередництва своєї тітки й куми гетьмана – княгині **Анни Дольської** прислав до нього священника **Францішека Вольського** з таємними пропозиціями. Але тоді І. Мазепа допитав гінця наодинці, після чого заарештував і передав російському командувачеві. Проте вже в 1706 р., після зречення *24 вересня* під Лейпцигом Августом II королівського престолу на користь С. Лещинського, І. Мазепа погодився обговорити конкретні пропозиції останнього: гетьман отримував княжий титул, а Козацька Україна стала б третьою й рівноправною частиною Речі Посполитої. Відповідні універсали

⁵⁸ Навесні 1707 р. частина козацької старшини зустрілася в Києві й таємно вивчала копію Гадяцької угоди, отриману з бібліотеки Києво-Печерської лаври.

новий польський король таємно послав Мазепі у вересні 1707 р. для розгляду і розповсюдження в слухну годину.

Порозуміння зі С. Лещинським проклало шлях Мазепиним контактам із Карлом XII, хоча спершу монарша солідарність утримувала молодого шведського короля від зносин із васалом-дворушником. Проте коли шведи зіткнулися влітку 1708 р. з великими труднощами у Східній Білорусі, Карл XII поставився до Мазепиних переговорів прихильніше. Крім того, шведський король планував позбавити Петра I трону, як це було раніше зроблено з Августом II, а І. Мазепа мав тісні зв'язки зі старою московською аристократією, критично налаштованою до Петрового правління.

Численні тогочасні джерела згадують якусь неофіційну секретну домовленість між Карлом XII і Мазепою, в якій король пообіцяв зважати на українські інтереси. Єдине джерело, де чітко вказано на існування такої угоди, – це «**Вивід прав України**», з яким у 1712 р. звернувся до європейських монархів П. Орлик (оригіналу документа й досі не знайдено, існує передрук 1924 р., підготовлений українським істориком-емігрантом **Льком Борщаком (1892–1959)**).

Він спирався на прецедент Корсунського українсько-шведського союзного договору 1657 р. і засади Гадяцького трактату 1658 р. та містив шість пунктів. Зокрема, Україна в статусі Великого князівства Руського мала бути незалежною і вільною; шведський король зобов'язувався захищати її від усіх ворогів і надсилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани»; всі загарбані Московією землі, що колись належали «руському» народу, повинні бути повернені українському князівству, а для стратегічних потреб шведське військо могло займати п'ять українських міст – Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтаву.

Безперечним є лише те, що **28 березня (8 квітня) 1709 р.** під Полтавою в Будищах, аби заспокоїти союзників-запорожців, Карл XII підписав із ними угоду. Найважливішим був її перший пункт, за яким шведський король обіцяв захищати Козацьку Україну й не укладати миру з царем доти, доки українці остаточно й назавжди не визволяться від Москви та не відновлять своїх давніх прав і привілеїв. Решта положень стосувалися другорядних питань: шведське військо не повинне завдавати українському населенню збитків, а запорожці мали переконати селян, щоб ті утримувалися від нападів на шведські підрозділи і забезпечували союзників продовольством.

Маючи широкі зв'язки і великий дипломатичний досвід, І. Мазепа всіляко сприяв шведам у пошуку нових союзників: передбачалося залучити до **антимосковської коаліції** запорожців, кримських татар, донських козаків, башкирів, калмиків і черкесів. Тому гетьман відрядив делегації до Криму (**Дмитро Болбота**, згодом київський полковник **Костянтин Мокієвський**), на Січ, на Дон і до некрасівців (учасників *Булавінського козачого повстання на Дону 1707–1709 рр.*, що після його поразки відступили з отаманом Гнатом Некрасовим на Кубань, де створили своєрідну «козацьку республіку»).

Але брак часу, а також намагання декого з можливих партнерів зайняти вичікувальну позицію зашкодили створенню союзу, хоча набутий дипло-

матичний досвід став у пригоді через кілька років, коли гетьман-емігрант П. Орлик намагатиметься сформуванати далекосяжну антиросійську коаліцію. Охолоджуючий ефект на донських козаків, кримського хана **Девлета II Герая II [1699–1702, 1709–1713]** і Порту мало й зруйнування військами полковника П. Яковлева Запорозької Січі *14(25) травня 1709 р.*

Після полтавської поразки **27 червня (8 липня) 1709 р.** Карл XII і І. Мазепа з тисячею шведів і двома тисячами запорожців (згодом їх чисельність зросла до 5 тис.), перетнувши Дикий степ, біля Очакова перейшли османський кордон. Після деяких вагань місцева влада надала їм притулок і запропонувала перебратися ближче до **Бендер**, де перебував сераскер (губернатор). Центр Північної війни несподівано для Петра I перемістився на південь, і перед ним замаячила перспектива протистояння з грізною Османською імперією. Щойно Карл XII прибув до Бендер, кримський хан установив із ним зв'язок і запропонував продовжити війну проти царя, навіть якщо Порто відмовиться. За допомогою дипломатів європейських держав (особливо Франції), уряди яких непокоїла російська експансія, напруженість між Портою і Москвою було доведено до крайньої межі. Зрештою, *9(19) листопада 1710 р.* диван (османський уряд) оголосив Петру I війну.

Напередодні цього, на шляху до Стамбула, Девлет II Герай ненадовго зупинився в Бендерах і мав розмову з П. Орликом, що був обраний *5(16) квітня 1710 р.* гетьманом Війська Запорозького після смерті І. Мазепи й узятий дипломом Карла XII від 10 травня того ж року під його протекцію. А через місяць, після повернення хана зі Стамбула, до Криму вирушила козацька делегація в складі колишнього прилуцького полковника **Дмитра Горленка**, генерального судді **Клима Довгополого** і генерального писаря **Івана Максимовича**.

23 січня 1711 р., після кількатижневих переговорів у Бахчисараї, було укладено *союзний українсько-кримський договір*, що складався з 23-х пунктів. У ньому проголошувалися нерозривне братство, дружба і військовий союз Кримського ханату з «*малоросійським народом*» як на період звільнення Козацької України з-під московської залежності, так і на майбутнє. Сторони зобов'язувалися боротися за відокремлення від Московії не лише Гетьманщини, а й Слобідської України; кримські татари не могли вибирати ясир серед «безневинних мешканців» Наддніпрянщини. Причорноморські кордони між Кримом, Козацькою Україною й Османською імперією визначалися «*за давнім утвердженням*», тобто без урахування положень Константинопольського миру 1700 р. і всупереч прагненню Петра I оволодіти узбережжям Азовського та Чорного морів.

Однак кримські татари відмовилися взяти будь-які конкретні зобов'язання щодо тогочасної політичної ситуації. Крім того, до союзної угоди не увійшли пункти з її проекту, що стосувалися визнання Карлового заступництва над козаками (Девлет II Герай сам мав намір стати козацьким протектором), поширення влади гетьмана на донських козаків і допомоги Бахчисарая проти внутрішніх ворогів П. Орлика.

Після невдалої спроби *взимку-навесні 1711 р.* взяти реванш на Правобережжі за допомогою кримських татар, емігранти-мазепинці намагалися через посередництво Порти досягти своєї мети дипломатичними засобами. Підставу цим зусиллям створила перемога османів над армією Петра I на правому березі Пруту в *червні–липні 1711 р.* Однак замість захоплення в полон (чи знищення) царя та його війська, підкуплений Петром I великий візир **Балтаджи Мехмед-паша** дозволив росіянам вийти з оточення.

За це, згідно з умовами **Прутського миру 12(23) липня 1711 р.**, Петро I зобов'язався передати османам свій Азовський флот, повернути Порті Азов та зруйнувати збудовані росіянами на узбережжі Азовського моря міста-фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицький городок, а також пообіцяв не втручатися надалі у внутрішні справи Речі Посполитої, не мати у Стамбулі постійного російського посла та дозволити вільний проїзд шведського короля Карла XII із Туреччини до Швеції через терени Московського царства.

Серед інших поступок Петро I зрікався претензій до Козацької України, зобов'язуючись *«вийти геть із земель пов'язаних з Польщею козаків, запорожців, а також тих козаків, що перебувають у союзі з найяснішим ханом Криму»*. Порта дістала територію, обмежену з півночі течією Орелі (на Лівобережжі), Дніпром до Крилова, Тясмином та прямою лінією до Торговиці й далі Синюхою до Південного Бугу⁵⁹. Але в цілому стаття з «українського питання» була сформульована розпливчато і двозначно, безвідносно до конкретних територій (ще одне свідчення підкупу царем великого візира), тому невдовзі після укладення Прутського миру почалися гострі дипломатичні дискусії стосовно того, що ж слід розуміти під *«землями козаків»*.

Козацьке посольство І. Максимовича у Стамбулі, за інструкцією П. Орлика, наполягало на тому, що під «землями козаків» слід розуміти Україну *«обидвох берегів Дніпра з Військом Запорозьким і малоросійським народом»*. Ця територія в статусі незалежної держави мусить перебувати під регіментом гетьмана і протекцією шведського короля, дотримуючись водночас оборонно-наступального союзу з Османською імперією.

Така позиція цілком відповідала стратегічним інтересам Порти, уряд якої реанімував *проект створення васальної козацької держави в Україні*. Коли ж на переговорах у Стамбулі з приводу ратифікації мирного договору царські послы-заручники – віце-канцлер барон **Петро Шафіров (1669–1739)** і фельдмаршал граф **Борис Шереметьєв (1652–1719)** відмовилися розглядати питання про виведення московських військ з України і передачу влади в ній П. Орлику, *10(21) грудня 1711 р.* візир Юсуф-паша оголосив Петру I війну.

Але це була швидше погроза, намагання Порти примусити Петра I виконати свої обіцянки, аніж справжній намір розпочати воєнні операції. Після згоди царя віддати Азов і спалити Таганрог московсько-турецькі переговори розвивалися успішно, вправність московської дипломатії й хабарі членам

⁵⁹ Така ситуація зберігалася аж до російсько-турецького **Белградського миру 18(29) вересня 1739 р.**

султанського уряду зумовили досить помірковані пункти союзної українсько-турецької угоди. Вони були сформульовані у грамоті султана Ахмеда III [1703–1730] від 5(16) березня 1712 р., що видавалася й від імені кримського хана Девлета II Герая та викликала у козацьких послів і їхнього керівника Д. Горленка гірке розчарування.

Документ базувався на прецедентах, створених українсько-кримським договором 1648 р. та українсько-турецьким договором 1669 р., і передбачав, що гетьманові надається найвища й виняткова влада лише над правобережними козаками («хай він там вільно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра, крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною відступили московитам»). Їм і всьому українському населенню гарантувалася свобода з правом вільного обрання гетьмана; Порта не могла втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, що звільнялося від сплати Стамбулу податків чи данини. Натомість українські послы брали на себе зобов'язання, що гетьман і козаки будуть завжди вірні султанському урядові, братимуть участь у захисті й військових походах Османської імперії, а також визнаватимуть **протекторат султана**.

29 листопада (10 грудня) 1712 р. Порта знову оголосила війну Петру I, розраховуючи, що він негайно запросить миру. Однак ці сподівання не виправдались, і Стамбул пішов на переговори, які закінчилися підписанням 13(24) червня 1713 р. **Адріанопольського мирного договору**, що в основному повторював умови Прутського трактату 1711 р. Таким чином, Османська імперія перейшла до стратегічної оборони на всіх напрямках державного кордону (на відміну від апогею її воєнної могутності в XVII ст.), але Порта й надалі розглядала Україну як буфер проти російської експансії, п'ять великих візирів підряд протягом 1710–1713 рр. підтримували **«український план»**. Однак проти його реалізації виступили могутні польські східні магнати на чолі з великим коронним гетьманом **Адамом Сенявським** (бл. 1666–1726), що вже наприкінці літа 1712 р. відправив на Правобережжя своїх польових командирів захищати край від запорозьких загонів кошового **Костя Гордієнка** (?–1733).

П. Орлик не мав ілюзій, що поляки згодяться на створення незалежної козацької держави, але вважав, що коли вже козакам випало приймати когось за володаря, то краще слабкого короля-християнина (приміром, поновленого на польському престолі Августа II), аніж «невірного» султана чи самодержавного царя. Тому гетьман-емігрант прагнув завоювати довіру Августа II та його міністрів, якомога довше уникати ворожнечі з Портою і сподівався, що це дасть йому і його людям можливість зайняти Правобережжя.

Але поляки рішуче відкинули Орликові спроби до примирення, і 22 квітня (н. ст.) 1714 р. між Портою та Річчю Посполитою було підписано договір, який повертав Правобережжя України Польщі й відновлював дію Карловицького миру 1699 р. Так зазнала поразки дипломатична акція П. Орлика домогтися за допомогою Стамбула якщо не воз'єднання Козацької України, то відродження Правобережного гетьманства. Змушений восени 1714 р. разом із Карлом XII

залишити Туреччину, гетьман-емігрант не припиняв упродовж усього свого життя відчайдушних, але безрезультатних спроб створення дипломатичним шляхом антиросійської коаліції за участі Священної Римської імперії німецької нації, Ватикану, Великої Британії, Франції та інших країн, що звільнила б шляхом воєнної інтервенції Україну.

Рецидив такої «*інтервенціоністської орієнтації*» частини козацької еліти козацько-старшинського походження в Російській імперії стався напр. XVIII ст., коли група патріотів-«традиціоналістів» з Полтавщини (прибічників поновлення автономної Гетьманщини) відрядила до Берліна з секретною місією відомого літератора, сина миргородського полковника – **Василя Капніста (1758–1823)**. 24 квітня 1791 р. він мав зустріч з канцлером Королівства Пруссія **Евальдом-Фрідріхом Герцбергом (1725–1795)**, після чого той поінформував короля **Фрідріха Вільгельма II [1786–1797]**, що В. Капніст назвався «представником українців» і намагався з'ясувати, чи могли б вони розраховувати на протекторат Пруссії в разі відкритого збройного виступу проти російського самодержавства. Однак прусський монарх відмовив В. Капністу з огляду на невизначеність ситуації.

А безпосередньо ж після поразки І. Мазепи й мазепинців, доведеної фізичним знищенням і еміграцією найдіяльнішої частини старшинської еліти, державний механізм імперської Росії⁶⁰ почав прискорено поглинати рештки козацької національно-територіальної автономії в Гетьманщині, Слобідській Україні й Запорозькій Січі. Цей процес полегшувався тим, що за абсолютистською Російською імперією («*найдержавнішою і найбюрократичнішою у світі*») за влучним висловом відомого російського філософа, уродженця Києва – **Миколи Бердяєва (1874–1948)**) стояла потужна багатовікова традиція розбудови.

У драматичному процесі «збирання» спершу «руських», а потім і сусідніх земель територія «третього Риму» з кін. XV до кін. XVI ст. зростає з 430 тис. км² до 5,1 млн км², а на 1914 р. сягнула 21,8 млн км², тобто в середньому збільшувалася на 80 км² щоденно (!). Водночас із територіальним зростанням розбудовувалася гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись у «річ-для-себе», зорієнтовану на власне самоствердження шляхом *тотального одержавлення* всіх сфер життя.

Насильницька вестернізація Петра I не змінила принципової суті російської владної моделі, навпаки, унітаризм ще глибше просякнув усі ділянки суспільного буття – економіку, політику, культуру, релігію, підкоряючи життя кожної людини вищій ідеї – примножити міць абсолютистської «добре керованої» держави, сконструйованої на раціональних принципах Просвітництва. Останні, по суті, зводилися до того, що неодмінною умовою розумного і справедливої ладу є впровадження всезагальних і однакових законів.

⁶⁰ 22 жовтня 1721 р. на честь успішного завершення Північної війни Сенат підніс московському царю Петру I титул «*імператора всеросійського*».

На цьому монолітному тлі імперського державного організму неприродною аномалією виглядали новоздобуті західні окраїни, суспільний уклад яких спирався на засади поліцентризму й договірного співжиття «народу» та «правителів». Тому на долю Петра I і його наступників випало, як висловилася звеличена французькими просвітниками XVIII ст. «Семіраміда Півночі» – імператриця **Катерина II [1762–1796]**, усунути «зухвалі мрії» з голів нових російських підданих – українців, білорусів, естонців, латишів, пізніше – поляків і литовців.

Ще відвертіше такий імперський підхід Катерина II сформулювала в одній зі своїх інструкцій генерал-прокуророві князю **Олександрові В'яземському (1727–1793)**: *«Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія (Карелія. – Авт.) суть – провінції, які управляються дарованими їм привілеями. Порушувати ці привілеї відразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитись з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції... треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезла».*

В драматичному процесі **ліквідації козацького автономізму** в Гетьманщині, на землях Запорозької Січі та у Слобожанщині, що розтягнувся аж до зруйнування Січі імперським військом **4 червня 1775 р.** та сумнозвісних указів Катерини II про закріпачення українських селян від **3 травня 1783 р.** й перетворення десяти лівобережних козацьких полків на регулярні кінні частини російської армії від **28 червня 1783 р.**, були використані ті вади козацьких структур, що спричиняли їхню слабкість від моменту виникнення. Це й відсутність єдиної політичної платформи старшинської еліти, і соціальні конфлікти між старшиною й голотою, і схильність міщан до колабораціонізму з царським (імперським) урядом, і, зрештою, відсутність юридично унормованих засад внутрішнього ладу, що спирався на «права і вольності звичні», проте ніколи не був урегульований законодавчо.

Відразу ж після перемоги під Полтавою Петро I активізував політику, спрямовану на скасування автономії Гетьманщини. Передусім, вона торкнулась тієї вузької сфери зовнішніх відносин, якою користувався обраний під наглядом самого царя в Глухові **6 листопада 1708 р.** гетьманом колишній стародубський полковник **Іван Скоропадський (1646–1722)**, – права на зносини із Січчю, з правобережним козацтвом, прийом із подальшим відправленням до російської столиці посланців і послів з Криму тощо.

В **«Рішительному» указі** царського уряду від **31 липня 1709 р.**, з одного боку, формально підтверджувалися привілеї козацької старшини, зберігалася адміністративно-судова влада гетьманського уряду, заборонялося втручання московських урядовців, крім президентів колегій, у справи адміністративного управління. Козацьке військо до кінця року звільнялося від участі у воєнних походах.

Але водночас указ був спрямований на подальшу поступову ліквідацію політичної автономії Гетьманщини: козацьке військо підпорядковувалося росій-

ському командуванню під час бойових дій; у містах Лівобережної України розташовувались посилені російські залоги; встановлювався контроль за збиранням податків та витратами на утримання гетьманського адміністративного апарату і козацького війська; останньому відмовлено у поверненні артилерії. При І. Скоропадському запроваджувалась посада *міністра-резидента*, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду.

Першим міністром-резидентом був призначений стольник (придворний чин після думного дяка) **Андрій Ізмайлов**, що мав разом із гетьманом приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. **Таємна царська інструкція з 10-ти пунктів** зобов'язувала А. Ізмайлова наглядати за діями І. Скоропадського й перешкоджати дипломатичним контактам того з Портою, Кримом, Польщею, Швецією, Доном і мазепинцями. Крім того, міністр-резидент мав стежити, щоб гетьман не замінював генеральної й полкової старшини та не позбавляв чи нагороджував її маєтностями без узгодження з царським урядом, а також щоб Генеральна військова канцелярія повідомляла про всі прибутки Гетьманщини. Фактично, І. Скоропадському дозволялося підтримувати зносини лише з Петербургом⁶¹.

Щоправда, навесні 1722 р. гетьман спробував домогтися поновлення статей Переяславсько-Московського договору 1654 р. Проте цей хід І. Скоропадського виявився невдалим, натомість імператорським маніфестом 16(27) травня того ж року на базі Малоросійського приказу, але в Глухові, створювалася **Малоросійська колегія**. До її складу входили президент (бригадир *Степан Вельямінов*), 6 офіцерів російських полків, розташованих в Україні, та прокурор, яких призначав імператор.

У цивільних справах колегія підлягала Сенатові (а не **Колегії іноземних справ** – правонаступниці Посольського приказу, чим Петро I відкрито продемонстрував, що в його очах Гетьманщина вже не виглядала незалежним політичним організмом), у військових – головнокомандувачу російськими військами в Україні князю **Михайлові Голіцину (1675–1730)**. На колегію покладалися функції контролю за Генеральною військовою канцелярією, роздачі землі офіцерам і старшині, нагляду за діяльністю гетьмана і старшини, встановлення і стягнення податків до імператорської казни, розквартирування російського війська в Україні. В усіх судових справах, які розглядалися в Гетьманщині, Малоросійська колегія була апеляційною інстанцією, з нею погоджувалися всі питання державного життя автономії.

Конфлікт між С. Вельяміновим і козацькою старшиною серйозно загострився після смерті І. Скоропадського, коли в очікуванні монаршого дозволу на проведення нових виборів гетьмана його обов'язки було доручено виконувати чернігівському полковнику **Павлу Полуботку (бл. 1660–1724)**. Наказний гетьман намагався обмежити владу Малоросійської колегії шляхом реформування судової системи Гетьманщини й боротьби зі зловживаннями старшинської ад-

⁶¹ Але в 1720 р. в Колегію іноземних справ надійшов донос, що гетьман без царського дозволу листується зі «сторонніми» монархами й сановниками «навколишніх держав».

міністрації, а також ініціював улітку 1723 р. складання **Коломацьких петицій** до Петра I. У цих двох чолобитних містилися вимоги відновлення давніх прав та вольностей Війська Запорозького й ставилося питання про відновлення гетьманства та скасування підвищених податків з маєтностей, які були накладені Малоросійською колегією, а також її ліквідацію.

Але навіть таких поміркованих вимог виявилось достатньо, щоб старшинська делегація на чолі з П. Полуботком, яка на вимогу імператора приїхала до Петербурга, була заарештована після подання *10 листопада 1723 р.* зазначених петицій, ув'язнена у Петропавлівській фортеці та звинувачена у перевищенні владних повноважень і зв'язках із мазепинцями. Через рік П. Полуботок помер під час слідства (на думку ряду дослідників, закатований).

Після відновлення гетьманської влади (у зв'язку з наближенням чергової російсько-турецької війни) з метою, як було сформульовано в рішенні **Найвищої таємної ради** при малолітньому імператорі Петрі II [1727–1730], «приласканиа тамошнего народа», володарем булави *1 жовтня 1727 р.* став миргородський полковник **Данило Апостол (1654–1734)**. Малоросійська колегія скасовувалася, контроль за Гетьманатом знову передавався з відання Сенату до Колегії іноземних справ.

Спочатку, *27 липня 1728 р.* гетьман звернувся до Петра II з «**Нуждами малоросійськими**» про відновлення положень Переяславсько-Московської угоди 1654 р., але змушений був задовольнитися так званими «**Рішительними пунктами**», що значно обмежували гетьманську економічну й судову владу. Навіть зовнішньо «Рішительні пункти» мали юридичну форму не двостороннього договору з Росією, а «указу» імперського уряду, що позбавляв Гетьманщину статусу самостійної політичної одиниці. Стосовно ж зовнішньополітичних аспектів діяльності гетьманського уряду, то «Пункти» підтверджували положення попередніх «статей» про заборону вступати в безпосередні зносини з іншими державами. Дозволялося, та й то в присутності російського уповноваженого, лише **розв'язувати дрібні прикордонні справи** з польською адміністрацією Правобережжя та Кримським ханатом.

За таких обставин Д. Апостол зосередився на проведенні низки адміністративних і фінансових реформ (Генеральне слідство про маєтності, запровадження фіксованого бюджету, введення «Інструкції українським судам», кодифікація законодавства та ін.), які значно упорядкували і зміцнили внутрішнє становище Гетьманщини. Д. Апостол навіть домігся переведу Києва з-під влади генерал-губернатора під юрисдикцію гетьмана й амністії для запорожців-союзників І. Мазепи (*Олешківська Січ* на території Кримського ханату) та дозволу на заснування ними *Нової Січі* на р. Підпільній.

Але після смерті Д. Апостола імперський уряд відмовився від обрання гетьмана, його повноваження було передано дещо м'якшому варіантові Малоросійської колегії – «**Правлінню гетьманського уряду**» з трьох старших офіцерів частин російської армії, дислокованих на Лівобережжі, й генеральних судді, осавула та підскарбія на чолі з князем **Яковом Шаховським (1705–1777)**. Хоча у практичній діяльності «Правлінню» належало керуватися «Рішительними

пунктами» 1728 р., а на урядових засіданнях мав дотримуватися українсько-російський паритет, реально правили Гетьманщиною керівники російської трійки.

Тимчасовий ренесанс автономії Гетьманщини у середині XVIII ст. був пов'язаний не з великодержавним розрахунком чи хитромудрими дипломатичними комбінаціями, а з романтичною пригодою й сентиментом імператриці **Єлизавети Петрівни [1741–1762]**, що таємно одружилася з сином реєстрового козака з с. Лемеші (тепер – Козелецького району Чернігівської області) – **Олексієм Розумовським (1709–1771)**. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину коханого, вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла прохання козацької старшини в Глухові відновити «давні вольності», в тому числі й гетьманство.

Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегією іноземних справ, «обрання» (фактично призначення) нового гетьмана доручалося забезпечити графові **Івану Гендрикову (1719–1778)**. Бажаний кандидат на гетьманську булаву знайшовся негайно – молодший брат Олексія Розумовського – **Кирило Розумовський (1728–1803)**, який ще в 1742 р. за сприяння старшого брата переїхав до імператорського двору. Потім він навчався в університетах Німеччини, Франції та Італії; а в 1746 р. був призначений президентом Російської Академії Наук (до 1798 р.).

Після обрання (з дозволу імператриці) гетьманом Війська Запорозького на Глухівській старшинській раді **22 лютого 1750 р.** К. Розумовський відзначався значною самостійністю в питаннях внутрішньої політики, прагнучи до поновлення становища Гетьманщини за Переяславсько-Московською угодою 1654 р. Своєю резиденцією він визначив Батурин, знову домогся поширення влади гетьмана на Київ і Запорозьку Січ, без погодження з Петербургом призначав полковників, намагався добитися права безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, російські чиновники були відкликані зі старшинської адміністрації й генерального суду та ін.

Це викликало невдоволення Петербурга, вже в березні 1754 р. Єлизавета Петрівна спеціальним указом заборонила гетьманові самостійно призначати полковників, залишивши за ним право лише підбирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж офіційно було підтверджено становище, коли українським гетьманам, починаючи з *І. Скоропадського*, було заборонено вести самостійні зносини з іноземними державами, а при самих гетьманах перебували російські радники-міністри, на початку ж 1756 р. вирішення всіх справ Гетьманщини було повернуто до Сенату.

К. Розумовський взяв активну участь у двірцевому перевороті 1762 р. на користь Катерини II і, натхнений її гаслами про «освічене правління», скликав у 1763 р. у Глухові старшинську раду для затвердження проведених реформ (судової, військової, освітньої та ін.). Але Катерина II, використавши як привід підписану на старшинській раді чолобитну з проханням повернути Гетьманщині «затвержені права, вольності та привілеї», створити парламент на

зразок польського сейму й дати дозвіл на встановлення спадкового гетьманства, скасувала своїм указом від **10 листопада 1764 р.** посаду гетьмана.

А невдовзі настала черга *поступової ліквідації суверенітету Речі Посполитої* й поетапного поглинання її території сусідніми державами (Пруссією, Росією та Австрією). Причинами поділів Речі Посполитої стали *внутрішній розвал польсько-литовської федеративної держави*, пов'язаний із паралічем владних органів унаслідок засилля шляхетських «вольностей» у політичному житті Польщі, а також украй агресивна експансіоністська політика її сусідів.

Перший поділ Речі Посполитої був здійснений згідно з підписаними у Петербурзі таємними пруссько-російською (4(15) січня 1772 р.) та австрійсько-російською й австрійсько-пруською (25 липня (5 серпня) 1772 р.) конвенціями. Історико-юридичне обґрунтування своїх територіальних претензій до Речі Посполитої ці держави представили в опублікованих невдовзі деклараціях, за якими Росія заявляла про своє право на повернення земель, населених православними білорусами, і захоплених у минулому Польсько-Литовською державою. Пруссія претендувала на Помор'я та Мальборзьку землю, враховуючи «**історичне право**» на них середньовічних німецьких лицарських орденів XIII–XV ст. Австрія обмежилась простою констатацією своїх «*прав* (на польські землі. – Авт.) *таких же давніх, як і законних*».

Внаслідок першого Поділу Речі Посполитої до Російської імперії відійшла Східна Білорусь (Гомель, Вітебськ, Могилів) і частина Ліфляндії; Австрійська монархія захопила Малу Польщу з Краковом, Галичину зі Львовом та західну частину Подільського воєводства; Пруссія приєднала північну частину Великопольщі й Королівську Пруссію, з'єднавши Бранденбург зі Східною Пруссією. Загалом Річ Посполита втратила близько 30 % території й третини населення, а відсутність будь-якої зовнішньої підтримки примусила надзвичайний сейм погодитись із анексіями.

Коли ж невдовзі Петербург розпочав одночасно дві війни – з Османською імперією (1787–1791 рр.) та зі Швецією (1788–1790 рр.), Річ Посполита, намагаючись використати ситуацію на свою користь, уклала 29 березня 1790 р. антиросійський союз із Пруссією. А **3 травня 1791 р.** польський сейм заявив про скасування постанов про розділ Речі Посполитої й прийняв першу в Європі конституцію в сучасному розумінні, за якою польський престол мав стати спадковим (у саксонській династії Веттінів), **liberum veto** відмінялося. Сейм також запропонував Порті військово-політичний союз проти Австрії й Росії, однак остання вдалася до превентивних дій і ввела армію на територію Речі Посполитої.

Переможне завершення Росією зазначених війн, а також придушення польського опору, на тлі посилення революційних тенденцій в Європі у зв'язку з **Великою французькою революцією 1789–1799 рр.**, спричинили нове зближення позицій Австрії, Росії та Пруссії в «польському питанні». Воно завершилось **другим Поділом Речі Посполитої**, таємну конвенцію про який представники Росії та Пруссії підписали у Петербурзі 12(23) січня 1793 р. Австрія, послаблена на той момент невдалою війною з революційною Францією,

на певний час втратила можливість активно впливати на розподіл польських земель.

Згідно з конвенцією, Пруссія отримувала Гданськ, Торунь і решту Великопольщі та Куявії (58 тис. км², понад 1 млн осіб); Росія дістала центральну частину Білорусі з Мінськом, Київське, Брацлавське і східні частини Волинського та Подільського воєводств (250 тис. км², понад 3 млн осіб). Росія також здобула право розташовувати в межах урізаної Речі Посполитої свої війська задля стримування загрози подальшого поширення революційних настроїв у регіоні. Не випадково, у спільній декларації про другий Поділ Речі Посполитої, опублікованій у квітні 1793 р., Росія та Пруссія пояснювали нові захоплення необхідністю покласти край поширенню ідей **якобінства** у Польщі.

Таке показове політичне приниження Речі Посполитої сусідами спричинило в березні 1794 р. польське національно-визвольне повстання проти російсько-пруських окупаційних сил, очолене героєм **Американської революції 1775–1783 рр.**, бригадним генералом **Тадеушем Костюшком (1746–1817)**. В процесі його придушення у Петербурзі поновилися переговори Росії, Пруссії та Австрії про долю Речі Посполитої, а 23 грудня 1794 р. (3 січня 1795 р.) Австрія приєдналася до російсько-пруської конвенції 1793 р. Результатом переговорів стало підписання **13(24) жовтня 1795 р.** Петербурзької конвенції про **третій поділ Речі Посполитої**, за яким Росія, Австрія та Пруссія домовились про її остаточну ліквідацію як суверенної держави.

До Австрії тоді відійшли північні частини Краківського й Сандомирського та Люблінського воєводства й частина Холмщини (47 тис. км², 1,5 млн осіб); до Росії – Курляндія, Литва, Західна Білорусь і західні повіти Волинського й Подільського та Белзьке воєводства (120 тис. км², 1,2 млн осіб). Пруссія окупувала більшу частину Мазовії з Варшавою, південно-західну частину Литви до Німана, а також західну частину Підляшшя (48 тис. км², 1 млн осіб).

Останню крапку в проблемі поділу Речі Посполитої поставила конвенція, підписана також у Петербурзі Росією, Австрією та Пруссією **15(26) січня 1797 р.** За нею остаточно ліквідувалось польське підданство, а Росія, Пруссія й Австрія зобов'язались спільно сплатити всі непогашені державні борги Речі Посполитої (а також всі особисті борги її останнього короля, коханця Катерини II – **Станіслава II Августа Понятовського [1764–1795]**). Таким чином, унаслідок трьох поділів Речі Посполитої з карти Європи на 123 роки зникла суверенна Польсько-Литовська держава.

Ще раз **постав державний кордон між двома частинами України** – російською й австрійською, що загалом збігався з межею між литовською та польською державами на 1569 р. Новизною в ньому став довільно визначений австрійсько-російський рубіж по Збручу (остаточно встановлений рішенням **Віденського конгресу 1814–1815 р.**), що навпіл розділив колишнє Подільське воєводство. Відтак у нове – XIX ст. 80 % українців увійшли як піддані Російської імперії, а 20 % – імперії Габсбургів (Буковина була зайнята австрійськими військами в **1774 р.** в результаті переможної війни з Портою).

Царський маніфест від 1 травня 1795 р. про утворення на Правобережній Україні Брацлавської, Волинської й Подільської губерній назвав це **актом «звільнення»** і **«возз'єднання»** (саме такі терміни будуть взяті на озброєння російською офіційною історіографією XIX ст., а згодом і радянськими істориками). Але всупереч тому, що за «звільненням» у самодержавній Російській імперії стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у конституційній Речі Посполитій, «возз'єднання» польських Правобережжя і Волині з колишньою Гетьманщиною в кордонах одного державного організму мало прогресивне значення, оскільки поновлювало перервану нитку їхньої спільності.

Контрольні запитання і завдання

1. Яку роль відіграв український чинник у московському «Смутному часі»?
2. Коли з'явився усвідомлення історичної ролі українського козацтва як загальнонаціонального лідера?
3. Які міжнародно-політичні чинники сприяли підготовці й здійсненню збройного виступу українського козацтва під проводом Б. Хмельницького?
4. Чи можна вважати укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. неминучим і виправданим?
5. Складіть порівняльну характеристику Зборівського трактату 1649 р., Переяславсько-Московського договору 1654 р. і Гадяцької угоди 1658 р.
6. Проаналізуйте міжнародно-дипломатичні обставини розпаду Козацької України на два гетьманства.
7. За якими напрямками Московським царством і Російською імперією здійснювалося обмеження суверенних прав Гетьманщини?
8. Аргументуйте, чи мав підстави й можливості гетьман І. Мазепа вийти з-під протекції Московського царства?
9. Чому Річ Посполита виявилася нездатною відстояти свій суверенітет і територіальну цілісність у другій половині XVIII ст.?

РОЗДІЛ 7

«Українське питання» у зовнішній політиці великих держав наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.

7.1. Приєднання Північного Причорномор'я і Криму до Російської імперії

Перехід Війська Запорозького під московську протекцію й поразка Української національної революції 1648–1676 рр., а також внутрішньополітична нестійкість Кримського ханату й успішні модернізаційні реформи в Османській імперії поклали край масштабним самостійним дипломатичним проектам Гераїв щодо відновлення Золотої

Орди. За умов наростаючої російської експансії та подальшої втрати національно-територіальної автономії Гетьманщиною ханат швидко перетворився в рядового учасника військово-дипломатичного протиборства між Османською імперією та Московським царством у Причорномор'ї.

На рубежі XVII–XVIII ст. ініціативний осередок кримськотатарської дипломатії остаточно перемістився до Стамбула, хоча Гераї ще тривалий час зацікавлено ставилися до перспективи відриву Козацької України від Московії, про що свідчать союзний договір кошового писаря **Петра Іваненка (Петрика)** з ханатом від 26 травня 1692 р., надання протекції втікачам-запорожцям у 1709–1734 рр. та українсько-кримський союзний договір Девлета Герая II і П. Орлика 1711 р.

Але протягом XVIII ст. у Бахчисараї відбулося скасування практики посольств, що спричинило занепад застарілої системи кримськотатарської дипломатичної служби. Навіть останній більш-менш самостійний хан **Кирим Герай [1758–1764, 1768–1769]**, відомий як особистий приятель прусського короля **Фрідріха II Великого [1740–1786]**, мусив зноситися з османським великим візиром в усіх справах, що найменшою мірою стосувалися зовнішньополітичних інтересів Стамбула.

Усвідомлюючи наростаючу загрозу для кримськотатарської держави з боку Російської імперії, Кирим Герай відразу ж після зайняття престолу приступив до створення військово-дипломатичного альянсу для протистояння експансії Петербурга. Коли переговори з Пруссією не увінчалися успіхом, хан спробував залучити на свій бік польських магнатів – супротивників зведення

на варшавський престол ставленика Катерини II – С. Понятовського. Кирим Герай наполегливо доводив султану **Мустафі III [1757–1774]** згубність османського нейтралітету в східноєвропейських справах і ефемерність миру з Росією, але у відповідь отримав у 1764 р. відставку, оскільки Порта побоювалася, що дипломатична активність Бахчисарая призведе до війни з сусідами.

З того часу дипломатична активність ханату звелася до спорадичних стосунків із Запорозькою Січчю та підтримання відносин із консулами європейських держав у Стамбулі й французьким консульством у Криму. Ще перший французький консул у Бахчисараї (1748–1754) **де Лянсе** постійно вказував кримському візиру Ахмеду-азі на шпигунські цілі російського резидента в Бахчисараї майора **О. Нікіфорова**, проте Порта неухильно слідувала курсом «умиротворення» могутнього північного сусіда.

Зрештою, в 1763 р. Стамбул погодився відкрити в столиці Кримського ханату російський консулат, при якому було дозволено утримувати військовий контингент. Але Кирим Герай скористався необачливою поведінкою О. Нікіфорова, щоб уже наступного року закрити місію: тоді російський консул відмовився видати кримцям невільника-втікача, й при цьому використав своїх солдатів, що, звичайно, було розцінено Портою як образа.

З початком чергової **російсько-турецької війни 1768–1774 рр.** ногайці Північного Причорномор'я, з огляду на воєнну перевагу ворога, присягнули Петербургові, але хан **Селім III Герай [1765–1767, 1770–1771]** відкинув російські пропозиції вийти з османського сюзеренітету. Півострів було завойовано російською армією князя **Юрія Долгорукого (1740–1830)**. На той час серед кримськотатарських беїв і навіть ханської рідні сформувалася проросійська партія, що, поряд із невдалим ханським командуванням обороною півострова, призвело до його швидкої окупації.

Бейське зібрання уклало **союзу угоду з Російською імперією** й вирішило відтак обирати хана самостійно, що означало вихід країни з-під османського верховенства і встановлення незалежності ханату. Селім Герай III спершу підкорився рішенням беїв у надії на перелом у ході війни на користь Османської імперії, але невдовзі, усвідомивши власне безсилля що-небудь змінити, зрікся престолу й емігрував до Туреччини.

Кримським ханом в умовах російської окупації півострова беї обрали (без участі османського султана) двоюрідного брата Селіма III Герая – **Сахіба II Герая [1771–1775]**. У 1772 р. спільно з беями родів Ширін, Мансур і главою ногайських племен хан підписав союзний договір із Російською імперією, отримавши від Петербурга обіцянку воєнної й фінансової допомоги.

За умовами **Кючук-Кайнарджійського миру**, укладеного 10(21) липня 1774 р. поблизу болгарського м. Сілістра, Кримському ханатові було надано незалежність. Уперше він поширив свій суверенітет на південне узбережжя Криму (перебувало під безпосереднім управлінням Османської імперії), що поступово стало заселятися кримськими татарами. Російська імперія приєднувала українські землі в межиріччі Дніпра й Південного Бугу до узбережжя Чорного моря з фортецею *Кінбурн*, а також східну частину Керченського пів-

острова з фортецями *Керч* і *Єнікале*, Азов із навколишніми землями та Велику і Малу Кабарду.

Мирний договір передбачав відновлення автономії Молдови та Валахії, які фактично потрапили під протекторат Російської імперії. Російським торговим судам дозволялося плавати у Чорному морі й вільно проходити через Босфор та Дарданелли. Стамбул сплачував Росії 4,5 млн руб. контрибуції й оголошував амністію своїм православним підданам, що боролися проти османського панування. Порта також зобов'язувалася вивести свої війська з Кубані й Таманського півострова, що залишалися в складі Кримського ханату, а Росія – з його території.

Проте російські війська так і залишилися у Криму, а Сахіб II зіткнувся з чималими труднощами в процесі керівництва «незалежною» державою, оскільки не були юридично унормовані ані порядок правління, ані ханські повноваження, ані модель взаємин Криму з Росією. Коли в 1775 р. ще один двоюрідний брат хана – **Девлет IV Герай** [1769–1770, 1775–1777], відряджений султаном **Абдул-Хамідом I** [1774–1789] для «визволення» Криму, через Північний Кавказ і Керченську протоку увійшов на півострів, Сахіб II емігрував до Туреччини.

Девлет IV Герай був легітимно обраний ханом на курултаї й висунув вимогу до султана, щоб той розірвав Кючук-Кайнарджійський мирний договір з Росією в пункті незалежності Криму й повернув півострів під своє верховенство. Але Порта, побоюючись нової війни з Петербургом, не відважилася на це. До того ж Росія спровокувала в Криму повстання беїв, унаслідок якого хан був змушений утікати з півострова. На престол, за сприяння російських військ, зійшов рідний брат колишнього правителя – **Шагін Герай** [1777–1783], який був переконаним прибічником союзу з Петербургом.

Останній кримський хан спробував рішуче модернізувати свою державу шляхом запровадження прямого успадкування престолу Гераями, обмеження повноважень бейської ради, введення нового адміністративного поділу, створення незалежного від бейського командування регулярного війська, відміни шариатського суду і впровадження цивільного суду та повного зрівняння у правах представників усіх релігійних громад. Прагнучи скористатися заступництвом Росії, Шагін Герай навіть висунув вимоги до Порти на фортецю *Созуджак* (на місці сучасного Новоросійська).

Відверто **проросійська політична орієнтація Шагін Герая** позбавила його підтримки не лише серед кримців, але й у середовищі ногайців. Плани Шагін Герая щодо зміцнення ханату як незалежної модерної держави зазнали невдачі, а *культурна реформа*, що вирізнялась поверховим запозиченням петербурзької моди, спричинила серед населення підозри у віровідступництві правителя. Військо хана, невдоволене муштрою та жорстокою дисципліною, навесні 1782 р. повстало, спричинивши загальний бунт кримськотатарського населення. Хоча через кілька місяців, за допомогою російських військ, Шагін Герай повернув собі престол, але вже **8 квітня 1783 р.** Катерина II видала маніфест про **анексію** формально незалежного Кримського ханату.

На території Кримського півострова в 1784 р. було створено **Таврійську область**, а з приблизно 400 тис. кримськотатарського населення половина виїхала до Туреччини. Остання офіційно визнала приєднання Криму й Кубані до Російської імперії за **Ясським мирним договором** від 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792), що завершив російсько-турецьку війну 1787–1791 рр. Новий російсько-турецький кордон тоді встановлювався на південному заході по р. Дністер, а на Північному Кавказі – по Кубані, Порта відмовлялась від претензій на Східну Грузію й зобов'язувалася не розпочинати будь-яких дій проти грузинських та кубанських земель.

Таким чином, Ясський мирний договір закріпив за Російською імперією все північне Чорноморське узбережжя від Дністра до Кубані, включно з півостровом Крим. Ясський мир посилив російський вплив у Чорноморському регіоні й закріпив за Петербургом домінуючі позиції у зносинах із Туреччиною.

7.2. «Українське питання» у планах революційної Франції й Наполеона Бонапарта

Епоха **Великої французької революції 1789–1799 рр. і наполеонівських війн**, що визначила магістральний шлях розвитку людської цивілізації в XIX ст., певною мірою відбилася й на дипломатичній історії України. «Українським питанням» зацікавився ще Комітет закордонних справ Конвенту і міністерство закордонних справ **революційної Франції**.

У 1790 р. Комітет доручив представнику Франції в Петербурзі **Жене** скласти меморіал про народи, які населяли Російську імперію. Подавши змістовний матеріал до Парижа, французький дипломат радив підготувати повстання в різних регіонах імперії, в т. ч. в Україні. А посол Франції у Венеції **Лелеман** отримав рекомендацію «*придивитися, чи немає поміж поляками (емігрантами. – Авт.) українців, бо Польща та Україна мають поширити гасла свободи на всій Півночі*».

Міністр закордонних справ Франції **П'єр Лебрен (1754–1794)**, зі свого боку, в 1792 р. надіслав послу в Стамбулі **Сомонвілю** вказівку обговорити з великим візирем можливість організації антиросійського повстання в Україні, Грузії й на Кубані. Таким чином міністр розраховував за допомогою союзу зі Швецією й Османською імперією створити «**східний бар'єр**» проти катерининської Росії, в якому Україна мала посісти вагоме місце.

У вересні 1796 р. член Директорії Французької Республіки **Жан-Франсуа Ребель (1747–1807)** заслав в Україну таємного агента **Муасонюра**, який навесні наступного року побував у Києві, Полтаві й на Правобережжі. Він наполягав на організації пропагандистської роботи серед українського населення й заперечував план відновлення Речі Посполитої з включенням до її складу Правобережної України. Натомість агент вважав за доцільне відрядити до Північного Причорномор'я французьку ескадру з експедиційним корпусом. На його думку, царські війська, дислоковані в Україні, не допомогли б російському урядові, оскільки склалися переважно з опозиційно налаштованих козаків.

«А відірвавши Україну від Росії, – підсумовував Муасонюр, – Франція завдасть останнього вирішального удару, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опам'ятатися, бо єдине хворе місце Російської імперії – це Україна».

З приходом до влади в Парижі 9 листопада 1799 р. **Наполеона Бонапарта (1769–1821)**, що уперше в історії використовував пропагандистські методи боротьби в країнах, якими прагнув заволодіти, Франція посилила ставку на антиімперські сили в Росії, приділяючи основну увагу Польщі, Україні й Дону. У вересні 1805 р. французький посол у Стамбулі генерал **Севастіані** прийняв депутацію козаків Задунайської Січі, пообіцявши після розгрому Росії повернути колишнім запорожцям стародавні вольності, гарантом яких став би Наполеон I. Посол передав козацькій депутації певну суму грошей, а також прокламації для розповсюдження на території України.

Але після вступу французьких військ на польські етнічні землі й створення, згідно з **Тільзитським мирним договором з Олександром I [1801–1825]** від 25 червня (7 липня) 1807 р. **«Великого герцогства Варшавського»** (із входженням до нього Холмщини та Підляшшя), «українське питання» почало сприйматися Наполеоном I крізь призму «польського». Під тиском полонофільського оточення французького імператора з'явився проект утворення на Правобережжі окремого князівства для наполеонівського маршала **Юзефа Понятовського (1763–1813)** – племінника останнього польського короля.

Колишні запорозькі землі, Таврія і басейн Сіверського Дінця з Приазов'ям мали скласти **Наполеоніду** на чолі з одним із маршалів чи свояків Бонапарта. Як зазначав у 1812 р. у своєму меморандумі політичний директор міністерства закордонних справ Французької імперії **д'Отерів**, ця держава, *«маючи на чолі єдиного вождя й конституцію, відповідну звичаям цих народів з можливою перспективою політичної незалежності, витворить із себе цивілізовану націю, що буде одним із найміцніших бар'єрів проти амбітних проектів Росії та її претензій на Чорне море».*

Полтавщина і Чернігівщина «по течії Дніпра від Десни до Орла» (тобто розширена колишня Гетьманщина) також мали утворити *«незалежну державу, інвеститура якої належатиме лише великому імператорові».* Але, на відміну від попередніх воєнних кампаній, перед московським походом Наполеон I не використав національне (та й соціальне) питання для дезорганізації супротивника, внаслідок чого втратив можливих союзників і прискорив свою поразку.

Але наполеонівські війни, поза всяким сумнівом, справили помітний вплив на українську еліту, а свіжий подих французьких революційних ідей спричинився до формування на слов'янських землях нового політичного й інтелектуального клімату. З одного боку, перемога над «Великою армією» Наполеона I в Росії викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, а з іншого – пробудила розуміння того, що політична система її вимагає глибоких змін. За визначенням одного з найпопулярніших сучасних вітчизняних істориків – львівського професора

Ярослава Грицака (1960), «з цього духу сперечання вирости російські масони й декабристи, українські автономісти та білоруські будителі».

Взагалі, серед істориків-міжнародників, що займаються питанням національних рухів, побутує думка, ніби у Західній Європі новітній націоналізм був справою державних політиків, тимчасом як у Центрально-Східній Європі саме поети, філологи та історики створювали національності. Це твердження, як і кожне узагальнення, є лише частково слушним, оскільки можна знайти чимало винятків і для першого, і для другого випадків. Але в цілому воно вдало відображає особливість національного відродження «недержавних народів», що становили абсолютну більшість у регіоні.

Втративши свою незалежність і традиційну еліту, вони були позбавлені доступу до політичних важелів влади і відбудовувались «знизу» завдяки цілеспрямованим зусиллям національно свідомої інтелігенції. Чеські, словацькі, українські, білоруські та інші **будителі** вважали, що їхні нації не вмерли, а лише приспані історією і їх треба «розбурхати» та «відродити». Національні «будителі» рідко коли думали, що насправді вони не відроджують «стару» націю, а творять нову. «Старі» нації, як правило, ототожнювалися з правлячою елітою, а «нові» мали набагато ширшу соціальну базу й повинні були включати усі суспільні верстви та класи місцевого населення, що творці нації вважали «своїм». Елемент витворення нових національних традицій і національних історичних міфів був дуже сильним у діяльності національних діячів.

В окремих випадках вони не зупинялися перед відвертою фальсифікацією: чеський будитель **Вацлав Ганка (1791–1861)** заради доказу славетного історичного минулого свого народу написав «**Краледворський рукопис**» і «**Зеленогорський рукопис**» та видав їх як нібито оригінальні історичні пам'ятки. Так само й досі існують сумніви щодо автентичності «Слова о полку Ігоревім», обставини появи котрого у 1800 р. є досить загадковими. Національна еліта державних народів, передусім німців, росіян і французів, висміювала спроби таких національних будителів облагородити своє історичне минуле і витворити літературну мову із «селянських говірок». Для неї такі спроби видавалися штучними і безперспективними, але при цьому вона не помічала й забувала, що її історія, культура і мова також були «визуманими».

Те, що відрізняє націю від інших «уявних» спільнот, як твердив один із провідних теоретиків з вивчення націоналізму, професор Корнельського університету (США) **Бенедикт Андерсон (1936–2015)**, є спосіб, у який вона може бути уявлена: як велика суспільна група, що базується на спільній літературній мові, або як така, що має спільну культуру, традиції, територію й історію. Стосовно ж націоналізмів «неісторичних» («недержавних», «малих») народів тези про «уявний» характер націй та роль зовнішніх умов варто доповнити ще одним зауваженням британського історика **Еріка Гобсбаума (1917–2012)** – про так звану *личинкову стадію* в їхньому розвитку. Перш ніж національні будителі змогли обнародувати переконливу концепцію своєї нації, їм та їхнім попередникам доводилося жити й працювати у політичному та культурному просторі, що був сформований іншою, «історичною» («державною», «великою»)

нацією. Як правило, «неісторичні нації» були позбавлені власних національних шкіл, національних організацій, видань тощо.

Тому національні будителі творили свою культуру, користуючись можливостями, які їм надавала інша – панівна нація. Це неминуче вело до переймання чужих концепцій, які намагалися пристосувати до розбудови *власної національної ідентичності*. Образно кажучи, розвиток ідеології «неісторичних» націй спершу нагадував життя личинки у чужородному тілі, доки ця личинка могла набрати власного тіла й перетворитися на метелика.

Визнання цього факту призводить до досить парадоксального висновку, що творення «неісторичних» націй було перебудовою чи руйнуванням інших, «історичних» націй. Як твердить автор цієї тези – професор Гарвардського університету й колишній директор Українського наукового інституту цього ж університету **Роман Шпорлюк (1933)**, *«кожне національне творення є... процесом перетворення старої («великої») нації на дві або й більше націй, включно зі старою, яка, зберігаючи старе ім'я, насправді стає новою спільнотою. З цієї точки зору, історія творення України, Словаччини чи Чехії є аспектом історії перетворення відповідно Польщі і Росії, Угорщини, Австрії/Німеччини»*.

7.3. Українські землі в складі Російської й Австро-Угорської імперій

Але унікальність українського випадку полягала в тому, що вітчизняні національні будителі, розбудовуючи свою модерну націю, руйнували відразу декілька старих. З політично-територіального погляду Україна з кінця XVIII ст. була поділена між Австрійською і Російською імперіями, проте з по-

гляду культурного домінування, на більшості її території перехрещувалися польські й російські впливи, а в окремому регіоні, на Лівобережжі, існували ще й залишки *малоросійської (козацької) нації*.

Найстарішим із цих впливів був польський, оскільки лєвова частка українського етнічного простору до 1667 р. юридично перебувала в складі Речі Посполитої. Ситуація змінилася кардинально лише після останніх поділів Речі Посполитої 1793–1795 рр., але й навіть після втрати політичної незалежності польська шляхта зберігала свої політичні та культурні впливи на Правобережжі протягом всієї першої половини XIX ст., тимчасом як у Галичині протягом усього зазначеного століття вона зміцнила свої позиції як панівної групи.

Український визвольний рух у ранньомодерні часи (XVI–XVII ст.) мав яскраво виражене антипольське спрямування, проте його провідна верства – козацька старшина та її нащадки – успадкувала певні політичні та культурні концепції старої Речі Посполитої, зокрема ідею договору з правителем, федеративної побудови держави та особливого статусу шляхти. Несумісність засвоєних старих польських моделей з новою самодержавною російською дійсністю тривалий час служила однією із засад руху нащадків козацької старшини за збереження автономного статусу своїх земель у складі Російської імперії.

Але польська боротьба за визволення власної державності стала прикладом для інших поневолених народів Центрально-Східної Європи. Австрійський канцлер і міністр закордонних справ князь **Меттерніх-Віннебург (1773–1859)**, один із головних архітекторів монархічно-реакційного порядку в післянаполеонівську добу, дуже чітко передав дух польського націоналізму, ствердивши, що *«польськість – це революція»*. Польський визвольний рух впливав на українських патріотів безпосередньо, оскільки великою мірою відбувався на українських землях. Його впливи на **Тараса Шевченка (1814–1861)**, **Маркіяна Шашкевича (1811–1843)** й інших українських патріотів є очевидними.

Проте існувало одне маленьке «але», що не дозволило українським діячам, попри всю *привабливість польської моделі*, розчинитися в ній. Польські демократи здебільшого переставали бути демократами, коли заходила мова про задоволення національних прав українців. Вони беззастережно вважали українців, литовців і білорусів частиною «польської» політичної нації, тому ставилися до спроб відродити культури й літературну мову цих народів як до непотрібної забаганки; а говорити ж про їхню державну самостійність видавалося дикою фантазією.

Подвійність польських національно-політичних стандартів – одних щодо себе, других стосовно інших – охолодила бажання українських діячів і зробила їх глухими до закликів боротися *«за вашу і нашу свободу»*. Провідники українського визвольного руху сприйняли модель польського націоналізму, але справедливо вирішили пристосувати її для *побудови модерної України*, аніж добиватися за її допомогою відновлення *«історичної Польщі»*.

Польське повстання 1830–1831 рр. та його політичні наслідки зіграли велику роль у розвитку українського руху. Воно стало вдалим прикладом, як один націоналізм провокує і розбуджує інший. У Галичині це повстання призвело до глибокої розколини у польсько-українському союзі, який щойно почав складатися, а реакцією на цей розрив стала поява покоління *«Руської Трійці»*.

У підросійській Україні згадане повстання подіяло не безпосередньо, а через ту реакцію, яку воно спричинило серед російського суспільства. Адже на момент вступу до модерної доби росіяни так і не розв'язали своєї власної проблеми національної ідентичності, тобто, як влучно висловився Р. Шпорлюк, якщо на початку XIX ст. *поляки були нацією без держави, то росіяни були державою без нації*.

Росія стала багатонаціональною імперією ще до того часу, як сформувалася сучасна російська нація. На Заході ж творення імперій відбувалося хронологічно й територіально окремо від процесу формування національної держави (як правило, західні метрополії і їхні колонії були розділені морями чи континентами). Натомість росіяни завойовували сусідні й етнічно чужі їм народи, не будучи самі певні, що таке власне «Росія», а що є лише «територіями під російським пануванням».

У Російській імперії формування сучасної російської нації сповільнювалося особливим характером її деспотичної політичної системи. На Заході суспільство

виникало незалежно від політичної влади монарха, оскільки той був правителем своїх підданих, але не був їхнім власником. У Росії ж монархія мала риси так званої *патримоніальної системи*, коли цар був не лише правителем, а й повним власником і розпорядником долі своїх підданих. Оскільки громадянське суспільство залишалося слабозрозвинутим, не існувало іншого поняття нації поза тим, що пов'язувалося з державою.

У Російській імперії династії Рюриковичів і Романових брали початки від правителів Київської Русі, тому московські царі вважали всі землі, що колись належали їй (у тому числі й українські), частиною своєї історичної спадщини. Як уже зазначалося вище, «*збирання руських земель*» було однією із нав'язливих ідей московських царів і петербурзьких імператорів. Те, що українські землі були включені до складу Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої або ж мали власну політичну автономію й за той час встигли виробити власні культурні, релігійні й політичні традиції, сприймалося як збочення, зумовлені нібито примусовим відмежуванням України від царя.

До моменту приєднання України Велике князівство Московське й Московське царство дуже слабо пов'язували себе з Київською Руссю, мало хто у тодішній Москві взагалі думав про Русь як про попередника держави. Такий «*київський міф*», що й сьогодні залишається невід'ємною частиною російської національної свідомості, виник пізніше. Його сформулював у другій половині XVII ст. автор «*Синопису*», що зобразив Московське царство як спадкоємця Київської Русі, – архімандрит Києво-Печерської Лаври **Інокентій Гізель (бл. 1600–1683)**. «Синопис» став підручником з історії у російських школах, а його концепція була розвинута пізнішою російською історіографією.

Існувало декілька причин, чому вихідці з Малоросії (колишньої Гетьманщини) охоче брали участь у побудові таких ідеологічних засад. Топонім «*Русь*» від часів Середньовіччя не мав суто етнічного навантаження, а вживався як синонім *східного православ'я*, тому гострий польсько-український конфлікт XVII ст. мав сильну релігійну основу, а для української духовної еліти природно було шукати підтримки у православної Москви. Та оскільки цей новий центр світового православ'я після занепаду Константинополя ідеологічно був дуже слабким, київські інтелектуали подбали про його зміцнення.

Хоча реакція козацької еліти на інкорпорацію Гетьманщини до складу новопосталої Російської імперії була різною – від відкритого збройного опору аж до запопадливої служби, врешті-решт перемогла ідея лояльності до Санкт-Петербурга. Не останню роль відіграла й та обставина, що Російська імперія в останній третині XVIII ст. завдала поразок Польщі та Кримському ханату й вийшла на Північне узбережжя Чорного моря, відкривши його для української колонізації.

Українські («малоросійські») інтелектуали й чиновники мали всі підстави вважати Російську імперію «своєю» батьківщиною, оскільки її зростання було в їхніх інтересах й оскільки своєю відданою службою вони мостили шлях цій імперії до світового тріумфу. Багато з них оплакували долю Козацької України,

але вважали, що повернення до минулого неможливе. Це тривало доти, доки Російська імперія не опинилася перед викликом нових прозахідних політичних ідеологій та потреби модернізації свого відсталого суспільно-політичного й господарського ладу.

Власне між 1830-ми та 1840-ми рр. стався величезний стрибок у розвиткові національного руху, українські діячі вирішили творити *нову українську ідеологію* не на тих засадах, які пропонувала стара еліта, а на *народній основі*. Таке рішення мало драматичні наслідки: по суті, молоде покоління українських інтелектуалів добровільно відкидало стару спадщину й почало будувати традицію заново. Найбільш показовим з цього погляду видається питання вироблення *нової літературної мови*, адже на зламі XVIII–XIX ст. такою мовою для старої української еліти була церковнослов'янська.

Як засвідчила творчість українського філософа **Григорія Сковороди (1722–1794)**, нова українська літературна мова мала всі підстави розвинутися як природний синтез двох струменів – церковнослов'янського й народного селянського. Однак українські інтелектуали перших десятиліть XIX ст. надали перевагу більш радикальній мовній *«котляревщині»* над сквородинською формулою. Внаслідок такого розриву традиції сучасний український читач має набагато більше труднощів у читанні й сприйнятті пам'яток староукраїнської літератури, аніж, скажімо, сучасний англійський читач – у читанні й розумінні **Вільяма Шекспіра (1564–1616)**. Інтелектуальні віяння доби сильно підняли цінність і привабливість всього, що пов'язувалося з «народом». З іншого боку, цей вибір мав дуже вигідний бік: мова, народна творчість й історична традиція українського народу відрізнялися як від російського, так і польського прикладу.

Отже, українські діячі одержали засіб ідентичності, що відмежовував їхню націю водночас від двох найближчих сусідів. Найвдаліше нову формулу української нації висловили діячі **Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847)**, які протиставляли демократичність українського народу російському деспотизму й польському аристократизму.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. у наддніпрянській і наддністрянській частинах українських земель виникла *нова концепція української національної ідентичності*, яка докорінно відрізнялася від старих понять. Поки що вона мала лише силу інтелектуальної формули, хоча з вибухом європейської *«весни народів» 1848–1849 рр.* у Галичині дійшло навіть до не зовсім вдалих спроб надати їй політичного втілення. Але на першому етапі національного відродження важливішою була не стільки політична успішність цієї формули, скільки саме її існування. Для своєї реалізації вона потребувала ще п'ять наступних десятиліть, що стало основним змістом наступного етапу – від середини XIX ст. аж до передня Першої світової війни та Української революції 1917–1920 рр.

Абсолютна ж більшість провідних європейських державних діячів продовжувала вважати український народ, використовуючи термін **Георга Гегеля (1770–1831)**, *«неісторичним»* і *«недержавним»*. Водночас *роз'єднаність і*

недержавність українських земель та загострення військово-політичних суперечностей між імперіями Романових і Габсбургів робили Україну зручним і бажаним об'єктом дипломатичної гри провідних держав Старого світу. Перша світова війна, що розпочалася як збройний конфлікт між двома угрупованнями чільних держав планети, знову поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних і дипломатичних подій, породивши так зване **українське питання**.

Із суто внутрішньополітичного воно доволі швидко переростало в міжнародну проблему в контексті реалізації військово-політичних цілей Антанти й Троїстого союзу (передусім Німеччини й Австро-Угорщини). Хоча, безперечно, цивілізаційна роз'єднаність українських земель (Наддніпрянина належала до православно-слов'янської, а Наддністрянщина – до західної цивілізації) та їхня приналежність до ворогуючих Російської й Австро-Угорської імперій вкрай заплутували вирішення «українського питання».

Але водночас світовий конфлікт, за певних обставин (воєнне знесення романовської й габсбурзької монархій та їхня вимушена лібералізація з подальшою децентралізацією й федералізацією, загострення внутрішньополітичної кризи й революційна зміна форми правління та політичного режиму, воєнна поразка з іноземною окупацією частини території, руйнацією державного устрою та розпадом імперії й т. д.), не лише давав шанс, а й міг створити міжнародно-правові підстави для кардинального вирішення «українського питання» на засадах права націй на самовизначення.

Оскільки абсолютна більшість – 4/5 національної української території перебувало в складі Російської імперії, решта – в Австро-Угорській (за даними перепису 1910 р. українці становили лише 7,9 % населення імперії Габсбургів і поступалися чисельно як німецькомовним австрійцям (23,9 %), так і угорцям (20,2 %), чехам (12,6 %) та полякам (10 %)), саме **від успіхів процесів національного відродження в Наддніпрянщині залежало майбутнє України**.

На поч. XX ст. завдяки своєму зручному географічному становищу, природним багатствам і численним людським ресурсам (за російським переписом 1897 р. населення лише Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній сягнуло 23,43 млн осіб, причому українців за мовою серед них було 17 млн, тобто 72,56 %; хоча, безперечно, їхня чисельність значно перевищувала ці дані⁶²) вона була одним із найрозвиненіших у господарському відношенні регіонів Російської імперії. Тут склалися *Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район*.

⁶² Імперський перепис фіксував не національність, а мову респондентів, і оскільки багато українців за походженням називали як таку російську, етнічних українців фактично було більше, ніж зазначено в перепису; до того ж їхня кількісна перевага була нерівномірно розподілена між різними регіонами: найбільше на Лівобережжі (80,9 %) й Правобережжі (76,9 %), у Степовій Україні – лише трохи більше половини – 56 %.

За своїм економічним потенціалом Наддніпрянщина посідала **друге місце** (після *Центрального (московського) району*) в промисловому виробництві Російської імперії, в ній було сконцентровано п'яту частину індустріальних підприємств держави, які виробляли близько 15 % загальної вартості її продукції. З окремих гірничо-видобувних і виробничих галузей показники були набагато вищими: у **1913 р.** Наддніпрянська Україна забезпечувала 72,3 % загальноімперського видобутку залізної руди, 78 % – кам'яного вугілля, 69 % виплавки чавуну, 58 % – сталі, 57 % – виробництва прокату, 50 % – сільсько-господарських машин і 40 % – паровозів.

Але з величезної більшості готових товарів Наддніпрянщина залежала від того ж Центрального і Петербурзького народногосподарських районів. Як зазначав у 1928 р. відомий господарник-теоретик **Михайло Волобуєв (1903–1972)**, Україна належала до «*європейського*» типу колонії, тобто була промислово розвинутою країною, яку позбавляли не стільки ресурсів, скільки її ж капіталів і потенційних прибутків. Імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість російських промислових товарів була надзвичайно високою, в той час як ціни на українську сировину й напівфабрикати залишалися низькими. Таким чином, капітал накопичувався в імперському Центрі, а не на українському Півдні.

Аналогічне становище склалося і в *сільському господарстві*. На поч. XX ст. на українських чорноземах збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи, але лівова частка продукції великих поміщицьких товарних господарств постачалася на світовий ринок. Ненормальність такого становища визнавав навіть російський міністр фінансів 1888–92 рр. **Іван Вишеградський (1831–1895)**, який зауважив: «*Недоімо, але вивеземо!*» (подібним чином діяв і сталінський режим, мотивуючи таку політику потребами прискореної індустріалізації й модернізації задля створення потужного ВПК і гарантування зовнішньої безпеки СРСР).

Водночас саме **ресурсний потенціал українських земель значною мірою зумовив те, що після майже столітнього забуття вони опинилися в орбіті уваги європейської дипломатії, передусім імперій Габсбургів і Гогенцоллернів**, причому їхнє ставлення до українського чинника зумовлювалося складним переплетінням внутрішньої й зовнішньої політики обох держав. Від позитивного вирішення «українського питання» залежало майбутнє не лише українського народу, а й тих монархій, яким належали населені ним території. Як влучно зауважив чеський публіцист **Карел Гавлічек-Боровський (1821–1856)**: «*Україна – це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій*».

Вже «весна народів» 1848–1849 рр. засвідчила, що політично контролювати Галичину без підтримки українського населення офіційному Відню неможливо. Драматичні події, які відбулися того короткого періоду (створення львівською українською громадою **Головної руської ради**, що домагалася

поділу Галичини на рівноправні автономії – Західну (польську) та Східну (українську), до якої мали увійти й Буковина та Закарпаття; утворення в містах і містечках Галичини півсотні місцевих «руських рад»; ухвала *«Собору руських вчених»* у Львові про запровадження української мови в навчально-освітній сфері; львівське збройне повстання 1–2 листопада 1848 р. та ін.), виявили серйозний потенціал і характер вимог «русинів» та започаткували традицію співпраці німецької й української («руської») еліт монархії на підставі тактичного збігу інтересів.

Підтримка, яку галицькі українці відчули тоді з боку австрійської влади (скасування кріпосного права раніше, ніж на територіях інших ненімецьких народів імперії; відкриття кафедри української мови й літератури у Львівському університеті; адміністративне виділення української Ужгородської округи з власним управлінським апаратом та ін.), сприяла появі стійких сподівань на *«цісарську милість»* як вирішальний чинник, здатний задовольнити їхні головні вимоги. Водночас це стало початком *повільного процесу адаптації монархії Габсбургів до нових політичних реалій* – балансування між інтересами української й польської спільнот Галичини шляхом взаємовиключних обіцянок і обережних поступок, які робилися аж до розпаду імперії в жовтні 1918 р.

Щоправда, спершу пріоритет усе ж було віддано польській еліті, коли Жовтневим дипломом 1860 р. *Відень відмовився від намірів поділу Галичини на польську й українську провінції, натомість забезпечивши їй крайову автономію під фактичною владою польської шляхти й аристократії*. Імперський уряд також визнав польську мову офіційною, припинив германізацію освіти й полонізував Львівський університет.

Фінансова й конституційна криза імперії Габсбургів, що загострилася в зв'язку з її поразкою у війні 1866 р. проти Пруссії за домінування в німецьких землях, змусила австрійський уряд до компромісу з найвпливовішою (і найнепокірнішою) ненімецькою елітою імперії – угорською. Відновлення суверенних прав Королівства Угорщини **8 лютого 1867 р.** було, звичайно, продовженням традиційної політики Габсбургів щодо розв'язання міжнаціональних суперечностей шляхом піднесення державно-політичного статусу етносу, який домінував на окремій стратегічно важливій території. Відразу ж по врегулюванні угорської проблеми, австрійська конституція від **21 грудня 1867 р.** задекларувала рівноправність поляків і галицьких «рутенів», наступного року спеціальним законом формальні гарантії рівноправ'я отримали й українці угорського Закарпаття.

Ліберальний політичний режим дуалістичної Австро-Угорщини забезпечував досить сприятливі умови для задоволення культурно-національних потреб. Тому в Галичині активно розвивався *народовський* напрямок українського руху, що спирався на визнання єдиного українського народу по обидва боки Збруча й фінансову підтримку провідних діячів вітчизняного національного відродження в Наддніпрянщині (*Єлизавети Милорадович-Скоропадської (1832–1890), Василя Симиренка (1835–1915), Євгена Чикаленка (1861–1929), та ін.*). *Київська громада*, очолювана відомим істориком – професором

Володимиром Антоновичем (1834–1908) і письменником-педагогом **Олександром Кониським (1836–1900)**, сконцентрувалася на перенесенні центру українського руху з Наддніпрянщини до Галичини.

Під впливом Київської громади й **Михайла Драгоманова (1841–1895)** галицькі народовці приступили до вироблення політичної програми українського руху, що спиралася б на селянство. 24 жовтня 1885 р. у Львові вони заснували *Народну раду* на чолі з депутатом Галицького сейму **Юліаном Романчуком (1842–1932)** і вже незабаром сформулювали свої вимоги: «*Хочемо всестороннього і свobodного розвитку нашої руської народності, яко самостійної народності слов'янської*».

А в 1895 р. один із лідерів молодіжного крила *Русько-української радикальної партії (РУРП)*⁶³ – **Юліан Бачинський (1870–1940)** у книжці «*Україна irredenta*»⁶⁴ з позицій марксистської методології стверджував, що централізаторська політика Відня й Петербурга є головною перешкодою для прогресу капіталізму в Україні, а тому політична самостійність є «*conditio sine qua pop⁶⁵ її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливість її існування*». Публіцист наголошував на господарських суперечностях між Наддніпрянщиною та рештою імперії, вказуючи на їхні руйнівні наслідки для культурно-національного становища України.

Під тиском «молодих радикалів» на IV з'їзді РУРП 29 грудня того ж року партійна програма була доповнена положенням, що здійснення її народницько-соціалістичних ідеалів «можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частин Галичини і Буковини з якнайширшою автономією».

Подібна вимога була внесена й до програми заснованої через чотири роки народовцями з ініціативи професора М. Грушевського і Ю. Романчука *Української національно-демократичної партії (УНДП)*, що невдовзі перетворилася в провідну політичну силу в західноукраїнському регіоні. «Ми, галицькі русини, частина українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, – починався документ, – відтак боровся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрікся і не зрікається прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався часом в одноцільний національний організм».

Із загостренням російсько-австрійсько-німецького суперництва на Балканах у Берліні й Відні окреслилася ідея використати проти Росії

⁶³ Першої новітньої української політичної організації, заснованої у Львові 6 жовтня 1890 р. з ініціативи «Великого Каменяра» **Івана Франка (1856–1916)** й **Михайла Павлика (1853–1915)**.

⁶⁴ «Україна невоzz'єднана».

⁶⁵ Життєво необхідна умова.

український національний рух. Як зазначив перший секретар німецького посольства в Петербурзі й майбутній рейхсканцлер **Бернхард фон Бюлов (1849–1929)**, імперія Гогенцоллернів повинна «на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній... Нам необхідно, нарешті, – наголошував дипломат, – *відрізати Росію від обох її морів – Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність*». Пізніше, вже як глава пруського й загальноімперського урядів, фон Бюлов у 1906 р. прямо стверджував, що Росію можна звести до рівня держави другого-третього масштабу, якщо вона «або зазнає соціального розладу, або втратить Україну».

Віденська дипломатія в цілому солідаризувалася з ідеєю фон Бюлова щодо позбавлення Росії виходу до Чорного й Балтійського морів. В розмові з німецьким послом у Відні в грудні 1889 р. австрійський міністр закордонних справ граф **Густав Зигмунд Кальнокі (1832–1898)**, згадавши «так званих українофілів» і той факт, що «землі, населені малорусами, відрізають центр імперії від Одеси та від західної частини Чорного моря», зазначив: «*Наявність багатомільйонного малоруського народу та його ворожнеча з великорусами за певних умов могли б відіграти роль важеля для тривалого послаблення московитського колоса*».

Того ж року відомим берлінським філософом і політологом **Едвардом фон Гартманом (1842–1906)** (на думку І. Франка, він оприлюднював дійсну позицію «залізного канцлера» **Отто фон Бісмарка (1815–1898)**) в праці «*Два десятиріччя німецької політики та сучасна світова ситуація*»⁶⁶ було проведено чіткий вододіл між належною до «азійської цивілізації» Великої Росії та загарбаними нею в різний час народами Східної Європи, в тому числі й українцями. *Останні, на переконання Гартмана, залишалися складовою частиною саме західної цивілізації й за рівнем культурно-господарського розвитку значно переверщували росіян.* Гартман попереджав, що населені східноєвропейськими націями території становлять для Петербурга «міцний аванпост для стратегічних операцій на Заході», тому поневолені царатом народи є дійсними співниками «середньоевропейського мирного союзу по той бік російського кордону».

Задля захисту європейської культури й цивілізації від російської агресії й територіальної експансії в роботі пропонувався кардинальний перегляд політичної карти регіону із заснуванням незалежних Польщі, Балтійського королівства (в складі Естляндії, Ліфляндії, Курляндії) й «*Дніпровської держави*» (або «**Королівства Київського**») та з приєднанням Фінляндії до Швеції, а Бессарабії до Румунії. Гартман також закликав до створення антиросійського військово-політичного блоку, в якому Швеція й Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а «Королівство Київське» та Румунія – з боку Австро-Угорщини. Обґрунтовуючи такий підхід до визначення оптимальних західних меж Російської імперії, Гартман стверджував, що «нема

⁶⁶ У 1888 р. її основні положення були викладені в статті «Росія та Європа» в берлінському журналі «Gegenwart» («Сьогодні»).

ні географічних, ні етнографічних підстав» для державного об'єднання російських, українських і білоруських земель.

Запропоноване Гартманом геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи, як він вважав, жодним чином не зашкодило б Росії, а натомисть забезпечило б її розвиток як національної держави – прямого генетичного продовження Золотої Орди. «Ентузіасти чистої та здорової російської національної культури, – писав Гартман, – мають врешті-решт із щирим задоволенням вітати цю... ампутацію... членів імперії, оскільки виключно вона уможливить справжнє існування російської національної держави, надасть змоги розірвати всі культурні стосунки із Заходом та відмежуватися від них китайським муrom як суто азійській державі».

Новий підхід Берліна до «українського питання» змусив правлячі кола Австро-Угорщини, стурбовані підтримкою офіційним Петербургом русинських москвофілів, істотно скоригувати свою політику щодо Галичини. Не в останню чергу під впливом Російської революції 1905 р. імператор Франц Йосиф I [1848–1916] пішов на впровадження 26 січня 1907 р. загального активного виборчого права для чоловіків старше 24 років. Вже того ж року на виборах до палати депутатів віденського райхсрату (всього 516 парламентарів) пройшло 27 представників українських партій і лише 5 галицьких москвофілів. У 1910 р. лідер Української парламентської репрезентації (фракції) націонал-демократ Ю. Романчук став віце-президентом палати депутатів.

Отже, із наближенням великої європейської військово-політичної кризи ставлення двох союзних напівабсолютистських монархій – Гогенцоллернів і Габсбургів – до «українського питання» в Російській імперії ставало щораз більш зацікавленим і цілеспрямованим. Проте до початку бойових дій будь-яких конкретних політичних заходів щодо російського українства як Берлін, так і Відень не планували, формально дотримуючись офіційної доктрини «єдиної й неподільної» імперії Романових, що не містила й поняття «український народ».

Інша справа – українці Галичини й Буковини, чия позиція багато важила в австрійсько-російських відносинах із наближенням великої війни. У меморандумі МЗС Австро-Угорщини від 2 квітня 1914 р. констатувалося: «Не буде перебільшенням сказати, що результат тривалого суперництва Австро-Угорщини й Росії залежатиме від того, чи вдасться українській народності в Галичині створити власну національну культуру». Ще в одному документі – «Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом» австрійський консул у Варшаві барон Леопольд фон Андріан наполягав: «За значенням для нашої зовнішньої політики та для долі монархії український народ посідає перше місце. Від нашого ставлення до нього... найбільше залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини».

Хоча справа з обіцянним владою відкриттям українського університету в Львові не просувалася, «рутенам» через обструкцію в райхсраті вдалося добитися виборчої реформи, що збільшувала їхнє представництво в Галицькому сеймі до 62-х депутатів із загального числа в 228. Щоправда, імператор

затвердив виборчу реформу лише в переддень війни – **8 липня 1914 р.**, але стрімкий розвиток подій на початку серпня 1914 р., що призвів до вступу у війну проти Німеччини й Австро-Угорщини («**Центральних держав**») не лише Росії та Франції, а й Великої Британії з її колосальною й невичерпною за ресурсами світовою колоніальною імперією, змусив Берлін і Відень звернути особливу увагу на український національно-визвольний рух.

У підготовлених **11 серпня 1914 р.** директивах канцлера Німецької імперії **Бетман-Гольвега (1856–1921)** послу у Відні вже зазначалося, що «зреволюціонування не лише Польщі, а й України є для нас дуже важливим як засіб боротьби з Росією». Ця ідея органічно поєднувалася з планом створення низки буферних держав із неросійських етносів у західних губерніях імперії Романових. А вже 2 вересня того ж року експерт із польського питання й колишній німецький консул у Варшаві барон **фон Рехенберг** передав начальникові імперської канцелярії меморандум, головною ідеєю котрого була **підтримка української державницької традиції в інтересах німецької воєнної стратегії**. Стосовно можливої форми правління в Україні, Рехенберг віддавав перевагу монархії, але цілком слушно стверджував, що визначення персони монарха вимагало б вирішення складних питань, пов'язаних підозрою в зовнішньому втручанні; тому оптимальним варіантом бачилася *республіка з козацькими традиціями*. Водночас німецький дипломат вважав сумнівним утвердження в Україні стабільного режиму з огляду на значне поширення там радикально-соціалістичних ідей, а також відданість царській владі російських та русифікованих чиновників і офіцерства.

Створення незалежної України, на думку фон Рехенберга, безперечно ліквідувало б російську загрозу для Центральних держав, але для організації національного повстання в південно-західних губерніях імперії Романових не було належних умов. Тому в меморандумі великого значення надавалося **«українському П'ємонту»**: *«Привнести в російську Україну повстанський рух можливо лише з Галичини»*. Це підготувало б ґрунт для введення регулярних німецько-австрійських військ у Наддніпрянщину. *Забігаючи наперед, скажемо, що в подальшому українська політика Берліна розвивалася, в цілому, відповідно до пропозицій, сформульованих фон Рехенбергом.*

Офіційний Відень, як і Берлін, з початком війни не скупився на привабливі обіцянки як у польському, так і українському питаннях. **12 серпня 1914 р.** австрійський міністр закордонних справ і колишній посол у Петербурзі – барон **Леопольд Берхтольд (1863–1942)** у листі до посла в Берліні – **Готфріда принца Гогенлое-Шиллінгфюрста** навіть стверджував, що *«у випадку об'єднання Західної Галичини з Польським Королівством, Східна Галичина зі Львовом буде відокремлена та творитиме разом з Буковиною українську провінцію»*.

А вже наступного дня після оголошення Німеччиною **1 серпня 1914 р.** війни Російській імперії (Франц Йосиф I зробить це лише 6 серпня) у Львові з ініціативи австрійського уряду почалися консультації консула **Емануеля Урбаса** з українськими революціонерами-політемігрантами, зокрема **Мар'яном Меленевським (1878–1938)** і **Олександром Скорописом-Йолтуховським**

(1880–1950). У доповідній записці Урбаса в МЗС наголошувалося: *«Повністю незалежна Україна, без протекторату з боку неросійської держави, не зможе протриматися проти Росії або ж матиме тенденцію до перетворення на радикально-соціалістичну республіку»*. Якщо ж Наддніпрянській Україні за умовами мирного договору буде надано автономію в складі Російської імперії, вона виявиться «лише фікцією». Найвигіднішою для Відня, на переконання Урбаса, була б Наддніпрянська Україна під німецьким протекторатом, оскільки тоді «соціалістичні тенденції в Україні зазнають найсильнішого тиску», а «німецька торгівля одержить широкий та зручний шлях через Чорне море до Азії», що розв'яже Австро-Угорщині руки на Балканах.

Початок Великої війни, зрештою, спричинився й до реалізації ідеї створення *Союзу визволення України*, коли 4 серпня 1914 р. в одній із львівських кав'ярень відбулися збори місцевого осередку політемігрантів-революціонерів за участі Дмитра Донцова (1883–1973), Володимира Дорошенка (1879–1963), Андрія Жука (1880–1968), Михайла Гаврилка (1882–1920), Миколи Залізняка (1888–1950) і його дружини Олени Залізняка (1886–1969), Євгена Любарського-Письменного (1882–1919), Марка Матієвського й Олекси Назаріва (1880–1918). Вони й ухвалили заснувати СВУ на чолі з Д. Донцовим (після його виходу 21 вересня з організації її очолив М. Залізник, а з грудня 1914 р. – А. Жук). Невдовзі, на пораду консула Урбаса, до СВУ вступили М. Меленевський й О. Скоропис-Йолтуховський, які підготували низку звернень до народів Європи, а також до урядів нейтральних (на той час) держав, із якими Україна була дипломатично зв'язана в минулому.

Внаслідок переможної для російської армії *Галицької битви* СВУ змушений був евакуюватися до Відня, звідки на австрійські кошти оперативно відкрив свої представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн: два в Швейцарії – в Лозанні Володимира Степанківського (1885–1957) і в Женеві – Євгена Бачинського (1878–1978); два в Стокгольмі – М. Залізняка і В. Степанківського (пізніше – журналіста-радикала Осипа Назарука (1883–1940)); по одному – в Берліні (Д. Донцов), Відні (Марко Бардах), Лондоні (Джордж Рафалович), Римі (Олександр Семенів), Софії (член ЦК УСДП Лев Ганкевич (1883–1962)) й Стамбулі (М. Меленевський). До США із завданням ознайомлення української діаспори з ходом війни виїхав представник СВУ Семен Демидчук (1884–?). Ці бюро, згідно з планом М. Залізняка, стали центрами пресової й літературної діяльності СВУ, фактично вони вже виконували роль дипломатичних представництв майбутньої незалежної Української Держави.

По-перше, закордонні осередки СВУ налагодили видання власних пресових органів, головним із яких був щотижневий *«Вісник СВУ»*, що 226 разів вийшов у Відні в жовтні 1914 – листопаді 1918 рр. (у 1918 р. – під назвою *«Вісник політичного, літературного і культурного життя»*) під редакцією майбутнього академіка ВУАН, літературознавця Михайла Возняка (1881–1954), В. Дорошенка і А. Жука. Німецькою мовою в столиці Дунайської монархії протягом 1914–1917 рр. виходив щотижневик *«Ukrainische Nachrichten»*,

фаховим редактором якого був член УСДРП **Микола Троцький (1883–1971)**. Всього вийшло 100 випусків часопису, кожен накладом до 4 тис. примірників; на німецьку мову тексти перекладалися секретарем президії СВУ **Всеволодом Козловським (1877–?)**, а технічне редагування здійснював спочатку **Ярослав Біберович (1883–1948)**, потім – один із засновників УСДП Ю. Бачинський.

У Лозанні з 1915 р. під редакцією Є. Бачинського французькою мовою друкувався ілюстрований щомісячник *«La Revue Ukrainienne»*, спрямований на пропаганду державницьких прав України серед населення країн Антанти. Всього вийшло 9 номерів журналу, кожен накладом до 7 тис. примірників; у травні 1917 р. він був реорганізований у тижневик *«L'Ukraine»*. СВУ опублікував також близько 80-ти агітаційно-пропагандистських книжок і брошур дванадцятьма мовами. Особливе значення для популяризації в світі української справи мали книжки М. Грушевського «Українське питання в його історичному розвитку» (німецькою мовою) й засновника української наукової географії та геополітики **Степана Рудницького (1877–1937)** «Україна і українці» (німецькою й італійською), а також збірки «Царська Росія – гнобителька народів» – румунською та «Україна, Росія і Туреччина» – турецькою мовами. Показово, що С. Рудницький обґрунтував геополітичну доцільність утворення *балто-чорноморської федерації* за участі України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Білорусі.

Воєнні невдачі Німеччини в Східній Пруссії й на Варшавському напрямкові, поразка в битві на р. Марні й відступ австро-угорських військ із Галичини остаточно перекреслили план *«бліцкригу»* та змусили вище військово-політичне керівництво Другого райху вдатися до максимальної мобілізації всіх додаткових ресурсів, у т. ч. СВУ. Для більш ефективного пропагандистського забезпечення військово-політичних цілей Німеччини у жовтні 1914 р. в системі МЗС було створено *Центральне управління закордонних служб* (ЦУЗС) на чолі з майбутнім послом в Українській Державі – бароном **Альфонсом Муммом фон Шварценштайном (1859–1924)**. До дорадчого комітету ЦУЗС серед інших увійшли один з лідерів *Партії центру* й майбутній віце-канцлер **Матіас Ерцбергер (1875–1921)** та професор Берлінського університету, орієнталіст **Ернст Йєкх**, а до числа штатних співробітників були зараховані журналісти-історики **Пауль Рорбах (1869–1956)** і **Аксель Шмідт**, які невдовзі стали впливовими лобістами українського вектора «східної політики» імперії й погоджувалися, принаймні на декларативному рівні, визнати право українців на створення власної повноцінної держави.

Що ж до *позиції верхівки Німецької імперії в «українському питанні»*, то можна констатувати, що оточення кайзера **Вільгельма II [1888–1918]** й командування Збройних сил лавірували між поглядами *Пангерманського союзу*, який мав на меті розгром Російської імперії й відсунення її кордонів далеко на схід, а існування незалежної України розглядав виключно в межах німецької економічної експансії й колонізації Донбасу, Криму й Приазов'я, та групи професора-історика **Отто Гетша**, яка розвивала політичний напрям фон Бісмарка й виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою. А

рейхсканцлер Т. Бетман-Гольвег і МЗС Німеччини схилилися до рекомендацій групи П. Рорбаха. Таке розуміння позиції Другого райху й зумовило заяву Т. Бетмана-Гольвега в рейхстазі, де він наголосив: «Німеччина є й хоче залишитися оплотом миру і дружби великих і малих націй. Це є також основою для нашої позиції щодо України, прагнення й національно-історичні права якої добре відомі кайзерівському німецькому урядові... *Відносно можливого заснування самостійної Української Держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно*».

Але загалом у німецькій східній політиці переважали анексіоністські й експансіоністські тенденції. Розроблені інтелектуалістами концепції («Серединної Європи», «окраїнних держав» та ін.) слугували лише хорошою ідейною основою для більшої популяризації анексії серед громадської думки Другого райху. Хоча невдовзі офіційний Берлін взявся-таки за часткове «розчленування Росії», однак дотримувався великодержавної політики, особливо коли центральною особою в її формуванні став призначений у серпні 1916 р. 1-м генерал-квартирмейстером верховного командування (фактично – його главою) генерал піхоти **Еріх Людендорф (1865–1937)**.

І все ж під тиском Берліна МЗС Австро-Угорщини змушене було **20 листопада 1914 р.** сповістити послів у Берліні й Стамбулі, що «нашою головною метою у цій війні є максимально тривале послаблення Росії, і для досягнення цієї мети в разі нашої перемоги ми розпочнемо заснування незалежної від Росії Української Держави». Але на початку грудня ЦУЗС раптово заборонило публікацію «будь-яких повідомлень про Україну» й «усіх новин з України, що надходять з Відня». Як з'ясувалося пізніше, це було пов'язане із забезпеченням секретності «*константинопольських*» («*чорноморських*») акцій, що розроблялися дипломатичними й військовими представниками Німеччини в османській столиці спільно з делегатами СВУ.

В пошуках міжнародної підтримки СВУ його представники М. Меленевський, **Льонгін Цегельський (1875–1950)** та член президії *Головної української ради* – один із керівників УНДП **Степан Баран (1879–1953)** терміново виїхали до Румунії, Болгарії й Османської імперії, які тимчасово зберігали нейтралітет. Вже в листопаді 1914 р. прем'єр-міністр Болгарії **Василь Радославов (1854–1929)** прийняв представників СВУ й запевнив їх у тому, що розуміє міжнародне значення української справи й підтримуватиме боротьбу українського народу за національну незалежність. Відповідну резолюцію було ухвалено також на багатолюдному мітингові в Софії 24 січня 1915 р.

Та справжня дипломатична перемога чекала на емісарів СВУ в Стамбулі, коли вже перші їхні зустрічі з членами правлячого тріумвірату Османської імперії – **Енвер-пашею (1881–1922)** й міністром внутрішніх справ **Мехмедом Талаат-пашею (1874–1921)** засвідчили прихильність останніх до підтримки незалежної Української Держави, що мала постати на руїнах переможеної імперії Романових і перетворитися в охоронний мур проти російської експансії на Балкани та в Середземномор'я.

24 листопада 1914 р. в стамбульській пресі була оприлюднена декларація Талаат-паші з українського питання, де наголошувалося, що *Висока Порта, так само як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування; після розгрому Росії османський уряд допоможе українському народові створити незалежну державу*. СВУ визнавався загальнонаціональним представницьким органом українського народу, що живе в підросійській Україні.

Наступного дня заява Талаат-паші з'явилася в пресі як нейтральних, так і воюючих європейських держав, у т. ч. Росії. Політико-дипломатичні наслідки цієї події важко переоцінити: декларація османського міністра внутрішніх справ була першим у новітніх міжнародних відносинах офіційним документом, де визнавалося право українського народу на створення самостійної держави. Для модерної української історії вона має таке ж значення, як і відома *«Декларація Бальфура» 1917 р.* для історії єврейського народу й появи Держави Ізраїль.

Таким чином, завдяки дипломатично-пропагандистській діяльності СВУ вже на початку Першої світової війни український рух вийшов на якісно новий етап свого розвитку – осмислення «українського питання» в загальноєвропейському міжнародному контексті й артикуляції ідеї самостійної Української ідеї. *Відтоді як ідея «Вільної України» відродилася в геополітичному дискурсі, її вже неможливо було оголосити вигадкою купки сепаратистів – «мазепинців»*. Самостійницький ідеал дістав не лише політичне обґрунтування, а й оформлену, нехай і дещо утопічну, модель реалізації у вигляді конституційної монархії (гетьманату) на чолі з представником династії Габсбургів (чи Гогенцоллернів). Навколо СВУ згуртувалися українські діячі з обох берегів Збруча, що невдовзі візьмуть найактивнішу участь у Революції 1917–1920 рр.

Контрольні запитання і завдання

1. Які міжнародно-політичні обставини полегшили анексію Кримського ханату Російською імперією?
2. З'ясуйте, чи відповідало геополітичним інтересам України оволодіння Російською імперією Північним Причорномор'ям і Кримом.
3. Окресліть місце «українського питання» у зовнішньополітичній стратегії Революційної Франції й імперії Наполеона I Бонапарта.
4. Складіть порівняльну характеристику становища українських земель у складі Російської й Австро-Угорської імперій.
5. Яке місце посідало «українське питання» в зовнішньополітичних планах Німецької імперії й Австро-Угорщини?
6. Які корективи в міжнародно-політичну постановку українського питання вніс початок Першої світової війни?

РОЗДІЛ 8

Українська національна революція 1917–1920 рр. і пошук її зовнішньополітичних стратегій

8.1. Українська революція і федералістський курс Центральної Ради

Повалення російського самодержавства в лютому 1917 р. спричинило своєрідний демократичний вибух у країні, його похідною й водночас органічною складовою стала **Українська національно-демократична революція**. А її натхненником, ідеологом, організатором і політичним керівником ви-

ступила **Українська Центральна Рада (УЦР)**, що почала формуватися вже 4 березня. Теоретичні програмні настанови Революції спершу в найзагальнішому вигляді звелись до двох наріжних моментів: українці мали зробити гідний і вагомий внесок у закріплення, розвиток і оптимізацію демократичного республіканського ладу в Росії та перетворення її на федерацію самоврядних (автономних) утворень, одним із яких (можливо, ключовим) і мала стати Україна.

Федералістські позиції керівництва Центральної Ради й абсолютної більшості її депутатів були об'єктивно зумовлені тогочасним ступенем політичної зрілості й політичної культури українського народу в Росії. Наймасовіша національна політична організація – **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)**, що мала вирішальний вплив на вироблення курсу Центральної Ради й до якої, зрештою, вступив і сам М. Грушевський, у своїй програмі (липень 1917 р.) вважала «необхідним під теперішню хвилю вимагати перебудови російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік із забезпеченням в їх межах прав національних меншостей». Аналогічне положення містилося і в програмному документі створеної в червні 1917 р. на базі реформованого Товариства українських поступовців – інтелігентської **Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)**: «Російська держава повинна перетворитись на демократичну республіку федеративну, в якій Україна має займати місце окремого штату».

Конференція заснованої ще в грудні 1905 р. на базі Революційної Української Партії – **Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)** (4–6 квітня 1917 р.), чії представники домінували в уряді Центральної Ради –

Генеральному Секретаріаті до середини січня 1918 р., також виходила з того, що «*федерація автономних національних або краєвих одиниць – це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни*». Зрозуміло, що делегати конференції висловилися на користь гасла федералізації державного устрою республіканської Росії.

На автономістсько-федералістських позиціях після Лютневої революції 1917 р. перебували не лише провідні українські політичні організації, але й майже всі з більш ніж півсотні національних партій, які виникли чи поновили свою діяльність на території колишньої «тюрми народів»⁶⁷. Це цілком стосувалося навіть таких активних у політичному сенсі регіонів із помітним розвитком капіталізму й давніми державницькими традиціями, як Литва чи Південний Кавказ (литовська Партія національного прогресу «*Пажанга*», *Грузинська національно-демократична партія*, Вірменський революційний союз «*Дашнакцутюн*», Мусульманська демократична партія «*Мусават*»⁶⁸ та інші впливові об'єднання).

Лише *Польська соціалістична партія (ППС)* та її союзниці – Польська селянська партія (ПСЛ) й Партія національної незалежності, а також *Партія активного опору Фінляндії («активісти»)* продовжували твердо відстоювати гасло усамостійнення своїх країн від Росії, слухно розраховуючи скористатися для його реалізації сприятливою міжнародною військово-політичною ситуацією, що складалася у Центрально-Східній Європі внаслідок світової війни. Керівники зазначених політичних партій, які мали широковідомі заслуги в революційній боротьбі з царським самодержавством, не чекали її примарного завершення й міжнародної мирної конференції, а вважали доконаним фактом поразку у війні та розпад Російської держави.

Але голова Центральної Ради М. Грушевський, відповідаючи на численні закиди українцям щодо їхнього бажання виділитися зі складу Росії, чітко, з почуттям національної гідності заявляв у брошурі «*Звідки пішло українство і до чого воно йде*» (1917): «Українці не мають наміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий намір, вони виступили б щиро й одверто з таким гаслом – бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в яким вона стояла перед актом 1654 р. – безправно порушеним російським урядом. Але українці не мають наміру відділятися від Російської республіки. Вони хочуть здержатися в добровільному і свобідному зв'язку з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежувала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть *широкої автономії України*».

Глава першого уряду УЦР **Володимир Винниченко (1880–1951)** у своїй праці «*Відродження нації*» (1920) категорично стверджував: «Ні про який

⁶⁷ Формулювання французького письменника, маркіза Астольфа де Кюстіна (1790–1857) в записках «*Росія в 1839 році*» (1843).

⁶⁸ «Рівність».

сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників», або людей занадто вже, хворобливо пройнятих національним чуттям». Лідер українських соціал-демократів був переконаний, що *ідеї самостійності, сепаратизму надзвичайно шкідливі для тогочасного моменту суспільного розвитку, здатні підірвати єдність революційних сил Росії*.

Керівники Української революції – спадкоємці визвольних традицій кирило-мефодіївців і драгоманівців, зберегли вірність і їхнім ідеям *слов'янської федерації*. Торжество Російської демократичної революції, федеративну перебудову держави вони вважали головною стратегічною метою, яка відкриває шлях до реалізації давнього задуму європейського масштабу: «Я твердо вірю, та й не один я, що велика революція російська – тільки б її заховати від упаду та від анархії – *дуже вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію*, – стверджував М. Грушевський. – ... І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. *А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин – одною з опор сеї Європейської федерації*».

Щоправда, подальший перебіг світової політичної історії переконливо продемонстрував зворотній процес формування глобальних і регіональних політичних та економічних об'єднань, і передусім Європейського Союзу, – через зміцнення й наповнення реальним змістом суверенітетів національних державностей.

І все ж визначені М. Грушевським больові точки зовнішньої політики й дипломатії України лишилися чинними й досі. В збірнику *«На порозі нової України: Гадки і мрії»* (1918) на перший план голова УЦР висунув тезу про те, що *український народ є більшою мірою західним і європейським, ніж східним*. Цей «європеїзм» веде свій початок від прадавніх зв'язків із германською і кельтською культурою Подунав'я, масового напливу скандинавів за часів формування Русі, від надзвичайно широких дипломатичних зв'язків (у т. ч. «шлюбної дипломатії»), починаючи від Володимира Великого і Ярослава Мудрого аж до їхніх онуків і правнуків із німецькими князівствами та іншими державами, що входили в сферу політичної культури Священної Римської імперії. Далі – Галицько-Волинська держава – Королівство Русі з великими західними, переважно німецькими колоніями.

Правда, пишучи, що «Україна жила єдиним життям, одними ідеями з Заходом», М. Грушевський визнавав, що старі східні й візантійські традиції Русі частково асимілювали нові західні тенденції, внаслідок чого виникли «оригінальність і чар українського мистецтва 17–18 ст.» і взагалі української культури. Та якщо «історичні умови життя» орієнтували Україну на Захід, то географічно вона тяжіла на південь, до Чорного моря. І коли ситуація сприяла цьому, Україна намагалася закріпитися на чорноморському узбережжі.

Прогнозуючи «нові перспективи» зовнішньополітичного життя України, після відмови від автономістсько-федералістської концепції у 1918 р., на перше місце поряд із *Німеччиною* М. Грушевський висував і *США* з огляду на їхні «незвичайні фінансові та технічні засоби», демократизм, ініціативність і сміливість народу. «Німеччина і Сполучені Держави Америки – се дві великі школи... Німеччина більш теоретична, Америка більш практична». Водночас, відводячи США і Німеччині роль вищої школи для українських наукових і ділових виробничих кіл, М. Грушевський вважав, що полем діяльності України мусять стати краї, найцікавіші для неї з геополітичного погляду, а саме район **Чорномор'я**, тим більше що *український народ, на його думку, є одним з найбільш «орієнталізованих» західних народів.*

Не оминув Голова УЦР і ще одного зовнішньополітичного пріоритету – *російського*, хоча й не пожалкував для нього дошкульних і гнівних означень, викликаних більшовицькою агресією.

Перший дипломатичний досвід взаємин із російською демократією (як ліберальною – уособленою Тимчасовим урядом, так і революційною – уособленою Петроградською радою) УЦР отримала, коли В. Винниченко очолив її делегацію на петроградських переговорах у середині травня 1917 р. Як зазначалося у повідомленні Центральної Ради, *«делегації було доручено домагатися від Тимчасового уряду видання акта з принциповою згодою на право України мати національно-територіальну автономію, призначення комісара по справах України при Тимчасовому урядові і урядового комісара на всю Україну з Крайовою при ньому радою, асигнування грошей на культурно-національні потреби українського народу».*

16 травня делегація В. Винниченка була прийнята головою Тимчасового уряду і міністром внутрішніх справ князем **Георгієм Львовим (1861–1925)** та вручила прем'єрові *«Доповідну записку з питань автономії України»* й зажадала розгляду документа російським урядом спільно з делегацією. Але петроградські «демократи» відмовили УЦР в її скромних вимогах, посилаючись на те, що ані Тимчасовий уряд не мав таких повноважень, ані Рада не представляла інтереси «всього українського народу», й запропонували українцям почекати до скликання всеросійських Установчих зборів, які мали б остаточно вирішити питання майбутнього державного устрою, включно з автономією для України. Офіційна відмова глибоко вразила делегацію УЦР, оскільки всього двома місяцями раніше Тимчасовий уряд ухвалив відозву до поляків, в якій висловився за *«відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом».* Щоправда, водночас у документі містилося застереження про майбутній «вільний військовий союз» відновленої Польщі з Росією як «оборонний вал проти натиску Центральних держав на слов'янські народи».

Невдача першої петроградської місії В. Винниченка радикалізувала український рух і, певною мірою, підштовхнула УЦР до **фактичного проголошення автономії** України в 1-му Універсалі **10(23) червня 1917 р.** та створення через п'ять днів свого виконавчого органу – **Генерального секретаріату** під

головуванням того ж В. Винниченка. З усього загальноросійського політикуму лише більшовицький лідер – **Володимир Ленін (1870–1924)**, попри особисте неприйняття самої можливості розпаду Російської держави, позитивно поставився до позиції Центральної Ради за принципом: «ворог мого ворога – мій союзник».

Ленін відреагував на появу 1-го Універсалу спеціальною статтею «Україна», що вже 15 червня з'явилася в «Правді». Прочитавши положення Універсалу про автономію України, він зауважив: «Це цілком ясні слова. З найповнішою точністю заявлено в них, що в даний час український народ відокремлюватися від Росії не хоче. Він вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади «всеросійського парламенту». *Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії:* якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів».

Коли ж урядову кампанію безсоромного цькування українців підтримали партії російських меншовиків і есерів, а їхні органи буквально переповнювалися гнівними матеріалами на адресу України, Ленін відгукнувся 17 червня в «Правді» новою працею – «Україна і поразка правлячих партій Росії». «Зовсім нічого страшного, ні тіні анархії і хаосу в рішеннях, ні у вимогах українців нема, – наголосив лідер РСДРП(б). – *Поступіться українцям – це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш. Поступіться українцям – ви відкриєте тоді шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх як рівних!*».

Дійсно, не бажаючи йти на загострення відносин з УЦР в умовах розгортання, на вимогу Антанти, наступу військ Південно-Західного фронту, Тимчасовий уряд відрядив до Києва делегацію в складі військового і морського міністра, «трудовика» **Олександра Керенського (1881–1970)**, який завдяки масонським зв'язкам посідав домінуюче становище в уряді, міністра закордонних справ «прогресиста» й уродженця Києва **Михайла Терещенка (1886–1956)**, міністра шляхів сполучення, лівого кадета **Миколи Некрасова (1879–1940)** та міністра пошт і телеграфу, меншовика **Іраклія Церетелі (1881–1959)**.

Переговори почалися 29 червня на засіданні Генерального секретаріату за участі М. Грушевського й тривали наступного дня, за свідченням В. Винниченка, «трудно, з недовір'ям, з невільним пригадуванням минулого, з бажанням виговорити більше». Зайнявши помірковану компромісну позицію, українська сторона тоді погодилася не ставати на шлях самочинних дій щодо реалізації автономії й зачекати формального рішення Установчих зборів, а також не конфліктувати з місцевою неукраїнською демократією й не робити кроків щодо українізації армії. **3 липня 1917 р.** на ім'я В. Винниченка з Петрограда надійшла телеграма з повідомленням про постанову Тимчасового уряду щодо призначення «як вищого органу для керування крайовими справами на Україні окремого органу – Генерального секретаріату». Того ж дня голова Генерального

секретаріату оприлюднив текст **2-го Універсалу Центральної Ради**, положення якого збігалися з постановою Тимчасового уряду.

Та коли В. Винниченко разом із генеральним секретарем фінансів **Христофором Барановським (1874–1941)** і членом Малої Ради та ЦК Бунду⁶⁹ **Мойсеєм Рафесом (1883–1942)** 15 липня 1917 р. відбув до Петербурга для затвердження персонального складу Генерального секретаріату й **«Статуту вищого управління Україною»** – своєї рідної першої новітньої Конституції України, голову Генерального секретаріату чекало гірке розчарування в демократичності російської «демократії». «В перших днях нашого приїзду в Петербург, – звітував пізніше В. Винниченко перед Малою Радою, – справа стояла так, як і з першою делегацією. Всі відволікали і не видно було кінця тим зволіканням. Нарешті почались переговори... Відносно Катеринославщини, Херсонщини і Харківщини вказувалося було, що ці губернії не висловились за приєднання до Української Центральної ради... що є економічне тяготіння цих губерній утворити окрему обласну одиницю... Справа посувалася туго, і були моменти, коли ми роздратовані гадали, чи не кинути все і не їхати додому».

Була ще одна істотна обставина, що зобов'язувала українську делегацію до витримки й про яку В. Винниченко дипломатично промовчав у своєму звіті. Ще 6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд відновив автономні права **«Великого князівства Фінляндського»**, скасовані в 1910 р., але водночас виступив проти зростання в ньому прагнення до усамостійнення. Тому коли 18 липня 1917 р. соціал-демократичний Сейм Фінляндії ухвалив **«Закон про владу»**, яким оголосив себе носієм верховної влади в країні, Тимчасовий уряд силою розігнав парламент автономії й призначив нові його вибори.

В. Винниченко прийшов до невтішного й пророчого висновку: **де виникає українське питання, там закінчується російська демократія**. Але по поверненні до Києва він відкинув усі звинувачення в нетвердості й навіть у таємній зраді, наполягаючи на необхідності прийняття **Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові**, оприлюдненої О. Керенським 4 серпня 1917 р. без погодження з українськими представниками.

Адже **демократичні перетворення 1917 р. зробили Росію ідеологічно й політично привабливішою для ліберально-демократичних режимів країн Антанти**. Утворення ж Центральної Ради для західних демократій відбулося фактично непоміченим, а **український рух (як і фінський, естонський, білоруський, латиський чи литовський) сприймався як німецько-австрійський витвір, спрямований на послаблення Антанти і США**. Показовою в цьому сенсі була публікація в газеті **«Action Française»** від 5 травня 1917 р., де наголошувалося: **«Йдеться, насамперед, про збереження для нової Росії національної єдності. Йдеться також про те, щоб вона не подрібнилася і залишилася «єдиною і неподільною»**. **Найгірша небезпека, яка загрожує російській революції, – це**

⁶⁹ Бунд (з ідиш – «союз») – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії; заснований 1897 р. у Вільносі; після Лютневої революції 1917 р. приєднався до меншовиків; негативно ставився до ідеї державної незалежності України.

сепаратизм... Крім того, багатозначним є те, що партикуляристські рухи вимальовуються в Україні. Український сепаратизм – віддавна одна з німецьких надій».

У той час головним дипломатичним завданням Антанти в Центрально-Східній Європі було збереження Східного фронту проти Німеччини й Австро-Угорщини, який опинився під загрозою розпаду внаслідок революційних подій у Росії. Захід явно недооцінив спроможність російських більшовиків захопити владу в Петрограді й утримати її, поширивши на окраїни (так звана тріумфальна хода радянської влади). Тому згодом можливість боротися проти більшовицької влади в Росії, допомагаючи національно-визвольним рухам народів її європейської частини, категорично відкидалася.

З іншого боку, держави Антанти були зацікавлені в налагодженні контактів з Україною, адже Лютнева революція в Росії й активізація там антивоєнних настроїв значно послабили та ускладнили воєнно-стратегічне становище союзників на Заході. Якби Росія вийшла з війни в першій половині 1917 р., й численні німецькі дивізії та корпуси зі Східного фронту перекинули на Західний, то хід війни був би напевно вирішений на користь Центральних держав. Американська ж матеріально-технічна допомога й американські війська на Західному фронті могли дати ефект лише навесні наступного року (на 1 березня 1918 р. в Західній Європі було вже більше 300 тис. військовослужбовців армії США і щоденно прибувало по 7 тис.), а до того часу *державам Антанти необхідно було будь-що втримати Східний фронт.*

Зацікавлення Антанти подіями в Наддніпрянщині почало зростати з квітня 1917 р., коли на Захід прийшло повідомлення про *Український національний конгрес* та його рішення боротися за автономію України в складі російської федерації. Антанта сподівалася, що Київ залишиться її союзником у війні проти Четвертного союзу, тим паче що на тлі послаблення боєздатності збільшовиченої російської армії й втрати нею бойового духу «українізовані» частини виглядали більш-менш пристойно.

А для лідерів УЦР, після вступу США **24 березня (6 квітня) 1917 р.** в світову війну на боці Антанти, пов'язувати свою долю з державами, стратегічно приреченими на воєнну поразку, було б необачним. М. Грушевський, крім того, чітко усвідомлював, що реакційні (порівняно із загально демократичним російським Тимчасовим) уряди Центральних держав не сприятимуть широким суспільно-економічним реформам, насамперед аграрній, на здійснення якої з останніх сил чекало українське селянство. *Тому спершу зовнішньополітичні погляди Центральної Ради тривалий час були зорієнтовані на держави Антанти.*

10 вересня 1917 р. відомий французький журналіст-міжнародник **Жан Пелісьє**, що був перед тим відряджений до Києва з ініціативи глави зовнішньополітичного відомства Третьої республіки, організував у Петербурзі неофіційну зустріч генерального секретаря міжнаціональних справ УЦР **Олександра Шульгина (1889–1960)** з французьким послом **Жозефом Нулансом (1864–1939)**. Український політик просив підтримки Антанти, *французи ви-*

явили зацікавленість подіями в Україні, пропонували їй фінансову й технічну допомогу за умови продовження війни з Центральними державами. Водночас Ж. Нуланс висловився проти автономії України й не радив українцям ускладнювати ситуації Тимчасовому уряду.

Невдовзі до Києва прибув глава французької військової місії в Росії генерал **Анрі Альбер Ніссель (1866–1955)**. Ставлячись негативно до «українського питання», він відмовився відвідати Генеральний секретаріат, але члени останнього завітали до французького консульства. Як наслідок, за дорученням А. Нісселя в Києві залишився представник Франції при штабі Південно-Західного фронту бригадний генерал **Жорж Табуї (1867–1958)**, який мав підтримувати постійний зв'язок із Генеральним секретаріатом.

Вже 26 вересня 1917 р. Ж. Табуї разом із підполковником **Перльє** зустрівся з генеральним секретарем військових справ **Симоном Петлюрою (1879–1926)** і мав з ним двогодинну розмову щодо українізації армії. Тоді антантівські військові ще перебували під сумним враженням від провалу корніловського заколоту й зі зростаючою тривогою спостерігали за наростанням революційної кризи в Росії, що обіцяла майже невідворотну катастрофу вже в недалекому майбутньому. Тому вони заздалегідь почали «наводити мости» із силами, що з розпадом держави-союзника могли стати острівцями, на які варто було розраховувати в справі продовження війни.

Саме в такому контексті варто розглядати й петроградську зустріч Ж. Нуланса з генеральним секретарем фінансів, визначним економістом **Михайлом Туган-Барановським (1865–1919)**, що відбулася наприкінці жовтня того ж року. Йшлося про надання Україні приватними підприємцями Франції позики для придбання військового спорядження. Проте соціалістичні керівники Центральної Ради запідозрили «якусь нечисту затію французьких капіталістів» і не скористалися з цієї пропозиції. Не могло не викликати занепокоєння Антанти й висловлене в **3-му Універсалі** Центральної Ради від **7(20) листопада 1917 р.** рішуче прагнення, «*щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральний уряд примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори*».

Та все ж, після захоплення в листопаді 1917 р. влади в Петрограді більшовиками зв'язки між Центральною Радою й представниками західних союзників помітно пошвавішали. По-перше, принципи, зафіксовані в 3-му Універсалі, загалом відповідали інтересам Антанти, оскільки відмежовували Україну від більшовиків, одночасно проголошуючи вірність демократичній федеративній Росії, а саме такою західні союзники й прагнули її тоді бачити. Хоча за радянських часів сформувався офіційна думка, ніби держави Антанти воліли розчленування Росії й тому підтримували «українських буржуазних націоналістів», насправді все було навпаки.

По-друге, відмова Центральної Ради й Генерального секретаріату визнати ленінський Раднарком за законний уряд усєї Російської Республіки, ініціатива створення російської федерації на небільшовицькій основі були розцінені західною дипломатією як можливість для порозуміння в справі виконання

союзницьких зобов'язань, продовження війни, протидії мирним ініціативам Петрограда.

По-третє, налагодження контактів із лідерами українського руху йшло не лише офіційними каналами, а й «по масонській лінії». Добре обізнаний із закулісною історією Української революції генеральний писар Генерального секретаріату і член ЦК УПСР Павло Христюк (1890–1941) зазначав, що «коли уряд Керенського впав, антантські представники в Києві таки добре взялися до українців; між іншим, щоб прихилити на свій бік українців, вони вдалися до використання між певними українськими колами навіть «франків».

Таким чином, з перших днів свого існування проголошена 3-м Універсалом **Українська Народна Республіка (УНР)** потрапила в епіцентр світової політики й стала одним із найпривабливіших об'єктів міжнародної дипломатії. *А боротьба УЦР за створення федеративного всеросійського уряду тісно переплелася з вирішенням проблеми миру з Центральними державами*, певною мірою навіть була підпорядкована останньому, оскільки український провід тривалий час тішив себе надією, що саме такий авторитетний «всеросійський центр» міг би укласти справедливий мир «без анексії і контрибуцій».

Відсутність державного суверенітету України (в усякому разі, його проблематичність згідно з 3-м Універсалом) не надто непокоїла країни Антанти. Так, у середині листопада 1917 р., генерал Ж. Табуї разом із британським майором відвідали О. Шульгина й повідомили, що союзники, найперше Франція, з великою симпатією ставляться до культурного й політичного відродження України, до її зусиль у справі розбудови демократичної республіки, й тому пропонують свою допомогу. Однак генеральний секретар міжнаціональних справ досить рішуче відповів, що *запорукою встановлення й розвитку контактів із Францією і взагалі будь-якою державою є офіційне визнання УНР*.

Як зазначалося вище, федералістські позиції керівництва УЦР і тверде його переконання в необхідності перетворення унітарної держави на спілку народів не дозволили Києву визнати ленінський Раднарком як загальноросійську владу. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада стала на шлях ініціювання федерації вільних державних утворень на постімперському просторі Росії. *Саме її вимога створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників самоврядних регіонів спричинила збройний конфлікт із більшовицьким Петроградом*.

Як зазначалося вище, федералістські позиції керівництва УЦР і тверде його переконання в необхідності перетворення унітарної держави на спілку народів не дозволили Києву визнати ленінський Раднарком у якості загальноросійської влади. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада стала на шлях ініціювання федерації вільних державних утворень на постімперському просторі Росії.

25 червня 1917 р. П'ята сесія Центральної Ради приймає рішення про скликання у Києві з'їзду народів автономістів-федералістів за участі башкирів, білорусів, вірменів, гірських народів Кавказу, грузинів, естонців, євреїв, казахів,

калмиків, киргизів, латишів, литовців, молдаван, поляків, сибірських народів, туркменів, фінів, представників козачих військ і сибірських «обласників».

Скликання з'їзду представників народів та областей Росії визначив своїм головним завданням і Генеральний Секретаріат у першій декларації від 27 червня 1917 р.

З'їзд народів відбувся 8-15 вересня 1917 р. в Києві за участю 84-х делегатів із правом вирішального голосу. На підсумковому засіданні одностайно були прийняті резолюції, центральною ідеєю котрих було сприйняття Росії як федеративної демократичної республіки. Делегати з'їзду ухвалили створити **Раду народів з місцеперебуванням у Києві** для організації конкретної роботи по втіленню рішень з'їзду. Вже після більшовицького перевороту Генеральний Секретаріат 23 листопада 1917 р. звернувся до крайових органів влади Башкирії, Південно-Східного союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів, Кавказу, Криму, Молдови, Сибіру та Петроградського Раднаркому з пропозицією негайно вступити в переговори щодо формування загальноросійського соціалістичного уряду.

Засади майбутнього федеративного устрою Російської Республіки були уточнені в урядовій телеграмі (за підписами В. Винниченка і О. Шульгіна) з Києва до Петрограда, Новочеркаська, Омська, Тифліса, Сімферополя, Мінська і Кишинева від 25 листопада 1917 р. До них були віднесені «республіканський і дійсно демократичний політичний устрій кожної держави Росії, свобода особистості, совісті, слова, друку, зборів, страйків, недоторканість житла», а також «повне взаємне невтручання в політичне життя Республік, які федеруються». Проте обидві ініціативи не принесли очікуваних результатів. Лише від уряду **Південно-Східного союзу**⁷⁰ 30 листопада 1917 р. до Києва прибула делегація для переговорів.

З іншого боку саме ініціатива Центральної Ради з *вимогою створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників самоврядних регіонів* спричинила збройний конфлікт із більшовицьким Петроградом.

Згодом М. Грушевський вбачав головну причину невдачі федералістських планів Центральної Ради у тому, що «*народи й області Росії не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великої Росії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована большевицькою анархією, почасти і ще більше – тому, що все-таки не могла відірватись від своїх централістичних навичок*».

Дійсно, офіційний Петроград і надалі вважав Україну складовою частиною території Росії, де «контрреволюційні елементи» намагаються перешкодити тріумфальній ході комуністичної революції (прикметно, що в 14-ти випадках з 15-ти, коли на засіданнях РНК в кінці 1917 р. обговорювалось питання про становище в Україні, доповідачем і автором підготовлених резолюцій був

⁷⁰ Створений на установчому з'їзді 20 жовтня 1917 р. у Владикавказі за участі представників Астраханського, Донського, Кубанського й Терського козацтва, народів Північного Кавказу, Дагестану й Калмикії; 31 жовтня до Союзу приєдналося Уральське козацьке військо.

Йосип Сталін (1879–1953) – нарком у справах національностей, і лише одного разу – **Лев Троцький (1879–1940)** – нарком закордонних справ). Місцеві більшовики й сили, що їх підтримували, розглядали встановлення влади рад в Україні як цілком природне продовження боротьби зі старим ладом.

Особливе роздратування петроградських більшовиків викликало те, що в середині листопада 1917 р. генеральний секретар праці, член ЦК УСДРП **Микола Порш (1879–1944)** домовився по прямому дроту з Військовим урядом Дону про взаємне невтручання у внутрішні справи й пропуск військ: козачих частин з Південно-Західного й Румунського фронтів на батьківщину, а українізованих формувань – в Україну. Вже 24 листопада в аналогічній розмові із С. Петлюрою більшовицький головком **Микола Криленко (1885–1938)** запитав, «чи пропустить Генеральний секретаріат через Україну на Дон більшовицьке військо, і просив затримати на Україні всі козачі частини».

Того ж дня український уряд дійшов висновку, що «демократія козацька має таке саме право вільного переїзду, як і всяка інша демократія», а стосовно порушень громадянських свобод в Області Війська Донського, то «Генеральний Секретаріат зносився вже з **Каледіним**»⁷¹, і той погодився негайно їх припинити. *Саме після цього петроградські більшовики звинуватили Центральну Раду в зраді революції.*

3 грудня 1917 р. М. Криленко видав наказ, який забороняв українізацію армії, того ж дня Раднарком схвалив підписаний В. Леніним, Й. Сталіним і Л. Троцьким «**Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради**». Навіть назвою, в якій старанно обходиться найменування національно-державного утворення – УНР, автори «Маніфесту» прагнули підкреслити його політичний, а не міжнародний характер. Хоча з пропагандистською метою вже в перших реченнях ленінський РНК визнавав «народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними». Йшлося й про визнання «національних прав і національної незалежності українського народу».

Що ж до Центральної Ради, то Раднарком цілком недвозначно заявляв: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні... Ця двозначна політика... позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного виразника трудящих і експлуатованих мас Української республіки». РНК висував Центральній Раді **ультимативні вимоги**: відмовитись від дезорганізації фронту й пропуску козачих частин на Дон і Кубань, припинити роззброєння радянських частин і Червоної гвардії, а також сприяти боротьбі проти контрреволюційного кадетсько-каледінського заклоту. **В разі неодолення задовільної відповіді**

⁷¹ Отаман Війська Донського й голова «Південно-Східного союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів».

протягом двох діб, Раднарком мав вважати Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

Не погодившись, по суті, з жодною із висловлених претензій РНК, Центральна Рада їх рішуче відкинула. «На території Української Народної Республіки, – говорилось у посланні, підписаному В. Винниченком і О. Шульгиним 4 грудня 1917 р., – влада належить демократії України. Всякі замахы озброєною силою на цю владу будуть подавлятися тією ж силою». Наступного дня РНК розглянув відповідь Центральної Ради на ультимативні умови й, визнавши її незадовільною, вирішив «вважати Раду у стані війни з нами». Насправді ж бойових дій аж до початку січня 1918 р. не велось, зовсім навпаки: РНК кілька разів ініціював різні варіанти переговорів з Центральною Радою, не поспішав міняти цієї позиції навіть після проголошення 1-м Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові 12 грудня 1917 р. *Української Народної Республіки Рад* і створення *Народного секретаріату* – владного центру, альтернативного Генеральному секретаріатові.

Головна причина полягала, звичайно, зовсім не в дотриманні принципів міжнародного права чи повазі до Центральної Ради, – Радянська Росія просто не мала тоді достатніх військових сил для скільки-небудь масштабної акції проти УНР. В. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у «Відродженні нації» й дійшов невтішних для себе висновків: «Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпорядитися по волі керуючого центру, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, *величезна більшість самого українського населення була проти нас*».

**8.2. Участь УНР
у Брестській мирній
конференції.
Підписання «хлібного
миру» і його наслідки**

До того ж *Центральна Рада дала себе випередити в справі ініціативи мирних переговорів*: доки різноманітні українські з'їзди виносили резолюції про потребу негайного «*демократичного миру, без анексій і контрибуцій*», більшовики просто запропонували німцям почати переговори про його укладення. Щоправда, держави Ан-

танти в особі своїх послів у Петрограді не відреагували на ноту НКЗС Радянської Росії від **8(21) листопада 1917 р.** з пропозицією оголосити перемир'я на фронтах і приступити до мирних переговорів, а верховний головком генерал-

лейтенант **Микола Духонін (1876–1917)** відмовився від таких контактів із німецьким командуванням, за що був позбавлений посади.

Уряд щойно проголошеної УНР, заслухавши наступного дня повідомлення В. Винниченка про зміщення М. Духоніна, безапеляційно ухвалив: «1. *Генеральний секретаріат визнає потрібним негайний мир*. 2. Разом з тим визнає, що успішні і скорі переговори в справі миру з союзними і ворожими державами може вести тільки правительство, уповноважене і визнане всім народом Росії або більшою його частиною. 3. *Визнає, що правительством народних комісарів Петрограда фактично не являється правительством, визнаним навіть більшою частиною населення держави*».

Таким чином, *Центральна Рада перетворилася для ленінського Раднаркому на ще одну ланку «всеросійської контрреволюції», розгром якої став лише питанням часу*. Ситуація не змінилася для української влади на краще й після захоплення збільшовизованими солдатами Ставки в Могильові 20 листопада 1917 р. *На той момент, як уже зазначалося, доведені до відчаю й відрізані від всього світу блокадою флоту Антанти Німеччина й Австро-Угорщина прагнули позбавитися клопотів на Сході. Центральним державам гостро бракувало стратегічної сировини, міцності тилу, достатніх продовольчих і людських ресурсів, що в надлишкові мали країни Антанти після вступу у війну на їхньому боці США з латиноамериканськими спільниками*.

Ще навесні 1917 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини **Оттокар Чернін (1872–1932)** пророче писав останньому австрійському імператору Карлу I (1887–1922): «*Наприкінці літа або восени потрібно за будь-яку ціну укласти мир. Якщо монархи Центральних держав не зможуть протягом найближчих місяців підписати мирний договір, то народи переступлять через їхні голови, а хвиля революційних процесів змете все зі свого шляху*».

Революційно-визвольні процеси на території колишньої Російської імперії прискорили кристалізацію *нової східної політики Берліна*, передусім в «українському питанні». Вище керівництво Другого райху, яке на початку світової війни звернулося до ідеї обмеженого сприяння державотворчим прагненням українців, остаточно усвідомило (на відміну від свого австрійського союзника), що *Україна може стати для Німеччини не просто допоміжним, але й життєво важливим чинником досягнення перемоги*. Додатковим чинником підтримки офіційним Берліном ідеї незалежної України, як противаги новій Польщі на Сході, стало створення **5 листопада (23 жовтня) 1916 р. Регентської ради** – ініціативного органу відтворення маріонеткової «*Польської держави*».

Німецькі умови миру від **19 серпня 1917 р.** передбачали, що, крім офіційного визнання «Польської держави», імперія буде обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, балтійських провінцій, а також Фландрії, Ірландії, Єгипту й Персії. А **25(12) жовтня** на зустрічі канцлера **Георга Міхаєліса (1857–1936)** з начальником політичного відділу Головного військового командування генералом **Бертенверфером** було остаточно окреслено контури

німецьких планів на Сході. З огляду на винятковий економічний потенціал Наддніпрянської України, кайзерівська армія мала забезпечити в ній імперські промислові інтереси. До того ж, як зазначалося вище, відокремлення Наддніпрянщини від етнічної Росії значно послабило б останню в усіх аспектах і забезпечило б для Німеччини суходільний шлях через Балкани на Близький Схід. **Шлях до підписання сепаратного «хлібного миру» («Brotfrieden») між Центральними державами і УНР був відкритий.**

А доки УЦР хиталася в зовнішній політиці між Антантою та її ворогами, 27(14) листопада 1917 р. Німеччина офіційно погодилася з ленінською пропозицією розпочати мирні переговори, що стартували в Брест-Литовську (нині – Брест у Білорусі) **3 грудня (20 листопада)**. Для участі в них, щоправда «з інформаційною метою», УЦР надіслала до Бреста делегацію в складі керівника її агітаційно-просвітнього відділу **Миколи Левитського (1883–1935)**, секретаря Ради народів **Миколи Любинського (1891–1938)** і особистого ад'ютанта С. Петлюри – штабс-капітана **Юрія Гасенка (1894–1933)**. *Вже 16(3) грудня в Бресті відбулася їхня неофіційна зустріч із представниками Німеччини (головнокомандувач Східного фронту – принц Леопольд Баварський (1846–1930), його начальник штабу – генерал-майор Макс Гофман (1869–1927) і дипломат – граф Вільгельм фон Мірбах (1871–1918)).*

Як звітували через кілька днів Центральній Раді М. Левитський і Ю. Гасенко, М. Гофман приватно повідомив їх, «що коли Німеччина матиме офіційне повідомлення від українського правительства про те, що «Совет народных комиссаров» воно не вважає правительством всієї Росії, тоді Німеччина не буде говорити з делегацією «Совета народных комиссаров» про українські справи». А «представники Австрії цікавились поглядом українського правительства на Галичину і Буковину», навіть «турки виявляли інтерес до України і висловили бажання одержувати правдиві і точні інформації про Україну».

Вже **9(22) грудня 1917 р.** Мала Рада заслухала складену О. Шульгиним ноту уряду УНР «*в справі миру*», адресовану «всім воюючим та нейтральним державам». У ній чітко зазначалося, що «Українська Народна Республіка в особі Генерального секретаріату стає на шлях самостійних міжнародних стосунків до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власті в Росії та не буде розмежовано міжнародного представництва між правительством Української Республіки і федеральним правительством майбутньої федерації».

Тому, з огляду на одноосібне підписання російською делегацією перемир'я й початок нею повномасштабних мирних переговорів із Центральними державами в Бресті без участі представників УЦР, в ноті на майбутнє декларувалася участь УНР, «*нарівні з іншими з іншими державами, у всіх мирових переговорах, конференціях (нарадах) та конгресах (з'їздах)*». І оскільки влада ленінського Раднаркому, як слушно наголошувалося в документі, не поширюється не лише на Україну, а й на всю територію власне Росії, Генеральний секретаріат задля «найскорішого наближення» демократичного загального миру вважав «*конче потрібним мати своє представництво на конференції в Бресті-Литовському*».

Мирне урегулювання, на думку О. Шульгіна, мало спиратися на визнання права націй на самовизначення, відмову від анексії і контрибуцій, матеріальну допомогу потерпілим у війні народам.

Нота була передана по радіо **11(24) грудня 1917 р.**, того ж дня, на пропозицію О. Шульгіна, Генеральний секретаріат ухвалив рішення про відрядження урядової делегації на брестські мирні переговори. Воно жодним чином не вступало в протиріччя з ленінським *Декретом про мир від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р.*, де були чітко обґрунтовані такі принципи зовнішньої політики, як право народів на самовизначення аж до повного відокремлення й створення незалежної держави, невтручання у внутрішні справи інших держав і повага до їхнього суверенітету. *Будь-який примус і насильство цим базовим положенням рішуче засуджувалися законом більшовицької Росії, а таємна дипломатія ліквідувалася. Формально розв'язання питань війни та миру ставилося, таким чином, під контроль народів відповідно до їхніх інтересів та волі. А отже, виходячи з букви ленінського декрету, УЦР, щоб не залишитися за бортом миру, вислала й собі до Бреста мирну делегацію.*

Уже через дві доби – **13(26) грудня 1917 р.** у відповідь на ноту Генерального секретаріату з Бреста надійшла телеграма від уповноважених делегацій країн німецько-австрійського блоку із запрошенням представникам УНР взяти участь у мирних переговорах. Центральні держави тим самим сподівалися на поступливість більшовиків. *«Державний секретар фон Кюльман і я, – писав генерал-майор М. Гофман у своїх спогадах, – радісно прийняли українців, бо їх виступ уможлиблював нам вигравати цю нову делегацію проти делегації петербурзької».*

15(28) грудня 1917 р. VIII сесія Центральної Ради підтвердила безпосередню участь УНР у Брестських мирних переговорах і сформувала повноважну делегацію на чолі із генеральним секретарем торгівлі й промисловості, членом ЦК УПСР **Всеволодом Голубовичем (1885–1939)**. До її складу увійшли також голова фракції УПСР у Малій Раді **Олександр Севрюк (1893–1941)**; член Малої Ради від УПСР **М. Любинський**; член Центральної Ради, лівий український есер **Михайло Полоз (1891–1937)** і член Центральної Ради від УСДРП **М. Левитський**, економічним радником виступав доцент Київського комерційного інституту **Сергій Остапенко (1881–1937)**. По суті, ця делегація стала **першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України.**

Фактично, спочатку головним завданням делегації **В. Голубовича** був контроль за поведінкою більшовицьких представників з метою недопущення ігнорування ними при виробленні мирної угоди українських національних інтересів. Тому, відбуваючи до Бреста, голова делегації не мав докладних інструкцій ні від Генерального Секретаріату, ні від УЦР. Лише в загальних рисах **В. Винниченко** і **О. Шульгин** порадили йому бути рівновіддаленим як від радянської Росії, так і від Німеччини, щоб не потрапити в економічну залежність від останньої. Якщо делегація наркома закордонних справ радянської Росії **Л. Троцького** недвозначно визнає повноваження окремої української делегації,

то «припустимо зайняти рішучу позицію щодо Центральних держав. А поки цього не станеться, потрібно вести обережну лінію балансування».

О. Севрюк пізніше свідчив: «Мали ми конференцію з головою Центральної Ради М. Грушевським, говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити». *В разі ж незгоди Австро-Угорщини поступитися належними їй західноукраїнськими землями, припускав голова Центральної Ради, українські делегати мали добиватися створення з них автономного коронного краю.*

Вихід УНР на широку арену дійсно міжнародної діяльності вимагав інституціоналізації відповідного зовнішньополітичного відомства, задля чого **22 грудня (за ст. ст.) 1917 р.** В. Винниченко спільно з генеральним секретарем міжнаціональних справ О. Шульгиним подали до Малої Ради законопроект «*Про створення генерального секретарства міжнародних справ*». У документі зазначалося, що з огляду на розширення функцій і зміну завдань секретарства міжнаціональних справ виникла потреба у його перейменуванні в «Генеральне секретарство справ міжнародних» з обов'язками ведення міжнародних зносин, охорони інтересів громадян УНР поза її межами й «загального влаштування національних непорозумінь в межах УНР».

Дата внесення до Малої Ради й ухвалення нею зазначеного законопроекту була обрана підставою для Указу Президента України «**Про День працівників дипломатичної служби**» від 21 листопада 2005 р. № 1639/2005.

Того ж дня – 22 грудня (чи 4 січня 1918 р. за н. ст.) сталася ще одна подія, знакова для становлення новітньої української дипломатії: в будинку генерального секретарства внутрішніх справ (вул. Інститутська, 40) відбувся офіційний прийом В. Винниченком комісара Французької Республіки при уряді УНР Ж. Табуї, а також новопризначеного французького віце-консула у Києві **Арке** та військових аташе полковників **Ваньо** і **Денса**.

Перша зустріч В. Винниченка з Ж. Табуї відбулася дещо раніше – **5(18) грудня**, коли той склав голові Генерального Секретаріату заяву, в якій зазначалося, що країни Антанти «ще не прийняли офіційного рішення щодо України», але він отримав наказ зробити запит стосовно «*фінансової й технічної допомоги, яку б Франція могла дати Україні*». Після Ж. Табуї В. Винниченка відвідав колишній британський консул в Одесі **Джон Піктон Багге (1877–1967)** й у присутності О. Шульгина подав ноту, де йшлося про призначення його «*представником Великої Британії на Україні*».

Обидва керівники уряду УНР у розмові з П. Багге цілком відверто наголосили, що українські представники вже розпочали мирний діалог із Центральними державами й налаштовані довести його до логічного завершення. Дилема мала вирішитися на конференції союзників у Парижі **10(23) грудня 1917 р.** за участі глави «кабінету перемоги» Франції – «тигра» **Жоржа Клемансо (1841–1929)**, його міністра закордонних справ – **Стефана Пішона (1857–1933)**, французького посла в Британії й «архітектора» Антанти – **П'єра Поля Камбона (1843–1924)**, начальника французького генштабу – **Ферди-**

нанда **Фоша (1851–1929)**, а також майбутнього військового міністра Британії – **Альфреда Мільнера (1854–1925)**, заступника міністра закордонних справ лорда – **Роберта Сесіла** й інших посадовців.

Вони ухвалили розроблену генералами Фошем і Мак-Донау «*Угоду щодо дій у Південній Росії*». Згідно з нею, «дії, керовані Францією, розгортаються у Північному Причорномор'ї (проти ворога). Дії, керовані Англією, розгортаються на південному сході від Чорного моря (проти турок)... Кожному з урядів визначено такі зони впливу: Англійська зона: козацькі території, територія Кавказу, Вірменії, Грузії, Курдистану. Французька зона: Бессарабія, Україна, Крим».

14(27) грудня 1917 р. телеграмою з Парижа Ж. Табуї було повідомлено рішення союзної конференції про *готовність Франції неофіційно визнати УНР*, призначення його «*Комісаром при Уряді Української Республіки*» й доручення встановити з Генеральним Секретаріатом дипломатичні стосунки де-факто. Через два дні генералові було відправлено належну *акредитаційну грамоту для вручення урядові УНР*, але, як відразу ж з'ясувалося, В. Винниченко і О. Шульгин були незадоволені, оскільки сподівалися на «*посла при уряді Української Народної Республіки*». «*З нами поведуться, як із кафрами*⁷² і зулу-сами», – наголосив голова Генерального Секретаріату в розмові з Ж. Пелісьє. Тоді ж Ж. Нуланс заявив Л. Троцькому в Петрограді про невизнання Францією УНР на підставі відсутності в останньої ознак суверенної державності.

Але невдовзі – в ніч на **23 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р.)** – С. Пішон надіслав французьким послам у Петрограді, Лондоні, Вашингтоні, Римі та Яссах телеграми, де зазначалося, що уряд Третьої Республіки «*підтримує з Генеральним Секретаріатом Центральної Ради справжні відносини, які після недавнього призначення генерала Табуї комісаром Французької Республіки ще більше покращились*». Зрештою, **27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.)** французьке МЗС повідомило через послів офіційні Афіни, Берн, Гаагу, Лісабон, Мадрид, Пекін, Токіо й Корфу⁷³, що «*французький уряд офіційно визнав незалежність Фінляндії та України*».

Але такі голослівні заяви вже не задовольняли керівництво Центральної ради й Генеральний Секретаріат, та й часу для дипломатичних маневрів у них уже не залишилося, про що натякнув М. Грушевський Ж. Табуї під час зустрічі **31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.)**. Тоді голова Центральної Ради зауважив генералові, що президент США **Вудро Вільсон [1913–1921]** у своїх «*Чотирнадцяти пунктах*», виголошених перед Конгресом **8 січня (за н. ст.) 1918 р.**, «не згадує ні про Росію, ні про різні нації, з яких вона складається».

Довгоочікувана зустріч не зблизила обидві сторони, а ще більше переконала українське керівництво в нещирості країн Антанти стосовно дипло-

⁷² Від араб. «кафір» – «невірний», «невіруючий»; назва, що була надана європейськими колонізаторами південноафриканському народу коса.

⁷³ На о. Корфу після окупації Центральними державами восени 1915 р. Сербії перебував уряд королівства.

матичного визнання України й міжнародного утвердження її державності. Аналогічний ефект справила й чергова зустріч Ж. Табуї з О. Шульгиним, коли французький комісар відмовляв того від намірів затягнути мирні переговори з Центральними державами в Бресті, після чого Україна мала б узяти у Франції позичку (500 млн франків) і набути *статусу озброєного нейтралітету*.

Таким чином, *саме практична бездіяльність країн Антанти, особливо Франції, в умовах «тріумфальної ходи» радянської влади* (як відомо, 9–10 грудня (за ст. ст.) вона була встановлена в Харкові, а 27–29 грудня вже перемогла в Катеринославі) *змусила Генеральний Секретаріат остаточно зробити вибір на користь Німеччини та її союзників*. Місія Ж. Табуї зазнала провалу, хоча 5(18) січня 1918 р. французький уряд і схвалив запропонований бригадним генералом проект договору про співпрацю, що давав шанс на «офіційне визнання Української Республіки». По-суті, документ передбачав встановлення французького контролю у військовій, фінансовій, торговельно-економічній і міжнародній сферах діяльності УНР, вимоги ж Центральних держав у Бресті були незрівнянно м'якші.

Тоді ж завершилися безплідні переговори в Яссах між делегацією УНР, очолюваною **Артемом Галіпом (1887–?)** і главою фінансового департаменту генерального секретарства міжнародних справ **Євгеном Голіцинським (1878–1932)**, та представниками Британії, Італії, США та Франції. Українські дипломати звернули увагу західних колег на скрутне економічне становище УНР, яке унеможливило визнання договорів, укладених царською Росією (тобто її боргових зобов'язань). На переконання ж антантівських дипломатів, «український уряд мав увійти в контакт з іншими автономними державами Росії, а також із Румунією з метою протиставлення міцного заслону центральним імперіям», а для цього – ще й поставити свої Збройні сили під контроль військових місій союзників.

Таким чином, Центральна Рада й уряд УНР з об'єктивних причин виявилися не в змозі виправдати сподівання Антанти й збройно протистояти Німеччині та її союзникам. Натомість українське керівництво змушене було пришвидшити мирний процес у Бресті, що, зрештою, призвело до повного розриву з Антантою. В Києві усвідомлювали й те, що для повноцінної участі в переговорах потрібно мати не лише формальну, але і *юридичну державну самостійність*.

Коли по прибутті до Бреста на попередній зустрічі з делегаціями Центральних держав 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) В. Голубович виклав вищезначену позицію своєї делегації в *територіальному питанні*, О. Чернін з обуренням заявив, що Відень погодиться визнати самостійність України (як необхідну умову для підписання нею мирного договору) в тому разі, коли офіційний Київ піде на дотримання таких умов: 1) завершення мирних переговорів у Бресті, а не в Стокгольмі, як це пропонував глава російської делегації **Адольф Йоффе (1883–1927)**; 2) визнання як державного кордону між Австро-Угорщиною і УНР лінії проходження колишнього австрійсько-російського кордону; 3) невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої.

В. Голубович повідомив, що відповідь пізніше, а після прибуття до Бреста наркома закордонних справ більшовицької Росії Л. Троцького, який замінив на чолі більшовицької делегації А. Йоффе, виступив із промовою на другому пленарному засіданні 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) й наголосив, що *УНР «починає теперішнім моментом своє міжнародне існування, яке вона втратила більш ніж 250 років тому, і вступає в міжнародні зносини в цілій об'ємі своїх прав на цій полі»*. Прийнятними умовами миру для України називалися відмова від анексій і контрибуцій, надання допомоги малим державам і народам, які найбільше постраждали від війни, право УНР самостійно виступати в міжнародних справах і створення федерального уряду Росії.

Глава делегації Німеччини – статс-секретар закордонних справ **Ріхард фон Кюльман (1873–1948)** дипломатично поцікавився у Л. Троцького, як слід розглядати делегацію Центральної Ради – як самостійну, чи як підрозділ петроградської делегації? Л. Троцький самовпевнено відповів, що українська делегація – цілком самостійна й жодного зв'язку з російською не має. І оскільки радянська Росія визнає право кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, він не протестує проти участі делегації В. Голубовича в мирних переговорах. Очевидно, більшовики були зацікавлені в затягуванні переговорного процесу в Бресті в надії на революційний вибух у Німеччині, чи, як мінімум, у відстрочці підписання ганебного для Петрограда мирного договору, й намагалися відвернути увагу Центральних держав на Україну.

Вимоги делегації УЦР дійсно змусили Центральні держави на певний час забути про переговори з більшовицькою Росією, коли генерал-майор Гофман за дорученням графа Черніна з'ясував, що українські умови миру полягають у *«приєднанні до Великої України українських земель Австро-Угорщини та Холмщини»*. Якщо Німеччина могла спокійно погодитися на передачу УНР Холмщини й Підляшшя, оскільки існування потужної Речі Посполитої було не в стратегічних інтересах імперського Берліна, то держава Габсбургів опинилася в скрутному становищі з огляду на вже погоджений із Німеччиною восени 1916 р. план австрійсько-польського вирішення *проблеми Східної Галичини*.

3(16) січня 1918 р. вона була порушена на спільному засіданні німецької, австро-угорської й української делегацій, де В. Голубович і О. Севрюк торкнулися міжнародного значення цієї проблеми. «Монархія має спільні кордони з новою українською державою, тому ми від всього серця сподіваємося, – наголосив О. Севрюк, – що в майбутньому не буде темних крапок, які зможуть завадити дружнім відносинам між обома державами. А вони будуть можливі, за нашим переконанням, лише в тому випадку, коли нашому народу будуть гарантовані культурні та народно-політичні права». О. Чернін, у принципі, погодився з таким підходом, зазначивши, що з огляду на існування незалежної Української Держави над Дніпром, «елементарним завданням австрійського уряду є створення для своїх українців таких умов, при яких вони могли б добровільно знаходитись у межах Австрійської імперії тривалий час».

На подальших засіданнях конференції ця думка глави габсбурзької дипломатії набула розвитку й більш окреслених форм, зокрема, **6(19) січня**

граф Чернін наголосив, що *«Австрія гарантує національний і культурний розвиток для українського населення, яке проживає в монархії, шляхом створення для українців Східної Галичини окремої провінції в складі Австрії»*. На зауваження ж В. Голубовича, що українці проживають не лише у Східній Галичині, але й на Буковині та в Угорській Русі⁷⁴, О. Чернін запевнив: *«Північна Буковина, де більшість населення українці, входить до української провінції, а включення Угорської України до цього територіального компромісу повністю виключене»*.

Таким чином, уперше в ході Брестської мирної конференції австрійські дипломати прилюдно погодилися на створення в імперії Габсбургів українського коронного краю. Безперечно, це був вимушений крок, спричинений катастрофічним станом австрійської економіки й наростаючим революційним та антивоєнним рухом. Як зазначив тоді в своєму щоденнику О. Чернін, *«вплив заворушень у Відні значно більший, ніж я думав, – дійсно катастрофічний. Українці вже не ведуть переговори, вони диктують»*.

Скориставшись 10-денною перервою в ході Брестських переговорів, що була зроблена на прохання російської делегації після пред'явлення відомого *«ультиматуму Гофмана»*, О. Чернін ініціював обговорення на найвищому рівні умов *«українського миру»*. Воно відбулося **22 січня 1918 р. (за н. ст.)** під головуванням останнього австрійського імператора Карла I. Підводячи підсумок обговоренню, він висловився на користь *«миру з Україною на основі поділу Галичини»*, надавши, таким чином, своєму міністру закордонних справ усі повноваження на підписання договору на українських умовах. *Імператор наказав О. Черніну без миру з українцями не повертатися*.

Але досвідчені дипломати Німеччини й Австро-Угорщини вимагали розв'язати питання про самостійність України. *Генерал М. Гофман повідомив українських делегатів, що коли вони хочуть мати формальне право підписати мир незалежно від того, чи укладе його радянська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність УНР*. Не випадково між звітом української делегації в Малій Раді 9(22) січня 1918 р. й остаточним рішенням про необхідність **4-го Універсалу** був прямий логічний зв'язок. У тому ж ключі – нагальної потреби вести незалежну, самостійну зовнішню політику – витримана й *«Відозва Генерального Секретаріату до народу України про мирні переговори»* від 8(21) січня 1918 р. Завданням негайно укласти мирний договір (як першорядним аргументом) мотивував необхідність ухвалити 4-й Універсал і голова Центральної Ради М. Грушевський, коли представляв документ Малій Раді в ніч на **12(25) січня 1918 р.**

Однак закріплення в найвищому акті нового міжнародно-правового статусу УНР як незалежної держави відбулося в той момент, коли вона в буквальному розумінні слова була за крок від загибелі. На Київ наступали російські більшовицькі війська, радянська влада в ті дні була проголошена вже в Житомирі, Сімферополі, Миколаєві й Одесі, **16(29) січня** почалося повстання

⁷⁴ Закарпаття.

частини київського гарнізону й робітників заводу «Арсенал», дуже швидко з'ясувалося, що чинити їм ефективний опір просто нема кому.

До того ж із поновленням переговорного процесу в Бресті **17(30) січня 1918 р.** становище делегації Центральної Ради (її очолив О. Севрюк, оскільки В. Голубович *18(21) січня 1918 р.* був затверджений IX сесією Центральної Ради Головою Ради Народних Міністрів УНР і міністром закордонних справ) погіршилося в зв'язку з прибуттям до Бреста представників харківського радянського уряду – голови Центрального виконавчого комітету рад, лівого українського соціал-демократа **Юхима Медведєва (1886–1938)** і народного секретаря військових справ, більшовика **Василя Шахрая (1888–1919)**.

На Брестській мирній конференції розгорнулася кількаденна полеміка – яку з українських делегацій вважати правомочною. Представники більшовицької Росії доводили західним дипломатам, що підписувати мир із Центральною Радою – однаково, що мати справу з «учорашнім днем», оскільки влади Генерального Секретаріату в Україні фактично не існує, й Центральні держави ризикують в очах усього світу опинитися в анекдотичному становищі тощо.

Перелом у дискусії забезпечив **20 січня (2 лютого) 1918 р.** М. Любинський, чия промова дуже вразила присутніх. Він зазначив, що представники держав, які ведуть мирні переговори, не повинні втручатися у внутрішні справи своїх супротивників. 4-й Універсал Центральної Ради проголосив незалежність УНР, і тому віднині вона буде творити власну зовнішню політику. Ленінський Раднарком кричить про демократію, а сам розігнав Всеросійські Установчі збори й «спирається на багнети наймитів червоної гвардії». *Принцип самовизначення націй більшовики проголошують лише на словах*, стверджував український дипломат, а насправді – розганяють політичні збори, розстрілюють політиків і підкопуються під авторитети молодих республік. Вражений красномовством молодого дипломата, Л. Троцький обмежився лише їдким зауваженням, що влада Центральної Ради вже не існує, а єдиною територією, якою вона може розпоряджатись, є кімнати її представників у Бресті.

Українські дипломати, заохочені підтримкою австрійського ерцгерцога **Вільгельма фон Габсбурга-Льотрінгена (1895–1948)** (за звичку носити вишивану сорочку, подаровану одним із уланів-українців, отримав прізвисько **Василь Вишиваний**) й сенатора рейхсрату – буковинця **Миколи фон Василька (1868–1924)**, запропонували свій контрпроект мирного договору. Як і в австрійському варіанті, що передбачав лише констатацію завершення стану війни й зобов'язання УНР поставити Центральним державам 1 млн тонн збіжжя та інших харчових продуктів, у ньому було теж *три пункти*: кордон у Холмщині пролягає за етнографічним принципом; зобов'язання УНР надати Центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов'язання Австро-Угорщини, на підставі етнографічного поділу Галичини на Західну і Східну, створити зі Східної Галичини та Буковини коронний край. Після офіційного ознайомлення партнерів із цими умовами, О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду вищих урядовців обох держав.

5–6 лютого 1918 р. (за н. ст.) в Берліні зібралися німецький канцлер граф фон Гертлінг, державний секретар фон Кюльман, генерал Людендорф, віце-канцлер **Фрідріх фон Паєр (1847–1931)**, граф О. Чернін, граф **Єронім Коллоредо (1870–1942)** та ін. Вони остаточно вирішили «за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить». По суті, було отримано принципову згоду на варіант угоди, запропонований делегацією УНР. Однак часу на уважне редагування підсумкового документа практично не було: з України надходили тривожні звістки, а коли 25 січня (7 лютого) 1918 р. О. Чернін і фон Кюльман повернулися до Бреста, Л. Троцький повідомив, що дізнався про падіння Центральної Ради, і тепер країни Четвертного союзу будуть підписувати договір з урядом, який не існує.

Глава російської делегації запропонував навіть направити до Києва комісію з трьох делегатів – українського, російського та австрійського для перевірки інформації. Українські делегати вже знали про катастрофічне становище Центральної Ради, але все-таки згодилися. Раптом Л. Троцький чомусь передумав, і комісія так і не виїхала. Делегація УНР ще до полудня 26 січня (8 лютого) через спеціального кур'єра отримала відомості, що Центральна Рада дійсно напередодні залишила Київ, однак утаємничила інформацію до підписання в ніч на 27 січня (9 лютого) **Брестського мирного договору** між Українською Народною Республікою – з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією – з іншого.

Він складався з власне мирного договору (основного документа), 4-х додаткових договорів до нього – українсько-німецького, українсько-болгарського, українсько-турецького, українсько-австро-угорського й ряду таємних додатків (протоколів). Мирний договір був підписаний безпосередніми учасниками переговорів: від української сторони – О. Севрюком, М. Любинським і М. Левитським; від німецької – Р. фон Кюльманом; від австро-угорської – О. Черніним; від болгарської – прем'єром В. Радославовим, послами **Андрієм Тошевим (1867–1944)** та **Іваном Стояновичем**, полковником **Петром Ганчевим** і **Теодором Анастасовим**; від османської – великим візиром Талаат-пашею, міністром закордонних справ **Ахметом Мессімі-беєм**, послом у Німеччині **Ібрагімом Гаккі-пашею** та генералом **Ахмедом Іццет-пашею**.

Це був акт геополітичного масштабу, **перший мирний договір Першої світової війни**, який поклав край кривавій бійні на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. Головний документ засвідчував завершення стану війни між УНР, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Османською імперією, з іншого, а також їхнє бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовилися від взаємних претензій територіальних і матеріальних, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взаємовідносини.

Але підписані документи не вповні однозначно розв'язували територіальні та національно-політичні проблеми. Кордон між УНР і Австро-Угорщиною мав залишатись таким же, як до війни з Російською імперією, а кордон із Польщею

мав пролягати приблизно по лінії Тарноград – Білгорай і далі вздовж західної межі Холмської губернії. *Загальний орієнтир зводився до того, що західна частина Холмщини, яку заселяли переважно поляки, мала відійти до Польщі, а східна, де переважали етнічні українці, – до УНР.* Однак остаточне вирішення питання про лінію розмежування мала вирішити спеціальна змішана комісія «згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання населення», тобто за принципом національного самовизначення. Причому евакуація окупованих територій, передусім Волині і Холмщини, мала проводитись пізніше й поступово (взагалі без зазначення термінів), що позбавляло українську сторону впевненості в реалізації домовленості.

В іншому *таємному документі-декларації*, на який погодилися делегації УНР і Австро-Угорщини, мова йшла про те, що майбутні приязні міжнародні відносини будуть скріплені наданням польській, єврейській і німецькій меншинам в Україні та українському населенню Австрії можливостей для повноцінного розвитку. В УНР відповідні закони (про національно-персональну автономію) почасти були вже схвалені. Українські делегати взяли до відома обіцянку австрійського уряду не пізніше **20 липня 1918 р.** внести до райхсрату законопроект, згідно з яким «ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край», та що «австрійський уряд буде всіма способами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект набув силу закону». *Дана таємна декларація мала втратити силу, якби Україна не виконала котроїсь з умов договору.*

Таким чином створення коронного краю передусім було «зав'язане» на умову, що Україна надасть у розпорядження Центральних держав до **31 липня 1918 р.** 1 млн т збіжжя. Зрештою, цей пункт перетворився на центральний, у зв'язку з чим Брестський мир одержав назву «**хлібного миру**». Про наявність в Україні лишків хліба, що перевищують 1 млн т, і готовність надати їх партнерам за еквівалентну вартість промислових товарів, а також допомогу в налагодженні роботи транспорту було зроблено протокольну заяву української сторони ще за два дні до підписання основного договору. Цей документ, таким чином, передував усім іншим, виявився висхідним і увійшов як визначальний до пакета брестських домовленостей.

Добре розуміючи, що згадані обсяги продовольства УЦР і Раді народних міністрів зібрати та відправити союзникам буде явно не під силу, Центральні держави домоглися, щоб у спеціальному таємному протоколі було передбачено відрядження в Україну військового і технічного персоналу, що на ділі означало передачу вирішення цього питання в неукраїнські руки. Ще одне застереження протоколу зводилось до того, що сумніви у можливості здійснення економічних статей домовленостей в обумовлений термін – до 31 липня 1918 р. стануть достатньою підставою для відмови Австро-Угорщини від ратифікації мирного договору в цілому.

Таким чином, перша ж широкомасштабна зовнішньополітична акція УНР – участь у Брестській мирній конференції – ознаменувалася перетворен-

ням щойно відродженої національної держави на повноправного суб'єкта міжнародних відносин, практично миттєвим європейським визнанням. Проте досягнутий на конференції успіх – укладення мирного договору – надав такої зловісної ролі зовнішньополітичному чинникові, що саме він став вирішальним у загибелі тієї ж держави, перервав республікансько-демократичний етап Української революції, поставив націю перед необхідністю долати нові випробування.

Вкрай обурено відреагували на Брестський мир УНР із Центральними державами дипломати Антанти в Києві, Петрограді та Яссах, які ще два-три тижні тому були за крок від укладення широкомасштабної фінансово-економічної угоди з Києвом. Ще 5 лютого (за н. ст.) 1918 р. прем'єр Франції Ж. Клемансо повідомив міністра фінансів, що «в теперішніх обставинах, коли представники України прагнуть укласти окремих мир із Центральними державами, не може йтися про здійснення раніше підготовлених проектів нашої фінансової підтримки урядові цієї країни».

Відразу ж після підписання мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі вирішення стратегічного завдання – забезпечення поставок з України продовольства й сировини, інспірувала звернення української мирної делегації за прямою збройною допомогою. 30 січня (12 лютого) 1918 р. М. Любинський підписав «Звернення до німецького народу», в якому наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода Українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. В документі висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини.

Про справжню ж мету військової допомоги УНР генерал М. Гофман у спогадах писав досить відверто: *«Коли Центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б».* За таких умов уряд УНР і Центральна рада не мали альтернативи, відступивши з Києва, вони залишилися без постійного зв'язку з мирною делегацією, члени якої нерідко були змушені діяти на свій розсуд.

Досвідчені дипломати Німеччини й Австро-Угорщини добре усвідомлювали критичне становище нових «союзників» і намагалися скористатися ним у своїх цілях. 1 (14) лютого 1918 р. в Житомирі Рада народних міністрів під головуванням прем'єра В. Голубовича підтвердила прохання про бажаність військової допомоги із боку Центральних держав. Причому глава уряду наголосив, що «військова допомога не буде мати характер втручання в наші внутрішні справи».

Вже 5 (18 лютого) група армій (більше 20-ти піхотних і 5 кавалерійських дивізій) генерал-полковника **Олександра фон Лінзінгена (1850–1935)**⁷⁵ розпо-

⁷⁵ Саме йому свого часу вдалося двічі зупинити наступ російських військ – у Карпатах взимку 1915 р. й на Волині влітку 1917 р.

чала просування вглиб української території вздовж залізниці Луцьк – Рівне – Козятин – Бердичів, а також із Ковеля на Сарни – Коростень. Кавалерійські та бронечастини з Луцька рухалися на Рівне – Житомир. **11(24) лютого** німецькі війська зайняли Житомир, того ж дня перейшли в наступ уздовж залізниці Львів – Тернопіль – Жмеринка – Вапнярка – Одеса війська 2-ї австро-угорської армії фельдмаршала Едуарда Бем-Ермолі.

М. Грушевський спершу в роботі «*На порозі нової України*» високо оцінював підписання делегацією УНР мирного договору з Центральними державами і вважав, що це угода «*гідна і почесна, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах*». Очевидно, ці рядки були написані під враженням перших звісток із Бреста, бо коли невдовзі голова української мирної делегації О. Севрюк, підсівши у вагон М. Грушевського між Сарнами і Житомиром, доповів йому про справжні умови миру, той розплакався: прихід німців в Україну був драмою його життя.

8.3. Міжнародно-політичні чинники гетьманського перевороту

Вже після повернення до Києва Ради народних міністрів та Малої Ради виявилось, що *конкретні умови перебування військ Німеччини та Австро-Угорщини на території України не були виписані на договірному рівні*. Коли уряд УНР дочекався повернення з Бреста української мирної

делегації, яка власне й запрошувала іноземну військову допомогу, О. Севрюк доповів, що *спочатку йшлося про використання частин, сформованих із українських військовополонених, але Берлін і Відень вирішили відрядити власні регулярні частини*. За заявою глави мирної делегації УНР, це мали бути лише 6 дивізій, що повинні «очистити Україну від більшовиків і по лівому березі Дніпра, аж до Куп'янська».

Вище німецьке командування в особі генерал-полковника О. Лінзінгена було заклопотане організацією боротьби з більшовицькими військами на Лівобережжі, тому начальник штабу Київської групи армій генерал-лейтенант **Вільгельм Гренер (1867–1939)** дістав надзвичайно широкі повноваження як військового, так і політичного характеру, зосередивши в своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини з українським керівництвом. Попереднього дня до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини посол, барон А. Мумм фон Шварценштайн. Ці дві постаті вищого німецького істеблшменту й стали репрезентантами інтересів офіційного Берліна в Україні.

Керівництво Центральної Ради вважало невідкладною справою ратифікацію Брестського мирного договору, тим більше що німецький райхстаг уже **20 лютого (н. ст.) 1918 р.** більшістю голосів підтримав його укладення.

Зрештою, **17 березня**⁷⁶ мирний договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною був ратифікований. М. Грушевський із полегшенням тоді заявив: *«Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексії і контр-убуцїї – досягнений».*

Але, уклавши сепаратний Брестський мир із Центральними державами, УНР фактично поставила себе в ситуацію протистояння з Антантою. Однак, як не дивно, в Києві продовжували перебувати військові представники Британії, Франції й Бельгії. Лише під тиском німецького штабу В. Голубович **12 березня 1918 р.** виніс на урядовий розгляд пропозицію, аби зазначені офіцери залишили Київ, оскільки «вони слідкують за німецьким військом». Урядова нарада без жодних дискусій висловилася за висилку офіцерів Антанти з України в п'ятиденний термін. Аж напередодні гетьманського перевороту уряд УНР востаннє спробував поновити втрачені зв'язки з Парижем: 26 квітня було направлено до президента Франції **Раймона Пуанкаре (1860–1934)** листа від В. Голубовича й управляючого МЗС М. Любинського щодо призначення заступника голови Центральної Ради й члена ЦК УПСР **Миколи Шрага (1894–1970)** посланцем УНР при уряді Франції. Однак запит так і залишився без відповіді.

Тим часом втручання німецьких і австро-угорських військ у внутрішньоукраїнські справи швидко набрало небувалої гостроти: **21 березня 1918 р.** з'явилося розпорядження генерал-полковника О. Ліндінгена про запровадження на окупованих територіях України *законів військового часу та смертної кари* (в УНР смертна кара була скасована ще 3-м Універсалом Центральної Ради). Попри те що МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації «визволителів», останні приймали рішення щодо громадян УНР у відповідності до законів військового часу.

Загалом же Центральна Рада й уряд УНР на нарощування агресивності з боку «союзних» військ реагували досить пасивно, що зумовлювалося низкою суттєвих чинників. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ у Бресті виступила саме українська сторона й тому мала терпляче чекати завершення їхньої «визвольної місії». По-друге, так і не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військово командування швидко переконалося в нездатності тогочасного керівництва УНР стабілізувати становище в країні власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру».

Зате Центральна Рада дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «свята святих» правлячої УПСР – земельну сферу. **6 квітня 1918 р.** був оприлюднений наказ новопризначеного голов-

⁷⁶ 12 лютого (за ст. ст.) 1918 р. Мала Рада в Коростені ухвалила закон про впровадження в УНР григоріанського календаря з 16 лютого, це число наказано рахувати 1-м березня 1918 р.

нокомандувача Київською групою армій генерал-фельдмаршала **Германа фон Ейхгорна (1848–1918)** щодо проведення в Україні *весняної сівби*, яким німецька військова адміністрація грубо втрутилася у внутрішні справи УНР. Через тиждень фракція українських есерів зажадала від уряду негайних пояснень, внаслідок чого М. Грушевський, В. Голубович і міністр земельних та продовольчих справ **Микола Ковалевський (1892–1957)** мали з цього приводу тривалу зустріч із німецьким послом Муммом.

На вечірньому ж засіданні Малої Ради *13 квітня* було ухвалено резолюцію, де відзначалося, що наказ Г. Ейхгорна є втручанням в українські справи, а це з боку німецького і австро-угорського командування є неприпустимим. Мала Рада не прийняла відставку М. Ковалевського й доручила йому «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна не повинен виконуватися». Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту в Берлін і Відень. За підсумками бесіди з керівництвом УНР посол Мумм повідомив МЗС Німеччини: «*Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе*».

Єдиною сферою, де взаємини УНР із Центральними державами набули конструктивного характеру, стала *торговельно-економічна*: вже *14 березня 1918 р.* на засіданні РНМ УНР було ухвалено рішення «утворити *Державну комісію по товарообміну при Раді Народних Міністрів*». До її складу було включено М. Порша, С. Остапенка, члена Малої Ради, що невдовзі очолить міністерство торгу і промисловості, **Івана Феценка-Чопівського (1884–1952)**, колишнього професора Вищих сільськогосподарських жіночих курсів у Петербурзі **Костя Мацієвича (1874–1942)** та ін.

А 25 березня 1918 р. в Києві почала роботу спільна німецько-австро-українська комісія під головуванням відповідно Мумма фон Шварценштайна, австро-угорського посла **Йоганна Форгача (1870–1935)** і М. Порша, що й мала визначити асортимент і обсяги поставок. Німецькій делегації відразу ж вдалося зосередити увагу на питаннях вивезення з України продовольства, відсунувши на задній план експорт до неї промислових товарів, причому їхні поставки передбачалися лише після отримання української сировини. І хоча переговори проходили в складних умовах (брак національних фахівців, власної валюти, присутність іноземних військ, заплутаність статистичних даних тощо), українці твердо відстоювали інтереси своєї держави.

Протягом квітня за результатами напружених дискусій у 8-ми підкомісіях було укладено низку угод: 1) 6–9 квітня – про організацію і розміри поставок Центральним державам до 31 липня 1918 р. хліба, хлібних продуктів, жирів, олійного насіння та стручкових овочів (60 млн пудів, до виконання цієї домовленості Україна могла експортувати збіжжя в інші країни лише за згодою Центральних держав); 2) 11 квітня – про поставку Німеччині й Австро-Угорщині 4 млрд яєць; 3) 13 квітня – «Умову відповідно постачання рогатого скоту з України», за якою уряд УНР зобов'язувався експортувати 2,75 млн пудів живої худоби, а також договір про постачання картоплі, овочів, капусти і

цибулі; 4) 18 квітня – про поставки Німеччиною й Австро-Угорщиною в УНР 315 тис. т кам'яного вугілля (ціни на нього встановлювалися в пропорції 8:25 щодо цін на хліб), а також нафти, хімічних і фармацевтичних товарів; 5) 20 квітня – про експорт з УНР до Центральних держав 37,5 млн пудів залізної руди, спеціальних сортів дерева (по 300 вагонів до 31 липня щомісяця), льняної соломи, конопель, вовни, марганцевої руди і металолому (не більше ваги, на яку Німеччина і Австро-Угорщина ввезуть в Україну машин і готових металевих виробів).

Зазначені домовленості увійшли в загальний *«Господарський договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною»*, що був підписаний головами делегацій **23 квітня 1918 р.** в Києві й відразу набував чинності. Для розрахунків при товарообміні встановлювався такий валютний курс: 1 німецька марка = 75 копійок, 1 австрійська крона = 50 копійок; Берлін і Відень мали задовольнити потреби Болгарії й Османської імперії з тих запасів, які надійдуть з УНР. У випадку невиконання поставником своїх зобов'язань до 31 липня 1918 р. імпортер отримував право на продовження поставок після зазначеної дати на попередніх умовах. *Загалом Господарський договір був оптимальним на той час варіантом як для Центральних держав, так і для України.*

Але це вже не могло врятувати приречену з усіх боків Центральну Раду й породжену нею демократичну парламентську республіку, що різко дисонувала як із внутрішньополітичними революційними процесами, так і з протиприродним зовнішньополітичним «союзником» – напівабсолютистською Німецькою імперією. Генерал-лейтенант В. Гренер будь-які підходи в ставленні до Центральної Ради як репрезентанта самостійної держави, з якою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковими й наполягав на зміні українського уряду. При цьому ним незмінно наводився досить сильний аргумент – доки існуватиме Центральна Рада, яку начальник штабу окупаційних німецьких військ вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «Katedersozialisten»⁷⁷, вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим.

25 квітня 1918 р. головнокомандувач Київською групою армій фельдмаршал Г. Ейхгорн віддав наказ про *введення в Україні німецьких військово-польових судів*. Згідно з його п. 1, «всі порушення проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і союзних військ, так і всіх належних до них осіб, належать виключно особливому німецькому польовому суду». Крім того, заборонялися вуличні зібрання, агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки, а виконання вимог наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу. Ще однією ланкою забезпечення державного перевороту стало роззброєння в ніч на 27 квітня 1-ї Української дивізії так званих *сірожупанників*, сформованої із колишніх українців-військовополонених.

⁷⁷ Течія німецької економічної думки другої половини XIX ст., представлена університетськими професорами, що визнавали необхідність втручання держави в народне господарство у формі своєрідного «державного соціалізму» задля запобігання класовій боротьбі.

Обговорення критичного становища було негайно перенесено до Малої Ради, але депутати явно не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, ніби загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно поклалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у райхстазі тощо. Завершити українським депутатам безплідну полеміку о пів на четверту пополудні **28 квітня 1918 р.** допомогли німецькі вояки, здійснивши неочікуваний візит до зали засідань Центральної Ради, що супроводжувалося обшуком приміщення й арештом кількох урядовців. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним із елементів плану проведення державного перевороту, що ставила за мету деморалізувати членів УЦР й зламати їхню волю до спротиву.

Таким чином, саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно-національного самовизначення, коли було проголошено створення УНР, а згодом і її політичну незалежність. Це дозволило Україні стати суб'єктом міжнародного права й укласти з Центральними державами мирний договір. Але німецькі офіційні кола, добре усвідомлюючи, що саме вони значною мірою пришвидшили появу суверенної УНР, не розглядали її як самодостатнього й цілком рівноправного партнера. Водночас і лідери Центральної Ради, зокрема М. Грушевський, вважали, що «не царська справа» – контактувати з німецькими генералами.

Саме пошук альтернативи народницько-соціалістичній Центральній Раді привів німецьких військових і дипломатів до ідеї спертися на консервативно-ліберальні кола й встановити властиву для Козацької України XVII–XVIII ст. державну модель – **гетьманат**. Німецький посол Мумм фон Шварценштайн опинився в складній ситуації, коли, з одного боку, мав дотримуватися міністерських директив про дипломатичне визнання УНР, а з іншого – не бачив можливостей гарантувати хлібний експорт до Центральних держав.

Тоді він звернувся до свого МЗС з проханням відрядити до Києва відомих німецьких політиків та експертів, які могли б вплинути на уряд В. Голубовича в бік поступової орієнтації вправо. Серед можливих кандидатів для цієї відповідальної місії посол назвав «відомого друга української ідеї» П. Рорбаха, а також членів впливової соціал-демократичної фракції рейхстагу – фахівця з аграрного питання Едуарда Давида (1863–1930) й журналіста Альберта Зюдекума (1871–1944). Але ще до їхнього приїзду двогодинна бесіда М. Грушевського й М. Ковалевського з членами німецької економічної місії в Києві – знаними банкірами й промисловцями Г. Відфельдом та К. Мельхором виявилася також безплідною.

Вже 13 квітня 1918 р. Мумм повідомляв берлінське МЗС про переворот як справу принципово вирішену, хоча поки ані він, ані Форгач, ані Гренер ще не визначились із прийнятною кандидатурою для заміни М. Грушевського. Водночас керівництво консервативного **Союзу земельних власників**, створеного в травні 1917 р. опозиційно налаштованими до аграрної політики УЦР помі-

щиками й заможними селянами (переважно нащадками козаків-реєстровців) Лівобережжя, направило командуванню німецькою Київською групою армій докладний план зміни влади в Україні, який передбачав впровадження німецького генерал-губернаторства. До такого варіанта розвитку подій схилилося австро-угорське командування. Однак посол Мумм вважав подібний підхід «із військового погляду цілком зрозумілим, а з політичного безумовно небажаним», побоюючись антинімецьких заворушень в Україні, які знову ж таки поховають сподівання на вивезення продовольства.

Рушійними силами перевороту були обрані, крім Союзу земельних власників, ще центристська *Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)*, засн. в травні 1917 р.) й щойно очолена відставним командиром 1-го Українського корпусу та військовим отаманом *Вільного козацтва* генерал-лейтенантом **Павлом Скоропадським (1873–1945)** офіцерська «*Українська народна громада*». Німецька військова контррозвідка запропонувала, крім П. Скоропадського, ще співзасновника *Української партії соціалістів-самостійників (УПСС)*, військового лікаря полковника **Івана Луценка (1864–1919)** і генерального писаря Вільного козацтва, повного георгіївського кавалера штабс-капітана **Івана Полтавця-Острияниці (1890–1957)**. Спостережливі кайзерівські оперативники досить влучно вказали на їхні ділові й моральні якості берлінському начальству: «Скоропадський – аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, *слабовольний, але честолюбний*; лікар Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, *щирий українець*, прекрасний організатор; Полтавець – *політичний авантюрист*, готовий на будь-які комбінації, якщо це принесе йому користь».

Ще один список включав відомого ідеолога самостійності України й ініціатора національного військового руху, а на той час – члена УДХП **Миколу Міхновського (1873–1924)**, а також П. Скоропадського і Є. Чикаленка. Але П. Скоропадський мав перед рештою дві *незаперечні переваги* – блискучу військову кар'єру й *гетьманський родовід*, крім того, *належність колишнього флігель-ад'ютанта Миколи II до великих землевласників, на думку німців, була запорукою поміркованості його аграрної політики*.

Нарешті, 23 квітня 1918 р. В. Гренер отримав від Е. Людендорфа довгоочікувану телеграму, де йшлося про загострення продовольчої кризи в Німеччині й свободу дій «*оберкомандо*» щодо Центральної Ради аж до її повалення. Негайно відбулася нарада за участі німецьких та австрійських військових і дипломатів, що ухвалили остаточне рішення про заміну Центральної Ради гетьманом, тут же, в кабінеті В. Гренера, були вироблені й вимоги до майбутнього українського уряду. Наступної доби ввечері В. Гренер запросив до себе в штаб П. Скоропадського і, за словами останнього, запропонував «*вислухати проект угоди зі мною*».

Вона, фактично, була ультиматумом: *визнати договори Центральної Ради з Центральними державами; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише за умови до-*

зволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Берліну на купівлю хліба та сировини. Ці умови П. Скоропадський прийняв безвідмовно, проте всіх карт перед ним начальник штабу окупаційних військ не відкривав і наполягав, щоб той здійснив переворот силами своїх прихильників при нейтралітеті німецьких частин.

Насправді ж паралельно з обшуком 28 квітня 1918 р. в приміщенні Центральної Ради й арештом ряду міністрів (у т. ч. М. Любинського), німецькі генерали дозволили П. Скоропадському озброїти своїх прихильників, яким і був переданий контроль над Києвом. **29 квітня 1918 р.** тримісячне «стратегічне партнерство» молодій українській демократичній республіці з анахронічними центральноєвропейськими монархіями Гогенцоллернів і Габсбургів завершилося фіаско першої.

Сучасники по-різному оцінюють період правління П. Скоропадського з погляду державного (конституційного) права: «*бюрократично-військова диктатура*»; *диктатура, обмежена присутністю німецько-австрійських окупаційних військ*; «*український різновид меритократії*». Всі крапки над «і» розставляють документи німецького дипломатичного й військового листування, що з'явилися «по гарячих слідах» тих драматичних подій.

Німецьке МЗС, бажаючи в найменших деталях погодити з військовими нову «східну політику», прохало Мумма уточнити: «*Чи означає це, що ми повинні поводитися з Україною не як із державою, що знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як з окупованою областю*». Але вкрай обережний німецький посол дипломатично відповів, що бажано «*підтримувати в Україні фікцію самостійної дружньої держави постільки, поскільки це збігається з нашими інтересами*». Таким чином, **формально-юридичний, зовнішній бік справи (на відміну від негласного й прихованого істотного обмеження правосуб'єктності Української Держави) було вирішено залишити незмінним.** Офіційне ж визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною гетьманату з усіма належними урочистостями відбулося в Києві **2 червня 1918 р.**

Тут слід зауважити, що український консервативний проект, здавалося б, безнадійно анахронічного гетьманату з дещо підправленим законодавством колишньої Російської імперії 1906 р. насправді не виглядав навіть у ту революційну епоху чимось винятковим. Зокрема, в політичних комбінаціях частини польської магнатсько-шляхетської верхівки в Галичині чільне місце посідала ідея відновлення монархії шляхом приєднання до неї губерній Царства Польського зі складу Російської імперії. А з-посеред кандидатів на ймовірний польський королівський престол найчастіше називався ерцгерцог **Карл-Стефан Габсбург (1860–1933)** – троюрідний брат імператора Франца Йосифа I і батько ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга-Льотрінгена (Василя Вишиваного).

Останньому, з подачі провідного румунського історика й ректора Чернівецького університету в міжвоєнний період – академіка **Іона Янку Ністора (1876–1962)**, українська історіографія приписала претензії на роль «*династичного правителя*» самостійної в межах Австрії держави». Дійсно, ерцгерцог Вільгельм на початку травня 1918 р. погодився на пропозицію групи

наддніпрянських політиків стати офіційним опонентом П. Скоропадського в боротьбі за гетьманську владу. Але помітний урядовий тиск і недвозначні серйозні протести з офіційного Відня змусили начальника австрійського гарнізону Олександрівська (нині – Запоріжжя) відмовитися від такого авантюрного задуму.

8.4. Українська Держава у Брестській системі міжнародних відносин

Оскільки в зарубіжній, у т. ч. й німецькій пресі з'явилося чимало звинувачень у про-
російському політичному складі гетьман-
ського уряду, П. Скоропадський у своїх інте-
рв'ю стверджував, що перед ним стоїть ви-
сока й шляхетна мета – збудувати само-
стійну Україну, а звинувачення в прихиль-

ності до старої Росії – безпідставні. Так, в інтерв'ю газеті «*Neue Freie Presse*» від 5 червня 1918 р. гетьман наголосив, що «*хибним є припущення, ніби я маю на думці зрусіфікувати урядування. Мої устремління такі: притягти до співпраці здатних і корисних для краю людей без огляду на походження, навести порядок і утвердити самостійність України*».

Та, мабуть, П. Скоропадський не зовсім переконав кореспондента, оскільки той слушно підсумував бесіду власним висновком, що *нині самостійна Україна існує, але чи буде вона існувати й далі, чи ввійде в злуку з федеративною або ж централістично-абсолютистською Росією, сказати зараз не можна*. Побоювання щодо політичного курсу нового українського уряду виникли й у депутатів австрійського парламенту від Галичини. Вони відвідали Берлін і отримали аудієнцію в державного секретаря закордонних справ Р. Кюльмана, який запевнив їх, що ніякої загрози самостійності України немає.

Але центральний орган німецьких соціал-демократів – газета «*Vorwart*» послідовно наголошувала на неукраїнському складі й політиці уряду **Федора Лизогуба (1851–1928)**. 23 травня 1918 р. вона опублікувала статтю під промовистою назвою «*Контрреволюція на Україні*», в якій наводилися факти припинення виходу в Києві опозиційних лівих газет «*Нова Рада*», «*Боротьба*», «*Народна воля*» і «*Відродження*», заборони селянського, робітничого та інших з'їздів, повернення російської мови до державних установ. Газета, що, як і репрезентована нею СДПН, ніколи не вирізнялася симпатіями до українства, робила пророчий висновок: «*Ці елементи, які при німецькій допомозі прийшли тепер до влади, з піднесенням прапором перейдуть на бік Росії, якщо на місце більшовицького уряду в Москві прийде нове, буржуазне правління*».

Водночас вживання П. Скоропадським титулатури «*гетьман усієї України*», яка вказувала на загальнонаціональний характер влади та її перспективне поширення на всі етнічні українські землі, викликало несприйняття політикумом Австро-Угорщини. Побоюючись поширення сепаратистських настроїв у Галичині, офіційний Відень зобов'язав свого посла в Києві Форгача утриматися від вживання в дипломатичному спілкуванні зазначеної форми.

Фактично австрійці заперечували легітимність гетьманського правління, вважаючи Українську Державу «**невизнаним протекторатом**».

Реальну перспективу української політики Центральних держав окреслив командуючий австрійською Східною армією генерал піхоти **Альфред Краусс (1862–1938)**, що в середині червня підготував для генштабу аналітичну записку про геостратегічні наміри Німеччини щодо України. Він вважав, що *Берлін хоче назавжди закріпити за собою безпечний шлях до багатих нафтою Месопотамії й Аравії. Тому німці ніколи не випустять з рук цінного Криму. А Україну вони використовуватимуть, з одного боку, як свою житницю, а з іншого, – як ринок збуту власних промислових виробів.* Таким чином, ставлення Німеччини й Австро-Угорщини до Української держави було досить складним, суперечливим і детермінувалося цілою низкою геостратегічних, військово-політичних, суспільно-економічних і цивілізаційних чинників. Як і будь-яка сфера міжнародних відносин, воно мало подвійні стандарти, вияви публічного й латентного характеру. Незважаючи на розбіжності в поглядах на українське питання, реакція різних владних центрів Другого райху на зміну форми правління в Україні загалом була спокійною.

Найвищі посадові особи гетьманату за час його існування двічі відвідали Німецьку імперію з офіційними візитами, поновивши традицію міжнародних переговорів керівників незалежної України. На початку серпня 1918 р., задля підготовки поїздки до Берліна гетьмана П. Скоропадського, німецьку столицю відвідав голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Він кілька разів зустрічався зі щойно призначеним державним секретарем закордонних справ імперії **Паулем фон Гінце (1864–1941)** і обговорив питання ратифікації Брестського мирного договору Австро-Угорщиною й Османською імперією, кордонів Української Держави, укладення повномасштабного миру з більшовицькою Росією, а також перспективи урегулювання прикордонних конфліктних ситуацій, пов'язаних із Бессарабією, Доном, Кримом, Холмщиною, Чорноморським флотом і загалом збройними силами України.

Як наголосив в одному з інтерв'ю по поверненню до Києва Ф. Лизогуб, «*ві питання рішення в корисному для нас розумінні; всюди ми зустрічали найважливіше відношення і нам зроблено з боку всіх урядових чинів щире прийняття. З приводу прилучення Криму, – з гордістю зауважив прем'єр, – Німеччина визнає фактично за нами всі права на володіння Кримським півостровом. Питання про переговори з кримським урядом не підношено, та ці переговори можуть початися з ініціативи кримського уряду, коли він до нас звернеться... Питання про Холмщину може бути вирішено після ратифікації мирного договору Австро-Угорщиною*».

Німці підтримали домагання України щодо Чорноморського флоту колишньої Російської імперії, більша частина якого була інтернована в Севастополі, однак це обумовлювалося виплатою української частки боргових зобов'язань імперії Романових в розмірі 230 млн руб. (німецька сторона наполягала на 800 млн руб.). До того ж політично скандальною виявилася розголошена німецькими журналістами заява Ф. Лизогуба (щоправда, невдовзі ним же

спростована) про готовність гетьманського уряду укласти оборонний союз із майбутньою небільшовицькою Росією «на підставі угоди 1654 р.».

Оскільки Ф. Лизогубу не вдалося дістати дозвіл на розбудову регулярних Збройних сил України, **4–18 вересня 1918 р.** Німеччину відвідав із державним візитом П. Скоропадський, що небезпідставно розраховував на налагодження особистих зв'язків із кайзером та райхсканцлером. Гетьману, якого приймали з усіма дипломатичними почесностями й урочистостями як главу дружньої суверенної держави, вдалося погодити з німецькими керівниками лінію проходження українсько-російського державного кордону й отримати підтвердження визнання Криму автономною частиною Української Держави. Після тривалих переговорів П. Скоропадський домовився про передачу Німеччиною Україні одного лінкора, одного крейсера, 11-ти міноносців і кількох підводних човнів (із загалом 35-ти суден Чорноморського флоту, що не були затоплені більшовиками в Новоросійській бухті), завдяки чому Українська Держава заклала підвалини формування власного флоту й істотно зміцнила свої позиції на Чорному морі.

Безперечно, визначальним чинником у ставленні Центральних держав до гетьманського режиму залишалася його здатність виконувати умови поставок продовольства й сировини. Тому публічні декларації про рівноправні партнерські відносини різко контрастували з окупаційною практикою ставлення до України як держави-сателіта. Причому, якщо Німеччина обстоювала хоча б формальний державний суверенітет України, то Австро-Угорщина розглядала гетьманат як тимчасове суспільно-політичне явище, домагаючись задоволення лише своїх прагматичних інтересів.

Для поліетнічної імперії Габсбургів майже безкровний і миттєвий розпад імперії Романових, де титульний етнос усе-таки становив 44,3 % населення (за даними перепису 1897 р.), тобто складав майже вдвічі більшу частку підданих, ніж було в імперії Габсбургів німецькомовних австрійців (23,9 % за переписом 1910 р.), і навіть дещо переважав останніх, взятих разом із «молодшою» державотворчою нацією – угорцями (20,2 %), створював небезпечний прецедент. І все ж Таємний австро-український протокол щодо створення автономного коронного краю зі Східної Галичини й Буковини був вигідний не лише Києву, а й офіційному Відню. Адже Австро-Угорщина, підписавши саме таємну домовленість, отримала можливість імпортувати з УНР хліб і водночас зберегти в секреті очевидну зраду раніше санкціонованих Віднем політичних польських інтересів у Галичині.

Ніби відчуваючи майбутні «неприємності», О. Чернін доручив своєму заступникові підписати із щойно призначеним послом у Німеччині О. Севрюком 18 лютого 1918 р. ще один протокол, який зобов'язував дипломатію УНР «зберігати декларацію від 8 лютого 1918 р. в безпечному місці». А в разі створення довгоочікуваного коронного краю українська сторона мала передати свій примірник угоди (існуючі два примірники секретної домовленості знаходилися в МЗС Австро-Угорщини й у керівника делегації УНР на брестських

мирних переговорах) у царське зовнішньополітичне відомство, в такому випадку «обидва примірники цієї декларації мають бути знищені».

Та вже по дорозі з Бреста до Бухареста, де почалися мирні переговори Центральних держав із Румунією, О. Чернін із прикрістю дізнався, що О. Севрюк не зумів зберегти таємницю, похвалившись комусь із галичан у Відні своїм очевидним успіхом. Тому міністр розпорядився забрати в українського дипломата його примірник Таємного протоколу й передати, попередньо проконсультувавшись із Берліном, на збереження до МЗС Німеччини. Водночас О. Чернін запропонував австрійському міністру-президенту **Ернсту Зайдлеру (1862–1933)**, чий підпис також стояв під документом, категорично заперечувати існування домовленості з УНР щодо Галичини й Буковини, коли про це доведеться давати пояснення в парламенті.

Після напружених українсько-австрійських дискусій навколо Таємного протоколу, в ході яких офіційний Відень наполягав на внесенні до його тексту домовленості про те, що *й мирний договір, і протокол втрачають силу в разі невиконання Україною зобов'язання з поставки Центральним державам до 31 липня 1918 р. мільйона тонн зерна* (100 тис. вагонів), 4 березня нарешті було підписано австрійсько-німецько-українську угоду, що передбачала передачу українського примірника Таємного протоколу для зберігання в Берлін. Німеччина мала повернути Відню цей документ, якщо до **20 липня 1918 р.** австрійський уряд здійснить поділ Галичини й створить український коронний край, у противному випадкові протокол мав бути повернений УНР.

У Львові тоді газети вийшли в траурних рамках, у Кракові на багатьох будинках з'явилися чорні прапори, а саме повідомлення про мирний договір з УНР трактувався як *«четвертий поділ Польщі»*. На знак протесту проти визначеної в Брестському мирному договорі лінії майбутнього українсько-польського кордону у великих польських містах окупованого німцями Царства Польського, а також Галичини й Познанщини відбулися численні патріотичні демонстрації, подав у відставку пронимецький варшавський уряд **Януша Кухаржевського (1876–1952)** і новопризначений люблінський генерал-губернатор **Станіслав Шептицький (1867–1950)** (молодший брат владики Андрея і особистий приятель цісаря Франца Йосифа). Друга бригада польських легіонів генерала **Юзефа Галлера (1873–1960)** відмовилася підпорядковуватися австрійцям і перейшла на бік росіян; тільки незначна частина польських вояків змогла разом з Ю. Галлером пробитися на Схід і через Сибір та Примор'я дістатися Франції.

Орієнтація поляків на Центральні держави була остаточно втрачена, дізнавшись про Таємний протокол від 8 лютого 1918 р., польські депутати доклали максимум зусиль, щоб він залишився лише на папері. В такому ж дусі був настроений і черговий глава зовнішньополітичного відомства Австро-Угорщини – граф **Стефан фон Буріан (1851–1922)**. Під тиском польської громадськості й депутатського «Кола польського» офіційний Відень намагався провести ревізію брестських угод у сенсі встановлення українсько-польського кордону

по Західному Бугу й не допускав українську адміністрацію на підконтрольну йому Південну Холмщину.

У Відні вирішили відмовитися від австро-українського протоколу шляхом простого його анулювання, а австрійська преса отримала завдання розпочати пропагандистську кампанію проти Української Держави з критикою виконання нею продовольчих поставок. Дійсно, протягом весни–літа 1918 р. Центральні держави отримали з України лише 42 тис. вагонів офіційним шляхом і 15 тис. вагонів неофіційних – контрабандних поставок, що сукупно становило трохи більше половини від передбачених Брестським мирним договором 100 тис. Тому, незважаючи на твердість і непоступливість німецької позиції, 1 липня під грифом «абсолютно таємно» С. Буріан надіслав австрійському послу в Києві доручення зустрітися з гетьманом П. Скоропадським і обговорити питання про анулювання домовленості щодо поділу Галичини й створення в імперії автономного українського коронного краю.

Від себе граф Форгач підкреслив, що його уряд не вимагає жодної формальної угоди про анулювання протоколу, це буде односторонній крок монархії Габсбургів. На спробу П. Скоропадського протестувати посол заявив, що «всяка критика нашої заяви чи натяки на Галичину будуть розцінюватись як втручання у внутрішні справи». Уже 10 липня Форгач повідомив свого шефа, що гетьман погодився анулювати протокол, про це ж телеграфом було поінформоване німецьке МЗС. Поставивши німецьких дипломатів перед фактом згоди української сторони на відмову Австрії створити коронний край, С. Буріан доручив послу – принцу Гогенлоє прозондувати німецький ґрунт щодо «передачі українського примірника австро-угорському МЗС».

Але в Берліні вважали за краще просто спалити український примірник таємного протоколу, й 16 липня 1918 р. заступник державного секретаря закордонних справ барон Ф. Бусше, в присутності принца Гогенлоє, знищив український примірник Таємного протоколу, поховавши навіть найоптимістичніші сподівання на створення в Австрії автономного українського коронного краю. Австрійський примірник секретного документа до 1965 р. зберігався в справі № 523 центрального відділу Австрійського державного архіву у Відні, а потім був ліквідований.

Отже, Австро-Угорщина так і не спромоглася ратифікувати Брестський мирний договір (хоча на початку жовтня 1918 р. вже був готовий текст відповідної грамоти латинською мовою й зроблено відповідне подання С. Буріана до австрійського й угорського прем'єрів), на відміну від решти учасників його підписання, що здійснили цей процес без особливих труднощів і вагань. Оскільки його «Кінцевими постановами» обмін ратифікаційними грамотами держав-учасниць мав відбутися у Відні, ключова роль у дотриманні протокольних тонкощів випала на долю В'ячеслава Липинського (1882–1931). Після гетьманського перевороту він розглядався як кандидат на посаду міністра закордонних справ, але відмовився; у червні 1918 р. був призначений послом Української Держави в Австро-Угорщині замість представника Центральної Ради – колишнього директора її канцелярії, співзасновника Українського прав-

ничого товариства **Андрія Яковліва (1872–1955)**, який очолив Департамент чужоземних зносин МЗС.

Вже *15 липня 1918 р.* відбувся обмін ратифікаційними грамотами між Україною й Болгарією, яку представляв юридичний радник посольства останньої в ранзі повіреного в справах **Джебаров**. *24 липня 1918 р.* В. Липинський обмінявся грамотами з повіреним у справах посольства Німеччини графом **Ебергардом Штольбергом-Вернігероде (1873–1929)**, а *22 серпня 1918 р.* в приміщенні посольства Османської імперії у Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами між радником українського посольства в Австро-Угорщині **Іваном Токаржевським-Карашевичем (1885–1954)** і османським послом **Хусейном Гільмі-пашею**.

Таким чином, Українська Держава посідала помітне, хоча й різне за значимістю, місце у зовнішньополітичних стратегіях Центральних держав на завершальному етапі Першої світової війни. Відносини офіційного Києва з ними різнилися від загалом безпроблемних і доброзичливих із Болгарією й Османською імперією та дещо конфліктних, але в цілому партнерських із Німеччиною, до вельми напружених і навіть юридично не до кінця формалізованих із Австро-Угорщиною.

Як переконливо продемонструвала дипломатична історія, Центральні держави з укладенням Брестських мирних угод із УНР та РСФРР отримали більше проблем, ніж вирішили стратегічних воєнно-політичних проблем. Блискучий історик-дослідник, уродженець Києва й випускник Університету Св. Володимира, академік **Євген Тарле (1874–1955)** писав у фундаментальному дослідженні *«Політика: Історія територіальних загарбань. XV–XX століття»*: «Якби Брест-Литовський мир був реалізований міцно й надовго, то це означало б таке колосальне посилення Німеччини, за якого Франції залишалося б тільки визнати себе васальною країною, а Англії довелось би думати про захист Індії від безпосереднього німецького нападу. Саме безмірність, жакливість німецьких загарбань на сході й зробила остаточно неможливим мир із Антантою до повного розгрому Німеччини. Дати Німеччині перепочинок хоча б на п'ять-шість років – означало дати їй можливість організувати всі ці свої васальні й напіввасальні царства – Україну, Кавказ, Польщу, Литву, Курляндію, Естляндію, Лівонію, Фінляндію, дати можливість економічно й стратегічно їх використати, після чого чекати нових німецьких нападів».

Для України ж безперечно позитивним наслідком участі в Брестській мирній конференції було й те, що згідно зі ст. 6 **Брестського мирного договору Центральних держав із РСФРР від 3 березня 1918 р.**, остання зобов'язувалася підтвердити право українського народу на самовизначення й законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з Україною мир, негайно вивести з української території формування Червоної гвардії й припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти уряду й громадських установ УНР.

Ще в Бресті делегація УНР поставила питання про негайне проведення таких переговорів, але член колегії наркомату фінансів РСФРР **Григорій Со-**

кольніков (1888–1939), який очолював після самоусунення Л. Троцького російську делегацію, відмовився, мотивуючи це відсутністю необхідних повноважень. Після попередніх контактів щодо місця проведення переговорів⁷⁸ вони почалися лише **23 травня 1918 р.** в Києві в приміщенні Педагогічного музею.

Російську делегацію (з часом її загальна чисельність перевищила за 80 осіб) очолювали завідувач румунським відділом НКЗС РСФРР **Християн Раковський (1873–1941)** і заступник наркома продовольства **Дмитро Мануїльський (1883–1959)**, українську – колишній генеральний суддя і міністр судових справ УНР **Сергій Шелухин (1864–1938)**, заступником голови був відомий знавець цивільного права, державний секретар **Ігор Кістяківський (1876–1940)** (10 серпня його змінив секретар адміністративного суду Державного сенату **Петро Стебницький (1862–1923)**).

С. Шелухин мав у своєму розпорядженні 8 комісій, які готували рекомендації з конкретних питань. Переговори проводилися державними мовами за допомогою перекладачів, але С. Шелухин, хоча й народився на Полтавщині й брав активну участь в українському громадівському житті з 1905 р., українську мову тільки починав вивчати. Перекладач часто не розумів, що той хотів сказати, і перекладав по-своєму. Тоді С. Шелухин, який володів російською мовою краще за перекладача, поправляв його. Шануючи дипломатичний етикет, Х. Раковський залишався незворушним.

Якщо українська сторона віднеслась до переговорів з усією відповідальністю, то для російської делегації вони були вимушеним заходом, до якого її зобов'язував Брестський мир. *Основним завданням Раковського, як показали подальші події, було не встановлення добросусідських відносин з Україною, а тільки укладення з нею перемир'я для зупинення німецького наступу, наявність формального підтвердження виконання умов Брестського миру, та, по можливості, проведення підривної роботи проти гетьманського режиму.* Тому переважна більшість російських експертів на переговорах були не фахівцями з міжнародного права чи економіки (як в українській делегації), а партійно-радянськими працівниками, вправними агітаторами й пропагандистами більшовицьких ідей.

Уже 28 травня 1918 р., під час обговорення тексту протоколу про визнання повноважень сторін, всупереч попереднім публічним заявам, Х. Раковський заявив, що Україна не може вважатись самостійною державою, доки цього не визнає РСФРР як правонаступниця Російської імперії. Але після довгої й гострої дискусії російська делегація все ж змушена була зняти свої заперечення, і обидві сторони перейшли до вироблення тексту **договору про умови перемир'я**, що було підписане **12 червня 1918 р.** Прелімінарним договором також

⁷⁸ Єдиним позитивним зрушенням у двосторонніх відносинах тоді стало підписання 7 травня 1918 р. угоди про перемир'я на Курському напрямку, за якою між українсько-німецькими й більшовицькими військами встановлювалася **нейтральна смуга** завширшки 10 км. Питання державної належності Криму й Чорноморського флоту залишилися відкритими.

регламентувались економічні двосторонні взаємини й становище громадян кожної з держав на території іншої, визначались умови репатріації, відновлення залізничного сполучення й повернення Україні рухомого залізничного складу, переправленого в РСФРР, налагодження поштово-телеграфного зв'язку.

Ст. 4 договору передбачала взаємне заведення «в Українській Державі і Російській Республіці своїх представників – консулів та комісарів для обхорони інтересів своїх громадян». Тому вже 22 червня Рада Міністрів ухвалила постанову (4 липня 1918 р. на її основі був прийнятий закон України «**Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном**») про заснування генеральних консульств у Петрограді й Москві, причому вони мали своїх уповноважених також у Калузі, Ржеві, Рязані, Тамбові та Ярославлі. 10 консульських агентств 1-го розряду створювалися в Гельсінгфорсі⁷⁹, Мінську, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, П'ятигорську, Самарі, Омську, Ташкенті й Новомиколаївську⁸⁰, а 20 консульських агентств 2-го розряду дислокувалися в місцях компактного проживання українців у Центрально-Чорноземній області, Поволжі, Сибіру та на Уралі, Далекому Сході й Туркестані.

Як згадував пізніше глава зовнішньополітичного відомства Української Держави **Дмитро Дорошенко (1881–1951)**, набула поширення практика, коли на посади консулів «затверджувались здебільшого голови громад місцевих українських колоній або взагалі особи, рекомендовані цими громадами». На утримання українських консульств у РСФРР Радою Міністрів було асигновано 326,7 млн крб.

14 червня 1918 р. сторони перейшли до обговорення *принципової проблеми про кордони*. Ще на першому етапі переговорів відбулося розмежування між військовими силами обох сторін по *демаркаційній лінії*, яка проходила через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївку – Суджу – Беленіхіно – Куп'янськ. Але українська сторона не вважала цю лінію державним кордоном. Спираючись на міжнародно усталені норми, С. Шелухин запропонував при визначенні кордонів як загальний застосовувати *етнографічний принцип* і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність, Х. Раковський – *принцип самовизначення населення* тих чи інших територій. Після тривалої дискусії сторони дійшли компромісу й 22 червня погодили текст резолюції, де зазначалося, що делегації будуть «спиратися на етнографічний принцип, виходячи з цього, згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тому договорі спірних місцевостях... розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного установаження державного кордону».

За проектом української делегації, до Української Держави мали відійти 10 повітів *Воронезької, Курської та Орловської губерній*, 4 північні повіти *Чернігівської губернії*, що знаходились на той час у складі Росії, та третина *Донської Облaсті*. Але Х. Раковський на перший план знову почав висувати право

⁷⁹ Шведська й російська (до 1918 р.) назва м. Гельсінкі.

⁸⁰ Назва в 1903–26 рр. м. Новосибірська.

«окремих індивідів на політичне самовизначення» (до якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт, до тієї він і повинен належати), а як аргумент на користь цього він наводив постанову сходу с. Баламутівки Київської губернії про відокремлення від України і приєднання до Росії. Радянська сторона гостро відреагувала і на наміри України вести переговори з донським урядом щодо кордонів.

Х. Раковський інформував керівництво НКЗС РСФРР, що досягнення угоди гальмується «неймовірною жадібністю й упертістю української делегації», яка спирається на німецьку військову підтримку. Більшовицький дипломат вважав, що Москва пішла на суттєві поступки Україні, погодившись на передачу їй території площею у 46 тис. км² в Мозирському повіті та двоколінійної залізниці Пінськ – Речиця з вузлом у Жлобині (нині – Білорусь). *Непоступливість Києва щодо контролю над південною частиною Воронежської губернії та Донецьким басейном свідчила, на думку Х. Раковського, про прагнення України встановити не етнографічний, а геополітичний кордон.*

У той же час, відчуваючи рішуче прагнення української сторони добитися повернення територій з чисельно переважаючим українським населенням, більшовицький уряд сповна використовував знаходження там своїх військ. Так, у Мглині⁸¹ місцева влада посадила до в'язниці 150 українців тільки за те, що вони виявили бажання бути в складі України. Від з'їзду делегатів *Острозького повіту*⁸² червоноармійці, підкріплюючи свої «докази» кулеметами, також вимагали приєднання до Росії. Під тиском кінного загону балтійських матросів при двох кулеметах аналогічну постанову змушений був прийняти Россошанський⁸³ сільський схід. На станції Євстратівка⁸⁴ Півд.-зах. залізниці група озброєних матросів погрожувала мешканцям «Варфоломіївською ніччю», якщо вони відмовляться приєднатися до Росії.

З метою затягнути переговори, російська делегація запропонувала кордон, що мав пройти значно західніше української етнічної межі (в окремих місцях на 125–200 км), так, що в складі Росії залишалися не лише українські частини Курщини і Воронежчини, а й мали відійти від України значні території на Чернігівщині, Харківщині й Катеринославщині. За цим проектом від України відрізалось 85 % покладів вугілля і весь антрацит. Причину пристрасних дебатів навколо *Донецького басейну* досить відверто пояснив Д. Мануїльський в інтерв'ю кореспондентові «Известий»: «*Виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу*». Ще одним аргументом російської делегації було те, що донецький економічний потенціал, на її погляд, нібито був створений виключно працею великоруських робітників центральних губерній.

⁸¹ Нині – райцентр Брянської області РФ.

⁸² Нині – район Воронежської області РФ.

⁸³ Нині – райцентр Воронежської області РФ.

⁸⁴ Нині – Россошанський район Воронежської області РФ.

Х. Раковський в одному з інтерв'ю досить відверто зізнався, що радянській владі слід будь-що втриматися до повстання пролетаріату на Заході, «а до того моменту необхідно вести переговори, укладати мирні угоди як тимчасові етапи в цій необхідності протриматися». З цього погляду цілком логічним було те, що члени російської мирної делегації встановили тісні зв'язки з антиурядовими колами – представниками **Українського Національного Союзу**. Одночасно радянська делегація вела пропаганду ідей більшовизму і допомагала у створенні підпільних антиурядових організацій. У жовтні МВС Української Держави викрило дві великі більшовицькі нелегальні організації у Києві й Одесі, які мали прямий зв'язок з Раковським.

Не спромігшись досягти успіхів безпосередньо на переговорах, *російська сторона намагалась використати тяжке міжнародне і внутрішнє становище в Німеччині для тиску на український уряд*. 27 липня 1918 р. член російської фінансово-політичної комісії в Берліні, один із творців планової економіки РСФРР **Юрій Ларін (1882–1932)** дав інтерв'ю, в якому обумовив виконання Росією економічних зобов'язань за Брестським договором (в т. ч. сплату контрибуції в 6 млрд марок, з них – 1,5 млрд золотом (245,5 т чистого золота)) «відмовою з боку Німеччини в підтримці всіляких домагань уряду П. Скоропадського на чотири північних повіти Чернігівської, Курської, Воронежської губерній, Донську область та Крим, на певну частину Катеринославської та Харківської губерній», а також «неперешкодженням федеративного зближення Росії з Україною».

Серйозні розбіжності виникли й при виробленні *угоди про поділ майна та боргів колишньої Російської імперії*: якщо Х. Раковський вважав, що Україна перестала бути відповідальною за російські зобов'язання 15 березня 1918 р. (день ратифікації Брестського мирного договору 4-м надзвичайним все-російським з'їздом рад), то українська сторона називала 7 листопада 1917 р. – день проголошення УНР. Відкинувши претензії України на майно всієї території колишньої Російської імперії (відповідно до частки населення), Х. Раковський наполягав на тому, аби питання про зобов'язання передати на розгляд **Гаазького міжнародного третейського трибуналу**, що був започаткований на **Першій Гаазькій конференції миру 18 травня – 29 липня 1899 р.** Але українська делегація не погоджувалася з такою пропозицією, оскільки Російської імперії, що виступила ініціатором скликання Гаазьких конференцій і брала участь у роботі трибуналу, вже не існувало, а Українська Держава і РСФРР не приєдналися до *Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр.*

Х. Раковський також наполягав на створенні *митного союзу двох держав* і лише за цієї умови погоджувався на відновлення чинності останнього *митного тарифу* імперії 1914 р. Український уряд виступав проти митного союзу, але був не проти прийняття більш ліберального тарифу 1904 р. з певними змінами. Врешті-решт, **25 липня 1918 р.** було укладено угоду про поділ боргів колишньої Російської імперії, причому в основу домовленості сторони поклали процентне співвідношення населення Української Держави до людності імперії Романових.

Київ брав на себе частину боргів, в т. ч. й частину безпроцентного паперово-грошового боргу царської Росії, що виникли до 7 листопада 1917 р. Після цього, 30 липня на засіданні фінансово-рахункової комісії українські представники зауважили, що *коли вже на Україну покладається частина російських боргів, то за нею треба визнати і право на частину державного майна та золотого фонду Росії*. Крім того, Київ зажадав цілковитого повернення вивезених з України до Росії культурно-історичних цінностей, що становили національну спадщину. Але до практичної реалізації цих угод справа не дійшла.

У зв'язку із замахом на Леніна, Х. Раковський від'їздив до Москви, тому пленарні засідання на київських переговорах були поновлені вже **10 вересня 1918 р.** Очевидно, під час зустрічі в Кремлі обидва більшовицькі лідери дійшли висновку про *недоцільність подальшого серйозного продовження дипломатичного діалогу з Українською Державою й переакцентування уваги на Берлін*. Тому Х. Раковський по поверненні до Києва негайно оголосив текст заяви російської делегації, що містила звинувачення України в порушенні Брестського мирного договору в зв'язку з дипломатичним визнанням нею **Держави Всевеликого Війська Донського** та відмовою встановити українські кордони на південному сході й півдні (з Кримом) у погодженні з Кремлем.

Двома тижнями раніше – **27 серпня 1918 р.** в Берліні було підписано *Додатковий німецько-російський договір*, який зафіксував юридичне відокремлення від РСФРР (на додаток до територій, які відпали за Брестським миром, в т. ч. України й Фінляндії) також Естляндії, Ліфляндії (ст. 7) й Грузії (ст. 13). Німеччина офіційно зобов'язалася не визнавати й не підтримувати утворення інших самостійних суб'єктів міжнародних відносин з областей російської держави (ст. 4). Тому 26 вересня Х. Раковський заявив, що *визначити кордони України з міжнародно-правового погляду можна лише в рамках меж, окреслених 3-м Універсалом. Уся інша територія, за його твердженням, є російською, окупованою Українською Державою, й тому остання повинна її звільнити*.

Намагаючись не допустити припинення мирних переговорів, до чого відверто прагнула російська сторона, українська делегація **3 жовтня** вдруге в ході переговорного процесу *запропонувала певні територіальні поступки*. Київ відмовлявся від західної й південно-західної частини Орловської губернії (в районі Трубчевська і Севська), Курщини на південь від Сейму й широкої смуги Воронежчини на північ від Коротояка, в районі Боброва та Новохоперська. Проте це не зарадило становищу: Х. Раковський спершу тимчасово припинив участь російських представників у роботі комісії «до вирішення принципового питання про визнання Донецької республіки», а **7 жовтня 1918 р.** на 14-му пленарному засіданні від імені делегації РСФРР оголосив перерву, яка фактично означала кінець переговорів.

Листопадова революція 1918 р. в Німеччині й падіння режиму гетьмана П. Скоропадського поставили крапку на першій міжнародно-правовій спробі встановлення українсько-російських кордонів. Уже **13 листопада 1918 р.** Всеросійський центральний виконавчий комітет рад ухвалив поста-

нову про анулювання Брестського мирного договору, а 24 грудня 1918 р., в розпал чергового наступу більшовицьких військ в Україні, «Известия ВЦИК» надрукували відомчий циркуляр НКЗС РСФФР, де зазначалося, що «з анулюванням Брестської мирної угоди Україна більше не визнається радянським урядом Російської республіки незалежною державою».

Безпосередньо з Українською Державою межували також Білоруська Народна Республіка (БНР), Всевелике Військо Донське (ВВД) і Крим, з якими також слід було визначити кордони. За Брестською мирною угодою до України відійшли Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії, де переважну більшість склали українці, за гетьмана П. Скоропадського зі стратегічних міркувань до Української держави були приєднані Брест-Литовський повіт Гродненської губернії та Гомельський повіт Могильовської губернії. Ці дії українського уряду, особливо приєднання Гомельського повіту, де переважали білоруси, викликали протест із білоруського боку. Для врегулювання цих протиріч до Києва прибула делегація БНР на чолі з народним секретарем закордонних справ **Олександром Цвікевичем (1888–1937)**, з 19 квітня 1918 р. розпочалися її переговори з комісією МЗС, очолюваною членом ревізійної комісії УЦР **Анастасієм Ліхнякевичем**.

Вони ускладнювалися тим, що БНР, проголошена 9 березня 1918 р. на зборах Білоруської Національної Ради у Мінську (з 25 березня – незалежна БНР), не була визнана жодною країною, навіть Німеччиною. В основу переговорів було покладено визначення кордонів за етнографічним принципом, але мішаний склад населення прикордонних територій та етнічна близькість двох народів ускладнювали вирішення проблем. Сторони довго не могли дійти згоди навіть у визначенні вихідних точок державного кордону. Тоді, користуючись непевністю політичної обстановки в Білорусі й за згоди німецького командування, український уряд поширив свою владу фактично на всі території, на які претендував, навіть там, де більшість українського населення була спірною⁸⁵. І все ж за сприяння Г. Афанасьєва, котрий замінив на посаді керівника МЗС Української Держави Д. Дорошенка, на початок грудня 1918 р. з Особливою торговельно-економічною комісією уряду БНР був узгоджений текст базового двостороннього договору, що передбачав створення зони вільної торгівлі (у сучасному розумінні) між двома країнами.

Коли у травні 1918 р. на території Облaсті Війська Донського виникла держава, Україна розпочала з нею переговори про взаємне визнання та встановлення кордону. Україна повторила висловлені раніше російській делегації Раковського претензії на Таганрозьку округу і західні волості колишньої Облaсті Війська Донського, мотивуючи це тим, що до 1887 р. вони входили до складу Катеринославської губернії й у них переважало українське населення. В свою чергу, донський уряд не тільки бажав залишити за собою Таганрозьку

⁸⁵ 14 серпня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави під головуванням М. Василенка постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а «повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі».

округу, а ще й претендував на *Старобільський повіт Харківської губернії* і *Луганськ*, де були зосереджені кінні заводи та виробництво військового спорядження, так необхідного для воєнізованої структури Дону.

Переговори затяглися майже на два місяці, з боку Дону їх очолили керуючий відділом торгівлі й промисловості *Володимир Лебедев* та посол в Україні генерал-майор **Олександр Черячукін (1872–1944)**, а з українського – прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, голова української делегації на мирних переговорах із РСФРР сенатор С. Шелухин, керуючий МЗС Д. Дорошенко і товариш міністра торгу і промисловості *Володимир Ауербах*. Жодна зі сторін не бажала відмовлятися від своїх вимог, але політичні обставини (можливість військовому отаману, генерал-лейтенанту **Петру Краснову (1869–1947)** вивільнити частину сил для боротьби з більшовиками, отримати матеріальну допомогу від України, прагнення української сторони фактом з'ясування кордонів з Доном вплинути на хід переговорів із Раковським) змушували обидва уряди квапитися з укладенням договору.

Після довгих дебатів було вирішено, що *державний кордон визначатиметься «колишньою адміністративною межею... Області Війська Донського й Катеринославської, Харківської та Воронезької губерній»*, з невеликим відхиленням у районі Маріуполя, де сторони визнали «за потрібне прилучення до України певної площі на схід, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління містом і портом з їх околицями».

Окремий пункт *українсько-донського договору («Попередньої угоди»)* від **7 серпня 1918 р.** стосувався українського населення на території ВВД: воно діставало «всі права щодо своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадяни, що належать до козацького стану». Вже **18 вересня** між двома урядами була укладена окрема угода щодо господарського життя *Таганрозького промислового району* в складі ВВД: керівництво ним мала здійснювати центральна українсько-донська комісія в Харкові. Розкриваючи причини поступок з українського боку в цій справі, Д. Дорошенко пізніше писав: «Українське правительство вважало, що краще мати на Доні українську іреденту⁸⁶ і тим самим розбудовувати національну свідомість серед українського населення Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іреденту».

Стратегічно важливе місце у «найближчому колі» гетьманської дипломатії посідала й проголошена незалежною **16 лютого (1 березня) 1918 р. Кубанська Народна Республіка**. Жорстока громадянська війна⁸⁷, результати якої з наближенням кінця Першої світової й поразки Центральних держав здавалися важкопередбачуваними, диктувала кубанським керівникам потребу порозуміння з

⁸⁶ **Іредентизм** (італ. irredentismo, від irredento – незвільнений, такий, що перебуває під чужим владарюванням) – термін міжнародних відносин на ознаку *державної політики етнічної мобілізації*, тобто возз'єднання анексованих чи керованих іншою державою територій, на підставі спільної етнічної належності і/або попереднього історичного володіння – фактичного чи передбачуваного.

⁸⁷ Столицю Кубані – Катеринодар було звільнено від більшовицької влади лише 17 серпня 1918 р., а всю Кубанську область – тільки наприкінці жовтня того ж року.

гетьманським Києвом. Командування *Добровольчої армії* генерал-лейтенанта **Антон Денікіна (1872–1947)** в цій ситуації було безсиле суттєво вплинути на українсько-кубанське зближення, оскільки навіть на кінець 1918 р. більше половини денікінських військ становили кубанські козаки – етнічні українці.

Гетьманський уряд, за свідченням Д. Дорошенка, на Кубань «дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах». А першим позитивним сигналом для офіційного Києва стало прибуття до столиці Української Держави *28 травня 1918 р.* «дуже тямущої», за визнанням П. Скоропадського, делегації в складі президента Кубанської Законодавчої Ради **Миколи Рябовола (1883–1919)** (голова), його заступника *Султана Шахин-Гірея* (голова комітету горців), членів Ради **Кузьми Безкровного (1876–1937)**, *Петра Каплина* і *Григорія Омельченка* та міністра землеробства *Дмитра Скопцова*.

Формально переговори велися щодо надання Україною Кубані допомоги в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин, а неофіційно, як стверджував Д. Дорошенко, між ним і українцями – членами кубанської делегації «установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України». Але тоді справа українсько-кубанського державного об'єднання зірвалася, оскільки Д. Скопцов повідомив про таємні українсько-кубанські контакти донського посла в Києві О. Черячукіна, який, у свою чергу, поінформував кубанський крайовий уряд. Звідти делегації надійшла вказівка не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю. Вже наприкінці червня з України на Кубань вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн патронів і 50 тис. снарядів. Наступного місяця було вислано три повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількості кулеметів та інші види зброї; надалі подібні поставки здійснювалися регулярно.

Поступово в українському керівництві визрів досить ризикований план, схвалений гетьманом, – десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тис. *Окрему Запорозьку дивізію* генерал-майора **Зураба Натієва (1869–1919)**, що була дислокована уздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії. Водночас на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого українські війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі політичні умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною.

Коли німецьке окупаційне командування на початку серпня 1918 р. погодилося з проведенням кубанської десантної операції, П. Скоропадський віддав наказ про передислокацію Запорозької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відповідні кошти. Водночас у Києві у погодженні з Українським Національним Союзом почалося формування добровольчого *Окремого Чорноморського коша* для участі в боротьбі проти більшовицької влади на Кубані.

Але, як згадував Д. Дорошенко, «справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни:

очевидячки будучи в стосунках з Алексеевим⁸⁸ і сприяючи його інтересам, цей пан умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексеев швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями».

Гостро стояла для України і проблема стосунків з **Кримом** – **«українським Гібралтаром»**, за образним визначенням І. Крип'якевича. Згідно з 3-м Універсалом, він не входив до земель, які мали належати УНР. В умовах, коли УНР розраховувала на можливу федерацію з демократичною Росією, кримське питання не було надто пекучим, але з початком відкритого протистояння з радянською Росією воно набуло особливої актуальності. У листопаді 1917 р. владу на півострові перебрала створена з представників міських дум, земств, громадських та політичних організацій *Рада народних представників*, що в Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах порядкувала самостійно, а в Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському мала узгоджувати свою діяльність з адміністрацією УНР.

Але в січні 1918 р. владу в Криму захопили більшовики: кримські татари зазнали поразки, голова Директорії – **«Кримськотатарського національного уряду» Челебі Челебієв (1885–1918)** під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і розстріляний без суду, директору із зовнішніх і військових справ **Джафару Сейдамету (1889–1960)** вдалося втекти й емігрувати до Туреччини, «Міллі фірка»⁸⁹ перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му установчому з'їзді рад і ревкомів **7–10 березня 1918 р.** проголосили Таврійську губернію **Республікою Тавриди** в складі РСФРР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру й швидке просування до регіону німецько-австрійських військ, уже **19–21 березня** ЦВК рад прийняв рішення про створення *Радянської соціалістичної республіки Тавриди* лише на території Криму.

Як стверджує Д. Дорошенко, 10 квітня військовий міністр УНР **Олександр Жуковський (1884–1925)** віддав наказ командирі Запорозької дивізії З. Натієву виділити експедиційну групу на чолі з полковником **Петром Болбочаном (1883–1919)** й відрядити її на Крим по лінії Харків – Лозова – Олександрівськ – Перекоп – Севастополь. Група мала випередити наступаючі німецькі війська, знищити більшовицькі формування на підступах до Криму й захопити Севастополь разом із Чорноморським флотом та його майном. Витісняючи більшовицькі загони з території України, П. Болбочан у 20-х числах квітня перейшов

⁸⁸ Алексеев Михайло Васильович (1857–1918) – генерал від інфантерії, колишній начальник штабу Ставки Верховного головнокомандувача, Верховний головнокомандувач Російської армії, засновник Добровольчої армії.

⁸⁹ Кримськотатарською – національна партія.

Перекоп і заглибився в Крим, але німецьке командування, переслідуючи власні цілі, наказало українським силам покинути півострів.

Для управління ним було створено крайовий уряд на чолі з вихідцем із литовських татар – командиром 1-го Мусульманського стрілецького корпусу генерал-лейтенантом **Матвієм (Сулейманом) Сулькевичем (1865–1920)**, який відновив чинність усіх законів Російської імперії. Він заявив, що хоче приступити до створення крайової армії й висунув претензії на частину царського флоту. Хоча переважна більшість населення Криму виступала за злуку з Україною, російські політики, що перебрали владу на півострові, намагалися зігнорувати Українську Державу. Розпочалося переслідування української громади і українофільських газет, заборонялося навіть приймати урядові телеграми з Києва українською мовою.

На стратегічне становище Криму для Української Держави звернув увагу німецького уряду П. Скоропадський у своїй ноті від *10 травня*, направленій послу фон Мумму. «Таким чином, – писав він, – *Україна без Криму стати сильною державою не могла б, особливо з економічного боку була б несильною*. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати устремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом». Проте в плани німців не входило створення на сході Європи молоді, економічно міцної держави, тому, використовуючи як формальний привід положення 3-го Універсалу, де Крим не був включений до України, вони продовжували курс на підтримку крайового уряду Сулькевича.

Це змусило МЗС Української Держави ще раз роз'яснити німецькій стороні ставлення свого уряду до кримської проблеми й положень 3-го Універсалу зокрема. В ноті, направленій Д. Дорошенком німецькому послу *30 травня 1918 р.*, підкреслювалося, що «перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднуються пізніше... Такий спосіб установки кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді УНР розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав би бути також федеративною одиницею Росії, й таким чином зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, українська держава не губить. Нині ж коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом як федеративною одиницею може уриватися цілком».

Щоб запобігти цьому, **український уряд пропонував приєднання Криму на автономних засадах**. Але, підтримуваний німцями, уряд Сулькевича не бажав ніякої залежності від України і продовжував розкручувати маховик антиукраїнської кампанії. Висловлюючись за здійснення принципу самовизначення народів, уряд П. Скоропадського був переконаний, що населення півострова висловиться за злуку з Україною. І справді, навіть кримські татари, серед яких здобула велику популярність ідея власної державності, не заперечували проти

включення Криму до складу України. До цього були схильні також німці-колоністи, караїми й немало росіян.

За цих умов Дорошенко оголосив у середині серпня 1918 р. *економічну блокаду Криму*, було припинено залізничний і морський рух та торгівлю. За умов блокади яскраво виявилася цілковита залежність півострова від материка: його економічне життя було повністю паралізоване. Це змусило кримську сторону реально поглянути на стан речей, на межі зриву опинилися й поставки з Криму в Німеччину продуктів харчування. Вже 6 вересня начальник генштабу окупаційних військ генерал-лейтенант В. Гренер звернувся до Ф. Лизогуба з телеграмою, в якій зазначив, що «внаслідок ходу розвитку справ стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму». Гренер запропонував провести з цього приводу переговори в Києві за участі всіх зацікавлених сторін.

Напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, *18 вересня 1918 р.*, Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити «митну війну» за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для переговорів до Києва, а власне переговори щодо умов увіходження півострова до Української Держави вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств.

Уже наприкінці вересня до Києва прибула кримська делегація на чолі з міністром юстиції *Ахметом Ахматовичем*. Але, як свідчив хід переговорів, вона мала на меті лише добиватися поновлення економічних зв'язків з Україною, не вирішуючи питання про територіальну належність Криму. Тоді українська сторона відмовилася від подальших переговорів і запропонувала прислати іншу делегацію – з представників головних національних груп. Під час переговорів з нею вдалося виробити *прелімінарні умови входження півострова до складу України*.

В документі, узгодженому *12 жовтня 1918 р.*, наголошувалося, що «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю». В компетенцію українського уряду передавались зовнішня політика, керівництво армією і флотом, спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Крим одержував свій крайовий уряд, народні збори, які розробляли місцеве законодавство, а також територіальне військо, адміністрацію і статс-секретаря в справах Криму при Раді Міністрів Української Держави. Передбачалось, що півострів також матиме власний бюджет. Ці умови були розглянуті й затверджені курултаєм та з'їздами національних і громадських організацій Криму, але остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалося саме в той момент, коли залишалось узгодити окремі несуттєві формальності.

Військова поразка Німеччини і поява антантівської ескадри у Чорному морі пришвидшили рішення С. Сулькевича про відставку і передачу влади *14–15 листопада 1918 р.* голові таврійського губернського земського зібрання *Соломонові Криму (1867–1936)*. Новий крайовий уряд задекларував

«прагнення до відродження єдиної Росії» й звернувся за допомогою до Добровольчої армії, чії підрозділи невдовзі висадилися на півострові. Кримський уряд цілком втратив зовнішньополітичні й безпекові повноваження.

Подібну жорстку позицію гетьманський уряд зайняв і в питанні про **анексію Румунією Молдовської Народної Республіки**, проголошеної за прикладом Української Центральної Ради **2(15) грудня 1917 р.** Якби делегація Центральної Ради рішуче порушила бессарабське питання (поділ колишньої губернії таким чином, щоб північні й південні повіти з переважанням українського населення увійшли до УНР) на Брестських мирних переговорах із Центральними державами, або ж Київ енергійніше наполіг на своїй участі у Бухарестській мирній конференції, не виключено, що справи обернулися б на користь УНР. Однак лише **16 березня 1918 р.** Рада Народних Міністрів затвердила головою мирної делегації до Румунії О. Севрюка, щойно призначеного й послом УНР до Німеччини, а відбув він до Бухареста аж 24 березня.

Тим часом до Кишинева приїхав румунський прем'єр **Александр Маргіломан (1854–1925)**, який своєю присутністю на засіданні кишинівського «Сфатул церіу» («Ради землі») мав посприяти «швидкому й безболісному» розгляду питання щодо приєднання Бессарабії до Румунії. У день голосування – **9 квітня 1918 р.** – приміщення «Сфатул церіу» було оточене 250-ма румунськими солдатами, над ним пролітали аероплани, зал засідань був переповнений королівськими вояками, а молдовська столиця нагадувала військовий табір. Віддрукований текст парламентської резолюції роздавався на патрульованих румунами вулицях міста ще до початку засідання. Незважаючи на категоричну вимогу депутатів «Сфатул церіу» провести закрите голосування й усупереч існуючій практиці, «молдовський блок» поставив питання про приєднання на відкрите поіменне голосування.

Представники української, болгарської й німецької меншин та депутати, обрані до «Сфатул церіу» губернським селянським з'їздом, перед голосуванням виступили із заявою, що не вважають себе уповноваженими вирішувати питання, яке належить до компетенції лише молдовських установчих зборів. Але о 20:00 86-ма голосами «за» при 3-х «проти» і 36-ти, що утримались (не було на засіданні 13 депутатів), «Сфатул церій» у присутності А. Маргіломана ухвалив, що *«МНР (Бессарабія) в її кордонах між Прутом, Дністром, Дунаєм, Чорним морем і старими кордонами з Австрією... назавжди возз'єднується зі своєю матір'ю-Румунією».*

Власне наступальною щодо бессарабського питання стала українська тактика за гетьманату і не останню роль в цьому відіграла особиста позиція Д. Дорошенка, який вважав, що потрібно «настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії Українській Державі, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість Бессарабії». **11 травня 1918 р.** було видано наказ *«Про заборону вивозу товарів до Румунії й Бессарабії»*, поки не буде «врегульоване питання про долю Бессарабії, правомочність її приєднання». А в ноті гетьманського уряду від **5 червня 1918 р.** не визна-

валися права Румунії на Бессарабію. У ноті-відповіді королівського уряду від 19 червня всіляко обґрунтовувалась легітимність приєднання Бессарабії.

Не зумівши досягти дипломатичним шляхом згоди румунської сторони на перегляд бессарабського питання, гетьманський уряд перейшов до економічних санкцій. Однак «*митна війна*», оголошена Румунії, тривала недовго: наприкінці літа до Києва прибула румунська місія, яка обговорила з представником гетьманського уряду питання про кордони між Українською Державою і Румунією. Восени, коли виникла потреба в контактах з Антантою, П. Скоропадський пішов на укладення тимчасової торговельної угоди з Румунією і її дипломатичне визнання. Розв'язання бессарабського питання вирішили відкласти до кінця світової війни.

Боротьба навколо вирішення кримського й бессарабського питань відбила драматичну еволюцію українського керівництва у визначенні принципів засад політики щодо суміжних держав. *Від революційного романтизму Центральної Ради осені–зими 1917 р. в дусі буквального дотримання права націй на самовизначення кийські політики поступово, але невпинно просувалися до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні міжнародного курсу.* Досить прагматично П. Скоропадський намагався використати військову силу і політичний вплив Німеччини у Східній Європі для внутрішнього й міжнародного зміцнення Української Держави.

Коло партнерів Української Держави, окрім вищеперерахованих країн Четвертого союзу, Всевеликого Війська Донського, Кубанської і Білоруської народних республік розширився за рахунок нових незалежних держав у Закавказзі (Грузинської, Вірменської й Азербайджанської демократичних республік), Польщі та Фінляндії.

З огляду на подібність політичних режимів помірковано-консервативного гетьманату і «білої» Фінляндії **Карла Маннергейма (1867–1951)**, як власне і розглядуваного вище Всевеликого Війська Донського, то саме між ними склалися найбільш конструктивні й довірливі відносини, скріплені низкою дипломатичних домовленостей. Вже 26 липня 1918 р. Сенат Фінляндії ухвалив рішення про призначення **Г. Гуммеруса (1877–1948)** повіреним у справах при уряді Української Держави, а 9 жовтня відбулося призначення фінських консулів до Києва і Одеси. Зі свого боку, 10 вересня 1918 р. гетьманський уряд ухвалив законопроект про створення у Гельсінкі посольства II розряду, а 8 жовтня П.Скоропадський призначив туди тимчасово виконуючим обов'язки повіреного у справах директора Загального департаменту МЗС К. Лоського.

Тверда позиція Києва в обстоюванні реалізації умов Брестського мирного договору щодо північно-західних кордонів Української Держави змусили польську Регентську раду, створену Центральними державами у Варшаві у жовтні 1917 р. на чолі з **Янушем Радзивіллою (1880–1967)**, ініціювати встановлення двосторонніх дипломатичних відносин. До Києва 7 жовтня 1918 р. прибув її представник у ранзі надзвичайного посланника й уповноваженого міністра **С. Ванькович (1860–1937)**, який вручив П.Скоропадському вірчі грамоти, де Українська Держава визначалася як «Велика», а відрядження до неї польського

посла мотивувалося наміром, щоб два великі народи, віддані праці для добра людства, могли жити у мирі. Рада Міністрів Української Держави, зі свого боку, ухвалила постанову про створення з 20 жовтня 1918 р. дипломатичного представництва у Варшаві на чолі з послом **О. Карпинським (1869–1929)** (не встиг виїхати до Варшави). Свідомо йдучи на зустріч відновленій польській державності в набутті нею атрибутів суверенності, гетьманський уряд розраховував на приязню й конструктивну позицію Варшави при розв'язанні край складної й делікатної проблеми демаркації міждержавного кордону, насамперед, щодо Холмщини і Підляшшя. Однак після передачі Регентською радою військової і цивільної влади 11 листопада 1918 р. **Юзефу Пілсудському (1867–1935)**, до кінця місяця польські частини генерала В. Івашкевича окупували Північну Холмщину, усе Підляшшя й навіть частину Західної Волині.

До кінця весни 1918 р., як відомо, практично всі «українні держави», які виникли на теренах колишньої Російської імперії, були окуповані чи опинилися під прискіпливим зовнішньополітичним контролем Центральних держав. Повною мірою це стосувалося й кавказьких країн, на які претендувала Османська імперія. Розпад у червні 1918 р. Закавказької Федерації висунув на порядок денний питання встановлення офіційних дипломатичних відносин між Українською Державою й окремо з кожною із новоутворених кавказьких республік. 17 липня 1918 р. уряд Грузинської демократичної республіки призначив своїм представником при українському уряді **В. Тевзая**, який згодом прибув до Києва. 5 грудня 1918 р. у Києві був укладений повномасштабний українсько-грузинський двосторонній договір, що мав на меті формування митного союзу, який з українського боку підписав товариш міністра торгу і промисловості С. Бородаєвський, а з грузинського – В. Тевзая. Паралельно налагоджувалися двосторонні відносини Української Держави з Вірменською й Азербайджанською демократичними республіками.

З наближенням корінного перелому в ході війни на Західному фронті гетьман П. Скоропадський вирішив шукати контактів з представниками Антанти, щоб зберегти свою державу від зазіхання червоної й білої Росії, оскільки внаслідок протидії Німеччини він не зміг створити достатніх збройних сил. 15 жовтня 1918 р. уряд Української Держави визнав за необхідне надіслати з цією метою надзвичайні дипломатичні місії до Великої Британії й США (колишній російський посол у Пекіні **Іван Коростовець (1862–1933)**), Франції (**Микола Могилянський (1873–1942)**) і Ясс (генерал-майор **Владислав Дашкевич-Горбацький (1879–1952)**), а також асигнувати в розпорядження Д. Дорошенка 2 млн крб. на інформаційну діяльність за кордоном. Але місії так і не виїхали з Києва внаслідок спротиву германофільських елементів в оточенні П. Скоропадського й повстання проти гетьмана під проводом Директорії.

Лише Д. Дорошенко через тиждень після згаданої урядової наради відбув до Берліна, щоб домовитися про залишення німецьких окупаційних військ в Україні (до завершення формування національної армії) й розташування в Південній Холмщині двох німецьких дивізій після виведення звідти австрійських частин, із одночасним запровадженням української цивільної адміністра-

ції. Д. Дорошенко не лише позитивно вирішив обидві проблеми, а й добився згоди Берліна на дипломатичні контакти Української Держави з Антантою. Однак 3 листопада в Німеччині вибухнула революція, і переговори припинилися.

Тоді з Берліна Д. Дорошенко виїхав до Берна, де мала відбутися його зустріч з італійським прем'єром **Вікторіо-Еммануеле Орландо (1860–1952)** й представниками британського уряду. Гетьманський посол у Берні **Євмен Лукасевич (1871–1929)** запевняв українського міністра про наявність передумов для переговорів з ними, але по прибутті до Швейцарії Д. Дорошенко дізнався з французьких джерел про **кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу Української Держави** (грамота П. Скоропадського про федеративне об'єднання з найбільшовицькою Росією від **14 листопада 1918 р.**) і свою відставку. Та й повідомлення Лукасевича про бажання представників Антанти вступити в переговори з Україною були не точними.

Паралельно з місією Д. Дорошенка спроби налагодити контакти з представниками Антанти здійснював на Балканах посол Української Держави в Софії О. Шульгин. Під час його зустрічі з послом США *Мерфі* той дав зрозуміти, що *Антанта неприхильно ставиться до існування самостійної Української Держави і прагнула б її бачити у федеративному зв'язку з Росією*. За словами О. Шульгина, що також контактував із представниками військового командування і дипломатичними агентами Антанти в Салоніках, «там спочатку і чути нічого не хотіли про Україну, тим більше про самостійну». Після першої роботи протягом цілого місяця й кількох докладних записок «антантські представники почали ніби прихильніше ставитися до України, але при умові її федеративної злуки з Росією». Таке повідомлення від посла в очах гетьмана могло бути додатковим аргументом на користь його згоди на федерацію.

Підводячи підсумок зовнішньополітичній і дипломатичній діяльності Української Держави, слід зазначити, що гетьман П. Скоропадський та його уряди надавали великої уваги міжнародним аспектам вирішення українського питання, тому врегулювання спірних територіальних питань і налагодження конструктивних та взаємовигідних відносин із «рандштатами»⁹⁰ посіли чільне місце (поряд із Центральними державами та РСФРР) в системі зовнішньополітичних пріоритетів київської дипломатії. Керівництво гетьманату, з огляду на значний воєнно-політичний інтерес Берліна до Балтії й фактичну окупацію німецько-австрійськими та османськими військами більшої частини Східної Європи й Південного Кавказу, зосередилося на приєднанні всіх територій, що були пов'язані з Україною як з етнічного, так і з історичного погляду (Бессарабія, Південна Білорусь, Крим, Кубань, Підляшшя, Холмщина).

А відносна фінансово-економічна й, меншою мірою, політична стабільність Української Держави слугували притягальним фактором для «окраїнних держав» у їхніх спробах вирішення власних проблем і утвердження як повно-

⁹⁰ Німецькою мовою «randstaaten» – «окраїнні держави».

правних суб'єктів міжнародних відносин. *Діапазон зовнішньополітичної діяльності української дипломатії істотно розширився*: вона мала вже 11 дипломатичних і близько 50-ти консульських представництв у двадцяти країнах, а на українській території діяли 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24-х держав.

Однак проголошення П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. курсу на федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, що продемонструвало повернення до дореволюційних (ліберально-реформістських) варіантів вирішення українського питання (попри суб'єктивні наміри й розрахунки його ініціаторів), з настою було зустрінуте керівництвом переважної більшості «рандштатів» (за винятком Дону і, частково, Кубані), а всередині України постфактум стало одним із вагомих аргументів на користь антигетьманського повстання під проводом Директорії.

8.5. Зовнішньополітичні альтернативи і спроби їхньої реалізації керівництвом відновленої УНР

Брестська система міжнародних відносин до кінця осені 1918 р. значною мірою компенсувала зовнішньополітичні прорахунки українського проводу, але її руйнація в результаті воєнної поразки Центральних держав створила надзвичайно складні й нерідко критичні міжнародні обставини для офіційного Києва, подолати які йому так і не вдалося. Правда,

слід визнати, що зробити це протягом надто короткого й перенасиченого драматичними подіями проміжку часу, коли кардинально змінювалася вся світова система, було украй важко.

Хоча представники гетьманського уряду неодноразово заявляли про нейтралітет у світовій війні, а особисто П. Скоропадський не погодився на демонстративний похід суден Чорноморської ескадри під українським прапором у контрольоване Антантою Середземне море (в обмін на сприяння офіційного Берліна в їхній передачі Українській Державі), *з погляду Антанти Україна перейшла до ворожого табору*. А вже підписання делегацією Центральної Ради Брестського миру спричинило тяжкі військові наслідки для союзників, оскільки німці очікувано отримали можливість перекинути свої дивізії на Західний фронт і створити там значну перевагу сил. В ході так званого *весняного наступу* 21 березня – 5 квітня й 27 травня – 6 червня 1918 р. німецькі війська вдруге вийшли на р. Марну й зупинилися за 56 км від Парижа (вперше це сталося на початку війни). А постачання продовольства з України врятувало Німеччину та Австро-Угорщину від неминучого голоду й зривало організовану Антантою економічну блокаду Четверного союзу, на яку покладалися великі надії.

Відтоді українські державні діячі мали на собі *«тавро Бреста»*, його повсякчас використовуватимуть вороги української державності для її характеристики як продукту німецько-австрійських інтриг, витвору Німеччини з

метою підпорядкування Півдня Росії. Ці чинники, зрештою, й стали визначальними, коли внаслідок воєнних поразок Центральних держав для гетьманату з'явилася можливість встановлення безпосередніх зносин із Антантою.

Вже через день після підписання Комп'єнського перемир'я з Німеччиною – 13 листопада 1918 р. союзники-переможці поновили британсько-французьку «Угоду щодо дій у Південній Росії» від 23 грудня 1917 р., що була покладена в основу збройної інтервенції Антанти на південь України. **Вона мала сприяти реставрації союзної Росії шляхом допомоги місцевим «здоровим елементам» у поваленні влади більшовиків та поновленні територіальної цілісності колишньої імперії** (за винятком Польщі й, імовірно, Фінляндії). Водночас мав бути остаточно ліквідований німецький вплив у Східній Європі й натомість забезпечені економічні та безпекові інтереси переможців у світовій війні. Через три дні в Чорне море увійшов антантівський флот (лінкори – 4 британських, 5 французьких і один італійський; крейсери – 5 британських, 1 французький, 2 італійських і один грецький; міноносці – 6 британських і 4 французьких) із десантом під загальним командуванням французького віце-адмірала **Жана-Франсуа-Шарля Амета (1861–1940)**.

Заради історичної правди слід зазначити, що й **реакція повстанської Директорії (створена 14 листопада 1918 р. колишніми діячами Центральної Ради на чолі з В. Винниченком), яка в грудні 1918 р. відновила національно-демократичну форму української державності, на інтервенцію Антанти була не вповні виваженою й раціональною**. Маючи за собою десятки тисяч загартованих у боях з німецькими окупантами повстанців, Директорія вдалася до рішучої риторики. 27 листопада 1918 р. від її імені у формі відкритого листа було опубліковано ноту-протест щодо французького втручання у внутрішні справи України. Вона закінчувалась так: «*Виступаючи перед усім світом з протестом проти насильства, яке наміряються знов учинити над українським народом держави Антанти, українська демократія заявляє, що буде боротися до останнього чоловіка в своїх рядах за соціальні й демократичні права трудового українського народу та за ту національно-державну форму свого існування, яку визначив і визначить сам український народ*».

Одначе вже перша проба сил в Одесі продемонструвала необґрунтованість таких надто сміливих декларацій. Влада, що прийшла у Києві на зміну гетьманській, перебувала у відчайдушно важкому міжнародно-політичному становищі, бо мала перед собою ворожі сили майже по всьому периметру кордонів: на заході їй протистояли польські війська «начальника держави» **Юзефа Пілсудського (1867–1935)**, на півночі і сході – Л. Троцького, на півдні й південному сході – А. Денікіна, новий ворог у вигляді регулярних військ Антанти був явно не на часі. В день урочистого вступу до Києва – **19 грудня 1918 р.** Директорія негайно надіслала другу ноту Антанті, де стверджувалося, що Україна не потребує її допомоги, «про яку благав гетьман».

Лише після невдалих для українців боїв за Одесу Директорія зробила спробу налагодити modus vivendi з Антантою в надії, що остання визнає Україну де-факто, але й водночас не погоджувачись, щоб УНР стала опор-

ною базою для війни проти більшовиків. Взагалі, на кінець грудня 1918 р. Директорія мала два ймовірних виходи зі скрутного зовнішньополітичного становища: за всяку ціну прихилити на свій бік Антанту або увійти в порозуміння з більшовицькою Росією. Союз із РСФРР міг створити тимчасовий спільний фронт проти польської експансії й білогвардійського наступу, але тоді ідея української національної державності була б рано чи пізно похована. Антанта ж ще не мала чіткого плану вирішення «російського питання»: чи проектувати федерацію народів колишньої імперії на демократичних засадах, чи відбудовувати «єдину й неділиму» царську Росію.

На жаль, українські політики виявилися нездатними застосувати всі хитрощі міжнародної дипломатії, щоб використовувати одного члена Антанти проти другого – на відміну від російських монархістів, які мали досконалу організацію, що сильно натискала на офіційні Вашингтон, Париж і Лондон. В українському ж керівництві моментально окреслилися глибокі розбіжності щодо пріоритетного зовнішньополітичного курсу відновленої УНР: голова Директорії В. Винниченко і призначений за його рекомендацією 26 грудня 1918 р. головою Ради Народних міністрів і міністром закордонних справ відновленої УНР **Володимир Чехівський (1876–1937)** виступали за порозуміння з ленінським урядом, їм опонував Головний отаман С. Петлюра. Декларативно внутрішній курс Директорії здійснювався від імені та в інтересах робітничо-селянських мас, але на ділі урядова політика швидко еволюціонувала в напрямку поміркованої ліберальної демократії західного зразка.

Прем'єр-міністр Великої Британії **Девід Ллойд Джордж [1916–1922]** на засіданні «великої п'ятірки»⁹¹ 16 січня 1919 р. прямо назвав повстання під проводом Директорії більшовицьким, С. Петлюру – авантюристом, а Україну – державою, на яку марно покладати надії, бо вона зовсім не була оплотом антибільшовизму. *Але суперечності між французьким командуванням в Одесі й російською Добровольчою армією та прагнення Парижа об'єднати всі антибільшовицькі сили в своїй «зоні відповідальності» (Крим і Україна), зрештою, змусили Антанту сприйняти Директорію УНР, що до початку лютого 1919 р. контролювала більшу частину України, як потенційного союзника.* Прибуття до Одеси 14 січня 1919 р. головнокомандувача сил Антанти на Півдні Росії генерала **Філіппа-Анрі д'Ансельма** і начальника штабу полковника **Анрі Фрайденберга**, які негайно позбавили консульських і дипломатичних повноважень антиукраїнськи налаштованого «повноважного представника держав Антанти в Південній Росії» Е. Енно, уможливило початок переговорного процесу.

УНР на ньому спочатку представляв командувач військ Директорії в Катеринославщині, Херсонщині й Таврії генерал-майор **Олександр Греков (1875–1958)**. 15–19 січня 1919 р. сторони проінформували одна одну про свої наміри, причому саме з першим туром українсько-антантівських переговорів

⁹¹ Глави делегацій США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії на Паризькій мирній конференції.

радянська історіографія пов'язувала угоду, текст якої потрапив до більшовицького підпілля в Одесі. Більшовики, вочевидь, не перевірили достовірність документа й поспішили використати його в ідейно-політичній та дипломатичній боротьбі, поширивши серед учасників **Конгресу трудового народу України (Трудового конгресу)**, що почав роботу в Києві **23 січня 1919 р.** Там він викликав велику сенсацію, і вже як повноцінний договір потрапив до серйозних радянських наукових видань.

За «договором» передбачалося входження УНР на федеративних засадах до єдиної й неподільної Росії, яка відроджується, а Директорія мала створити коаліційний уряд, якому передати всі свої права. Основна увага документа зосереджувалася на використанні українських військ для боротьби з більшовиками, начальником штабу передбачалося призначити заступника О. Грекова – колишнього генерал-лейтенанта царської армії **Михайла Матвіїва (1864–?)**. У місцях, зайнятих республіканськими військами, допускалося необмежене формування загонів Добровольчої армії, а УНР мала не допустити скликання Трудового конгресу й створення на своїй території рад. Союзницьке командування, в свою чергу, зобов'язувалося сприяти допуску української делегації на Паризьку мирну конференцію й усіма засобами підтримувати УНР в її боротьбі з більшовиками, зокрема постачанням бойової амуніції.

З приводу достовірності такого тексту угоди між Директорією й Антантою В. Винниченко невдовзі зазначив у «Відродженні нації»: *«Розуміється, цей «договір», для всякого хоч трошки політично-грамотного чоловіка був просто смішним абсурдом. Яка б «контрреволюційна» не була би Директорія, вона не могла би заключити такого самовбивчого договору».*

23–25 січня 1919 р. в Одесі пройшов другий тур переговорів між А. Фрайденбергом і місією УНР у складі керівника Головного управління преси й пропаганди УНР О. Назарука та міністра торгівлі й промисловості С. Остапенка, що мали від В. Винниченка інструкції погоджуватися на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох пунктів: у справі незалежності України та аграрної реформи. Основні вимоги французької сторони зводилися до такого: усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського за їхнє «збільшовичення» й тимчасовий вихід із Директорії С. Петлюри як «командира бандитів»; створення для боротьби з більшовиками 300-тис. армії під верховним французьким командуванням і залучення до її формування денікінських офіцерів; передача під контроль Франції фінансів і залізниць УНР; припинення українсько-польської війни на Волині й у Галичині; винесення справи державної незалежності України та її західних кордонів на розгляд Паризької мирної конференції; **звертання Директорії до Франції з проханням встановлення над УНР протекторату** (як це вже зробили Польща і Румунія). На запитання О. Назарука про необхідність попереднього визнання Української Держави Фрайденберг твердив, що «ви – надто маленька держава, аби існувати самостійно».

Після повернення місії О. Назарука і С. Остапенка до Києва переговори в Одесі продовжував заступник народного міністра закордонних справ УНР А. Галіп, до нього **28 січня 1919 р.** приєднався ще один віце-міністр, відомий

правник – **Арнольд Марголін (1877–1956)**. Обидва урядовці були включені до основного складу **Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію** й по завершенню переговорів мали відбутися до столиці Франції. Задля активізації пошуків порозуміння з Антантою, А. Марголін запропонував французькій стороні принцип **«федерації знизу»**, побудованої на підставі «добровільної угоди, як рівні з рівними, тих державних утворень, які викристалізувалися на руїнах старої Росії». Відповідні меморандуми за підписами представників УНР, Білорусі (голова Тимчасового крайового уряду *Ваханович*), Дону («Отаман Зимової станиці» *О. Черячукін*) і Кубані (голова Законодавчої Ради *Л. Бич*) були передані військовому командуванню Антанти **5 лютого 1919 р.**

Такий підхід дістав схвалення А. Фрайденберга, що в розмові з російськими представниками 1 лютого 1919 р. заявив: *«Формулу петлюрівців – через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації»*. Торкаючись проблеми співробітництва з Директорією, Фрайденберг відзначив, що головним завданням на той час було врятувати Київ від захоплення більшовиками.

Однак евакуація Директорії з Києва до Вінниці 2 лютого 1919 р. істотно похитнула сподівання французів на військовий фарт С. Петлюри. До Бірзули (з 2016 р. – м. Подільськ Одеської області), де **6 лютого 1919 р.** продовжилися українсько-антантівські переговори, було направлено нову делегацію в складі О. Грекова, секретаря ЦК УСДРП **Ісака Мазепи (1884–1952)**, С. Остапенка та радника Надзвичайної дипломатичної місії УНР до США Ю. Бачинського. Вони мали письмові повноваження для підписання угоди з Антантою за умови визнання нею самостійності УНР, допущення її делегації на Паризьку мирну конференцію, забезпечення демократичного ладу і соціальних реформ.

В радянській історіографії навіть було поширене твердження, ніби представники Директорії дали Фрайденбергу хабаря в 5 млн крб., щоб завоювати його прихильність. Але апетити у французької сторони були незрівнянно масштабнішими: умови надання допомоги українцям зводилися до такого: 1) Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці; 2) Україна зобов'язується виплатити Франції борги, які залишились їй від царського і Тимчасового урядів; 3) виплата відсотків гарантується тією частиною доходів від залізниць, яка належить українському уряду; 4) Директорія повинна протягом року сформувати трьохсоттисячну армію; 5) вся фінансова, торгова, промислова й військова політика України протягом п'яти років від дня підписання договору проводиться під безпосереднім контролем представників французького уряду.

Українська сторона висунула контрвимоги, де до вищезазначених умов було додано забезпечення українських колоній в Сибіру й повернення УНР Чорноморського флоту, контроль над яким здійснювало антантівське командування. Реакція французької сторони була досить бурхливою, не дивно, що відповідний епізод увійшов мало не до всіх праць з історії української дипломатії у переказі

І. Мазепи: «Фрайденберг спочатку слухав Остапенка спокійно, потім спаленів і відразу ж накинувся на ті домагання в його заяві, що торкалися суверенності Директорії. Ми не тільки вимагаємо, сказав він, усунення Винниченка, Петлюри та Чеховського, але й надалі вважаємо необхідним, щоб зміни в складі Директорії відбувалися за нашою згодою. Для нас ця вимога принципова, і коли на це не погодитись, тоді зайві всякі розмови».

Визнавши французькі вимоги абсолютно неприйнятними, делегація УНР без будь-якого результату повернулася до Вінниці. Натомість французьке командування наступного ж дня – 7 лютого 1919 р. видало *«Загальний наказ № 28»*, де повідомлялося, що Антанта не забула змагань, у яких Росія брала участь на початку світової війни, і тепер союзники прийшли в Росію, щоб надати всім патріотам можливість відновити в краї порядок, який давно вже знищено страхіттями громадянської війни. Але відставка зі складу Директорії В. Винниченка (С. Петлюра 11 лютого листовно повідомив ЦК УСДРП про тимчасовий вихід із партії задля продовження державної діяльності) і призначення **13 лютого 1919 р.** центристського уряду УНР С. Остапенка, катастрофічне становище на більшовицькому фронті як для українців, що втратили Лівобережжя і Київ, так і для французів, які були затиснуті повстанцями в трикутнику Одеса – Вознесенськ – Миколаїв, стимулювали відновлення переговорів.

Зрештою, **17 лютого 1919 р.** Директорія, в погодженні з урядом і таємно від керівництва соціалістичних партій, надіслала генералу д'Ансельму декларацію, в якій просила представників військового командування Франції *«безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях дипломатичній, політичній, фінансово-економічній і військовій впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками»*. Наприкінці того ж місяця від імені Директорії новий міністр закордонних справ УНР К. Мацієвич зобов'язався тісно співпрацювати з Добровольчою армією в боротьбі проти більшовиків.

1 березня 1919 р. генерал д'Ансельм надіслав Директорії проект угоди, який у загальних рисах повторював думки, висловлені Фрайденбергом під час переговорів у Бірзулі. Уряд С. Остапенка вочевидь вже був морально готовий підписати договір із французькими вимогами, однак бурхливий розвиток воєнних подій завадив цьому. Збройна допомога від Антанти так і не надійшла (десант в Одесі був настільки незначний, що через місяць не зміг утримати навіть саме місто), до того ж після залишення Директорією й урядом УНР 6 березня 1919 р. Вінниці та відступу до Жмеринки, а потім до Проскурова українська армія вже не була для антантівського командування принагідним союзником.

Дійсна політика офіційного Парижа в українському питанні була сформульована в листі міністра закордонних справ С. Пішона до французького посла в Лондоні П. Камбона від 23 березня 1919 р.: *«Розчленування нашого союзника не може бути кінцевою метою нашої політики. Тому ми не можемо заохочувати це розчленування, доки жодна з частин Росії не може гарантувати власного існування і розвитку, наша політика (в Південній Росії) повинна ґрунтуватися на одній силі, яка тут існує – Добровольчій армії, хоча вона і є*

посередньою». Невдовзі французькі представники в Одесі повідомили А. Марголіна, що переговори про союзню угоду за телеграфним розпорядженням із Парижа призупиняються; через кілька днів відбулася евакуація антантівського десанту з міста.

Таким чином, перша спроба політичного керівництва УНР порозумітися з Антантою в особі її військового командування в Одесі виявилася безрезультатною, як і відряджена з ініціативи К. Мацієвича Надзвичайна дипломатична місія УНР до Великої Британії, що була прийнята лише на рівні секретаря зовнішньополітичного відомства країни. *Із завершенням Першої світової війни головною метою Франції на Сході Європи стало відновлення союзницької системи, для чого передбачалося відродити Росію як ключову ланку в антинімецькому військово-політичному блоку, але бажано в формі демократичної федеративної держави.* На випадок істотного послаблення Росії внаслідок громадянської війни, господарської розрухи й суспільної анархії планувалося задіяти сильну Другу Річ Посполиту.

Тому французький уряд міг лише дипломатично заохотити Директорію й робив певні кроки в цьому напрямкові за умов входження УНР у майбутню Російську федерацію та активної боротьби Республіканської армії з більшовизмом, перетворення України на надійну складову «санітарного кордону» проти експорту комуністичної революції. Натомість державне керівництво УНР занадто багато надій поклало на міжнародне визнання України й намагалося отримати політичні гарантії від антантівського командування в Одесі. Це безнадійно гальмувало переговорний процес, а тим часом становище на фронтах драматично погіршувалося.

Ще до створення Директорії й початку антигетьманського повстання – **11 листопада 1918 р.** Раднарком РСФРР видав за підписом Леніна директиву Реввійськраді в десятиденний термін підготуватися «для надання допомоги українському народові, який піднявся на боротьбу проти німецьких загарбників». **28 листопада** за вказівкою ЦК РКП(б) в Курську було створено **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України** на чолі з колишнім секретарем ЦК КП(б)У – **Георгієм Пятаковим (1890–1937)**. Того ж дня на своєму засіданні цей уряд ухвалив створити **Реввійськграду Української радянської армії** в складі одного з керівників більшовицького перевороту в Петрограді, уродженця Чернігова **Володимира Антонова-Овсієнка (1883–1938)**, командувач фронту), колишнього голови ЦВК радянської УНР **Володимира Затонського (1888–1938)** й колишнього лідера Донецько-Криворізької радянської республіки **Федора Сергєєва (Артема) (1883–1921)**.

Наступного дня Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування – **Суджі** (нині – райцентр Курської області РФ), де опублікував «**Маніфест до українського народу**» з оголошенням про повалення влади гетьмана П. Скоропадського й заклик боротися за відновлення радянської влади. Водночас уряд виступив зі зверненням до США, Британії, Франції й Італії з вимогою припинити військову інтервенцію на півдні України.

Таким чином, ленінський уряд намагався не повторити прикрої політичної помилки, якої він допустився в грудні 1917 р., висунувши ультиматум Центральній Раді й тим самим надавши документальний доказ своєї агресії проти УНР. У конфіденційному листі до головнокомандувача Збройними силами РСФРР Іоакима Вацетіса (1873–1938) Ленін без зайвої дипломатії пояснив дійсні причини формування Тимчасового робітничо-селянського уряду України: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Обставина має ту хорошу сторону, – терпляче пояснював голова Раднаркому суть справи недалекоглядному головкому-латишу, – що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію й створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів».

Однак лише **31 грудня 1918 р.** Рада народних міністрів УНР спромоглася направити ноту протесту урядові РСФРР з приводу наступу її військ на території України без оголошення війни. Оскільки відповіді з Москви не надійшло, **2 і 4 січня 1919 р.** (коли більшовицькі сили вже взяли Харків, а на базі Групи військ курського напрямку був організований *Український фронт*) Кремлю було надіслано ще ноти протесту. *Одночасно В. Чехівський у порозумінні з В. Винниченком висунув ідею відрядження до Москви офіційної делегації УНР, що мала добитися взаємного визнання суверенітету сторін за умови включення до складу українського уряду місцевих більшовиків, відкриття фронту проти Донської армії й розгортання дипломатичної боротьби проти військової присутності Антанти на півдні України.*

Нарешті, **6 січня** з Москви за підписом наркома закордонних справ **Георгія Чичеріна (1872–1936)** надійшла відповідь РНК РСФРР на українську ноту, де голосливо стверджувалося, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки на Україні немає. Воєнна акція на українській території... провадиться поміж військами Директорії та армією українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Водночас виражалася згода прийняти в Москві представників УНР для ведення переговорів, якщо український уряд виступить проти англо-французького й американського імперіалізму. Але уряд УНР **9 січня** вислав до Москви ноту, в якій заявив, що твердження комісара закордонних справ РСФРР є або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованістю.

На це Кремль **11 січня** знову наголосив, що серед військ, які борються проти Директорії, немає російських частин. *Крізь дипломатичну риторичну проглядало прагнення Кремля домогтися від Директорії легітимізації КП(б)У і, можливо, входження її до урядової коаліції. Для ленінського уряду це був би явно «менш затратний» крок до відновлення в Україні влади рад, який би дозволив використати обмежені Збройні сили РСФРР, що потрапляла у дедалі щільніше «кільце фронтів», на критичних напрямках – проти «Верховного правителя Росії» адмірала Олександра Колчака*

(1874–1920), командувача «Збройних сил півдня Росії» генерал-лейтенанта А. Денікіна й пізніше командувача «Північно-Західної армії» генерала Миколи Юденича (1862–1933).

Того ж дня з Києва для ведення переговорів виїхала Надзвичайна дипломатична місія УНР на чолі із **Семеном Мазуренком (1879–?)** і **15 січня 1919 р.** прибула до Москви. Однак уже наступного дня, коли Червона армія вступила в Чернігів і наближалася до Полтави, *Директорія УНР на вимогу С. Петлюри оголосила стан війни РСФРР.*

Мирні переговори між делегаціями Директорії і РНК РСФРР (голова – Д. Мануїльський) тривали 17 січня – 4 лютого 1919 р. Українська дипмісія мала від В. Винниченка *чіткі інструкції*: досягти припинення воєнних дій РСФРР проти УНР і укласти мирний договір на засадах цілковитої самостійності України, виведення з неї Червоної армії й надання Кремлем матеріальної допомоги Армії УНР. Зі свого боку, УНР зобов'язувалася підписати з РСФРР тимчасовий військовий союз проти «білого руху» і його спільників.

Але російська делегація відмовилася від обговорення проблеми миру, мотивуючи це відсутністю представників Тимчасового робітничо-селянського уряду України й погоджуючись лише на роль посередника між останнім і Директорією; натомість Кремль пропонував вести переговори переважно з економічних питань, обминаючи політичні. Відстоюючи свої інтереси, російська сторона прагнула змусити УНР укласти союзну угоду проти Антанти, А. Денікіна та П. Краснова, за якою проводилося б узгодження військових дій проти «ворогів революції»; при цьому РСФРР не скупилася на обіцянки негайно офіційно визнати незалежність УНР.

Місія Директорії не відкидала спільних із Москвою операцій проти кадетського Кримського крайового уряду, але за умови подальшого приєднання півострова до УНР. З прибуттям до Москви з Харкова делегації УСРР, *на засіданні 4 лютого 1919 р. було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити Директорії й харківському радянському урядові*: 1) визнання Директорією влади рад; 2) нейтралітет України з активним захистом проти іноземного втручання; 3) спільна боротьба проти контрреволюції; 4) перемир'я на час ведення переговорів. Вони ж були дубльовані в телеграмі Х. Раковського до Директорії, відправленій уже після її евакуації з Києва до Вінниці.

Оскільки тут фактично йшлося про самоліквідацію Директорії як вищого органу державної влади УНР, 10 лютого 1919 р. до С. Мазуренка з Вінниці, де перебувало керівництво УНР, надійшло розпорядження перервати будь-які переговори. Навіть В. Винниченко, що вже залишав керівну посаду в Директорії на вимогу представників Антанти, відреагував вкрай бурхливо, особливо його обурили слова з телеграми Х. Раковського про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі.

8.6. Соборна Україна і Паризька мирна конференція

Після невдачі одеських переговорів УНР із Антантою й московських із РНК РСФРР центр ваги діяльності української дипломатії було перенесено до Парижа, де 18 січня 1919 р. розпочала свою роботу міжнародна мирна конференція, що три-

вала з перервами рівно рік. На ній чи не вперше в модерній історії Україна могла виступити єдиним загальнонаціональним фронтом завдяки *Акту Злуки УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) від 22 січня 1919 р.*

Народження західноукраїнської державності, слід зазначити, не готувалося національними силами протягом усієї «Великої війни» й не лобювалося у високих кабінетах країн Антанти, як це було властиво для утворення Польщі («Другої Речі Посполитої»), Чехословацької Республіки та Королівства сербів, хорватів і словенців. Переважна більшість керівних східногалицьких українських політиків до останнього моменту намагалися вирішити саме в офіційному Відні проблему українського правління в зазначеній частині монархії Габсбургів, і не більше.

14 вересня 1918 р. австрійський уряд **Макса Гусарека (1865–1935)** звернувся з нотою до всіх учасників світової війни з пропозицією розпочати мирні переговори на засадах відомих «Чотирнадцяти пунктів Вільсона» про гармонійний повоєнний світовий устрій. Австро-Угорщини стосувалися 9, 10 і 13-й пункти, де, зокрема, йшлося про те, що «народом Австро-Угорщини, яких місце в Лізі націй бажано бачити охороненим і забезпеченим, має бути дана змога автономного розвитку», а також «треба утворити незалежну Польську державу, яка мусить містити в собі області, заселені без сумніву польським населенням».

Щоб хоч якось поліпшити незавидне становище Австро-Угорщини, імператор Карл I опублікував **16 жовтня 1918 р.** маніфест, який регулював міжнародні відносини в дуалістичній монархії. «*Австрія згідно з волею своїх народів, – йшлося в імператорському маніфесті, – має бути союзною державою, в якій кожен народ на своїй етнічній території творить власний державний організм.*» Але якщо імператор санкціонував «приєднання польських земель Австрії до незалежної Польської держави», то про українське населення в маніфесті не йшлося жодним словом.

Українських депутатів австрійського парламенту й крайових сеймів, які зібралися **18–19 жовтня 1918 р.** у Львові й конституювалися як *Українська національна рада* (УНРада), не потрібно було вмовляти зберегти лояльність до Габсбурзької монархії: вони не бачили іншого виходу, як *створення окремої Української Держави* (Східна Галичина до лінії р. Сан разом з Лемківщиною (повіти Самбір, Санок, Красно, Ясло, Горліца), північно-західна частина Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та північно-східна Угорщина) *в складі Австрії.* Нечисленні пропозиції соціал-демократів і радикалів про воз'єднання з Великою Україною не дістали підтримки.

Аргументувалося це тим, що в разі збереження Антантою монархії Габсбургів її українські землі без санкції переможців у світовій війні не зможуть об'єднатися з Наддніпрянщиною, а натомість лише погіршать власне політико-правове становище в Австрії. По-друге, наголошувалося, ніби державність Великої України ще не консолідована й непевна, тому негайна злука означатиме невизначене майбутнє. Нарешті, західноукраїнські політики розраховували взяти участь у роботі міжнародної мирної конференції, в той час як шанси гетьманату П. Скоропадського, «дискредитованого» виконанням Брестського мирного договору, видавалися примарними.

Тим часом, 28 жовтня 1918 р. в Кракові з депутатів-поляків віденського рейхсрату була сформована *Польська ліквідаційна комісія* на чолі з **Вінцентом Вітосом (1874–1945)**, що мала перебрати владу від австрійської адміністрації й забезпечити об'єднання всієї Галичини з іншими польськими землями в складі єдиної незалежної держави. Фатального розвитку подій у Львові українцям вдалося уникнути не завдяки поміркованій позиції УНРади та її виконавчої делегації у Відні на чолі з **Євгеном Петрушевичем (1863–1940)**, а внаслідок рішучих дій *Центрального військового комітету (ЦВК)*, що постав на основі створеного ще 31 травня 1917 р. Віденського революційного гуртка.

Наприкінці жовтня 1918 р. ЦВК очолив селянський син з-під Галича, сотник Легіону Українських січових стрільців **Дмитро Вітовський (1887–1919)**, який служив референтом з українських справ при штабі 25-го австрійського корпусу на Правобережжі. Увесь драматизм ситуації виявився тоді, коли о 14-й годині 31 жовтня 1918 р. делегація Української національної ради на чолі з головою Загальної Української Ради й колишнім президентом українського клубу в австрійському парламенті **Костем Левицьким (1859–1941)**, С. Бараном і Л. Цегельським в приймальні намісника фон Гуйна віч-на-віч зіткнулися з головою Польської ліквідаційної комісії В. Вітосом, що саме відбув аудієнцію.

Ніби нічого й не сталося, К. Левицький зажадав передачі влади в Східній Галичині УНРади на підставі права націй на самовизначення й імператорського маніфесту від 16 жовтня про федералізацію Австро-Угорщини. А Л. Цегельський наголосив, що, за його даними, намісник мав отримати наказ із Відня стосовно передачі влади у Львові українцям. Проте фон Гуйн заперечив отримання такої інструкції й заявив, що Галичина залишатиметься під австрійською владою до рішень мирної конференції, а також попередив, що австрійський штурмовий батальйон з Граца й угорський полк, дислоковані у Львові, придушуть будь-яке заворушення. Польська ліквідаційна комісія в Кракові, зі свого боку, попередила намісника й віденський уряд, що перебирає на себе владу в усій Галичині й планує прибути до Львова **1 листопада 1918 р.**

Збройний виступ поляків передбачався в ніч з 2 на 3 листопада 1918 р., тому Д. Вітовський і майор Українських січових стрільців **Сень Горук (1873–1920)** розіслали накази до попередньо створених окружних військових команд з вимогою *перебрати в ніч на 1 листопада 1918 р. владу на місцях в українські руки.*

Як зазначав згодом відомий галицький політичний діяч і дипломат **М. Лозинський (1880–1937)**, «заснувши 31 жовтня 1918 під австрійською державною владою, виконуваною поляками, населення Львова прокинулося 1 падолиста 1918 під владою Української Національної Ради. Як символ сеї влади маяв на вежі ратуша український синьо-жовтий прапор». Формально-правова передача влади від намісництва до українців відбулася пополудні. Щоправда, фон Гуйн ухилився від неприємної місії, оголосивши себе інтернованим, тому довелося задовольнитися згодою його заступника – колишнього довголітнього керівника галицького департаменту австрійського МВС, відомого правника **Володимира Децикевича (1865–1946)**. Він оголосив про передачу влади делегації Української національної ради на основі імператорського маніфесту від 16 жовтня 1918 р. й підписав відповідний протокол, з іншого боку його скріпили своїми автографами С. Голубович, К. Левицький і Л. Цегельський.

Того ж дня – 1 листопада 1918 р. вони провели колишнього намісника та посадовців австрійської адміністрації до Відня, й лише після цього повідомили гетьманський Київ про перемогу в королівському Львові та інших повітах Східної Галичини.

Проте незвичність діячів конституційно-монархічної доби до революційних дій відклала створення національного уряду – Тимчасового державного секретаріату ЗУНР аж до 9 листопада, а ухвалення УНРадою «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» – до 13 листопада 1918 р.

Становлення української державності на західноукраїнських теренах, після невдачі політичних переговорів, які розпочалися 2 листопада 1918 р. за участю митрополита Андрея Шептицького і депутатів **Української національної ради** з львівським **Польським народним комітетом**, що претендував на всю владу в Галичині, зробило неминучим **українсько-польську війну 1918–1919 рр.**

Загальне керівництво дипломатичною діяльністю новопосталої ЗУНР здійснював Є. Петрушевич; оперативне, спочатку – **В. Панейко** (9 листопада 1918 – 3 січня 1919 рр.), а потім **Л. Цегельський** (4 січня – 9 березня 1919 р.). Однією з найбільших заслуг В. Панейка (1883–1950) як державного секретаря зовнішніх справ ЗУНР стало започаткування на двосторонньому рівні процесу возз'єднання її з Великою Україною. Він передбачливо налагодив контакти з антигетьманською опозицією (Український національний союз В. Винниченка і М. Шаповала) та забезпечив підписання **1 грудня 1918 р.** у Фастові **«Передвступного договору»** між Радою державних секретарів і Директорією про об'єднання в недалекому майбутньому відновленої УНР і ЗУНР.

Після оприлюднення Акта Злуки Президент УНРади ЗУНР Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії, а керуючий справами державного секретаріату закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський був призначений товаришем міністра закордонних справ УНР. Тоді ж нарада керівників УНР і **Західної Облaсті УНР (ЗО УНР)**, як була перейменована ЗУНР, ухвалила об'єднати дипломатичні

місії обох державних організмів у загальноукраїнські, за винятком тих країн, що утворилися на теренах колишньої Австро-Угорської імперії.

Проте існування загальноукраїнського дипломатичного апарату на практиці виявилось суперечливим і нетривалим, за визнанням міністра закордонних справ УНР у квітні–серпні 1919 р. – галицького соціал-демократа **Володимира Темницького (1879–1938)**, *«з'єднання відбулося похапцем, маса справ лишилася неврегульованими. Хоч у принципі прийнято було, що армія і закордонна політика спільні, проте було дві армії і дві закордонні політики»*. До того ж переважно соціалістичних (за партійною належністю) наддніпрянських дипломатів обурювали консерватизм, вузький регіоналізм і кон'юнктурництво їхніх галицьких колег; не в останню чергу саме ця обставина призвела до невдачі вітчизняної дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

На початку лютого 1919 р. перший державний секретар зовнішніх справ ЗУНР **Василь Панейко (1883–1956)**, очікуючи дозволу на в'їзд до Парижа для участі в мирній конференції, зупинився у Швейцарії, де мав розмову з британським дипломатом Сейврі. Західноукраїнський дипломат наголосив, що прибув «із надією встановити зв'язки з представниками союзників». Висловивши сподівання, ніби уряди Британії й США із розумінням поставляться до української справи, на відміну від Франції, яка «не може позбавитись бажання відновити за будь-яку ціну велику Росію», Панейко стверджував, що *Східна Галичина «може стати ядром розбудови стабільної української держави», але галицькі українці погодяться на союз із Наддніпрянською Україною, лише маючи гарантію, що вона залишиться цілком незалежною від Росії*.

Є. Петрушевич і голова Державного секретаріату ЗУНР **Сидір Голубович (1873–1938)** розраховували й на підтримку президента США В. Вільсона. Їхні сподівання ґрунтувалися не лише на деклараціях американського президента, а й на активній діяльності заокеанської української діаспори. Організатором і координатором різноманітних акцій на підтримку дипломатичних зусиль ЗУНР у США був *Український народний комітет (УНК)* на чолі з апостольським адміністратором для галицьких греко-католицьких парафій отцем *П. Понятишиним*. Ще до відкриття Паризької мирної конференції, він разом із головним редактором «Свободи» (Джерсі-Сіті) *В. Лотоцьким* та головою Української народної ради в Америці *С. Ядловським* прибув до Вашингтона й встановив зв'язок із сенатським Комітетом з міжнародних відносин. Керівникам УНК удалося схилити на свій бік кількох впливових сенаторів, зокрема майбутнього президента **Франкліна Делано Рузвельта (1885–1945)**, який під час дискусії в Сенаті заявив: *«Фінляндія, балтійські провінції, Литва й Україна мусять бути незалежними»*.

Щоправда, й відновлена Річ Посполита мала впливових патронів в оточенні президента США, серед них і гарвардського професора-полоніста **Ричарда Лорда**, що очолював Східноєвропейське відділення спеціальної групи *«The Inquiry»*, створеної на початку вересня 1917 р. з півтори сотні науковців для підготовки аналітичних матеріалів урядові США, які стали б у пригоді на

повоєнній мирній конференції. У квітні 1918 р. він представив держдепартаменту меморандум на 110-ти (!) сторінках під назвою *«Проблема Східної Галичини»*, де дійшов висновку, що з погляду «абстрактної справедливості» край із 58 % етнічного українського населення, звичайно, слід приєднати до України. Проте з урахуванням «доцільності й практичних міркувань», оскільки «інтелектуально, економічно й культурно» поляки стоять вище, а в господарському сенсі територія більше тяжіє до Польщі, її бажано віддати останній.

На авторитетну думку Р. Лорда, наддніпрянська УНР не надто потребувала галицької провінції, бо й без неї «досить велика». Та й проблематичною тоді американському експертові видавалася сама можливість тривалого існування незалежної Української Держави, яку нібито знову буде включено до складу Росії, а поширювати російський кордон до Карпат «навряд чи бажано». *Сильна Польща, переконував високопосадовців Р. Лорд, «потрібна Європі», а найкраща можливість зробити Польщу такою – віддати їй Східну Галичину.*

Але президент В. Вільсон і держсекретар США **Роберт Лансінг (1864–1928)** висловлювалися проти прилучення Східної Галичини до відновленої Польщі. Це пояснювалося, передусім, непевністю ситуації в етнічній Росії, де вирувала громадянська війна. А вже анексія Східної Галичини, як відомо, була метою Російської імперії в Першій світовій війні, й у разі перемоги в громадянській війні «білих» Антанта і США не могли не рахуватися з російськими претензіями на «спадщину Ярослава Мудрого», а тому спочатку схилялися до існування Польської держави строго в етнічних кордонах. У рефераті створеного О. Колчаком Підготовчого комітету до мирних переговорів чітко зазначалося, що *«Русь Галицька, Прикарпатська і Буковина повинні бути приєднані до Росії, при цьому західний кордон Росії має безпосередньо сусідити зі Словаччиною»*. А. Денікін також визнавав незалежність Польщі на засадах березневої 1917 р. декларації Тимчасового уряду, тобто без Східної Галичини.

Реальна ж перспектива появи українського питання на порядку денному американської дипломатії в повоєнному урегулюванні в Європі окреслилася, коли наприкінці жовтня 1918 р. видавець впливової «New York World» Ф. Кобб і секретар «The Inquiry» – журналіст В. Липман на прохання радника президента – «полковника» **Едварда Гауза (1858–1938)** підготували коментарі-пояснення до «Чотирнадцяти пунктів Вільсона». Вони склалися з урахуванням тих міжнародно-політичних чинників, які набули ваги після оприлюднення «Чотирнадцяти пунктів», і тому містили пропозицію визнання *де-факто* урядів, що утворилися на території колишньої Російської імперії.

«Основне питання полягає в тому, – наголошувалося в документі, – чи варто вважати російську територію рівнозначною території, що раніше належала Російській імперії. Ясно, що це не так, оскільки пункт 13-й передбачає створення незалежної Польщі, – умову, яка виключає відновлення території імперії. *Те, що визнано правильним для поляків, зрозуміло, має бути так само визнано й для фінів, литовців, латишів, а, можливо, також для українців»*.

А п. 10-й пояснювався таким чином, що *«Західна Галичина, без сумніву, польська, Східна Галичина великою мірою українська (русинська) і в жодному разі не належить до Польщі»*. Тому, застерігалось в коментарі до п. 13, *«на сході Польща не повинна отримати території, де переважають литовці чи українці»*. Щоправда, автори документа в звичному для американської політичної думки й практики дусі радили урядові заохочувати федеративні зв'язки на сході Європи. Це, на переконання офіційного Вашингтона, мало, з одного боку, забезпечити право окремих націй на самовизначення, а з іншого – запобігти балканізації Центрально-Східної Європи та утворенню територіально малих і нежиттєздатних держав.

Тому в рекомендаціях американських експертів від 21 січня 1919 р. наголошувалося, що Східна Галичина *«має бути приєднана до Польщі лише в тому разі, коли Україна перебуватиме в теперішньому стані хаосу, і тільки як провінція із самоврядуванням, якій Ліга Націй гарантує право вирішити пізніше свою незалежність... Якщо ж Україна виявить життєздатність, то спірна територія повинна бути передана їй»*. З такою позицією США й прибули на Паризьку мирну конференцію, тобто міжнародно-правовий статус Східної Галичини ставився в залежність від подальшого розвитку військово-політичних подій у Східній Європі.

Згідно із затвердженими 10 січня 1919 р. штатами, Надзвичайна дипломатична місія УНР на Паризьку мирну конференцію складалася з 14-ти членів, 34-х співробітників канцелярії, 20-ти працівників інформбюро, 6-ти журналістів і навіть спостерігачів від 6-ти урядових партій Соборної УНР. Місію очолював колишній міністр шляхів УНР **Григорій Сидоренко (1874–1924)**, якого в серпні 1919 р. змінив посланник УНР у Ватикані граф **Михайло Тишкевич (1857–1930)**.

Однак попри всі зусилля місії, великі держави дивились на українське питання в контексті загальноросійських проблем, представники країн Антанти постійно й послідовно переконували українських делегатів у необхідності відмовитися від домагань самостійності України й погодитися на федерацію з Росією. Інтерес до України зростав у західних лідерів лише тоді, коли Армії УНР вдавалося здобути успіх на фронті (як, приміром, у липні–серпні 1919 р. під час наступу українських військ на Київ), але такі перемоги були епізодичними й не досить тривалими, щоб змінити загальне ставлення Антанти і США до української справи.

Брак довершеної зовнішньополітичної концепції Директорії УНР, яка б належним чином охоплювала проблеми повоєнного мирного врегулювання і де була б аргументовано доведена потреба самостійної УНР для створення системи загальноєвропейської безпеки, давався взнаки. Але завжди був шанс поліпшити ставлення Антанти до української проблематики, і саме його Надзвичайна дипломатична місія УНР безнадійно втрачала. Г. Сидоренко робив усі можливі заходи, проте без досвіду в дипломатичній справі й знання іноземних мов це було дуже важко. **25 лютого 1919 р.** він подав ноту з протестом проти нападу Польщі й Румунії на УНР, що

закінчувалася проханням до конференції «скерувати свій вплив і авторитет у румунській і польській владі на те, щоб вони не порушували принципів, встановлених Мировою конференцією, не посилали своїх військ проти української території». **5 березня 1919 р.** була оприлюднена нова нота з інформацією про приєднання до УНР Закарпаття на підставі рішення віча в Хусті від **21 січня, а 18 березня** знову – нота протесту проти окупації Буковини Румунією.

Намагаючись підсилити українські позиції на Паризькій мирній конференції, радник дипмісії О. Шульгин склав і направив 6 травня до французького МЗС меморандум делегації УНР, в якому була представлена *концепція українсько-французької співпраці* та прохання до французького уряду вислати свою військову місію до уряду УНР, що тоді перебував на території Східної Галичини. Незважаючи на те, що офіційний Париж уже схилявся до підтримки варшавських планів щодо Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя і Західної Волині, відповідь на меморандум від **19 травня 1919 р.** була досить прихильною і задовольняла пропозиції української делегації. Зі свого боку О. Шульгин від імені української делегації прийняв усі формальні вимоги французького уряду, сенс яких зводився до об'єднання військових зусиль УНР і Польщі в боротьбі проти більшовизму та невикористання французької допомоги проти О. Колчака і А. Денікіна.

Але цей обмін нотами вже не мав позитивних наслідків, – ані діяльність МЗС УНР, ані підтримка опозиційних політичних сил у Парижі та Лондоні не змогли переламати ставлення мирної конференції до українського питання. *У цілому Паризька конференція не бажала розглядати проблему політичної долі України як суверенної держави, обмежуючись лише обговоренням державної належності Західної України.*

З іншого боку, завеликий та політично неоднорідний склад Надзвичайної дипломатичної місії УНР доповнювався дивною домовленістю між Директорією УНР і урядом ЗО УНР від 30 березня 1919 р. Формально делегація була «спільною для обох частин України» й мала «заступати цілість української справи», але водночас допускалася *можливість подвійної дипломатичної гри, коли б цього вимагали життєві інтереси тієї чи іншої частини Соборної України.*

Вже після підписання Версальського мирного договору, коли перспективи розгляду українського питання на Паризькій мирній конференції стали примарними, група французьких політиків (голова комісії із закордонних справ Палати депутатів **Анрі Франклен-Буйон**, колишній прем'єр і військовий міністр **Поль Пенлеве (1863–1933)**, екс-міністр внутрішніх справ **Теодор Стега**, чинний міністр освіти **Луї Лефер**, відомий історик – професор Сорбонни **Шарль Сеньбос (1854–1942)** та ін.), що симпатизували УНР, склала аналітичну записку з поясненням причин невдачі її дипломатичної місії⁹².

⁹² Документ був доставлений у тогочасну столицю УНР – Кам'янець-Подільський французьким журналістом-українофілом *Шарлем Дюбре*, що прибув туди разом із Г. Сидоренком 17 вересня 1919 р.

У ній, зокрема, говорилося: «Немає єдності в напрямку, ні дисципліни. Кожний член Місії бажає удавати з себе великого дипломата і провадить свою персональну політику. Панує цілковита незгода поміж членами (є три табори: прибічники цілковитої незалежності, федералісти і галичани). Боротьба всіх проти всіх. Вони не потурбувалися увійти в порозуміння з прихильниками України в Парижі і слідувати їхнім порадам. Своїми інтригами перед представниками держав Антанти, аби принизити один другого, своїми протилежними заявами французам, американцям та англійцям, вони викликали проти себе обвинувачення в нещирості й анархічності. Вороги України – поляки і росіяни влучно скористалися цими непорозуміннями, аби доказати державам Антанти, що Україна не є центр організованості й ладу, що не можна базуватися на українській державі, що Україна є нова Мексика, захоплена анархією ще гіршою, ніж анархія Великої Росії й більшовицьких країн».

Таким чином, **досягти інтеграції двох українських державних організацій, погодження й синхронізації їхньої дипломатичної діяльності не вдалося, передусім, тому що керівники ЗО УНР здебільшого не бажали поступатися регіональними інтересами заради загальноукраїнської справи.** Переоцінивши тимчасові успіхи Галицької Армії на польському фронті, дипломатія ЗО УНР відкинула посередницькі зусилля антантівської місії бригадного генерала **Жана Бартелемі** та військової делегації УНР генерал-лейтенанта **Сергія Дельвіга (1866–1944)**. А небезпідставні побоювання, що Директорія УНР може піти на військово-політичний союз із Польщею коштом відмови (нехай і тимчасової) від принципу соборності українських земель, успіхи російської контрреволюції й постійний тиск з боку Антанти підштовхнули дипломатію ЗО УНР до пошуків порозуміння з «білою» Росією на платформі федералізму.

Ініціаторами проросійської орієнтації виступили В. Панейко, С. Томашівський і К. Левицький, які ще влітку 1919 р. увійшли у зв'язок із членами «**Російської політичної наради**» в Парижі. Ідея союзу з А. Денікіним поступово знаходила дедалі більше прихильників серед командування Галицької Армії, що уклало 6 листопада 1919 р. перемир'я з Добровольчою армією й перейшло на її бік. А 17 листопада 1919 р. з дозволу Є. Петрушевича в Одесі було підписано остаточний договір між представниками Збройних сил Півдня Росії й Начальної команди Галицької Армії про перехід її в повне розпорядження А. Денікіна. З від'їздом Є. Петрушевича 16 листопада 1919 р. з Кам'янця-Подільського до Відня й формальним розривом ним Акта Злуки на зборах депутатів УНРади 9–17 грудня 1919 р. Соборна УНР припинила своє існування.

З позитивних здобутків вітчизняної соборної дипломатії на Паризькій мирній конференції можна зазначити забезпечення ухвалення 2 квітня 1919 р. Найвищою радою пропозиції В. Вільсона про створення спеціальної «**Міжсоюзної комісії з переговорів про перемир'я між Польщею та Україною**» під головуванням члена спільної британської делегації – прем'єра Південно-Африканського Союзу генерала **Луїса Боти (1862–1919)**. Вона в цілому була політично нейтральною, а окремі її учасники, передусім герой англо-бурської

війни й колишній командувач трансваальських військ Л. Бота та професор-географ **Ісайя Боумен (1878–1950)**, із симпатією ставилися до українського визвольного руху.

Опрацьований комісією П. Боти проект перемир'я з 13-ти пунктів, що був переданий на розгляд делегації ЗО УНР, виглядав значно кращим для українців, ніж проект Бартелемі⁹³. *Хоча Львів із прилеглими районами залишався за поляками, терени на схід від залізниці Львів – Сокаль разом із нафтовим басейном відходили українцям.* Проте уряд ЗО УНР не влаштувало обмеження Галицької Армії до 20 тис. вояків (як, до речі, й польських військ на території Східної Галичини), українська делегація вимагала уточнення демаркаційної лінії на північ від Львова й передачі ЗО УНР залізниці Самбір – Сянки, яка забезпечувала вихід до позитивно-нейтральних Чехословаччини й Угорщини.

13 травня 1919 р. відбулося останнє (з семи) засідання комісії Боти, на якому поляки категорично відкинули такий проект перемир'я й демонстративно залишили засідання. Українська ж делегація натомість погодилася із зазначеними умовами. Зрештою, під впливом панічних польських телеграм з обвинуваченнями на адресу «агресорів» – українців, **25 червня 1919 р.** «Рада десяти» Паризької конференції терміново зібралася на нараду й ухвалила фатальне для ЗО УНР рішення. *«З метою забезпечити особи й майно мирного населення Східної Галичини супроти небезпеки, яка йому загрожує від більшовицьких банд, – безпідставно зауважувалося у відправленій до Варшави ноті, – Найвища рада союзних держав вирішила вповноважити сили Польської Республіки вести свої операції аж до річки Збруч. Цей дозвіл не включає у себе рішення, які Найвища рада постановить пізніше в питанні політичного статусу Галичини».*

Рішення Найвищої ради від 25 червня галичани кваліфікували як брутальне порушення прав і свобод українського народу, що матиме наслідком рішучу боротьбу українців проти польської окупації. Коли ж 3 липня 1919 р. Г. Сидоренку було надіслано запрошення на субкомісію мирної конференції з польських справ, за участі членів делегації з Галичини, для обговорення її внутрішнього статусу, українські дипломати відмовилися. Без їхньої участі

⁹³ Відряджена головнокомандувачем військ Антанти в Південно-Східній Європі маршалом **Л. Франш д'Еспре** з метою врегулювання польсько-чеського й польсько-українського територіальних конфліктів військово-дипломатична місія генерал-майора Ж. Бартелемі (бл. 70 офіцерів, переважно французьких) **28 лютого 1919 р.** в ультимативній формі зажадала від командування Галицької армії встановлення демаркаційної лінії так, щоб до Польщі відійшла третина території Східної Галичини зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном. Заступниками голів повитових адміністрацій на схід від лінії Західний Буг – Кам'янка-Бузька – Бібрка – Миколаїв – Вибранівка мали бути поляки, на захід – українці. Питання остаточного визначення державних кордонів покладалося на Паризьку мирну конференцію, а доти ЗО УНР зберігала право використовувати для своїх потреб певну кількість бориславської нафти. Ст. 9–11 унормовували експлуатацію нафтових родовищ і продаж пального під тимчасовою охороною Галицької Армії, а контроль за виконанням умов перемир'я брали на себе Антанта і США.

11 липня 1919 р. полякам було доручено запровадити цивільну владу в Східній Галичині й водночас «в якнайвищій мірі забезпечувати територіальну автономію, як і політичну, релігійну та особисту свободу населенню».

Українська делегація, звісно, відповіла нотою протесту, але це вже не мало значення: внаслідок браку боеприпасів і спорядження Галицька Армія змушена була **15–16 липня 1919 р.** відступити за Збруч на територію, контрольовану військами С. Петлюри. «Диктатор» ЗО УНР Є. Петрушевич разом із своїм урядом також змушений був перебратися до Кам'янця-Подільського. А комісія в польських справах, очолювана генеральним секретарем МЗС Франції **Жюлем Карбоном (1845–1935)**, 23 вересня 1919 р. оприлюднила на своєму останньому засіданні **Статут для Східної Галичини**, що, незважаючи на протести з боку Польщі, був 21 листопада затверджений Найвищою радою конференції.

Згідно з документом, полякам на 25 років надавався мандат на управління Східною Галичиною під контролем Ліги Націй, причому кордони автономії мали бути визначені на місці спеціальною комісією з п'яти представників Антанти і одного від Польщі. Після зазначеного терміну Рада Ліги Націй могла зберегти, перевірити або ж змінити статут, а до того міжнародні угоди Польщі мали відноситися й до Східної Галичини. Всі політичні й приватні права та свободи для національних меншин, зафіксовані в польських законах, були обов'язкові до виконання й у Східній Галичині, греко-католицький обряд прирівнювався до римо-католицького. Польська і українська мови визнавалися рівними в управлінні; службовці, за незначним винятком, мали бути місцевого походження, а військову повинність галичани відбували б на рідній території. Виконавча влада в Східній Галичині віддавалася губернатору, якого призначав польський президент, крім того, заборонялася систематична колонізація краю ззовні. **Але цей Статут, зрештою, так і залишився на папері.**

8.7. Варшавський договір і польсько-радянська війна 1920 р.

І все ж із геополітичного й військово-стратегічного погляду УНР і Друга Річ Посполита об'єктивно були зацікавлені у встановленні союзницьких відносин. «Начальник» відродженої Польської держави Ю. Пілсудський і його прибічники – представники демократичної лівиці в Сеймі обстоювали

ідею створення федерації з визволеними від російського панування Україною, Білоруссю і Литвою, що призвело б до утворення «коридору», який мав оберігати Другу Річ Посполиту від безпосередньої агресії з боку «червоної» чи «білої» Росії, коли б остання перемогла у громадянській війні. При цьому, на їхню думку, до Польщі мала відійти Холмщина, Західна Волинь до р. Стир і Львівщина.

Але впливова **Національно-демократична партія** відомого славіста, почесного доктора Кембриджу і депутата Державної Думи Російської імперії

Романа Дмовського (1864–1939), що мала відносну більшість у Сеймі, вважала українців нездатними до самостійного державного існування й прагнула інкорпорувати, крім згаданих теренів, усю Східну Галичину та Західне Поділля (до Збруча й Смотрича), *віддаючи перевагу на сході безпосередньому кордону Польщі з Росією.*

З огляду на загальне погіршення військово-політичного становища УНР й неминуче зіткнення з Добровольчою армією генерал-лейтенанта **Володимира Май-Маєвського (1867–1920)**, 22 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії УНР і Ради народних міністрів було вирішено відрядити до Польщі дипмісію на чолі з міністром юстиції й в. о. міністра закордонних справ **Андрієм Лівницьким (1879–1951)**. Вона мала забезпечити юридичне визнання УНР офіційною Варшавою через підписання консульської конвенції, що гарантувала б національно-політичні та культурні права українців у Польщі та поляків в Україні, а також урегулювання спірних фінансових і територіальних питань. До складу місії увійшли й представники уряду ЗО УНР – уповноважений із закордонних справ Диктатора Є. Петрушевича **Степан Вітвицький (1884–1965)** та члени Української Національної Ради **Антін Горбачовський (1856–1944)** і **Михайло Новаковський (1871–1941)**.

За найгіршої ситуації дипмісія могла піти на визнання вже dokonаної втрати Холмщини й Підляшшя, і то умовно – до скликання українського парламенту, що мав остаточно вирішити цю проблему. Делегація А. Лівницького принципово не мала погоджуватися на належність Східної Галичини Польщі з огляду на виключну компетенцію в цій справі Паризької мирної конференції. **3 жовтня 1919 р.** дипмісія з 38-ми членів відбула до польської столиці, через три місяці її чисельність, не рахуючи керівництва, зросла до 97 чоловік, і вона, по суті, перебрала на себе функції керівного осередку української дипломатії.

Однак укладення командуванням Галицької Армії сепаратної угоди з білогвардійцями спричинило воєнну катастрофу УНР. Тому 15 листопада 1919 р., напередодні залишення Кам'янка-Подільського й здачі його полякам, Директорія прийняла таємну постанову про надання А. Лівницькому остаточних інструкцій на переговорах. Вони зводилися до визнання кордону між УНР і Польською Республікою вздовж «лінії Бартеlemi» через територію Галичини й по р. Турії через Волинь, а у випадку необхідності – по Стиру. Вирішення проблеми польського землеволодіння на Правобережжі пов'язувалося з позицією майбутнього парламенту УНР. Але цього вже було замало, і варшавські політики вирішили скористатися слушною нагодою для юридичного оформлення своїх військових територіальних здобутків.

30 листопада 1919 р. поляки в ультимативній формі висунули перед А. Лівницьким вимогу цілковитого зречення не лише всієї Східної Галичини, а й більшої частини Волині. Після консультацій у Львові й Тернополі з провідними діячами УНР (члени Директорії **Андрій Макаренко (1886–1963)** і **Федір Швець (1882–1940)**), а також голова Державної військової інспекції **Володимир Кедровський (1890–1970)**, М. Ковалевський, віце-міністр закордонних

справ **Володимир Старосольський (1878–1942)** та ін.), А. Лівіцький **2 грудня 1919 р.** змушений був подати *декларацію зі згодою на проходження українсько-польського кордону Збручем і далі через північно-західну Волинь; східногалицькі представники на знак протесту вийшли зі спільної місії. Передбачалося також взаємне забезпечення прав поляків в УНР і українців – у Польщі, остаточне вирішення аграрного питання залишалося в компетенції Українських Установчих зборів, але юридичне становище польських землевласників регулювалося б окремим положенням.*

В обмін на територіальні поступки Варшава мала визнати УНР незалежною державою, представляти її інтереси на міжнародній арені, амністувати українських політв'язнів, допомогти Армії УНР зброєю і спорядженням. *Дізнавшись про зміст декларації, Ю. Пілсудський того ж дня дав згоду на прийняття на контрольованій польськими військами території решток розгромленої денікінцями Армії УНР і її урядових установ, а також створення бази для їхньої реорганізації, УНР отримувала можливість транзиту будь-яких товарів через територію Польщі.*

В остаточному варіанті *Політичної конвенції*, підписаному в ніч на **22 квітня 1920 р.** міністром юстиції і керуючим МЗС УНР А. Лівіцьким та керуючим МЗС Польщі Я. Домбським, делегації зійшлися на компромісній формулі: *«Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної УНР, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою, за Верховну владу УНР».*

Але українська сторона принципово відмовлялась від запропонованого поляками в п. 2 проекту *Політичної конвенції* лінії міждержавного кордону, що прилучала до Польщі 7 із 12-ти волинських повітів; лише під загрозою остаточного зриву варшавських переговорів 20 квітня нарада місії УНР ухвалила рішення підписати угоду в польській редакції. *Згідно ж з п. 3 Політичної конвенції, польський уряд визнавав за УНР «територію на схід від кордону, зазначеного в статті 2-й», тобто від лінії р. Збруч – Вишегрудок – Кременецькі узгір'я – Здолбунов – східна адміністративна межа Рівненського повіту – східна межа Мінської губернії – Прип'ять, «до кордонів Польщі 1772 (передрозборових), які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним».* В разі воєнної поразки УНР саме окреслені в п. 3 терени Правобережжя стали б осередком української державності. За даними МЗС УНР, вона охоплювала б усю Подільську губернію й більшу частину Волинської та Київської, окремі повіти Мінської, Могильовської та Херсонської губерній, її площа перевищила б 160 тис. кв. км, а населення – 12 млн осіб.

Водночас польська сторона дістала істотні переваги у *Військовій конвенції*, зокрема, бойові операції на Правобережжі мали відбуватися «по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головної команди Українських військ», але «під загальним керуванням начальної команди Польських військ» (п. 3.). Передбачалися польський військовий контроль над українськими залізницями, участь польських офіцерів в організації й становленні

владних структур тощо; уряд УНР мав забезпечувати польські війська продуктами харчування і гужовим транспортом (п. 6–8).

Але Варшавський договір фактично так і залишився «персональним союзом» двох глав держав – С. Петлюри і Ю. Пілсудського – та ґрунтувався на їхніх довірчих особистих відносинах і приватних домовленостях (як таємна угода він не потребував ратифікації парламентами), не став він і консолідуючим фактором. Більше того, обидва лідери зіткнулися з потужною опозицією своїм планам усередині власних країн. Польські ендеки та центристські партії, які мали більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що проукраїнська політика «начальника держави» лише антагонізує Москву, вважали наддніпрянських українців потенційними союзниками Німеччини та конкурентами в боротьбі за Східну Галичину, і тому рішуче виступали проти підтримки української державності в будь-якій її формі. С. Петлюра, у свою чергу, потрапив під вогонь нищівної критики майже всіх відомих із дореволюційних часів діячів українського руху (В. Винниченко, М. Грушевський, М. Шаповал та ін.), які вважали варшавські домовленості зрадою інтересів Соборної України.

Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку, і РСФРР й УСРР, з іншого, на укладення якого українська дипломатія вже не мала ані найменшого впливу, по-суті, скасував Варшавську союзню угоду, хоча Польща офіційно заявила про це лише 1923 р. Українсько-польський військово-політичний союз виявився нетривким і під тиском непереможних зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів спершу формально, а потім і фактично розпався, він був запізнілим, принаймні, на рік, і самотужки не зміг протистояти зміцнілій більшовицькій Росії. Але водночас договір мав велике значення не лише для українського народу, який завдяки допомозі з боку Польщі продовжував збройну боротьбу за незалежну УНР до кінця 1921 р. *Коли б не спільний українсько-польський опір улітку–восени 1920 р., то запланований Кремлем під гаслом «світової революції» похід на Польщу, Румунію і Німеччину виявився б цілком успішним і неминуче обернувся б трагедією для усіх цих країн, та і Європи в цілому.*

А 14 березня 1923 р., з огляду на ухвалення польським Сеймом 26 жовтня 1922 р. закону про так звану *воєводську автономію* для Східної Галичини (що насправді передавав до компетенції Галицького сейму лише другорядні питання), Рада послів Великої Британії, Франції, Італії та Японії, на пропозицію італійського прем'єра **Беніто Муссоліні (1883–1945)**, ухвалила остаточне рішення про передачу Східної Галичини під політико-адміністративне управління Польщі. Попри заяви британських представників – міністра закордонних справ лорда **Джорджа Керзона (1859–1925)** та екс-прем'єра Д. Ллойд Джорджа про те, що перед остаточним вирішенням питання слід обов'язково заслухати думку українців, делегація К. Левицького навіть не була допущена на засідання Ради послів.

Вердикт від 14 березня 1923 р. поклав формальний край міжнародній діяльності екзильного уряду ЗУНР, який у травні того ж року був розформо-

ваний згідно з наказом Є. Петрушевича, а дипломатичні місії – розпущені. Частина галицької еміграції на чолі з К. Левицьким засудила зв'язки Є. Петрушевича з більшовиками й вирішила повернутися на батьківщину, ставши на позиції «угодовства», тобто порозуміння з поляками. Інші залишилися на Заході, але відійшли від активної політичної діяльності, також не погодившись із прорадянським курсом Є. Петрушевича, що аж до початку 1930-х рр. пов'язував свої надії саме з позицією в українському питанні новоутвореного СРСР.

Загалом же українська дипломатія доволі пізно дійшла принципового висновку, якого дотримується увесь сучасний цивілізований світ: у незалежної й самодостатньої держави немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси, тому зовнішня політика повинна відповідати національним інтересам незалежної України. А воєнна поразка УНР від більшовицької Росії в листопаді 1920 р. й прагнення країн Заходу до встановлення торговельно-економічних відносин з РСФРР, що мали компенсувати жахливі матеріальні втрати Першої світової війни, призвели до припинення їхніх взаємин із дипломатичними представництвами УНР, які згортали свою діяльність – унаслідок браку коштів для утримання та поступового офіційного визнання світовою спільнотою СРСР.

А за добу Директорії УНР вдалося розгорнути власну досить широку мережу дипломатичних представництв. Вже на початку 1919 р. були сформовані і відряджені за кордон такі дипломатичні місії: до Великої Британії (керівник – М.Ткаченко), Бельгії та Голландії (А.Яковлів), Ватикану (М.Тишкевич), Греції (Ф.Матушевський), Грузії (І.Красковський), Данії (Д.Левицький), Дону (П.Понятенко), Італії (Д.Антонович), Польщі (О.Карпинський), Румунії (Ю.Гасенко), Сербії (В.Прокопович), США (Є.Голіцинський), Туреччини (О.Лотоцький), Угорщини (Р.Яросевич), Чехословаччини (М.Славинський), Швеції та Норвегії (К.Лоський). Загальна чисельність персоналу місій складала 140 осіб. Представництва України в Австрії, Болгарії, Німеччині, Фінляндії та Швейцарії зберігали ранг посольства. Поступово мережа дипломатичних представництв УНР збільшувалася: 23 березня 1919 р. ухвалюється рішення про відрядження дипломатичної місії до Кубані та Союзу народів Північного Кавказу (8 осіб); у вересні 1919 р. було сформовано місію до Японії (9 штатних одиниць); 12 листопада 1919 р. Директорія затвердила постанову про направлення «Надзвичайної дипломатичної місії до Прибалтійських республік Естонії, Латвії та Литви» (у 1920 р. фактично діяли 2 дипломатичні місії УНР у Балтії – в Латвії на чолі з В.Кедровським та в Естонії на чолі з Є.Голіцинським); у 1920 р. було сформовано дипломатичну місію УНР до Аргентини. Окрім дипломатичних представництв УНР, що були направлені до Парижу та Варшави для вирішення питань надзвичайної політичної ваги для України, українські дипломати брали участь у балтійських конференціях 1919-1920 рр., що працювали над втіленням ідеї створення Балто-Чорноморського союзу у складі Естонії, Латвії, Литви, Польщі, УНР і Фінляндії та робили спроби у Женеві в квітні-грудні 1920 р. з вирішення питання про вступ УНР до Ліги Націй.

Однак трагізм і драматизм української дипломатичної історії 1917–1920 рр. полягав у тому, що, маючи приблизно однакові, а на окремих етапах Революції й більші потенційні можливості, Україна, на відміну від Польщі, Фінляндії чи країн Балтії, історично не скористалася ними для утвердження своєї незалежності та самостійності. За умов неготовності міжнародної спільноти в особі Антанти загалом піднятися до розуміння сутності українського питання, ролі незалежної України в системі загальноєвропейської та регіональної безпеки, що переконливо продемонструвала Паризька мирна конференція 1919–1920 рр., УНР залишалося це доводити й виборювати власними військово-політичними та дипломатичними зусиллями. Проте саме їх Україні й забракло, її уряди не змогли забезпечити УНР життєздатність і стати серйозною потугою, на яку варто було зважати, а українське питання залишилося невирішеним. Український етнічний масив був розподілений між УСРР (з 30 грудня 1922 р. – в складі СРСР), Польщею, Румунією й Чехословаччиною.

Результати повоєнного мирного урегулювання, формалізовані у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин, засвідчили, що Антанта погодилася б визнати за Україною приблизно те ж геостратегічне місце, яке посідала в регіоні колишня Російська імперія, тобто пішла б назустріч українським національним інтересам лише в разі створення над Дніпром міцного державного організму, здатного нейтралізувати розповсюдження більшовизму й стабілізувати воєнно-політичну ситуацію. Керівникам вітчизняного визвольного руху так і не вдалося переконати Захід у доцільності закріплення за Україною ключової ролі в створенні системи регіональної безпеки шляхом організації *Балто-Чорноморського союзу*. На перешкоді цьому стали як тісні зв'язки лідерів Центральної Ради і гетьманату П. Скоропадського з Берліном та Віднем у вирішенні регіональних і прикордонних проблем, так і тривала невизначеність зовнішньополітичних державних пріоритетів за доби Директорії.

Контрольні запитання і завдання

1. Чим була зумовлена автономістсько-федералістська платформа українського визвольного руху після перемоги в Росії Лютневої революції 1917 р.?
2. Чим пояснюється, на Ваш погляд, неприйняття російською демократією ідеї самовизначення України?
3. Чим була зумовлена зовнішньополітична переорієнтація керівництва УНР на Центральні держави?
4. Чому Брестський мирний договір отримав назву «хлібного» і як його можна оцінити з погляду національних інтересів України?
5. З'ясуйте міжнародно-правовий статус Української Держави.
6. Дайте узагальнюючу оцінку російського вектора дипломатії П. Скоропадського.
7. Які зовнішньополітичні завдання постали перед щойно проголошеною ЗУНР і чи мала вона шанси на їхнє успішне вирішення?

8. Чи поліпшила міжнародне становище України задекларована 22 січня 1919 р. Злука УНР і ЗУНР?
9. Що стало на заваді підписанню підсумкової військово-політичної угоди між Директорією УНР і французьким командуванням в Одесі?
10. Простежте еволюцію української політики Кремля протягом 1919 р.
11. З'ясуйте ставлення провідних учасників Паризької мирної конференції до українського питання загалом і двох українських державностей зокрема.
12. Дайте оцінку Варшавського договору 1920 р. з погляду перспектив утвердження незалежної національної української державності.

РОЗДІЛ 9

Україна у Версальській системі міжнародних відносин і Другій світовій війні

9.1. Дипломатична активність Української СРР в 1920–1923 рр. та її роль у створенні СРСР

Знаний український науковець, академік-філософ **Мирослав Попович (1930)** у своїй фундаментальній праці «**Червоне століття**» (2005), з'ясовуючи актуальні уроки Української революції 1917–1920 рр., писав: «*Ленінська стратегія полягала у вичерпному використанні національно-визвольного ресурсу для розвалу Російської імперії, для того, щоб негайно з початком світової про-*

летарської революції перейти до централістської інтернаціональної диктатури пролетаріату. Жодні автономії чи федерації не входили до планів Леніна та його партії. Утворення формально незалежної «УСРР» на самому початку «Диктатури пролетаріату» було актом вимушеним. Звичайно, Леніну було однаково, що УСРР, що «Далекосхідна Республіка» – ДВР, – все це було лише тактикою. Та утворення червоної Польщі, Німеччини чи Угорщини вимагало і червоної України... Радянська Україна була червоною тінню УНР».

Але хоча УСРР і з'явилася з волі Кремля для послаблення українського національно-визвольного руху, її постановня свідчили про те, що **більшовицька влада** (на відміну від царської чи білогвардійської) визнала існування українського народу й змушена була миритися зі збереженням елементів його національної державності, хоча і в дуже усіченому вигляді. Саме національне життя надавало Радянській Україні як державі цілком реального змісту, до того ж із чітко визначеними адміністративними кордонами, власним урядом, конституцією, законодавством, гімном і прапором. *Державні права українського народу формально не заперечувалися навіть у найтяжчі часи сталінізми, коли на чверть зросла територія радянської України, що стала членом-засновником ООН і учасником провідних міжнародних організацій.*

Ще в розпал громадянської війни – 19 листопада 1919 р., коли становище на ключовому Південному фронті проти Добровольчої армії поліпшилося, Х. Раковський, який очолював тоді Політичне управління Реввійськради РСФРР, представив Леніну «*Тези з українського питання*» і довідку «*На-*

ціональне питання». В них слушно стверджувалося, що *недбале ставлення більшовиків до національного питання та русифікаторська політика в Україні зміцнили в масах прагнення до «самостійної Української Держави», причому в формі буржуазно-демократичної республіки.* Тому доцільно й надалі зберегти існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об'єднанні в єдиному московському Центрі управління обороною та «командними висотами» економіки.

Уже через два дні Ленін від свого імені вніс ці тези на розгляд політбюро ЦК РКП(б), пізніше документ пройшов обговорення на пленумі ЦК і **4 грудня 1919 р.**, попри жорстку протидію великодержавників, його головні положення були затверджені як резолюція VIII Всеросійської партконференції *«Про радянську владу на Україні».* У ній наголошувалося на *неухильному здійсненні більшовиками принципу самовизначення націй, на тому, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР», а питання визначення форм союзу України та всіх радянських республік «буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами».*

По-друге, Ленін вирішив залучити до справи радянського будівництва українські національні комуністичні партії, передусім Українську комуністичну партію (боротьбистів), що звільняла власними силами від денікінської армії цілі повіти. Причому, доки Червона армія ще не цілком опанувала терени України, Ленін у публічних виступах не робив предмета розходження з того, що боротьбисти обстоювали повну незалежність республіканських органів влади, але в документах, призначених для службового користування, домагання УКП(б) створити Українську Червону армію, загальнонаціональну комуністичну партію, яка б стала самостійною секцією Комінтерну, кваліфікував як «контрреволюційні» й «дрібнобуржуазні» вимоги.

Але коли на Ризькій міжнародній конференції польська сторона не поспішала визнати мандат уряду Х. Раковського, вважаючи УСРР частиною РСФРР, та з огляду на прибуття до Риги делегованого урядом УНР для ведення переговорів С. Шелухина, російський нарком закордонних справ Г. Чичерін так розпорядився керівнику радянської делегації **Карлу Юлію Данішевському (1884–1938):** *«Самостійність Радянської Української республіки є фактом, який може бути невідомий польській делегації, але тепер треба її про це повідомити».*

Не в останню чергу задля просування ризьких мирних переговорів **28 грудня 1920 р.** в Москві В. Леніним, Г. Чичеріним і Х. Раковським був підписаний *«Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР»*, що започаткував новий період міждержавних відносин Росії з радянськими республіками – *договірних відносин*⁹⁴. У преамбулі документа визнавалась незалежність і суверенність обох сторін, але наразі в ст. 1 вказувалося на

⁹⁴ Наступного року аналогічні союзні угоди було укладено між РСФРР та Азербайджанською, Вірменською, Білоруською і Грузинською СРР, а також із Хорезмською та Бухарською народними республіками.

необхідності «з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва» згуртувати свої сили шляхом укладення союзу.

Задля цього обидва уряди *об'єднали сім* (натомість п'яти за попереднім декретом від 1 червня 1919 р.) *наркоматів*: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфу та Вищих рад народного господарства (ст. 3). Ст. 4 встановлювала, що об'єднані наркомати входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених на правах членів уряду. Таким чином, закладені в договір правові норми позбавляли УСРР будь-якої можливості істотно впливати на об'єднані комісаріати. *Це давало змогу російським наркоматам, що стали фактично наддержавними, цілком контролювати військовий і народно-господарський комплекс України.*

Водночас звертає на себе увагу той факт, що українсько-російськими домовленостями 1919–1920 рр. **не передбачалося злиття зовнішньополітичних відомств.** *Вважаючи ключову фігуру Х. Раковського в політичному істеблішменті УСРР «своєю», Кремль в особі Леніна міг не турбуватися про небезпеку поживавлення українського самостійництва навіть у комуністичних шатах.* 1 червня 1921 р. Г. Чичерін телеграфував Х. Раковському: *«Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу».*

Але в багатьох випадках «самостійна» міжнародна активність УСРР виглядала дещо комічно. Так, щоб представники РСФРР мали юридичне право й від УСРР вести в Ризі мирні переговори, Х. Раковський належним чином підписав мандати з повноваженнями російським громадянам – новому голові делегації РСФРР **Адольфу Йоффе (1883–1927)**, колишньому секретарю Катеринославського губкому КП(б)У **Еммануїлу Квірінгу (1888–1937)**, формально представляв уряд УСРР), члену Кавказького бюро ЦК РКП(б) **Сергію Кірову (1886–1934)** та члену колегії наркомату продовольства РСФРР **Олександрю Оболенському (1887–1938)**. *Але жоден із них не володів українською мовою, оформленням офіційних українських документів на початковому етапі конференції займався член польської делегації – співзасновник Польської соціалістичної партії **Леон Василевський (1870–1936)***⁹⁵ Тому Г. Чичерін писав Х. Раковському: «Переконливо просимо негайно направити до Риги тов. Шумського⁹⁶, а то оскандалимося».

Але поступово дипломатична діяльність УСРР набувала зримих обрисів, вона виявилася єдиною радянською республікою, що широко користувалася дозволом Кремля на власну зовнішньополітичну активність – укладати договори з тими державами, які її визнавали, переважно це були

⁹⁵ Батько відомої української радянської письменниці **Ванди Василевської (1905–1964)**.

⁹⁶ **Шумський Олександр Якович (1890–1946)** – український політичний і державний діяч, один із лідерів боротьбистів, у той час – голова Київського губерньського ревкому.

правонаступники Російської імперії та аутсайтери Першої світової війни. Ще 5 липня 1920 р. в Копенгагені був підписаний українсько-австрійський договір про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих громадян. Представником інтересів УСРР у Відні став син видатного українського письменника – **Юрій Коцюбинський (1896–1937)**, а 7 грудня 1921 р. згідно з новою – **Тимчасовою угодою щодо опікування військовополоненими**, представництво УСРР в Австрії (9 співробітників) і австрійське в Харкові були піднесені до рівня *дипломатичних місій*. З метою розвитку економічних відносин до складу делегацій включалися торговельні представництва; главам і членам представництв надавалися дипломатичні привілеї та імунітети.

26 листопада 1920 р. уряд **Грузинської Демократичної Республіки** запропонував РНК УСРР розпочати переговори щодо укладення політичного і економічного договору. І хоча підписаний у Москві 31 січня 1921 р. **Українсько-грузинський мирний договір** фактично залишився нереалізованим, оскільки вже через півтора місяця територію Грузії окупувала російська Червона армія, НКЗС УСРР встиг скористатися грузинським прецедентом і звернутися 13 грудня 1920 р. до європейських держав із радіотою, де містилася пропозиція встановлення безпосередніх відносин з радянською Україною.

На ноту відгукнулися уряди балтійських республік, причому місцем проведення відповідних переговорів знову була визначена Москва. Мирний договір з Литвою був підписаний 14 лютого 1921 р., з Латвією – 3 серпня, з Естонією – 25 листопада. Ці угоди доповнювалися домовленостями про врегулювання майнових претензій та реєвакацію біженців. У лютому 1922 р. до Риги з Харкова відбула репатріаційна місія на чолі з колишнім наркомом юстиції й борьбістом **Євгеном Терлецьким (1892–1938)**, уповноважені з репатріації були призначені також до Таллінна і Каунаса⁹⁷.

Е. Квірінг, який разом із О. Шумським представляв інтереси УСРР на Ризькій конференції, надіслав доповідну записку в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з приводу участі українських радянських дипломатів у зовнішньополітичній діяльності. Його непокоїло, що за планами Москви інтереси республіки в інших державах мали репрезентувати тільки російські послы. *«Таке розв'язання питання, – писав Квірінг, – з моєї точки зору не відповідатиме ні нашій політиці висування незалежності й суверенітету УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці»*. Квірінг вважав за необхідне, щоб УСРР мала самостійні представництва у **великих державах** (Британія, Франція, США, Німеччина, Італія), а також у **країнах, де проживали українці** (Польща, Чехословаччина, Австрія, Румунія).

Показовою є аргументація Е. Квірінга: *«Оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень*

⁹⁷ В 1919–1939 рр. – тимчасова столиця Литовської Республіки з огляду на окупацію Вільнюса Польщею.

УСРР російським послам являла б для цих держав показник фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім нашим ворогам». Щодо всіх інших країн, то він не заперечував представництва інтересів УСРР російськими послами, а бажав тільки, щоб у відповідних посольствах працювали у ранзі радників або секретарів представники НКЗС УСРР.

В лютому 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло записку Квірінга й підтримало її пропозиції, ЦК РКП(б) з тактичних міркувань не заперечував. Відтоді в усіх випадках, коли РСФРР добивалася дипломатичного визнання з боку якої-небудь країни, його прагнули поширити й на інші радянські республіки, передусім на УСРР. У цьому не останню роль відіграв суб'єктивний фактор: Х. Раковський надавав дуже великого значення дипломатичній діяльності радянської України та використовував увесь свій вплив у Москві й за кордоном, аби всіляко сприяти їй.

Згідно з Ризьким мирним договором, що в загальних рисах зберігав українсько-польський кордон, визначений Варшавським договором 1920 р., УСРР і Польща на початку жовтня того ж року обмінялися посольствами, повноважним представником до Варшави було призначено О. Шумського, через рік його змінив Григорій Беседовський. З січня 1921 р. дипломатична місія УСРР діяла при РНК РСФРР, в грудні вона була об'єднана з повноважним представництвом у справах народного господарства на чолі з колишнім учасником Брестських мирних переговорів і місії С. Мазуренка до Москви – М. Полозом.

На перший погляд, результати розгортання дипломатичної активності УСРР у 1920–1921 рр. були досить вагомими, особливо беручи до уваги той факт, що вона починалася з нуля і відбувалася в умовах господарської розрухи й голоду. В штатах зарубіжних представництв УСРР, затверджених колегією НКЗС, налічувалось 82 співробітники: у Польщі – 36, Німеччині – 17, Чехословаччині – 12, Австрії – 9, Прибалтиці – 8. У Великій Британії УСРР представляв за сумісництвом повпред РСФРР Леонід Красін (1870–1926), а в Італії – один із перших радянських російських дипломатів Вацлав Воровський (1871–1923). У штаті центрального апарату НКЗС у Харкові, включаючи технічний персонал, працювало на той час 305 осіб. Крім того, наркомат мав у Києві й Одесі своїх уповноважених із необхідним штатом, на них покладалося вирішення питань, що виникали при застосуванні законів УСРР до іноземців, а також при виконанні обов'язків за міжнародними договорами.

Закордонна преса повідомляла, що дипломати УСРР ведуть роботу всерйоз і без санкції Москви підписують угоди з іноземними урядами, «між місіями Росії та України іде боротьба за компетенцію». РНК РСФРР, маючи на меті нейтралізувати діяльність дипмісії УНР у країнах найбільшого скупчення української еміграції, погодився на заснування в них повноважних представництв УСРР. Тому в 1921–1922 рр. послів УНР і ЗУНР: у Польщі – Леоніда Михайлова (1884–?), у Німеччині – Романа Смаль-Стоцького (1893–1969), в Австрії – Г. Сидоренка, у Чехословаччині – Максима Славинського (1868–

1945) замінили відповідно повпреди УСРР О. Шумський, Володимир Ауссем (1879–1936), Ю. Коцюбинський та Михайло Левицький (1891–1933).

На початок 1922 р. УСРР підтримувала якщо не де-юре, то де-факто відносини з більш як десятма країнами, але саме з того часу зовнішньополітичні ініціативи уряду Х. Раковського рідко закінчувалися результативно через посилення тенденцій центрального партійно-державного апарату «автономізувати» радянські республіки та послаблення в Кремлі позицій «патронів» голови РНК УСРР – серйозно хворого Леніна і голови Реввійськради РСФФР Л. Троцького. Зокрема, Х. Раковському не дозволили відкрити власне представництво в Римі, хоча 26 грудня 1921 р. повпред РСФФР В. Воровський від імені УСРР підписав прелімінарну угоду, що передбачала негайне відновлення мирних українсько-італійських зносин і налагодження торгівлі.

На початку квітня 1922 р. український уряд змушений був ліквідувати свою дипломатичну місію в Ризі, функції якої передавалися представництву РСФФР. Є. Терлецький у листі до Х. Раковського повідомляв, що російські повпреди в балтійських державах дістали з НКЗС РСФФР «цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі і т. д. Пропонувалися практичні засоби – не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше».

Тривалий час Кремль зволікав із дозволом на відкриття української дипломатичної місії в Анкарі після підписання там 2 січня 1922 р. командувачем військ УСРР і Криму Михайлом Фрунзе (1885–1925) *Договору про дружбу і братерство* з націоналістичною Туреччиною. Угода передбачала встановлення «військово-оборонного союзу» двох держав і надання офіційним Харковом Мустафі Кемаль-паші (майбутньому Ататюрку) (1881–1938) 150 тис. фунтів стерлінгів золотом і постачання через Одесу військового спорядження. Хоча турецьке посольство відкрилося в Харкові вже через півроку після укладення двостороннього договору, лише після рішучого демаршу ЦК КП(б)У перед Москвою в жовтні того ж року в Туреччині з'явилася місія УСРР.

Наступного місяця, за берлінським протоколом, дія *Раппальського договору між РСФФР і Німеччиною* від 16 квітня 1922 р. поширилася на всі радянські республіки. Проте це були досягнення «під завісу»: 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС» у зв'язку з утворенням СРСР і доручив заступникові глави НКЗС УСРР В. Яковлеву розпочати переговори з НКЗС РСФФР про об'єднання наркоматів. Щоправда, закордонні представництва УСРР передбачалося тимчасово, на кілька місяців, залишити – Х. Раковський живив надію змінити ситуацію.

Намагаючись врятувати рештки суверенності УСРР у міжнародній діяльності, він рішуче виступив проти *сталінського плану «автономізації» радянських республік* в процесі створення СРСР, а на XII з'їзді РКП(б) в квітні

1923 р. засудив монополізацію союзними відомствами господарського життя суб'єктів федерації. Оскільки **30 грудня 1922 р.** в Москві проект *Союзного договору* був прийнятий лише в основному і переданий на додатковий розгляд республік, Х. Раковський спільно зі своїм заступником М. Фрунзе, наркомом юстиції – представником «ленінської гвардії» **Миколою Скрипником (1872–1933)** і головою Київського губвиконкому, колишнім боротьбистом **Григорієм Гриньком (1890–1938)** розробив власний варіант документа, затверджений *23 травня 1923 р.* на об'єднаному засіданні уряду і президії ВУЦВК.

В ньому, зокрема, передбачалося загальносоюзними зробити лише три наркомати: з військових і морських справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, а *наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі пропонувалося перевести із розряду злитих (загальносоюзних) до розряду директивних (союзно-республіканських)*. Український проект Союзного договору передбачав можливість представництва в міжнародних відносинах окремих республік від їхнього власного імені, хоч і в межах, визначених особливими актами союзної влади, а також право зносин із суміжними державами з адміністративно-правових і господарських питань та укладання з цих питань угод, що не суперечили політиці, міжнародним договорам і законодавству союзної влади.

Зрозуміло, що коли проект був переданий у розширену комісію ЦВК СРСР для вироблення загальносоюзної конституції, він був зустрінутий кремлівськими можновладцями буквально «в штики». На нараді в ЦК РКП(б) **9–12 червня 1923 р.** з національного питання Х. Раковський був звинувачений у «конфедералізмі», а 13 липня президія ВУЦВК під тиском Сталіна дала згоду на призначення опального номенклатурника повноважним і торговельним представником СРСР у Лондоні з увільненням від обов'язків голови РНК УСРР і наркома закордонних справ. Наступного місяця консулати і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС, а остаточно апарат НКЗС УСРР перестав існувати **20 вересня 1923 р.**

Натомість створювалося *Управління уповноваженого НКЗС СРСР в Україні* (при уряді УСРР), яке очолив (до 1927 р.) колишній повпред СРСР в Австрії **Олександр Шліхтер (1868–1940)**. Для забезпечення ж інтересів УСРР її представник вводився до колегії НКЗС СРСР, а уряд мав право висувати свої кандидатури на посади повноважних представників або радників чи перших секретарів при них у державах, де інтереси УСРР переважали над інтересами інших союзних республік. Такі посадові особи мали керуватися директивами НКЗС СРСР і водночас підтримувати інформаційний зв'язок з урядом УСРР з питань, що становили для нього інтерес. *Перші роки після утворення СРСР ця практика була чинною, проте невдовзі союзний центр нею знехтував, монополізувавши всі міжнародні справи в своїх руках.*

9.2. Територіальне оформлення України в складі Радянського Союзу

Врегулювання територіальних проблем у Європі після Першої світової війни в процесі формування Версальської системи міжнародних відносин стало зразком несправедливого підходу до встановлення нових державних кордонів. Урочисто проголошений державами-переможцями ет-

нічний принцип підходу до визначення меж нових держав, як правило, не дотримувався. Загальновідомими є приклади, коли на території Другої Речі Посполитої опинилося близько двох мільйонів, а в ЧСР – більше трьох мільйонів етнічних німців і майже мільйон мадярів. Ще понад два мільйони трансільванських мадярів були включені до складу традиційно ворожої їм Румунії, а також до Югославії; Македонія ж була поділена між трьома сусідніми балканськими державами – Болгарією, Грецією та Югославією.

Така ж доля спіткала українство, що внаслідок низки міжнародних договорів і невдачі Революції 1917–1920 рр. опинилося розчленованим між чотирма державами. Найбільшу частину прирекли відчутти на собі великодержавну політику нового більшовицького російського центру, меншу – денационалізацію з боку санаційного режиму відновленої Польщі. Не в кращому становищі опинилися українці Буковини, Бессарабії й інших регіонів Румунії, де традиційно культивувався успадкований від світової Римської імперії курс на асиміляцію етнічних меншин. Найбільше поталанило, очевидно, русинам Закарпаття, що після тисячоліття мадярського поневолення були передані до складу демократичної Чехословаччини, чий уряд не культивував ані релігійних, ані мовних утисків, хоча особливо їй не турбувався про розвиток етнічних меншин.

Але в найгіршому становищі опинилося українське населення на східних теренах, втрачених урядами Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського й Директорії УНР після невдалих дипломатичних і воєнних змагань із Радянською Росією. Адже геополітична стратегія більшовицької диктатури після розгрому УНР ґрунтувалася саме на тому, щоб по можливості звести до мінімуму територію УСРР аби максимально скоротити населення, що етнічно належало чи тяжіло до України.

Вперше питання територіального розмежування УСРР і РСФРР було розглянуте ще на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС Радянської Росії 25 лютого 1919 р. За основу при його вирішенні російська сторона запропонувала взяти не принцип етнічної належності населення й навіть не його волевиявлення, а міркування виключно «державного порядку». Так, при обговоренні республіканської належності Грайворонського і Белгородського повітів Курської губернії представник УСРР – заступник голови Київського губвиконкому Андрій Іванов (1888–1927) посилався на їхній етнічний склад населення та велике економічне і культурне тяжіння його до Харкова. Але уповноважений РНК РСФРР по Білорусі й Литві, відома більшовичка Серафима

Гопнер (1880–1966) заявила, що ці повіти, як хлібні центри, мають велике значення тільки для Великої Росії, залишаючись незначними для України.

На випадок військових невдач радянської України, стверджувала Гопнер, Росія, відмовившись від цих повітів, раз і назавжди втратить можливість висувати на них претензії в майбутньому. Як аргумент вона також використала телеграму Х. Раковського, що запевнив про відсутність із його боку жодних заперечень стосовно включення цих територій до Росії. Згідно з цією ж телеграмою було вирішено й питання про передачу від Чернігівської до Гомельської губернії РСФРР *Суразького, Новозибківського, Мєлинського і Стародубського повітів. Такою була плата маріонеткового більшовицького уряду України за збройну підтримку з боку Радянської Росії.*

Кордон УСРР із **Областю Війська Донського** встановлювався по старій його межі з Катеринославською й Харківською губерніями, а з Кримом – по Перекопському перешийку⁹⁸. Всі рішення були ухвалені одноставно, а сама міжвідомча нарада тривала лише 4 год. 10 хв. Досягнуті угоди були покладені в основу затвердженого **10 березня 1919 р.** РНК України *«Договору про кордони з РСФРР».*

Таким чином, поза межами УСРР залишалися райони компактного проживання українців на Гомельщині, Брянщині, Курщині, Воронежчині, а також на Дону й Північному Кавказі. Українське населення, що опинилося поза межами своєї республіки, засипало російські урядові органи заявами про бажання жити в Україні, такі ж рішення приймалися волосними й повітовими з'їздами рад. Зокрема, вже в 1920 р. на користь входження до складу УСРР висловилися з'їзди рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту, Ново-Вознесенської й Успенської волостей Путивльського повіту, а також Гайворонського повіту Курської губернії та багато інших.

Ідучи назустріч цьому процесу, уряд УСРР запропонував ЦВК СРСР в 1924 р. законопроект *«Про зовнішні кордони УСРР».* У першій частині проекту, підготовленого за участі М. Грушевського, що повернувся з еміграції до Києва, й академіка **Дмитра Багалія (1857–1932)**, обґрунтовувалась необхідність зміни міжреспубліканських кордонів у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, що розпочалася в 1923 р. й передбачала створення натомість губерній, повітів і волостей – областей, округів і районів. *Причому в основу виділення нових адміністративно-територіальних одиниць було покладено принцип економічної доцільності.*

Зважаючи на це, уряд УСРР запропонував передати Мінській губернії Білоруської СРР частину колишньої *Словечанської та Юровської волостей Коростенської округи Волинської губернії,* наголошуючи, що ці території цілком відповідають природно-історичним і економічним умовам Білорусі. В свою чергу, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України й етнічний чинник, пропонувалося включити до складу Чернігівської губернії

⁹⁸ На той час радянська влада навіть ще не була встановлена на Дону і в Криму.

Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії РСФРР та частину волостей Севського повіту Брянської губернії.

В другій частині проекту, спираючись на дані переписів 1897, 1920 і 1922 рр., *харківський уряд пропонував передати УСРР ряд повітів Курської та Воронежської губерній, де проживало 1,704 млн етнічних українців.* Держплан республіки, що також брав участь у розробленні проекту, наводив дані про те, що переважна частина вантажів на залізничних станціях Гайворонського і Белгородського повітів йшла з України або в Україну. А цукрові заводи, що знаходилися в південній частині Курської губернії, більш як на 90 % забезпечувалися сировиною з Харківської, Полтавської й Чернігівської губерній УСРР.

Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР (по два представники від сторін) на чолі з головою ЦВК Білорусі **Олександром Черв'яковим (1892–1937)**. На першому ж засіданні **1 липня 1924 р.** вона визначила *етнографічний принцип, як головний при вирішенні питання кордонів між республіками з урахуванням економічного тяжіння й зручності адміністративно-територіального поділу спірних територій.* Але компромісний варіант, вироблений спільною комісією, все ж залишав поза межами УСРР 724 тис. українців.

Як згадував член комісії від України – один із засновників і член ЦК КП(б)У, колишній український соціал-демократ **Панас Буценко (1889–1965)**, *«загальну затримку у врегулюванні кордонів і незакінченість проробки цього питання необхідно пояснити виключно недобррозичливим, а почасти і ворожим ставленням з боку представників РСФРР.* Перш за все, це було помітно у поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної Комісії, як-от: явне небажання розглядати проект УСРР, зухвалий тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронежської губерній залу засідань... посилання на те, що розмовна мова населення російська і, нарешті, вживання термінів «малорос» і «великорос».

Таким чином, досягти згоди між делегаціями не вдалося, і О. Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де компромісний проект постанови союзної комісії зазнав подальших змін. Згідно з постановою ЦВК СРСР від **16 жовтня 1925 р.** *«Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою»* до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало **278 тис. осіб** (Путивльський повіт і кілька волостей Курської та Воронежської губерній), у той час як від України було відторгнуто територію з населенням **479 тис. осіб** (в т. ч. Таганрозька і Шахтинська округи).

Торкаючись економічних мотивів, пов'язаних із передачею двох останніх регіонів до складу РСФРР, які Кремль із політичних міркувань покарання донського козацтва в 1920 р. включив до складу УСРР, члени Південно-східного бюро ЦК РКП(б) **Анастас Мікоян (1895–1978)** і **Микола Ейсмонт (1891–1935)**

цинічно заявляли: «Єдиний аргумент українців проти передачі Таганрога⁹⁹, що він є хлібною базою Донбасу, настільки несерйозний, що на ньому не варто зупинятися».

Такий шовіністичний підхід Кремля до українського питання викликав нову хвилю масових звернень українського населення до ВУЦВК і ЦВК СРСР, що змусило ЦК КП(б)У в травні 1927 р. направити відповідну доповідну записку до ЦК ВКП(б). Спираючись на дані перепису 1926 р., ЦК КП(б)У зазначав, що «до цього часу на безпосередньо прилеглий до УСРР території РСФРР залишилося українського населення **понад 2 млн**, яке розташоване компактно масами в Курській і Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї».

Вимоги українського керівництва мотивувалися не лише етнографічними даними, але й економічними розрахунками, спільністю природно-кліматичних умов. **Однак, незважаючи на неодноразові звернення українського уряду, ЦК КП(б)У, українського населення прикордонних територій до центральних радянських і партійних органів, питання справедливого встановлення північно-східних і південно-східних меж УСРР так і не було вирішене.**

Процес територіального оформлення УСРР охопив і південно-західний регіон республіки, де **12 жовтня 1924 р.** була створена **Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (МАСРР)**. Цього вимагала більш як п'ятирічна практика дипломатичної боротьби СРСР за перегляд «**бессарабського питання**», оскільки Кремль не визнавав чинності так званого «**Бессарабського протоколу**», підписаного **28 жовтня 1920 р.** країнами Антанти (Британія, Франція, Італія) з Румунією. В ст. 1 документа визнавався суверенітет останньої «над територією Бессарабії, розташованою між існуючим кордоном Румунії, Чорним морем, течією Дністра від його гирла до точки, де він зустрічає старий кордон Буковини з Бессарабією, і далі цим кордоном». Вже **1 листопада** уряд УСРР разом із урядом РСФРР висловив рішучий протест урядам Франції, Італії, Британії та Румунії з приводу укладання протоколу, заявивши, що не визнає «скільки-небудь правосильною угоду, яка стосується Бессарабії».

В березні 1924 р. у Відні відкрилася **радянсько-румунська конференція з «бессарабського питання»**, на якій кремлівська дипломатія запропонувала провести плебісцит у краї щодо його державної належності. Але 2 квітня румунський уряд відхилив радянську пропозицію й узагалі відмовився обговорювати «бессарабське питання», наголосивши, що воно остаточно вирішене. У відповідь керівний працівник радянського НКЗС зробив кореспонденту «Правди» принципову заяву: «*Надалі до плебісциту ми вважатимемо Бессарабію невід'ємною частиною України й Радянського Союзу*».

Радянське керівництво вдалося до пошуків нових підходів для вирішення «бессарабського питання», один із них вбачався у створенні на Лівобережжі Дністра молдовської автономної державності в складі УСРР

⁹⁹ За офіційними даними перепису 1926 р. в Таганрозькій окрузі мешкало 71,5 % українців.

з перспективою її використання для «визволення» Бессарабії шляхом експорту революції. З аналогічних позицій виступала й «ініціативна група» румунського комуніста-інтернаціоналіста Іона Діку, що в листах, надісланих до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У навіть доводила, ніби створення на Лівобережжі Дністра *Молдавської СРР* (а не автономії), що «*приєдналася б до Союзу як рівноправний член*», стане істотним чинником поширення комуністичної революції на Бессарабію та Румунію. Тому *І. Діку пропонував де-юре включити до її складу й Бессарабію*, а необхідність безпосереднього входження майбутньої Молдавської СРР до СРСР румунські комуністи пояснювали тим, що Україна буде «не в силах» надавати значну фінансово-економічну допомогу для задоволення першочергових потреб проектованої республіки.

Натомість «ініціативна комісія» **Григорія Котовського (1881–1925)** – командувача 2-го кавалерійського корпусу, дислокованого в Придністров'ї, була переконана, що необхідно створити саме молдовську автономію в складі УСРР, а відносини між ними мали здійснюватися на *федеративних засадах*. Незважаючи на різні підходи, обидві ініціативні групи вважали головним аргументом на користь створення молдовської державності на Лівобережжі Дністра можливість прискорити, таким чином, позитивне вирішення для СРСР «бессарабського питання». Причому зазначена ідея знайшла великого прихильника в особі М. Фрунзе, що був молдованином за походженням і особистим другом Г. Котовського.

Вже **7 березня 1924 р.** політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою ухвалило «*політично доцільним виділення в складі УСРР Молдавської автономної області*». *Статус національно-державних утворень визначався, як правило, залежно від чисельності титульного етнічного населення й площі території, на якій воно компактно проживало. Але в даному випадкові, з політичних міркувань, було вирішено відступити від згаданих принципів.* Пояснюючи таке рішення, голова РНК УСРР **Влас Чубар (1891–1939)** на III сесії ВУЦВК на початку жовтня зазначив: «Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати границі нової області так, щоб в ці кордони не попали села й райони, де населення в більшості російське чи українське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономної Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували нормальний економічний і культурний розвиток».

Перенесення акценту із завдань здійснення національно-державного будівництва на міжнародні відносини спричинило форсування темпів створення молдовської державності в складі УССР. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від **19 вересня 1924 р.**, керівництво республіки змушене було включити до складу МАСРР ті райони Лівобережжя Дністра, де молдовське населення не становило більшості. За таких обставин виникла проблема з визначенням столиці молдовської автономії, оскільки в містах і селищах міського типу регіону проживали переважно українці й росіяни. На роль столиці МАСРР

претендували Балта, Ананьїв, Тирасполь, Бірзула й Рибниця, але з політичних міркувань спеціальна комісія політбюро ЦК КП(б)У висловилася на користь «пролетарського міста» Балта, де робітники становили 36 % мешканців¹⁰⁰.

Зрештою, **12 жовтня 1924 р.** III сесія ВУЦВК ухвалила постанову **«Про утворення Автономної Молдавської СРР»**, до складу якої увійшли частини Балтської округи Подільської губернії та Одеської округи Одеської губернії, а також ряд населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. Таким чином, у МАСРР налічувалося 582 населені пункти, де проживало 419 238 осіб, у тому числі **молдаван – 48,7 %, українців – 34,2 %, росіян – 7,9 %, євреїв – 5,1 %, німців – 2,1 %, болгар – 1 %, поляків – 0,3 %**. Постановами ЦК КП(б) У від 19 вересня і ЦК РКП(б) від 26 вересня 1924 р. де-юре до складу МАСРР було включено «територію Бессарабії, тимчасово окуповану румунськими військами». **Таким чином, «бессарабське питання» і утворення МАСРР були остаточно поєднані в загальній канві зовнішньої політики СРСР.**

Процес формування території МАСРР на Лівобережжі Дністра тривав майже до кінця 1926 р., а її існування – до **2 серпня 1940 р.**, коли **Законом про утворення Молдавської РСР** до її складу увійшла частина Бессарабії й 6 районів Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, а 5 районів відійшли до УРСР.

Оскільки МАСРР була створена як засіб тиску на Румунію, то радянське керівництво намагалось підкреслити етнічні відмінності між румунами й мешканцями Лівобережжя Дністра. Задля цього в автономії почалася кампанія із самоідентифікації молдаван як окремого народу, для чого був розроблений відповідний алфавіт на основі кирилиці, а молдовська мова¹⁰¹ оголошена окремою, а не діалектом румунської мови.

9.3. Державний Центр УНР в екзилі

14–21 листопада 1920 р. Державний центр (ДЦ) УНР (голова Директорії С. Петлюра, 65 депутатів Трудового Конгресу народу України, 14 членів Ради Народних Міністрів УНР, 1680 урядовців та більше 15 тис. козаків і старшин Армії УНР) змушений був

під ударами Червоної армії відступити до союзної Польщі. Невдовзі обставини склалися таким чином, що Державний центр зазнав реорганізації й звівся до невеликого за складом екзильного уряду УНР, підпорядкованого С. Петлюрі, а потім його наступникові – А. Лівицькому. **Державний центр УНР залишив національну територію, маючи всі ознаки легітимності, тобто законності як з погляду українських юридично-правових актів («Закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і «За-**

¹⁰⁰ В 1929 р. столицею МАСРР став Тирасполь.

¹⁰¹ 40 % слів у цій штучно створеній літературній мові мали слов'янські корені, тому в 1951 р. за підтримки тогочасного першого секретаря ЦК КП(б) Молдавії Л. І. Брежнєва було проведено мовну реформу, після чого літературна форма молдовської мови почала ґрунтуватися на бессарабських діалектах і стала помітно ближчою до румунської літературної мови.

кону про Державну Народну Раду УНР» від 12 листопада 1920 р.), так і міжнародного права.

На першому етапі діяльності (Тарнівському¹⁰²), що тривав до кінця 1923 р., екзильний уряд УНР жив надіями на швидке повернення в Україну, розраховуючи на організацію загальнонародного антибільшовицького повстання всередині неї й спрямовуючи на це свої зусилля. Він ще мав союзницькі відносини з Польщею й навіть після підписання Ризького договору 1921 р. його дипломатичні представництва офіційно діяли в ряді європейських держав (у Румунії – до 1924 р., а у Швейцарії – до 1926 р.).

Але, як зазначалося вище, РНК РСФРР, з метою нейтралізації діяльності дипмісій УНР в країнах найбільшого скупчення української еміграції, погодився на заснування в низці таких держав повноважних представництв УСРР. *Смуга міжнародного визнання СРСР і відсутність підтримки з боку провідних західних держав, які шукали шляхів торговельно-економічного зближення з Москвою, неспроможність відновити контроль хоча б над частиною національної території внаслідок затухання повстанського селянського руху, поглиблення суперечностей між різними угрупованнями української політичної еміграції та загострення фінансових труднощів спричинили глибоку кризу Державного Центру й перехід його фактично на нелегальне становище та розформування військових таборів Армії УНР у Польщі й Чехословаччині, і як наслідок – від'їзд наприкінці 1923 р. С. Петлюри і майбутнього голови екзильного уряду в 1926–1939 рр. В'ячеслава Прокоповича (1881–1942) до Парижа (А. Лівіцький і Р. Смаль-Стоцький залишилися у Варшаві). З погляду міжнародного права екзильний уряд став політичним центром, що символізував ідеали незалежності Української Держави 1917–1920 рр.*

Так почався другий – Варшавсько-Паризький період існування Державного центру УНР. З середини 1920-х рр. у зовнішньополітичній діяльності він зосередився на інформаційно-пропагандистській праці в Лізі Націй та в товариствах сприяння цій організації з метою розвінчання політики більшовицької влади, викриття злочинів сталінського режиму і здобуття прихильного ставлення до ідеї відродження української державності; захисту прав українських емігрантів в спеціалізованих організаціях Ліги Націй; співпраці з представниками інших «недержавних» народів з території СРСР; участі в організації наукового, громадського й культурно-освітнього життя української еміграції.

Орієнтація Державного центру УНР на західні демократії базувалася на хибній концепції, що раніше чи пізніше між ними й СРСР спалахне збройний конфлікт, результат якого буде сприятливим для відновлення незалежної держави в душі УНР. Тому головні зусилля О. Шульгина як керівника зовнішньополітичного відомства екзильного уряду УНР були спрямовані на

¹⁰² Від назви польського міста в Західній Галичині, де розташовувався Державний центр УНР.

встановлення зв'язків із впливовими громадсько-політичними колами західно-європейських країн та їхніх союзників у Центрально-Східній Європі.

Задля цього голова Державного центру А. Лівичкий восени 1926 р. поновив союзницькі зв'язки з Ю. Пілсудським, що, як відомо, повернувся до влади в результаті державного перевороту 12–14 травня того ж року й плекав ідею створення військово-політичного блоку нових незалежних держав від Скандинавії до Туреччини. До початку Другої світової війни Східний відділ польського МЗС сприяв дипломатії Державного центру УНР, особливо в Парижі та Празі, а Другий відділ штабу військового міністерства УНР співпрацював з аналогічним підрозділом польського Генштабу у здійсненні розвідки на території УСРР.

Міністр інформації екзильного уряду Р. Смаль-Стоцький доклав чимало зусиль для зменшення напруги в польсько-литовських відносинах після анексії Варшавою Віленської області 24 березня 1922 р. *Звичайно, за таких обставин Державний центр не міг претендувати на західноукраїнські землі в складі Другої Речі Посполитої, обстоюючи національно-персональну автономію української меншини.* Але, принаймні двічі, союзні стосунки з Варшавою псувалися різкими протестами екзильного уряду УНР: щодо «паціфікації» Східної Галичини в 1930–1931 рр. та у зв'язку зі суверенізацією Карпатської України в 1938–1939 рр.

Структури Державного центру УНР підтримували будь-які рішучі акції британського уряду проти СРСР, надсилали меморандуми з цього приводу, влаштовували зустрічі на різних рівнях. *Причому уряди й посли провідних європейських держав фактично ставилися до представників УНР як до делегатів чинного уряду.* Прикладом існування таких реконструктивних планів у західних політиків можуть бути переговори колишнього міністра екзильного уряду УНР – І. Токаржевського-Карашевича з канцлером казначейства, відомим британським державним діячем **Вінстоном Черчиллем (1874–1965)**, що почалися в лютому 1926 р. на Женевській конференції Ліги Націй.

Зміст розмови засвідчив, що британці цікавляться українськими справами й мають про них непогану інформацію, а В. Черчилль запропонував перенести переговори до Лондона, де вони й були продовжені. Британських військових, які контактували з військовим міністром екзильного уряду, генерал-хорунжим **Володимиром Сальським (1883–1940)**, найбільше цікавили повстанські можливості УНР у радянській Україні, зокрема поблизу Чорного моря. Йшлося про створення осередку повстанського руху в УСРР і концентрацію всіх антирадянських сил на півдні республіки. До Чорноморського регіону виявляла інтерес і Франція, що прагнула створити так звану **Чорноморську Антанту** за участі незалежних (в майбутньому) України, Грузії, Кубані й Азербайджану під егідою Парижа.

Загалом найактивнішою діяльністю екзильного уряду була в Женеві, де перебувала Ліга Націй і постійні делегати країн – членів цієї міжнародної організації. Найчастіше сюди приїздив із Парижа О. Шульгин, що беззмінно очолював **Українське товариство прихильників Ліги Націй**. В червні 1922 р. воно було прийняте як рівноправний член до **Міжнародної унії товариств-**

прихильників за участі представників від понад 50 країн, а в 1928 р. увійшло до *Консультативної ради* – дорадчого органу при *Верховному комісаріаті в справах біженців*.

У 1933–1938 рр. О. Шульгин очолював Міжнародну унію, й оскільки її форуми давали можливість широких зв'язків, він зосередив свою головну діяльність саме на цьому терені. Так, виступаючи на загальних зборах Унії в лютому 1931 р. в Брюсселі й на засіданні її Ради в жовтні того ж року в Перуджі, він підняв голос на захист громадянських прав українського населення Східної Галичини, що зазнавало постійних утисків і репресій з боку польської влади. У наступні роки О. Шульгин неодноразово оприлюднював на форумах Унії протести щодо більшовицького терору, каторжної примусової праці, Голодомору 1932–1933 рр. і репресій у радянській Україні.

Неодноразово під час асамблей Ліги Націй та засідань її Ради до Женеви прибували голова екзильного уряду УНР В. Прокопович і Р. Смаль-Стоцький. За підписами Шульгина і Прокоповича на ім'я голови асамблеї чи її Ради надсилались меморандуми, листи і заяви з приводу тих чи інших питань, що їх розглядало міжнародне співтовариство і які стосувались України. Зокрема, *8 вересня 1930 р.* В. Прокопович виступив із меморандумом уряду УНР «*У справі Європейської федерації та України*», де обґрунтовувалася економічна доцільність вступу в майбутньому незалежної України до проєктованої французьким міністром закордонних справ **Арістідом Бріаном (1862–1932)** Європейської федерації – прообразу сучасного Європейського Союзу.

До урядового меморандуму О. Шульгин доклав свого листа від 10 вересня 1930 р., в якому звертав увагу лідерів Заходу на порушення військово-політичної й господарської рівноваги в Європі внаслідок відновлення Російської імперії в формі СРСР та здійснення останнім курсу на світову революцію каналами Комінтерну. Відзначивши переваги «тіснішого зближення європейських держав», міністр закордонних справ екзильного уряду УНР заявляв: «*Цілком ясно, що Україна, як тільки звільниться від окупантів, відновить своє бажання бути прийнятою до Ліги Націй і побажає так само належати до Європейської федерації, яка нині є саме в стадії організації*».

Коли ж під тиском лівих сил Ліга Націй змушена була запросити СРСР до участі в обговоренні проєкту А. Бріана, і нарком закордонних справ Радянського Союзу **Максим Литвинов (1876–1951)** 18 травня 1931 р. з'явився на засіданні Європейської комісії в Женеві, О. Шульгин заперечив його право говорити від імені України і викрив імперську сутність політики Кремля.

Показовою з цього погляду була й нота О. Шульгина, подана 12 лютого 1932 р. на ім'я голови *Міжнародної конференції з питань роззброєння*, що відбувалася в Женеві. Розпочинався документ протестом проти «узурпації прав української нації», яку самочинно взялась представляти на конференції делегація СРСР. Водночас екзильний уряд УНР висловлював підтримку зусиллям щодо обмеження і зменшення озброєнь. «Ми сподіваємося також, – апелював О. Шульгин до міжнародної громадськості, – що справжній і остаточний мир між великими європейськими націями поставить нарешті на порядок дня

міжнародного життя – проблему і України, як також і всіх інших народів, що їх поневолено совітською Росією».

Того ж року голові асамблеї Ліги Націй та всім її делегаціям О. Шульгиним були направлені листи у справі примусової праці в СРСР. Але після прийняття 18 вересня 1934 р. СРСР до Ліги Націй можливості використання трибуни останньої для популяризації українського питання різко зменшилися, хоча дипломатичні демарші Державного центру УНР продовжувалися до кінця 1930-х.

Необхідно відзначити також активні заходи О. Шульгина перед Лігою Націй, іншими міжнародними організаціями та світовою громадськістю у зв'язку з *Голодомором в Україні 1932–1934 рр.* Вже в липні 1933 р., одержавши перші звістки про Голодомор, очолювана О. Шульгиним президія *Української головної еміграційної ради* в конфіденційних листах оповістила про нього Лігу Націй та Міжнародний Червоний Хрест і випустила французькою мовою відозву до низки міжнародних гуманітарних організацій із закликом прийти на допомогу голодуючим.

25–27 вересня 1933 р. О. Шульгин звернувся з листами до головуючого на асамблеї Ліги Націй – норвезького прем'єра **Юхана Людвіга Мовінкеля (1870–1943)** і учасників її пленарного засідання, у яких прохав: «1) прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивіз хліба з СРСР, в дійсності з України; 2) організувати анкетну комісію, яка б могла на місці встановити розміри нещастя; 3) організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні». В ще одному листі вказувалось і на причини голоду, зокрема, на головну з них – насильницьку колективізацію.

Тоді О. Шульгину вдалося об'єднати в річищі антиголодової кампанії все українство поза межами СРСР й добитися певного міжнародного резонансу: питання голоду в УСРР на одному із засідань Ради Ліги Націй порушив Мовінкель, а комітети допомоги голодуючим у Відні й Парижі очолили відповідно такі відомі особистості, як кардинал **Теодор Інніцер** і дивізійний генерал **Поль Анрі (1862–1943)**.

Дипломатичні демарші екзильного уряду УНР у Лізі Націй тривали аж до кінця 1930-х рр., іншими каналами встановлення зв'язків із західними, зокрема французькими, політиками стали комітет «**Франція-Схід**» («France Orient», до нього входили визначні французькі політики й дипломати, що спеціалізувалися на проблемах Близького Сходу та Центрально-Східної Європи), а також заснований у 1930 р. **Клуб українознавства** («Cercle d'Etudes Ukrainiennes»), що діяли в Парижі. Час від часу вони виступали з лекціями на засіданнях комітету й друкувались на сторінках його бюлетеню. Наприклад, О. Шульгин 5 грудня 1932 р. виголосив доповідь на тему «*Спадщина Російської імперії і визволення пригнічених народів*».

Аналогічну організацію – **Болгарсько-українське товариство** – було засновано в 1926 р. завдяки ініціативі представника екзильного уряду УНР в Софії **Михайла Паращука (1878–1963)**, очолив його колишній міністр освіти Болгарії й посол в Українській Державі, академік **Іван Шишманов**

(1862–1928). У 1932 р. за участі О. Шульгіна товариство влаштувало урочисте відкриття пам'ятника М. Драгоманову в Софії, яке перетворилось у величну українсько-болгарську маніфестацію. На зборах Болгарської АН, де О. Шульгин виголосив доповідь, була присутня вся еліта болгарського суспільства.

Важливим напрямком міжнародної діяльності екзильного уряду УНР була співпраця з емігрантськими представництвами поневолених сталінським режимом народів СРСР. У травні 1934 р. з ініціативи О. Шульгіна був створений *Комітет дружби народів Кавказу, Туркестану й України*. Очоливши Комітет, О. Шульгин розробив власну концепцію майбутнього державно-політичного упорядкування території колишньої Російської імперії. Вона передбачала організацію лише тих держав, що мали під собою відповідну історичну й національну традицію. А такі географічні одиниці, як Крим, на думку О. Шульгіна, повинні були зберегти нерозривний політичний і економічний зв'язок з Україною.

Характеризуючи працю екзильного уряду УНР на міжнародному полі, не можна не згадати участі О. Шульгіна в діяльності *Міжнародної дипломатичної академії в Парижі*. Зокрема, в «*Дипломатичному словнику*» – науковому органі академії він вмістив свою довідково-історичну статтю про Українську державу. Обов'язки міністра закордонних справ екзильного уряду О. Шульгин поєднував із посадою генерального секретаря *Українського академічного комітету*, що виник у Празі в 1925 р. Він відіграв важливу роль у прийнятті цього комітету в липні 1926 р. до *Міжнародної комісії інтелектуальної співпраці при Лізі Націй*. У міжвоєнний період ця Комісія була чи не найавторитетнішою міжнародною науковою організацією.

Р. Смаль-Стоцький, що відповідав за *англосаксонський напрямок* міжнародної політики екзильного уряду УНР, одержав добру нагоду для виконання свого завдання під час наукового стажування у Великій Британії в 1923–1924 рр. І пізніше він досить часто навідувався до Лондона з лекціями та політичними доповідями, зокрема 26 червня 1936 р. виголосив у британському *Королівському інституті міжнародних відносин* доповідь на тему «*Стремління національностей в СРСР*».

Серед тодішніх британських політиків, що проявляли інтерес до української справи, були лорди *Дікінсон* і *Ноель Бакстон*, парламентарі *Дж. Гілс* і *Дж. Мандер*, полковник *Дж. С. Веджвуд*, підполковник *С. Л. Малон*, журналісти *Ланселот Лоутон* і *Евальд Амменде*. За їхньої допомоги вдалося створити *Англо-український комітет*, його заходами в 1935 р. була видана брошура «*Українське питання і його значення для Великої Британії*», а в 1936 р. з'явилася документальна книга Амменде «*Людське життя в Росії*» (з передмовою лорда Дікінсона), де ґрунтовно порушувалося питання голоду на Україні. Лише з січня до травня 1936 р. англійські часописи опублікували понад 280 статей, дописів і згадок про Україну. У лютому 1939 р. Лоутон виступив із доповіддю «*Україна – найбільша проблема Європи*» на засіданні *Близько- і Середньосхідного товариства* в Лондоні.

Р. Смаль-Стоцький докладав активних зусиль, щоб зацікавити українськими справами і певні американські політичні кола. Однак такі зусилля не знаходили сприятливого відгуку серед співробітників посольства США у Варшаві. Тоді були використані канали *Прометейвського руху* (від імені міфічного героя, в постаті якого втілено відвічне прагнення поневолених народів до їхнього визволення) – міжнародної течії міжвоєнного часу, що виникла з ініціативи осередків екзильного уряду УНР у Варшаві й Парижі. Рух об'єднував представників Азербайджану, Башкирії, Грузії, Дону, Карелії, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Татарстану, Туркестану й України, а головним напрямом його діяльності було згуртування і координація національної політичної еміграції для розвінчання імперської сутності СРСР.

Паризький клуб «*Прометей*», Комітет дружби народів Кавказу, Туркестану й України та клуб «Франція-Схід» видавали журнали «*Prométhée*» (1926–1938 рр.) і «*La Revue de Prométhée*». Осередки руху також влаштовували конференції, товариські зустрічі, доповіді, організовували звернення до Ліги Націй, урядів західних держав і провідних політичних діячів, випуск інформаційних матеріалів про становище неросійських народів СРСР. Значної допомоги рухові надавали польські урядові й військові кола, передусім прибічники Ю. Пілсудського, а також *Східний Інститут* (Варшава), *Орієнталістське коло молоді* (Варшава), *Науково-дослідний інститут Східної Європи* (Вільно), *Інститут національних дослідів* (Варшава).

У травні 1929 р. з делегацією американських бізнесменів до Варшави прибув родич колишнього губернатора Криму **Івана Думбадзе**, який добре знав Україну. На зустрічі з А. Лівіцьким і Р. Смаль-Стоцьким він показав проєкт внесення в Сенаті США сенатора **Коупленда** про призначення американського посла при грузинському екзильному уряді в Парижі. Після погодження аналогічної справи з А. Лівіцьким необхідні документи з українського боку були підготовлені й передані телеграфом в розпорядження сенатора Коупленда. **30 жовтня 1929 р.** він справді поставив на засіданні відповідної комісії Сенату питання про визнання екзильних урядів Грузії й УНР у формі призначення для зносин з ними спеціальних американських представників. І хоча далі комісії це внесення не пішло, певний пропагандистський ефект воно, безумовно, мало.

Наприкінці 1930-х Р. Смаль-Стоцькому вдалося увійти у приязні стосунки з послом США у Варшаві **Дрекселом Бідлом** і забезпечити передачу президенту Ф. Д. Рузвельту ноти В. Прокоповича від 9 листопада 1937 р. і телеграми А. Лівіцького від 20 лютого 1939 р. з пропозицією, щоб уряд США зажадав негайного виведення з України «окупаційних московських військ». Нацистська окупація Польщі у вересні 1939 р. звела нанівець ті обмежені можливості, що мав А. Лівіцький для міжнародної пропаганди українського питання, особливо після того як Берліну стало відомо про спроби екзильного уряду УНР організувати на території Франції військові формування для участі у війні на боці західних демократій.

Якщо ж мати на увазі *реальні практичні наслідки міжнародної діяльності екзильного уряду УНР*, що прагнув відновити міжнародне визнання і ефективно опонувати залежному від Москви урядові Радянської України, то вони були досить непевними. Західні держави, передовсім Франція й Британія, на які орієнтувався Державний центр УНР, юридично екзильним, тобто легітимним, його не вважали. *Користуючись симпатією до себе з боку окремих діячів у зазначених державах, Державному центру УНР, проте, не вдалося зацікавити українською справою провідні політичні кола як Франції й Британії, так і США.*

Протягом 1923–1939 рр. вищі ешелони влади держав Заходу, що здобули перемогу в Першій світовій війні й сформували Версальську міжнародну систему, жодного разу не висунули української проблеми як самостійної й здатної порушити територіальну єдність і цілісність СРСР. На довгих два десятиліття українське питання взагалі зникло з порядку денного й серйозної політики США. Не маючи реальних важелів впливу на офіційний Вашингтон, окремі колишні діячі УНР і Української Держави, які опинилися в еміграції, зосередили свої зусилля на німецькій орієнтації. Лише з драматичним розвитком подій у Європі серед дипломатів США почав зростати інтерес до українських проблем.

Для прихильників незалежної України повторювалася ситуація зими 1917–1918 р.: розраховувати на власні сили не доводилося, а «допомогу» обіцяла знову антидемократична нацистська Німеччина. У Білому домі ж і за лічені місяці до початку Другої світової війни вважали можливий розпад СРСР всього лише «стимулюванням» війни за територіальне наступництво. Як і наприкінці Першої світової війни, ідея незалежності України подавалася крізь призму «німецьких підступів».

Головною метою зовнішньої політики офіційного Берліна з приходом нацистів до влади стало проголошене в гітлерівській «**Майн кампф**» (1925–1926) здобуття нового «*життєвого простору*» для німців як народу вищої раси. Автор книги наголошував: «Певна річ, така територіальна політика не може бути здійснена в Камерунах, але винятково в Європі... *Тому для Німеччини єдина можливість проведення здорової територіальної політики полягає тільки у здобутті нової землі в самій Європі... Слід ясно розуміти, що ця мета може бути досягнутою тільки шляхом війни.*»

Якщо перед Першою світовою війною Німеччина мала 539 тис. км² території, то Гітлер намірявся збільшити її в десять разів. Йшлося про завоювання земель, які межували з Німеччиною, а далі тих, що були продовженням перших. Під останніми нацистський фюрер розумів західні республіки СРСР, в тому числі й Україну. У промові на велетенському щорічному партійному зібранні нацистів у Нюрнберзі у вересні 1936 р. він виголосив: «Якби ми мали в нашому розпорядженні незліченні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби безкраї родючі рівнини України були в межах Німеччини – ми б мали все».

Щоправда, з огляду на об'єктивне переростання в другій половині 1930-х рр. української проблеми в міжнародну, гітлерівське оточення спо-

чатку планувало перетворити її на своєрідну зброю для шантажування тих держав, яким належали етнічні українські землі, передусім СРСР. Головний теоретик і розробник східної стратегії гітлерівців – уродженець Таллінна й незмінний керівник Зовнішньополітичного управління НСДАП **Альфред Розенберг (1893–1946)** ще наприкінці 1920-х рр. визнав важливі роль і місце України в геополітичних планах нацизму. Він, зокрема, стверджував, що після знищення Польської держави й створення спільного кордону між Україною та Німеччиною союз між Києвом і Берліном стане «державною необхідністю для майбутньої німецької політики».

Ідеологічному обґрунтуванню цієї тези слугувала й книга Розенберга *«Міф ХХ століття»* (1930). Вищою расою, як і слід було очікувати, він оголосив нордичну, що походила з континенту на північ від Європи (*Туле*), який давно зник. З часом ця раса поширилася на Європу й принесла із собою ідею організації, державності, поняття честі та обов'язку. Європі ця раса дала германців, еллінів і римлян, а Ірану й Індії – аріїв. Окреслюючи майбутній агресивний зовнішньополітичний курс Райху, Розенберг стверджував, що лише нордична Європа на чолі з німецькою расово чистою Центральною Європою гарантує безпеку й мир, з півдня її прикриватиме союзниця – Італія, з півночі – скандинавський блок, із заходу – споріднена по крові Британія, зі сходу – *втягнена в орбіту німецьких інтересів Україна*. Ця коаліція має бути спрямована проти Росії з метою її розчленування.

Таку ж плутанину було повторено на початку березня 1941 р., коли підготовка німецького нападу на СРСР набула максимальної інтенсивності, а Верховне командування вермахту розробило *план «Барбаросса»*. Особливим питанням була майбутня політика на окупованій радянській території. Настави Гітлера були, зокрема, такі: *«Наступний похід буде не просто збройною боротьбою. Він буде також порахунком двох ідеологій. Щоб війну довести до кінця, мало зайняти простір, розбити ворожі збройні сили. Уся територія мусить бути розчленованою на держави з власними урядами, з якими ми могли б укласти мир»*.

Але це було не те, що фюрер замишляв насправді, – навіть на некомуністичному Заході, де Німеччина на той час розгромила та окупувала шість держав, жодній не було запропоновано мир. Укладення миру Гітлер відкладав до остаточної перемоги у війні, щоб мати повну змогу перетасувати всю Європу з її колоніями відповідно до своїх імперіалістичних та расистських ідей. *Тим більше йому були непотрібні держави з власними урядами на Сході, на території СРСР, де населенню готувалася зовсім інша доля, ніж у Західній Європі*.

16 липня 1941 р. на нараді з питань окупаційної політики на Сході фюрер підкреслив: *«Перед нами зараз стоїть завдання розрізати велетенський пиріг відповідно до своїх потреб, щоб ми могли: по-перше, опанувати його; по-друге, управляти; по-третє, експлуатувати... Основні принципи: ніколи знову не повинне стати можливим утворення воєнної держави на захід від Уралу, Німеччина сама бере на себе захист цього простору*

від усіх можливих небезпек... Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин – не чех, не козак або українець». Виконання цього рішення обійшлося українському народові у 8 млн людських життів.

9.4. Карпатська Україна

Серед спеціального переліку табуєваних радянською стороною тем для розгляду на **Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр.** над колишніми керівниками нацистської Німеччини своє місце посіло й українське питання.

Належно проінструкований першим заступником наркома закордонних справ СРСР – сумнозвісним **Андрієм Вишинським (1883–1954)**, головний обвинувач від Радянського Союзу – прокурор УРСР і майбутній генеральний прокурор СРСР у 1953–1981 рр. **Роман Руденко (1907–1981)** переконав колег зі США, Британії й Франції «не допускати передачі й оголошення на суді небажаних документів» стосовно:

1. Ставлення СРСР до Версальського миру.
2. Радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. і всіх питань, що мають до нього будь-який стосунок.
3. Відвідання Молотовим Берліна, відвідання Ріббентропом Москви.
4. Питань, пов'язаних із суспільно-політичним ладом СРСР.
5. Радянських прибалтійських республік.
6. Радянсько-німецької угоди про обмін німецьким населенням Литви, Латвії й Естонії з Німеччиною.
7. Зовнішньої політики Радянського Союзу і, зокрема, питання про Протоки, про нібито територіальні домагання СРСР.
8. Балканського питання.
9. Радянсько-польських відносин (питання Західної України та Західної Білорусії)».

Але поза увагою досвідчених сталінських юристів залишилася трагічна історія **Карпатської України**, що першою з українських земель в умовах краху Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин проголосила незалежність і вчинила опір агресії з боку Угорщини – союзника нацистської Німеччини. Її поява на політичній карті Європи була пов'язана з результатами ганебної **Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р.**, що задовольнила ультимативні німецькі вимоги стосовно **Судетської області** й залишила зражену військово-політичними союзниками (Францією й СРСР) демократичну Чехословаччину віч-на-віч із нацистською Німеччиною. Кризою й послабленням центральної виконавчої влади в Празі (5 жовтня на знак протесту проти політики диктату великих держав пішов у відставку з посади президента республіки **Едвард Бенеш (1884–1948)**) негайно скористалися словацькі й закарпатські автономісти.

7 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено автономний уряд Словацьчини, а 11 жовтня – **Підкарпатської Русі** на чолі з лідером русофілів і головою **Автономно-землеробського союзу**, журналістом **Андрієм Бродієм**

(1895–1946). Цей уряд проіснував лише півмісяця, доки 25 жовтня 1938 р. Угорщина не порушила питання, щоб її претензії до районів Словаччини й Закарпаття, де проживало мадярське населення (включно з Ужгородом і Мукачевим), вирішувалися або всенародним плебісцитом, або арбітражем великих європейських держав. Побоюючись несприятливих для себе результатів плебісциту, празький уряд на розширеному засіданні за участі членів кабінетів міністрів Словаччини й Підкарпатської Русі 26 жовтня 1938 р. погодився на арбітражне вирішення.

Того ж дня А. Бродій був звільнений з посади прем'єра й заарештований за «державну зраду» – зв'язки з ворожими до ЧСР закордонними елементами й діяльність на користь Угорщини. Новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі був призначений директор вчительської семінарії в Ужгороді й лідер проукраїнської *Народно-християнської партії* **Августин Волошин (1874–1945)**.

Але не встиг новий автономний уряд краю розпочати свою діяльність, як зазнав міжнародно-політичної кризи: **2 листопада 1938 р.** під приводом реалізації «права націй на самовизначення» й «виправлення несправедливостей Версальських договорів» відбувся *Перший Віденський арбітраж*, організований нацистською Німеччиною й фашистською Італією в змові з хортистською Угорщиною. Згідно з його рішенням, ЧСР мала передати офіційному Будапешту південні райони автономних Словаччини (бл. 10 тис. км²) й Підкарпатської Русі (1523 км², 12 % території), де проживало переважно угорськомовне населення. Закарпаття, таким чином, втратило 97 населених пунктів, у тому числі найбільші міста краю – Ужгород, Мукачеве й Берегове, 175 тис. мешканців і серед них – понад 33 тис. українців.

Уряд А. Волошина перевіз свою канцелярію з Ужгорода до **Хуста**, що став столицею автономної української держави, в якій були створені служба безпеки, управління поліції, відділ преси й пропаганди, напіввійськова організація народної оборони – *Карпатська Січ* із гарнізонами в кожному більш-менш населеному пункті. Крім моральної підтримки, українці США, Канади, країн Старого світу масово відгукнулися на звернення уряду Волошина та Української народної ради до українства планети із проханням про допомогу та закликом до співпраці.

Активно на цей заклик відгукнулися галичани, передусім члени заснованої у Відні **3 лютого 1929 р.** *Організації українських націоналістів* (ОУН), сотні яких приступили до роботи в урядових структурах автономного краю. Водночас їхні активні дії ускладнювали політичну ситуацію й міжнародне становище Підкарпатської Русі, зокрема відносини з Польщею, а також поглиблювали суперечки в самому українському таборі. *Уряд А. Волошина постійно відчував тиск і опозицію з боку власних «непримиренних», які посідали чільне становище у владних і партійних структурах та керівництві Карпатської Січі й настійно вимагали рішучих дій, зокрема щодо офіційної Праги.*

Ветерани Галицької Армії, переконували прем'єра в тому, що «Закарпаття в даних конкретних історичних умовах повинно стати центром об'єднання всіх українських земель в єдиній соборній Українській державі». Саме ця ідея була

однією з причин того, що дедалі частіше й наполегливіше почало ставитися питання про офіційну зміну назви регіональної автономії. Тому вже 17 листопада 1938 р. керівництво Української народної ради надіслало телеграму голові «уряду національної єдності» й в. о. президента ЧСР, колишньому командуючому «Чехословацьким корпусом у Русі» 1918–1920 рр. генералу армії **Яну Сирови (1888–1970)**. У ній наголошувалося, що безперечно *«наш народ є народом українським, а не руським, тобто великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності. Українська народна рада, яка проголосила 1919 р. прилучення нашого народу до республіки¹⁰³, як народна репрезентантка українського населення в інтересі консолідації спокійного розвитку цього краю, домагається, щоб в новій Конституції була ужита урядова назва цього краю: Карпатська Україна»*.

Питання про перейменування автономії на «Карпатську Україну» знову було порушено міністром транспорту і громадських робіт **Юліаном Реваєм (1899–1979)** на сесії чехословацького парламенту 22 листопада 1938 р. під час прийняття поправки до конституції республіки в формі *«Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі»*. Однак обидві пропозиції були відхилені, що не завадило А. Волошину видати *«Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови»* і офіційно дозволити вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також найменування *«Карпатська Україна»*.

Таким чином, українізація суспільного життя автономного краю стала головним напрямом роботи автономного уряду А. Волошина, але водночас його стосунки з празькою центральною владою помітно загострилися, особливо після того, як президент ЧСР **Еміль Гаха (1872–1945)** 16 січня 1939 р. призначив міністром внутрішніх справ автономії командувача 3-ї чехословацької армії генерала армії **Лева Прхалу (1892–1963)**, відомого своїм негативним ставленням до федералізації республіки. Зрештою, внаслідок масових акцій протесту в багатьох населених пунктах Закарпаття було досягнуто компромісу: Л. Прхала став виконувати обов'язки міністра комунікацій.

Розвиток політичних подій у Карпатській Україні посилив занепокоєння керівництва ЧСР, особливо щодо дедалі відвертішого зближення уряду А. Волошина з гітлерівською Німеччиною: відкриття її консульства в Хусті, допомога німецьких військових радників у підготовці карпатських січовиків і налагодження німецько-українських економічних зв'язків. Але слід зауважити, що Третій райх був єдиною великою державою, яка обіцяла А. Волошину своє покровительство, тому саме за підтримки офіційного Берліна уряд автономії сподівався зберегти державно-територіальну цілісність краю в період

¹⁰³ Рішення представників Пряшівської, Ужгородської й Хустської народних рад, які 8 травня 1919 р. зібралися в Ужгороді й сформували *Центральну руську народну раду* та одноставно ухвалили резолюцію на підтримку постанови *Американської народної ради угро-русинів* про «об'єднання з чехо-словацьким народом на основі повної національної автономії».

назрівання загальноєвропейської війни, захистити населення Закарпаття від можливої мадярської агресії.

Вибори до Союму Карпатської України **12 лютого 1939 р.** стали чи не найважливішою віхою в процесі реалізації автономних прав краю: з 92,5 % його дорослого населення, що взяло участь у виборах (265 тис. осіб), 92,4 % проголосували за проурядове *Українське національне об'єднання*. Було схоже на те, що Німеччина дійсно має намір після поглинення Чехії встановити свій протекторат над Карпатською Україною, яка проголосить себе незалежною державою (як це станеться невдовзі зі Словаччиною й Хорватією). Хоча й було цілком зрозуміло, що затиснуте в горах крихітне Закарпаття не могло служити плацдармом для наступу на радянську Україну гітлерівських механізованих військ (до того ж між краєм та СРСР була польська територія).

Однак Сталін був глибоко стривожений подіями в регіоні. Коли в Москві **10 березня 1939 р.** почав роботу XVIII з'їзд ВКП(б), у своїй звітній доповіді він відвів Карпатській Україні дуже нервово написаний розділ. «Звичайно, цілком можливо, – ехидно наголошував кремлівський диктатор, – що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України. І коли дійсно є там такі безумці, можна не мати сумніву, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних... Ще більш характерно, що деякі політики і діячі преси Європи і США, – підкреслював кремлівський «мудрець», – втративши терпець в очікуванні «походу на Радянську Україну», самі починають викривати справжню підкладку політики невтручання. Вони прямо говорять і пишуть чорним по білому, що німці тяжко «розчарували» їх, бо замість того, щоб рушити далі на схід, проти Радянського Союзу, вони, бачте, повернули на захід».

Насправді жодної антирадянської підкладки «мюнхенська» політика не мала, та й щодо Заходу Гітлер тоді ще не сформував остаточно своєї політики. Наляканий перспективою дипломатичної ізоляції, Сталін дав зрозуміти, що ладен вважати провокаторами війни вже не Гітлера, а британсько-французьких лідерів. «Це найбільш багатозначна заява, – записав 11 березня в щоденник посол США в Бельгії **Джозеф Девіс (1876–1958)**, який перед тим представляв Сполучені Штати в Москві. – Вона несе ознаки явного попередження англійському та французькому урядам, що Советам набридає «нереалістична» опозиція агресорам. Це явно найбільш багатозначний сигнал небезпеки з усіх, які я досі чув».

Гітлер відразу ж оцінив ситуацію, оскільки питання про Карпатську Україну стало на той час помітною перешкодою на шляху до потрібного йому тимчасового врегулювання німецько-радянських взаємин. **13 березня 1939 р.** посланник Райху в Угорщині **Отто фон Ердмансдорф (1888–1978)** повідомив регента **Міклоша Хорті (1868–1957)**, що Берлін більше не заперечує проти окупації Закарпаття мадярами й що це може бути зроблено 18 березня. Для Гітлера це був перший реальний крок до нейтралізації СРСР напередодні ве-

ликої війни з Францією чи навіть із британсько-французьким блоком, але для державності Карпатської України він означав смертний вирок.

Ще 6 березня 1939 р. президент ЧСР Е. Гаха підписав декрет про розпуск непокірного уряду А. Волошина, але той не підкорився наказові, й далі автономію заслонили від Праги події в Словаччині. В ніч на 10 березня там був впроваджений військовий стан і відправлений у відставку уряд лідера автономістської *Словацької народної партії Йозефа Тисо (1887–1947)*, заарештовані її активісти та бойовики глінківської гвардії¹⁰⁴. Призначеному головою автономного уряду *Каролу Сидору (1901–1953)* гітлерівські емісари запропонували негайно проголосити незалежність, а після його відмови 13 березня з Берліна надійшло запрошення на переговори Й. Тисо.

У розмові з Гітлером Тисо наголосив, ніби Словаччині ще потрібен час, аби підготуватися до повної державної самостійності. Тоді рейхсканцлер заявив, що коли за добу Словаччина не стане самостійною, вона буде окупована Угорщиною. Наступного дня словацький Сейм проголосив незалежність *Словацької Республіки*, а ввечері президент ЧСР Е. Гаха й міністр закордонних справ *Франтішек Хвалковський (1885–1945)* були викликані до Берліна, де підписали угоду про встановлення німецького «*протекторату Богемії та Моравії*»; 15 березня моторизовані колони вермахту зайняли Прагу та інші чеські міста.

Тому ввечері 14 березня 1939 р., шойно дізнавшись про події в Словаччині, які означали остаточний розпад чехословацької держави, і концентрацію мадярських військ на кордонах із Карпатською Україною, А. Волошин офіційно проголосив її незалежність. Водночас до Берліна була направлена телеграма: *«Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст»*.

Авангардні підрозділи угорських військ тим часом перейшли кордони Карпатської України, а відповіді з берлінської рейхсканцелярії не було, тому вранці 15 березня 1939 р. уряд А. Волошина ще раз звернувся до офіційного Берліна з конкретним питанням: чи віддала Німеччина регіон Угорщині? Лише після цього МЗС Третього райху через свого консула в Хусті порадило Волошину *«не чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у даній ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат»*.

За такої драматичної ситуації того ж дня, після обіду, в Хусті розпочала свою роботу *перша й остання сесія Союму Карпатської України*, на якій протягом трьох годин відбулося шість окремих засідань і ухвалено документи історичної ваги. Зокрема, таємним голосуванням Союм обрав президента новоствореної держави – А. Волошина, а також прийняв два закони, що мали статус конституційних і визначали її форму правління. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом

¹⁰⁴ Від прізвища засновника Словацької народної партії – католицького священника *Андрія Глінки (1864–1938)*.

на чолі, обраним Союмом. Державною мовою проголошувалася українська, прапором затверджувався національний синьо-жовтий, гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб Святого Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла Україна». Союм також уповноважив уряд, який очолив Ю. Ревай (водночас був міністром закордонних справ), за згоди президента Карпатської України, видавати розпорядження, що матимуть силу закону.

А. Волошин негайно звернувся до німецького консула *Гамількара Гофмана* з пропозицією, щоб Німеччина взяла маленьку карпатську державу під свій патронат, як Словаччину. Відповідь на цей раз було отримано дуже швидко, телеграмою від самого Гітлера: *Закарпаття без опору мусить перейти до Угорщини*. Президент Карпатської України відкинув цю пропозицію й, добре розуміючи безнадійність становища, заявив, що нова українська республіка хоче жити в мирі зі своїми сусідами, але боротиметься за свою незалежність проти тих, хто на неї зазіхає, бо така є воля її народу.

Тим часом угорські війська розпочали загальний наступ по всій території Карпатської України, що завершився **18 березня 1939 р.** її окупацією й приєднанням до Угорщини. Крім угорських військ, бійцям Карпатської Січі довелося мати справу з поляками та румунами, бл. 1 тис. січовиків полягли в нерівних боях, стільки ж патріотів стали жертвами фашистського терору після поразки Карпатської України, інші залишили рідний край або перейшли до партизанської боротьби, що тривала до травня 1939 р.¹⁰⁵

9.5. Українська проблематика в контексті Другої світової війни

Інспірований Гітлером розвал Чехословаччини й окупація Чехії та Карпатської України витверезили західних політичних лідерів, які нарешті збагнули, що спинити агресора можна тільки активною протидією, а не поступками. Всю другу половину березня 1939 р. британські

й французькі дипломати провадили з радянськими представниками розмови про спільну декларацію, яка б гарантувала захист малих держав. Проте ще більшим, ніж страх перед Гітлером, було їхнє небажання залучити СРСР, що враз набув статусу великої держави, до європейських справ. «Я мушу зізнатися в найглибшому недовір'ю до Росії, – писав британський прем'єр **Артур Невілл Чемберлен (1869–1940)** 26 березня 1939 р. – *Я не маю ніякої віри в її здатність здійснити ефективний наступ, навіть коли б вона того бажала. І я не вірю її мотивам, які мені здаються мало відповідними нашим ідеям свободи і*

¹⁰⁵ А. Волошин у травні 1945 р. був заарештований радянською військовою контррозвідкою в Празі й перевезений до Бутирської в'язниці в Москві, де невдовзі помер від паралічу серця. 15 березня 2002 р. Президент України Л. Кучма підписав указ про надання А. Волошину посмертно звання «Герой України» з врученням ордена Держави.

спрямованими тільки на те, щоб усіх пересварити. Що гірше, її ненавидять і підозрюють численні менші держави, особливо Польща, Румунія та Фінляндія».

Уряди згаданих держав мали всі підстави побоюватися появи Червоної армії на їхній території, адже перебіг Громадянської війни в колишній Російській імперії 1918–1920 рр. засвідчив, що в обозі більшовицьких військ завжди перебували створені Кремлем маріонеткові уряди для цих країн, а армійські політоргани разом зі **Всеросійською надзвичайною комісією (ВЧК)** швидко наводили на окупованій території терористичний «порядок» під гаслом захисту прав трудящих.

Крім того, держави колишньої Антанти не могли забути брестської «зради» більшовицької Росії 1918 р. і не мали великої довіри до неї, а радянським вождям, передусім Сталіну, вживався пророкований Леніним привид світової антикомуністичної змови й «хрестового походу» проти «першої держави робітників і селян». Тому уряди Британії й Франції найбільше бажали уникнути війни й зберегти status-quo, а Сталін, вірний учень Леніна, прагнув, аби капіталісти пересварилися й почали воювати між собою. Це послабило б капіталістичну Європу й створило б сприятливі умови для експорту комуністичної революції та територіального розширення радянської системи.

*Не дивно, що попри пропозиції офіційного Кремля щодо троїстої взаємодопомоги (СРСР, Британія, Франція), які могли б зламати всі задуми агресора, західні держави зволікали з прийняттям основної вимоги Радянського Союзу – політичну угоду доповнити військовою конвенцією, що забезпечила б стратегічну взаємодію західного й східного фронтів проти нацистської Німеччини в разі великої війни. Лише 12 серпня 1939 р. до Москви прибули військові делегації Британії й Франції, які склалися з другорядних персон без належних повноважень на укладення конвенції. До того ж для своєчасної зустрічі Червоної армії з ворогом радянська делегація на чолі з наркомом оборони, маршалом СРСР **Климентом Ворошиловим (1881–1969)** зажадала, як неодмінну умову укладення конвенції, права проходу Червоної армії через Польщу та Румунію.*

Західні делегації, зрештою, визнали слушність цієї вимоги, але заявили, що не можуть вирішувати за інші держави. Тоді радянська делегація зачитала заяву, в якій стверджувалося, що без гарантії проходу військ Червоної армії на Захід вона «не може... рекомендувати своєму урядові взяти участь у справі, явно приреченій на провал». По суті, цей оголошений 14 серпня 1939 р. висновок наперед підбив негативний підсумок переговорам.

*Сталін, ретельно виваживши вигоди від договору з обома ворогуючими військово-політичними блоками (угода з британсько-французьким союзом обіцяла тільки війну, а з Берліном – ідеальну для експорту революції в капіталістичну Європу ситуацію), зробив свій вибір – на користь зближення з Гітлером. Зроблений у Берліні 26 липня 1939 р. через економіста німецького МЗС **К. Шнурре** натяк на перспективу німецько-радянського територіального поділу Польщі відкрив перед Сталіним нагоду прибрати до своїх рук майже*

всю решту України, втрачену в 1919–1921 рр., – Східну Галичину й Волинь (Шнурре також згадав країни Балтії).

Відчуваючи себе верховним арбітром європейської політики в переддень континентальної війни, Сталін не без цинічного гумору одночасно започаткував переговори з обома конфліктуєчими сторонами: 12 серпня 1939 р., в один день із прибуттям до Москви військових делегацій Британії й Франції, голова РНК і нарком закордонних справ СРСР **В'ячеслав Молотов (1890–1986)** через радника радянського посольства в Берліні *Г. Астахова* повідомив «колег», що Кремль готовий вести з Німеччиною переговори з усіх питань, які поставали в ході попередніх розмов.

Це рішення Кремля не було випадковим чи спонтанним: ще на початку квітня 1938 р. перший заступник наркома закордонних справ СРСР **Володимир Потьомкін (1874–1946)** надіслав повпреду в Франції **Якову Сурицу (1882–1952)** листа-інструкцію з наказом організувати через лояльних паризьких журналістів антипольську кампанію в пресі, роз'яснюючи «долю Польщі, якщо вона й далі піде шляхом, наміченим Гітлером». У документі Потьомкін дав свій прогноз розвитку міжнародних подій у трикутнику Берлін – Варшава – Москва: *«Гітлер враховує неминучість розгрому Польщі нашими військами. Коли ми займемо деякі області Польщі, Німеччина зробить те ж саме зі свого боку. Фактично, виконуючи план Німеччини, Польща готує собі четвертий поділ і втрату національної незалежності»*.

А після укладення 19 серпня 1939 р. німецько-радянської економічної угоди Гітлер звернувся до Сталіна з особистим посланням: «Я приймаю проект пакту про ненапад, що його передав нам ваш міністр закордонних справ пан Молотов, але вважаю вкрай необхідним з'ясувати питання, пов'язані з ним, якомога швидше». Напруженість у німецько-польських відносинах дійшла крайньої межі, «щодня може вибухнути криза», писав фюрер, натякаючи на війну, що він сам готовий був розпочати. «Тому я знову пропоную, щоб Ви прийняли мого міністра закордонних справ у вівторок, 22 серпня, або щонайпізніше в середу, 23 серпня».

З огляду на неминучі в дипломатичному листуванні затримки, відповідь Сталіна була одержана в Берліні лише 21 серпня о 22.30 і була сухою та короткою: «Канцлеру Німецької держави панові А. Гітлеру. Дякую за листа. Я сподіваюсь, що німецько-радянський пакт про ненапад стане вирішальним поворотом до кращого в політичних відносинах між нашими країнами. Народом наших країн потрібні мирні відносини... Радянський уряд уповноважив мене повідомити Вас, що він погоджується на приїзд пана фон Ріббентропа до Москви 23 серпня».

Наступного дня, 22 серпня 1939 р., виступаючи перед генералами, Гітлер зазначив: «Увільнення Литвинова¹⁰⁶ мало вирішальне значення. Для мене воно пролунало наче постріл із гармати, як ознака зміни ставлення в Москві до за-

¹⁰⁶ Максим Литвинов пішов у відставку з посади наркома закордонних справ СРСР 3 травня 1939 р.

хідних держав». Увечері **23 серпня 1939 р.** в Москві відбулися переговори німецького міністра закордонних справ **Йоахіма фон Ріббентропа (1893–1946)** зі Сталіним і Молотовим, а в перші години 24 серпня було підписано **Пакт про німецько-радянський ненапад**. Він укладався на 10 років із автоматичним продовженням на 5 років, якщо жодна зі сторін завчасно його не денонсує, причому в ст. 1 говорилося, що сторони «зобов'язуються утримуватися від будь-якого насильства, від будь-якої агресивної дії та будь-якого нападу» у відносинах між собою як окремо, так і спільно з іншими державами.

Обидві сторони в ході переговорного процесу виходили з неминучості близької війни між гітлерівською Німеччиною та Другою Річчю Посполитою, що означало вихід нацистського райху на кордони СРСР. Тому **майбутнє розмежування було окреслене в окремому таємному територіальному протоколі, укладеному й підписаному на додаток до пакту**. В письмовій інструкції на переговори зі Сталіним Гітлер навіть уповноважив Ріббентропа «заявити про німецьку незацікавленість у територіях Південно-Східної Європи, якщо доведеться, аж до Константинополя й Проток». Щоправда, «до Константинополя» справа тоді не дійшла – на таку вимогу Сталін у 1939 р. не зважився, про свій інтерес до чорноморських Проток кремлівський диктатор через В. Молотова нагадав Гітлеру в листопаді 1940 р., але тоді вже було запізно.

У таємному протоколі було записано, що в разі територіальних і політичних змін у Прибалтиці (Фінляндія, Естонія, Латвія й Литва) північний кордон Литви становитиме межу між сферами інтересів Німеччини й СРСР, тобто Литва належатиме до німецької геополітичної сфери, а решта держав – до радянської. **На території Польщі розмежування мало проходити лінією річок Нарев – Вісла – Сан, таким чином, на схід від неї, на радянському боці, крім західноукраїнських і західнобілоруських земель та Вільнюського краю опинялися Люблінське й половина Варшавського воєводства, разом із правобережною частиною Варшави**. Стосовно ж Південно-Східної Європи, говорилося в протоколі, то радянська сторона підкреслювала свою зацікавленість у Бессарабії, а німецька – про цілковиту відсутність такої, даючи свою згоду на нову російську окупацію теренів між Дністром і Прутом.

24 серпня 1939 р. Ріббентроп повернувся літаком до Берліна, а наступного дня Молотов викликав до себе німецького посла в Москві **Вернера фон дер Шуленбурга (1875–1944)** і заявив, що лінія розмежування в Польщі ухвалена поспіхом, а тому потребує уточнення: до трьох річок на півночі має бути додана четверта – *Піса*¹⁰⁷. Таким чином, німецька сторона безвідмовно погодилася на корекцію, що віддавала СРСР район Білостока¹⁰⁸. Ще одну зміну лінії територіального розмежування було зроблено за вимогою Сталіна вже близько до завершення німецько-польської війни – з підписанням теж у Москві

¹⁰⁷ Нині – 80-кілометрова притока Нарєва в Вармінсько-Мазурському воєводстві Польщі.

¹⁰⁸ Адміністративний центр Підляського воєводства Польщі.

під час другого візиту глави німецького МЗС **28 вересня 1939 р. Договору про дружбу і кордон** та двох таємних протоколів до нього.

На той момент Сталін, добре пам'ятаючи гіркі уроки радянсько-польської війни 1920 р., вирішив позбутися суто польських теренів, і натомість взяти собі Литву. Гітлер у переддень великої війни на Заході мусив дати на це згоду, а нова лінія радянського кордону пролягла по Західному Бугові й Сану, внаслідок чого були назавжди втрачені етнічно українські **Лемківщина, Підляшшя й Холмщина**.

Отже, історія розпорядилася так, що **замовчувані радянською стороною до кінця 1989 р. дипломатичні угоди виявилися суто імперіалістичною домовленістю двох тоталітарних хижаків, які менш за все рахувалися з правами й інтересами народів (білоруського, естонського, латиського, литовського, польського, українського й фінського), що були приречені стати жертвами загарбників**. Водночас наслідком німецько-радянської домовленості про поділ Центрально-Східної Європи мало стати возз'єднання абсолютної більшості західноукраїнських і західнобілоруських земель з основним масивом української й білоруської території. Але зроблено це було Сталінім не в ім'я згаданих народів, до яких він не мав жодних «теплих почуттів», а задля відродження червоної Російської імперії.

Для Гітлера ж пакт про ненапад і подальші дипломатичні угоди були лише засобами виключити радянський Союз із великої гри, застрахувати Німеччину від удару з тилу Червоної армії на той час, коли вермахт воюватиме в Західній Європі, створюючи передумови для подальшого нападу на СРСР. Такого розвитку подій Сталін не передбачив, оскільки, укладаючи Пакт про ненапад із нацистською Німеччиною, був певен, що переграє усіх.

Але насправді кремльський вождь дозволив Гітлеру в травні–червні 1940 р., тобто в найкритичніший момент війни на Заході, оголити східні рубежі Німеччини, залишивши там тільки 7 дивізій запасу й отримуючи безперебійно стратегічну сировину з Радянського Союзу. **Всупереч далекосяжним розрахункам Сталіна і його пізнішим неодноразовим запевненням, Пакт про ненапад не відстрочив війну, а, навпаки, пришвидшив гітлерівський напад на СРСР**. Він призвів до нової політичної ізоляції Радянського Союзу, залишив його на континенті (не враховуючи острівну Велику Британію) один на один із нацистською Німеччиною та її союзниками, як того й бажав Гітлер. Через Пакт офіційний Кремль на дозволив радянським військовим навіть скористатися територіальними надбаннями для якнайшвидшого будівництва нових прикордонних укріплень, а так звані укріпрайони на старому кордоні СРСР на момент нацистського удару були роззброєні й виведені з ладу.

На світанку **1 вересня 1939 р.** гітлерівська Німеччина напала на Польщу, й почалася **Друга світова війна**. **3 вересня** Франція і Велика Британія оголосили війну Німеччині, того ж таки дня міністр закордонних справ Й. Ріббентроп звернувся до В. Молотова із запитанням: коли СРСР введе війська в «свою» частину Польщі? Демарш Ріббентропа не важко зрозуміти: Німеччина могла швидко справитися з Польщею, але бажала мати повноцінного союзника в

європейській війні з великими державами. Але Молотов відповів тільки 5 вересня 1939 р., причому ухильно: «Ми згодні з Вами, що в підходящий час нам буде цілком необхідно почати конкретні дії. Ми вважаємо, однак, що цей час ще не настав». Така відповідь теж зрозуміла: відмовлятися від польської території не будемо, але чи варто воювати на боці Німеччини з Францією, Великою Британією, а в перспективі, мабуть, і з США? Краще залишитися в стороні і подивитися, як великі держави воюватимуть між собою.

Німецькі війська успішно просувалися, а союзники Польщі не могли надати їй негайну ефективну допомогу. Через нерівність сил опір поляків швидко згасав, та дні йшли за днями, а спішно створений *Український фронт* (командувач – командарм 1-го рангу **Семен Тимошенко (1895–1970)**) не приходив у рух. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон тільки 17 вересня, причому вторгнення було представлено як визвольний похід, мовляв, Польська держава розгромлена, і наш священний обов'язок – взяти під захист життя і майно населення західноукраїнських і західнобілоруських земель. До початку жовтня в складі Українського й Білоруського фронтів уже нараховувалося 2421,3 тис. військовослужбовців, об'єднаних у 60 стрілецьких і 13 кавалерійських дивізій, а також 18 танкових бригад.

Попри те, що стратегічна операція по захопленню Західної України, Західної Білорусі й Віленщини була досить ретельно розроблена генштабом Червоної армії й забезпечена значною чисельною перевагою над супротивником у живій силі й техніці, попри слабкий у цілому опір польських військ, які отримали наказ Верховного головнокомандуючого маршала **Едварда Ридз-Смігли (1886–1941)** не чинити опору радянським частинам і відступати до Румунії й Угорщини, втрати радянської сторони у польській кампанії виявились неочікувано високими, склавши 795 загиблих і до 2,2 тис. поранених та зниклих безвісти. Німеччині, яка взяла на себе основний тягар розгромити Польщу, припали етнічні польські землі площею 188 тис. км², а СРСР окупував територію бл. 200 тис. км².

Внаслідок возз'єднання за рішенням *Народних зборів 26–28 жовтня 1939 р.* Західної України з УРСР, територія останньої зросла з 450 до 540 тис. км², а населення – з 30,96 до 38,89 млн осіб. 1 листопада 1939 р. позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР затвердила рішення Народних зборів, а 4 грудня Президія Верховної Ради СРСР видала указ про розмежування областей між УРСР та БРСР і про організацію *Волинської, Дрогобицької¹⁰⁹, Львівської, Рівненської, Станіславської¹¹⁰ й Тернопільської* областей.

Українське та єврейське населення Західної України, на відміну від поляків, у цілому радо вітало прихід Червоної армії, нерідкими були напади на польську поліцію з метою її роззброєння, допомога радянським військам у виявленні й затриманні польських вояків. Але «радянська Західної України мала дві сто-

¹⁰⁹ 21 травня 1959 р. була включена до складу Львівської області.

¹¹⁰ 9 листопада 1962 р. указом Президії Верховної Ради УРСР перейменована на Івано-Франківську.

рони: перша з них світла – підвищення життєвого рівня населення, ліквідація безробіття, наділення селян землею. Заявки підприємств в обладнанні негайно задовольнялися промисловими центрами східних областей УРСР. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад мільйон гектарів поміщицької землі, десятки тисяч коней і корів та інше майно. 40 тисяч корів селяни закупили в колгоспах східних областей на позички з державного бюджету. *Всі ці заходи радянської влади широко висвітлювалися ЗМІ, аби закріпилася легенда про «золотий вересень».*

Та була й інша, тіньова сторона «радянізації», оскільки керівники СРСР ухвалили рішення видалити з краю всіх осіб небажаного соціального походження, національності й умонастрою. Добре натреновані чекісти виконали завдання, а статистика репресій незабаром стала широко відомою. Коли 22 червня 1941 р. радянський і польський народи опинилися по один бік барикад, офіційна Москва відновила дипломатичні відносини з польським урядом в еміграції й тепло вітала польського посла *Станіслава Кота*. Той чемно, але твердо зажадав списки всіх депортованих польських громадян безвідносно до їхньої національності, а потім почав їздити по місцях заслання. Перший заступник наркома закордонних справ А. Вишинський повідомив, що кількість депортованих становила у 1941 р. **338 тис. осіб**, але методом суцільного опитування жертв депортації співробітники С. Кота, а потім польські історики, які йшли по їхніх слідах, встановили більш реальну цифру – **понад мільйон чоловік**.

Забезпечивши поширення свого впливу на Балтійський регіон шляхом війни з Фінляндією та укладення мирного договору з нею **12 березня 1940 р.**, а потім і анексії Естонії, Латвії й Литви **15–17 червня** того ж року, сталінське керівництво активізувало дії з реалізації останнього пункту додаткового протоколу до пакту Молотова – Ріббентропа, що передбачав включення до складу Радянського Союзу території **Бессарабії**. Стратегічне значення останньої було важко переоцінити: поширення радянського контролю на гирло Дунаю не лише забезпечувало необхідну глибину оборони Севастополя й Одеси, що знаходилася лише за 40 км від румунського кордону, а й дозволяло ефективніше контролювати чорноморські Протоки та водночас створювало плацдарм для нападу Червоної армії на Балкани.

Відразу ж після завершення польської кампанії було створено новий **Одеський військовий округ**, а в травні 1940 р. на посаду командувача Київського особливого військового округу прибув генерал армії **Георгій Жуков (1896–1974)**, що само по собі свідчило про назрівання тут важливих подій. **9 червня 1940 р.** військові ради в Києві й Одесі отримали директиви призначеного місяцем раніше народного комісара оборони, маршала СРСР С. Тимошенка із завданням готуватися до операцій щодо «повернення Бессарабії». Як і під час «золотого вересня» 1939 р., Червона армія мала зосередитися на кордонах із Румунією під виглядом навчальних зборів, але з розгортанням військ дещо запізнилися, завершивши його лише 27 червня.

Для керівництва бойовими діями в Румунії на базі управління Київського ОВО було створене Управління **Південного фронту** на чолі з генералом армії Г. Жуковим, загальна чисельність угруповання становила 460 тис. осіб з 12 тис. гармат і мінометів та бл. 3 тис. танків, військово-повітряні сили фронту нараховували 2160 літаків. Було створено й Оперативне об'єднання Чорноморського флоту – **Дунайська військова флотилія**. 23 червня 1940 р., тобто на другий день після фактичної капітуляції Франції (в формі **Другого Комп'єнського перемир'я**), В. Молотов запросив німецького посла в Москві В. Шуленбурга, щоб заявити йому: «З розв'язанням бессарабського питання не можна далі зволікати. Радянський уряд сповнений рішучості використати силу, якщо румунський уряд відхилить мирну угоду». Водночас глава радянського зовнішньополітичного відомства заявив, що Кремль претендує на населену переважно українцями північну частину Буковини¹¹¹, яку Румунія протиправно захопила в листопаді 1918 р. після розпаду Австро-Угорщини.

Але хоча вермахт залежав від румунської нафти, й можлива окупація нафтовидобувних районів Червоною армією тривожила керівників Третього райху, проте Гітлер був не схильний втручатися в конфлікт, коли претензії Сталіна, як і було передбачено таємним протоколом до Пакту про ненапад, обмежаться Бессарабією. Що ж до Буковини, яка не входила в «сферу інтересів» СРСР, то фюрер не бажав завчасно псувати відносини зі своїм до зубів озброєним другом-ворогом.

У ніч на **26 червня 1940 р.**, коли Німеччина святкувала свою перемогу на Заході й переживала ейфорію від завданого французам реваншу, В. Молотов пред'явив румунському посланнику в Москві ноту ультимативного характеру з вимогою негайної евакуації з Бессарабії. Відповідь офіційного Бухареста очікувалася наступного дня, до того часу Ріббентроп направив своєму послу в румунській столиці термінову вказівку: порадити королівському урядові прийняти ультиматум, щоб усунути загрозу окупації Червоною армією всієї країни.

Прохання румунів щодо продовження переговорів, подане через годину після вичерпання терміну ультиматуму, було відхилене. Надалі румунам продовжили на кілька годин терміни евакуації, поклавши на них відповідальність за збереження залізниць, мостів, аеродромів і промислових комплексів; відповідь на ультиматум очікувалася до 12.00 28 червня 1940 р. Цього разу румунський уряд задовольнив висунуті вимоги негайно, й о 14-й годині радянські війська приступили до реалізації **«мирного варіанта дій»** у Румунії: перетнувши кордон, вони того ж дня зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів і Аккерман. Попри раду зустріч Червоної армії місцевим населенням, більшість якого складали національні меншини – українці, росіяни, гагаузи і євреї, радянські війська втратили під час шестиденної «безкровної» кампанії 119 осіб.

¹¹¹ У міжвоєнній Румунії українців було приблизно 582 тис. за офіційною статистикою й бл. 1 млн – за неофіційною, причому в Бессарабії – 461 тис., в північній частині Буковини – 302 тис., в Мармароцині – 17 тис.

Як і в польському поході, наочним об'єктом радянської пропаганди виступав маршал СРСР С. Тимошенко – уродженець с. Фурманівка Аккерманського повіту Бессарабської губернії (нині – Кілійського району Одеської області, росіянин за послужним списком), він в Галичині одним своїм українським прізвищем агітував за радянську владу. А в Бессарабії нарком оборони СРСР подавався пропагандою як земляк – бессарабець – живе втілення «радянської мрії».

Для Румунії втрата 50,762 тис. км² з населенням 3,776 млн осіб була вкрай болючою не лише в моральному, а й економічному сенсі, не дивно, що **3 липня 1940 р.** було визнане в країні днем національної жалоби, невдовзі офіційний Бухарест остаточно переорієнтувався на союз із нацистською Німеччиною, відверто плакаючи реваншистські плани. Тим паче що приклад СРСР надихнув сусідів Румунії висунути до неї територіальні вимоги: Угорщина зажадала повернення їй майже половини Трансільванії, а Болгарія – Південної Добруджі. **30 серпня 1940 р. Другим Віденським арбітражем** Румунія таки поступилася Угорщині 43,492 тис. км² Трансільванії, а через тиждень – 7 вересня чотиристоронньою угодою Південна Добруджа була передана зі складу Румунії до Болгарії¹¹².

Тим часом розмежування заново приєднаних територій затягнулося на три місяці внаслідок розбіжностей у підходах керівництва «суб'єктів» радянської федерації. Голова РНК УРСР **Микита Хрущов (1894–1971)** запропонував ділити територію між Дністром і Прутом строго за етнографічною ознакою, тому питання утворення Молдавської РСР та її розмежування з УРСР було винесено на розгляд сьомої сесії **Верховної Ради СРСР 1–7 серпня 1940 р.** Ухвалені тоді закони про перетворення Молдавської АРСР на Молдавську РСР і про включення Північної Буковини, а також Аккерманського, Ізмаїльського й Хотинського повітів Бессарабії до складу УРСР, не містили детального опису кордонів між республіками. Водночас зазначалося, що колишні райони Молдавської Автономної РСР – Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Красноокнянський, Піщанський і Чернянський, де домінувало україномовне населення, поверталися Українській РСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі Української РСР було створено Чернівецьку й Аккерманську області, до яких відповідно увійшли Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти. **7 грудня 1940 р.** Аккерманську область перейменували на Ізмаїльську (вже 9 серпня 1944 р. Аккерману було повернуто українську назву – *Білгород-Дністровський*), а **15 лютого 1954 р.** вона увійшла до складу Одеської області. Визначення ж кордону між УРСР і МРСР тривало майже три місяці, лише **4 листопада 1940 р.** Верховна Рада СРСР на основі підготовлених представниками урядів обох союзних республік матеріалів ухвалила указ «*Про встановлення кордону*

¹¹² Обидва Віденські арбітражі були визнані юридично неправомочними й ліквідовані Паризькими мирними договорами 1947 р., хоча Південна Добруджа залишилася в складі Болгарії.

між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою».

Активне й успішне використання офіційним Кремлем української карти в міжнародній грі було покладено в основу формування української радянської ідентичності. Зокрема, М. Хрущов, який вбачав у ній важливий чинник зміцнення легітимності більшовицької влади в «розширеній» Україні, не лише активно залучав до цього процесу українську творчу еліту, а й, не будучи ані етнічним українцем, ані офіційно навіть уродженцем України, сам подав приклад прояву національних почуттів. Після возз'єднання західно-українських земель він почав використовувати стосовно українського народу нечуване доти словосполучення **«великий український народ»**, яке з 1936 р. вживалося лише щодо російського народу.

Новий західний кордон СРСР по Сану й Західному Бугові, що був встановлений у результаті поділу території Польської держави між Німеччиною й Радянським Союзом, юридично визнавали лише Третій райх та його союзники. Однак після 22 червня 1941 р. всі вони стали ворогами СРСР, а його нові союзники – країни антигітлерівської коаліції, зрозуміло, не могли визнати правомочним те, проти чого вони воювали з нацистами. Вже наступного дня глава польського уряду у вигнанні (в Лондоні) – генерал броні (генерал-полковник) **Владислав Сікорський (1881–1943)** звернувся по радіо до співвітчизників, наголосивши, що «нацистсько-більшовицька спільнота, яка була джерелом жажливої біди для Польщі, розвалилася... Такий результат є дуже сприятливий для Польщі».

Вже 24 червня 1941 р. В. Сікорський листовно передав британському військовому аташе у Москві генерал-лейтенанту **Ф. Макфарлану** польські умови воєнної співпраці з СРСР. Першою він назвав повне визнання Кремлем прав Речі Посполитої, «заснованих на Ризькому договорі», та скасування «російсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р.». Крім того, радянська влада повинна була звільнити «всіх польських громадян та солдатів з в'язниць або інтернування». Більше того, сформовані в СРСР польські частини мали отримати «повний суверенітет», а їхнє використання – залежати «виключно від рішення польського уряду в Лондоні».

Але Сталін аж ніяк не збирався втрачати територіальних здобутків 1939 р., а й надалі планував спиратися на політично правильний і надзвичайно вигідний для нього принцип, що державна належність території повинна визначатися національним складом її населення. Тому в телеграмі, яку 3 липня 1941 р. отримав радянський посол у Лондоні **Іван Майський (1884–1975)** від В. Молотова, недвозначно вказувалося: «Ми стоїмо за утворення незалежної Польської держави в кордонах національної Польщі, включаючи деякі міста і області, які нещодавно відійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі Радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків».

Зрештою, Сікорський погодився обмежитися денонсацією німецько-радянських угод щодо Польщі, призначенням польського посла до Москви

й створенням в СРСР автономної польської армії. **30 липня 1941 р.**, після низки переговорів, які вже не дали нічого нового, в приміщенні британського МЗС В. Сікорський та І. Майський підписали коротеньку *польсько-радянську угоду*, в п. 1 якої зазначалося: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу». Ст. 2 передбачала негайне відновлення дипломатичних відносин між державами, в ст. 3 йшлося про взаємодопомогу у війні проти нацистської Німеччини, в ст. 4 – про створення польської армії на території СРСР. Один таємний протокол, доданий до угоди, зобов'язував до подальших переговорів про взаємні претензії сторін, а другий – містив зобов'язання радянського уряду амністувати всіх польських громадян, що перебували на його території в ув'язненні «як військовополонені або на інших підставах».

Проте укладення союзної угоди не розв'язало проблеми західного кордону СРСР, оскільки польський емігрантський уряд розумів її так, що після перемоги над нацистською Німеччиною Польща відновиться в кордонах станом на 1 вересня 1939 р., але Кремль намірявся на кінець війни зберегти західний кордон Радянського Союзу, що він мав на 22 червня 1941 р. Радянська позиція не акцентувалася, щоб не загострювати політичних суперечностей, але висловлювалася неодноразово й недвозначно.

Уряд В. Сікорського розраховував на підтримку Британії й особливо США, які керувалися так званою *доктриною Стімсона*: Білий дім не визнає жодної територіальної зміни, здійсненої шляхом насильства. *Але британський уряд був змушений дорожити новим спільником у боротьбі проти Гітлера й уникати всього, що могло погіршити стосунки із Кремлем.* Тому якщо США напередодні вступу в Другу світову війну беззастережно й відкрито підтримували територіальні претензії польського емігрантського уряду, то офіційний Лондон поведився обережніше.

У відомій *Атлантичній хартії*, ухваленій Ф. Д. Рузвельтом і В. Черчилем на військово-морській базі *Ардженція* в Ньюфаундленді й оприлюдненій **14 серпня 1941 р.**, наголошувалося:

«1. США і Велика Британія не прагнуть до територіальних або інших придбань.

2. Вони не погодяться ні на які територіальні зміни, що не перебувають у згоді з вільно висловленим бажанням заінтересованих народів.

3. Вони поважають право всіх народів обирати собі форму правління, при якій вони хочуть жити; вони прагнуть до відновлення суверенних прав і самоврядування тих народів, які були позбавлені цього насильницьким шляхом».

На наступній нараді в Лондоні **24 вересня 1941 р.** згоду з принципами хартії висловили представники емігрантських урядів Бельгії, Чехословаччини, Греції, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Польщі і Югославії, а також посол СРСР І. Майський і представник «Вільної Франції» Шарля де Голля (1890–1970). Причому радянський посол зауважив, що практичне й послідовне застосування принципів Атлантичної хартії «*неминуче повинно при-*

стосовуватися до обставин, потреб та історичних особливостей цієї чи іншої країни».

За іронією долі, в день оголошення Атлантичної хартії – 14 серпня 1941 р. в Москві було підписано *польсько-радянську угоду про практичні кроки зі створення польської армії в СРСР*, командувачем якої було призначено, після 20-місячного ув'язнення, дивізійного генерала (генерал-лейтенанта) **Владислава Андерса (1892–1970)**. Але окрім проблем із забезпеченням польського війська офіцерським складом, наявність якого радянська влада заперечувала, та настійними пропозиціями емігрантського уряду про тимчасове виведення війська на навчання до Ірану, посольство Польської Республіки в Москві вже 10 листопада звернулося до НКЗС СРСР з нотою, в якій вказувалося на незаконність призову до Червоної армії українців, білорусів і євреїв із територій, окупованих Радянським Союзом у вересні 1939 р.

Для вирішення всіх спірних питань **3 грудня 1941 р.** до Москви прибув і був прийнятий Сталіним В. Сікорський, що був заохочений підтримкою уповноваженого президента США в питаннях ленд-лізу – **Вільяма Аверелла Гаррімана (1891–1986)**. Зустріч Сталіна й Сікорського тривала протягом двох днів і була малоприємною для обох, лише спільна нелюбов до українців зблизила сторони. Сталін заявив, що не збирається сваритися через кордони, і по-езуїтськи зауважив, що за Львів полякам доведеться сперечатися не з радянським керівництвом, «а з українцями». Після обміну компліментами, як записано в польському протоколі, розмова тривала вже в теплій атмосфері: ворожість до українців залагодила суперечку, й проблема міждержавного кордону знову була відкладена на майбутнє. **4 грудня 1941 р.** Сталін і Сікорський підписали *Декларацію про дружбу та взаємодопомогу СРСР і Польщі у війні проти німецьких загарбників та в повоєнний період*.

Із заяв польського прем'єра Сталіну було ясно, що жодних поступок від емігрантського уряду стосовно східного кордону Польщі чекати не доводиться. Тому радянський лідер вирішив обіграти поляків на їхній власній половині поля: шляхом налагодження порозуміння з британським урядом, який мав чималий вплив на уряд В. Сікорського та його колег. Адже саме британці нотою лорда Керзона **11 липня 1920 р.** пропонували Кремлю спинити Червону армію на лінії, яку півроку раніше – **8 грудня 1919 р.** Верховна Рада Антанти визнала етнічною східною межею Польщі, а Сталін при розмежуванні з Гітлером зробив західним кордоном СРСР.

Московські ж переговори британського глави зовнішньополітичного відомства Е. Ідена зі Сталіним 16–18 грудня 1941 р. засвідчили, що зближення позицій є цілком реальною справою. Іден не відкидав можливості визнання західних радянських кордонів 1941 р. й обіцяв провести додаткові консультації з американським урядом, що дозволили б конструктивно вирішити проблему. 8 березня 1942 р. британський посол у США, колишній міністр закордонних справ **Едвард Галіфакс (1881–1959)** офіційно передав президентові США прохання британського уряду дати згоду на визнання Британією нових кордонів СРСР. Рузвельт категорично висловився проти, але тут

же визнав, що союзники нічого не вдіють, якщо Радянський Союз власними силами поновить владу над своїми новими західними територіями. *Загроза погіршення стосунків із Радянським Союзом і навіть сепаратного миру, яку британські керівники вважали цілком реальною, змушувала західних союзників до поступок.*

Ворожість у польсько-радянських відносинах сягнула крайніх меж у зв'язку з **катинською трагедією**, коли 13 квітня 1943 р. берлінське радіо передало повідомлення зі Смоленська, що місцеві мешканці показали німецьким властям місце, де більшовики чинили таємні страти і де було вбито 10 тис. польських офіцерів. Загальну кількість розстріляних німці згодом визначили приблизно в 14,5 тис., а за даними голови КДБ СРСР О. Шелепіна, представленими 3 березня 1959 р. М. Хрущову, – 21 857 польських громадян, знищених навесні 1940 р. в усіх таборах і в'язницях західних областей Радянського Союзу.

Уряд В. Сікорського зажадав міжнародного розслідування, у відповідь 19 квітня в «Правді» з'явилася редакційна стаття «Польські співробітники Гітлера». Центральний орган ВКП(б) звинуватив польський емігрантський уряд у тому, що він «підтримав мерзенну провокацію гітлерівців», звернувшись до Міжнародного червоного хреста з проханням обстежити катинські могили. «Правда» брехливо стверджувала, ніби гітлерівці самі повбивали поляків, захопивши табори з військовополоненими, а вину за свій злочин перекладають на радянську сторону.

25 квітня 1943 р. польський посол у Москві отримав ноту за підписом В. Молотова зі звинуваченнями в змові між Гітлером і В. Сікорським та повідомленням про припинення дипломатичних зносин. Черчилль і Рузвельт даремно намагалися застерегти Сталіна від розриву з польським емігрантським урядом, а Сікорський відмовився від проведення Міжнародним червоним хрестом розслідування в Катині. *Однак кремлівський диктатор узяв далекосяжний курс на створення власного – більш зговірливого маріонеткового уряду для Польщі.*

Наступного разу проблема польських кордонів постала на відкритті Тегеранської конференції «великої трійки» – 28 листопада 1943 р., коли Ф. Д. Рузвельт дав обід на честь інших делегацій. Сталін тоді заявив, що на заході межі Польщі можуть сягати Одеру, як це й пропонували американці та британці. Того ж дня В. Черчилль у ромові зі Сталіним порушив «польське питання», визнавши важливість безпеки західних кордонів СРСР і запропонувавши пересунути Польщу на захід за рахунок Німеччини.

Рузвельт вважав головним гарантувати повернення емігрантського уряду з Лондона до Польщі й на останньому пленарному засіданні 1 грудня висловив сподівання про очікуване поновлення польсько-радянських стосунків. Однак радянський лідер не поділяв оптимізму американського, знову безпідставно наголошуючи, що «польський уряд приєднався до Гітлера в його наклепах на Радянський Союз». Рятуючи ситуацію, Черчилль зазначив, що було б добре, якби Сталін виклав свої думки стосовно майбутніх кордонів Польщі, а він поінформував би про це емігрантський уряд. Сталін відповів, що українські

землі повинні відійти до Української РСР, а білоруські – до Білоруської, тобто між Польщею і СРСР має бути кордон, що сформувався у вересні 1939 р.

Зрештою, щоб зафіксувати досягнуту угоду, британський прем'єр запропонував зупинитися на такій формулі: *«Вважається в принципі, що територія Польської держави й нації повинна лежати між так званою лінією Керзона і лінією Одеру... Фактичне проведення кордону вимагає старанного вивчення і, можливо, переміщення частини населення у деяких пунктах»*. Сталін погодився з пропозицією Черчилля, таким чином уся дискусія про нові кордони зосередилася лише на українському їхньому відтинку. *Рузвельт так само пристав до домовленості про необхідність відновлення Польської держави в нових кордонах, але заявив, що США ніколи не визнавали добровільності й законності входження балтійських республік до складу СРСР, хоча й не збирався сваритися через них зі Сталіним.*

На час проведення Тегеранської конференції «великої трійки» гітлерівська Німеччина, що втратила свого італійського союзника й добру половину завоювань на Сході, включно з Лівобережною Україною, без жодного сумніву, йшла до цілковитої поразки. А Радянський Союз завдяки перетворенню Червоної армії (з американською допомогою) на могутню воєнну машину став першокласною світовою державою, ймовірно, здатною й без відкриття Другого фронту в Франції увірватися в Берлін. *Це підштовхувало Сталіна до ігнорування позиції західних союзників у польському питанні, особливо в сенсі встановлення в Польщі комуністичного уряду.*

На поч. 1944 р. московське радіо повідомило, що в ніч проти Нового року у варшавському підпіллі з ініціативи новоствореної *Польської робітничої партії*¹¹³ було сформовано *Крайову раду народів (КРН)* на чолі зі сталіністом Болеславом Берутом (1892–1956), який дивом уникнув московських репресій. У своїй декларації КРН заявила, що позбавляє емігрантський уряд у Лондоні права виступати від імені польського народу, й проголосила програму боротьби за створення незалежної й демократичної Польської держави. Вона також зобов'язалася вести політику міцної дружби й співробітництва з СРСР, спрямовану на справедливе вирішення проблеми польсько-радянських кордонів відповідно до права націй на самовизначення. На виконання такої промосковської програми КРН оголосила, що у відповідний час нею буде створено *Тимчасовий польський уряд*.

Таким чином, у Лондоні чекав свого повернення до Польщі її легітимний емігрантський уряд, але з огляду на воєнні обставини шлях у Варшаву пролягав через Москву, і його контролював Сталін. Йому вдалося обіграти партнерів по антигітлерівській коаліції з низки важливих міжнародно-політичних питань і, передусім, визнання ними західних кордонів СРСР, встановлених силовими методами в 1939–1940 рр.

¹¹³ Її попередницю – Комуністичну партію Польщі було розпущено рішенням Виконкому Комінтерну від 16 серпня 1938 р. за наказом Сталіна й брехливим звинуваченням у троцькізмові.

9.6. Українська РСР – держава-співзасновник ООН

Четвертий період Другої світової війни, що почався на німецько-радянському фронті визволенням Правобережної України й виходом Червоної армії на західні кордони СРСР 1939 р., в його внутрішньополітичному розвитку був позначений не менш вражаючими подіями: **28 січня 1944 р.** в «Правді» було опубліковано інформаційне повідомлення про єдиний за всі воєнні роки черговий пленум ЦК ВКП(б), а відразу по його завершенні вперше скликана з початку війни X сесія Верховної Ради СРСР прийняла істотні зміни до Конституції 1936 р.

Пленум правлячої партії розглянув пропозиції РНК СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради СРСР. Вже скликання партійного пленуму виглядало доволі неординарною подією, адже навіть з'їзди ВКП(б) протягом 1939–1952 рр. взагалі не проводилися. Сесія ж Верховної Ради спершу протягом трьох днів розглядала рутинні бюджетні питання, але **1 лютого 1944 р.** з доповіддю «Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати» на ній виступив заступник голови РНК СРСР і нарком закордонних справ В. Молотов.

Коротке обговорення питання закінчилося ухваленням запропонованих законів – «Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат».

Пояснюючи назрілу потребу прийняття таких надзвичайних рішень (адже йшлося про децентралізацію ключових союзних відомств у розпал війни), В. Молотов зазначив, що ухвалення конституційних поправок зумовлене потребою посилення оборонної могутності СРСР, «політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік», їхньою «зрислою потребою... у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами» й має на меті «розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами». Звичною для тих часів лексикою В. Молотов назвав рішення X сесії «новим кроком у практичному розв'язанні національного питання в багатонаціональній радянській державі, новою перемогою Ленінсько-Сталінської національної політики».

Відповідно до рішень партійного пленуму й сесії Верховної Ради було змінено «сталінську конституцію», зокрема, в ст. 18-й зазначалося: «Кожна союзна республіка має право вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками». До Конституції УРСР 1937 р. ця стаття увійшла як 15-б, а ст. 30 про повноваження Президії Верховної Ради Української РСР була доповнена пунктами: и) «призначає і відкликає повноважних представників

Української РСР в іноземних державах» та і) «приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав».

Але якщо для пересічних радянських громадян такі конституційні зміни виглядали абсолютно незрозумілими з огляду на всю попередню практику державного будівництва в СРСР, то союзницький дипломатичний корпус ще напередодні виступу В. Молотова на сесії Верховної Ради отримав недвозначне попередження. В розмові між послом США у Москві В. А. Гарріманом і двома високопосадовими працівниками НКЗС СРСР ті стверджували, що в кожній із радянських республік будуть створені наркомати оборони та окремі армії, причому такі зміни в державному устрої Радянського Союзу мають на увазі практику Британської співдружності націй стосовно набуття міжнародної правосуб'єктності її домініонами за **Вестмінстерським статутом** від 11 грудня 1931 р.

Однак західні аналітики не мали жодних ілюзій стосовно меж, до яких може сягати «розширення прав союзних республік». «Центральний контроль Москви, – як зазначав в одному з документів керівник східноєвропейського відділу держдепартаменту США К. Болен, – ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так буде й надалі». «Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат, – схилювався з ним на думці В. А. Гарріман, – він все одно буде керуватися та урядуватися центральним комісаріатом у Москві».

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників-міжнародників згодні в тому, ніби ідея запровадити конституційні перетворення з'явилася в радянських керівників лишень після закінчення переговорів «великої трійки» в Тегерані. Як відомо, президент США Ф. Д. Рузвельт виклав на них американську позицію щодо створення в майбутньому принципово нової міжнародної організації безпеки і співробітництва – **Об'єднаних Націй**. А вже через два місяці, згідно з рішеннями X сесії Верховної Ради СРСР 1-го скликання, всі 16 радянських соціалістичних республік¹¹⁴ стали де-юре суб'єктами міжнародного права. Хоча VI сесія Верховної Ради УРСР, яка **4 березня 1944 р.** ухвалила **Закон «Про «утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР»**, і проводилася в Києві, проте до остаточного визволення України¹¹⁵ ще залишалося більше, ніж півроку.

Звичайно, навіть позірний статус «суверенних держав» давав Сталіну можливість активніше використовувати союзні республіки в зовнішньополітичній діяльності, приміром, як **кількісний чинник при голосуванні в майбутній ООН**. Але навряд чи зазначені конституційні зміни були продиктовані включно прагненням сталінського керівництва збільшити представництво СРСР у майбутній міжнародній організації безпеки і співробітництва. Узгодивши вже на конференції в Думбартон-Оксі (США, Вашингтон) 21 серпня –

¹¹⁴ На той час, включно з Карело-Фінською РСР, що існувала 31 березня 1940 – 16 липня 1956 рр.

¹¹⁵ В кордонах на 22 червня 1941 р., тобто без Закарпаття, яке належало союзній ЧСР.

28 вересня 1944 р. *принцип односторонності постійних членів Ради Безпеки ООН*, що було підтверджено на *Ялтинській (Кримській) конференції* «великої трійки» **4–11 лютого 1945 р.**, кремлівський диктатор міг не турбуватися про збільшення контрольованих ним голосів у Генеральній Асамблеї, яка мала відігравати другорядну роль.

Більш обґрунтованою є поширена на Заході версія, що *підвищенням міжнародно-правового статусу союзних республік Кремль розраховував легітимізувати територіальні анексії 1939–1940 рр.* (адже вони стосувалися не лише ворожих держав – Румунії й Фінляндії, чи нейтральних країн Балтії, але й союзної Польщі, що першою стала об'єктом нацистської агресії), а також розширити після перемоги кордони СРСР за рахунок майбутніх сателітних країн (ймовірно, теж союзної Чехословаччини в *Закарпатті*).

Не випадково ще *1 березня 1944 р.* на відкритті сесії Верховної Ради УРСР перший секретар ЦК КПУ і голова РНК республіки М. Хрущов заявив, що землі Холмщини, Грубешова, Ярослав та інші український народ розглядає як свої споконвічні. А 19 березня вже особисто В. Молотов у розмові з Гарріманом наголосив: «Наші українці й білоруси критикують нас за лінію Керзона, вказуючи на те, що західніше цієї лінії перебувають чисто українські і білоруські райони, з передачею котрих Польщі вони не можуть погодитися». *Більшовицька влада намагалася продемонструвати кардинальну відмінність своєї української політики від здійснюваної окупантами й показати реальні позитивні зміни в національному курсі Кремля.*

Таким чином, *рішення про конституційні зміни й створення республіканських НКЗС ніби виступали в ролі певної поступки Москви національним республікам, передусім регіонам, що були збурені національно-визвольними рухами.* Вони мали пом'якшити повторну інкорпорацію до складу СРСР країн Балтії та західних областей України і Білорусі – регіонів, де точилася справжня партизанська війна. У своїй книзі «*Рузвельт і росіяни*» держсекретар Едвард Стеттініус (1900–1949) згадував, що 7 лютого 1945 р. президент США мав у Лівадії приватну бесіду зі Сталіним, в якій хитрий кремлівський господар поскаржився на свою важку і непевну позицію в Україні. «Ніхто не міг визначити розмір труднощів в Україні, – згадував Е. Стеттініус, – але ми у Вашингтоні, звичайно, чули під час німецького наступу, що Україна може відірватись від СРСР».

Україні, враховуючи її ключову роль у розв'язанні проблем, пов'язаних із міжнародно-правовим оформленням повоєнних західних державних кордонів СРСР, а також з огляду на безпосереднє сусідство та етнічні зв'язки з державами Центрально-Східної Європи, які сталінське керівництво готувалося радянизувати по завершенні Другої світової війни, зважаючи на масштаби повстанської боротьби в її західних регіонах, відводилося особливе місце в політиці Сталіна. Таким чином, зовсім не випадковим було те, що УРСР не лише першою з-посеред союзних республік почала розбудову

своїх зовнішньополітичного і оборонного відомств, але й єдиною, котра призначила обох своїх наркомів¹¹⁶.

5 лютого 1944 р., тобто за місяць до формального заснування Наркомату закордонних справ УРСР, його керівником Указом Президії Верховної Ради УРСР було призначено заступника наркома закордонних справ СРСР в справах слов'янських країн, відомого вітчизняного драматурга й колишнього голову Спілки письменників України **Олександра Корнійчука (1905–1972)**. Його кандидатура органічно вписувалася в тогочасну кремлівську кадрову політику в УРСР – висування на вищі державні посади представників національної інтелігенції. Приміром, у 1943 р. заступником голови РНК УРСР (до 1948 р.) був призначений відомий український поет-лірик **Микола Бажан (1904–1983)**, а наркомом освіти – директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, новатор поетичної форми **Павло Тичина (1891–1967)**, що навіть не був членом більшовицької партії.

Очевидно, що вперше безпосередньо з міжнародною проблематикою О. Корнійчук зіткнувся при підготовці (за вказівкою Кремля) статті для «Радянської України» з приводу встановлення повоєнного радянсько-польського кордону. Вона побачила світ *19 лютого 1943 р.*, коли вже два місяці як тривало визволення радянськими військами окупованої території УРСР, і започаткувала обговорення в офіційній пресі так званого **польського питання**, передусім державної належності західноукраїнських і західнобілоруських земель. Наступного дня стаття О. Корнійчука була передрукована московською «Правдою», а невдовзі драматурга було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР. Зрозуміло, що це мало загально символічне значення, оскільки Польща, Чехословаччина і Югославія на той час залишалися окуповані нацистською Німеччиною та її союзниками, а Болгарія навіть належала до останніх (не говорячи вже про створені з дозволу офіційного Берліна **Словацьку Республіку й Незалежну хорватську державу**).

Разом із тим, протягом річного перебування в кабінетах союзного зовнішньополітичного відомства О. Корнійчук мав змогу тісніше познайомитися з його функціями, структурою та особливостями діяльності, налагодити особисті контакти, що стануть йому в пригоді на чолі НКЗС УРСР. Драматург усерйоз сприйняв своє нове призначення і вже через кілька днів передав голові уряду М. Хрущову *начерки концепції діяльності зовнішньополітичного відомства республіки*. «Військова могутність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу, – зазначалося в ній, – дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв'язки з іноземними державами».

¹¹⁶ 11 березня 1944 р. наркомом оборони УРСР (до жовтня 1945 р.) і водночас командувачем військ Київського військового округу (до липня 1945 р.) було призначено командувача військ Харківського військового округу генерал-лейтенанта **Василя Герасименка (1900–1961)**. Після його переведення до Прибалтійського військового округу канцелярія наркомату проіснувала лише до травня 1946 р., хоча на папері міністерство оборони України залишалося до прийняття Конституції СРСР 1977 р.

Обґрунтовуючи *право республіки на участь у повоєнній міжнародній мирній конференції* й конференціях із перемир'я з Румунією та Угорщиною, нарком наголошував на тому, що воно зумовлене, передусім, великими людськими й матеріальними втратами, яких зазнала Україна під час боротьби проти гітлерівської агресії. Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС О. Корнійчук називав і встановлення дипломатичних зв'язків «з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією».

Але справжній вихід УРСР на міжнародну арену діяльності, на думку наркома, мало забезпечити *встановлення дипломатичних відносин з Великою Британією і США*. «Якщо ми встановимо дипломатичні зв'язки з цими країнами, – цілком обґрунтовано пояснював О. Корнійчук, – або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їхній приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв'язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах».

Для виконання цього завдання нарком пропонував М. Хрущову звернутися до В. Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні та Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, він вважав за доцільне організувати через *Англійсько-Російський парламентський комітет* спеціальний запит до Палати громад із цього питання. Нарком інформував голову уряду УРСР про те, що британський і американський послы в СРСР – К. Керр та В. А. Гарріман у бесіді з В. Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім'я О. Корнійчука теплі вітальні листи у зв'язку з його призначенням на посаду.

В разі прибуття обох послів до Києва нарком розраховував влаштувати їм теплий прийом, а за умов позитивного вирішення зазначеного питання посольствами СРСР у Великій Британії та США відразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами. О. Корнійчук наголошував і на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на міжнародній арені щодо роз'яснення ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу проти нацистської Німеччини, політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них прес-конференцію за своєю участю.

Тоді ж – 9 лютого 1944 р. О. Корнійчук представив М. Хрущову *план організації НКЗС УРСР*. Згідно із запропонованим штатом, наркому належало мати двох заступників – по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції 1-го відділу мали входити зв'язки із суміжними державами – Польщею, Чехословаччиною й Румунією¹¹⁷, 2-го – з Британією й США, 3-го – з Болгарією,

¹¹⁷ Угорщина, з огляду на юридичну на той час належність Закарпаття до Чехословаччини, не межувала безпосередньо з УРСР і була віднесена до іншого відділу НКЗС УРСР.

Угорщиною, Туреччиною, Грецією та Югославією. Четвертий відділ повинен був вирішувати питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, готувати матеріали для мирної конференції. З метою підготовки кадрів для посольств, місій та консульств передбачалося зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі й Чехословаччині, відповідно, по 2 і 6 осіб, по Румунії – 1 і 4, по Великій Британії та США – по 2 і 9 осіб. Загалом же штат НКЗС УРСР, без урахування працівників допоміжних підрозділів, мав становити 156 осіб, з них 42 – в основних чотирьох відділах.

Отже, передбачувана О. Корнійчуком структура НКЗС УРСР загалом відповідала запропонованій ним же концепції діяльності зовнішньополітичного відомства й ґрунтувалась на визнанні примату загальносоюзних інтересів та використанні українського наркомату як філіалу союзного НКЗС. Водночас вона була налаштована на встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, тобто на дійсний вихід України на міжнародну арену.

Але до липня 1944 р. було утворено лише політичний відділ (завідувач – А. Плахін), що займався складанням етнографічних карт західноукраїнського регіону та історичних довідок до них, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Крім того, функціонували секретно-шифрувальний, протокольно-консульський і кадровий відділи та управління справами. За штатним розкладом на той час НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте реально в ньому разом із допоміжно-технічним персоналом налічувалося лише 40 осіб.

До того ж у розпал організаційної роботи, **11 липня 1944 р.** по поверненні до Києва з Одеси, де О. Корнійчук проводив переговори з представниками союзних держав щодо можливості встановлення консульських зв'язків, він дізнався від М. Хрущова про увільнення з посади наркома. Як не дивно, це мотивувалося тим, що відомий драматург і керівник зовнішньополітичного відомства... не володіє іноземними мовами! М. Хрущов повідомив О. Корнійчука, що на його місце «рекомендується тов. Мануїльський, який досконало володіє французькою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР».

Вже наступного дня – **12 липня 1944 р.** Указом Президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ і заступником голови уряду було призначено Д. Мануїльського, того ж дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У його було обрано членом цього вищого партійного органу. На Заході утвердився погляд, що увільнення О. Корнійчука було пов'язане, головним чином, з міжнародною діяльністю його дружини – голови *Спілки польських патріотів* у СРСР, письменниці В. Василевської, яка невдовзі, 21 липня, стала заступником голови *Польського комітету національного визволення* (ПКНВ), тобто промосковського тимчасового уряду Польщі. Отже, чоловік нібито мав зустрічатися за столом переговорів із власною дружиною, як представники різних держав.

Але, на нашу думку, причини кадрових змін у керівництві НКЗС УРСР були зумовлені *внутрішніми аспектами української політики Кремля*. Адже попередня посада О. Корнійчука (заступник наркома закордонних справ СРСР), як і радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці й доньки одного з лідерів Польської соціалістичної партії В. Василевської нікого не турбували. Інша справа, що О. Корнійчук виявив зайву активність у плануванні розбудови зовнішньополітичного відомства республіки, зокрема, щодо встановлення безпосередніх дипломатичних контактів України з іноземними державами.

На користь кандидатури Д. Мануїльського був і диплом юридичного факультету Сорбонни та знання кількох західноєвропейських мов, і участь у Військово-революційному комітеті при Петроградській раді, що керував жовтневим переворотом 1917 р., і багатолітнє головування в делегації ВКП(б) у Комінтерні та секретарювання в його Виконкомі, де Мануїльський відповідав за підривному роботу проти іноземних держав, і науковий ступінь доктора історичних наук та дійсне членство в Академії наук УРСР. Чималим був і дипломатичний багаж Д. Мануїльського, набутий на мирних переговорах між РСФРР і Українською Державою 1918 р. в Києві та між УНР і РСФРР у Москві в 1919 р.

Як член комісії з урегулювання відносин між радянськими республіками та розроблення конституційних засад СРСР, секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський *активно підтримав сталінський план «автономізації»* й залишався його прихильником навіть після того, як 6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) на вимогу Леніна формально ухвалив федеративну концепцію союзної держави. Не випадково в одному з листів до Леніна Сталін протиставляв «липового українця» Д. Мануїльського «нелиповому українцеві» Х. Раковському, що намагався відстояти суверенність УСРР.

Завдяки зусиллям Д. Мануїльського, на підставі рішень РНК УРСР від 9 вересня й наказу наркома освіти П. Тичини від 18 жовтня 1944 р. в **Київському державному університеті ім. Т. Шевченка** було відкрито **факультет міжнародних відносин**. Того ж року здійснено прийом студентів одночасно на два курси – 19 і 42 чол. Навчання на факультеті спершу зводилося головним чином до підготовки практичних працівників НКЗС і мало переважно прикладний характер. Згодом, починаючи з 1948/49 навчального року, тут почали готувати вже за класичною університетською системою фахівців з двох спеціальностей – *історії міжнародних відносин і міжнародного права*.

Певний час після призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ УРСР Кремль продовжував досить уміло розігрувати «українську карту» на міжнародній арені. Під час передачі повноважень від О. Корнійчука до Д. Мануїльського в акті від 20 липня 1944 р. констатовалося, що «утворений в березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться... в такій стадії організації, що може забезпечити *початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків з іноземними державами*».

І надалі представники НКЗС УРСР на зустрічах із членами зарубіжних делегацій висловлювали впевненість у встановленні найближчим часом дипломатичних відносин. Так, на запитання міністра закордонних справ коаліційного уряду Югославії – колишнього бана автономної Хорватії **Івана Шубашича (1892–1955)**, який наприкінці листопада 1944 р. разом із віце-прем'єром коаліційного уряду й членом політбюро ЦК Компартії Югославії **Едвардом Карделем (1910–1979)** побував у Києві, чи має уряд УРСР намір встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими державами, завідувач консульсько-протокольного відділа *К. Волохов* відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзаксправ України, створені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв'язків республіки.

Навіть під час Установчої конференції ООН у Сан-Франциско в травні 1945 р. Д. Мануїльський наголошував на тому, що Україна готова в будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною. Серед держав, із якими вже найближчим часом передбачалося встановлення прямих контактів, найчастіше називалися Польща і Чехословаччина. Їхні промосковські уряди також неодноразово висловлювали бажання налагодити безпосередні дипломатичні зв'язки з Києвом, так, чехословацький президент Е. Бенеш улітку 1945 р. заявив про те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку.

Одночасно з показною метушнею навколо можливості встановлення безпосередніх зносин Української РСР з іноземними державами, сталінська дипломатія вчинила потужний тиск на партнерів по антигітлерівській коаліції з приводу **членства радянських республік в ООН**. Наприкінці першого тижня підготовчої конференції з вироблення Статуту ООН у Думбартон-Оксі за участі представників СРСР, США і Великої Британії – **28 серпня 1944 р.** голова радянської делегації, посол СРСР у США **Андрій Громико (1909–1989)** зробив заяву про те, що **в число первісних членів майбутньої міжнародної організації безпеки і співпраці мають увійти всі союзні республіки**.

Це викликало роздратовану реакцію з боку президента США Ф. Д. Рузвельта, який негайно звернувся із секретним посланням до Сталіна (у Кремлі його отримали 1 вересня). В ньому висловлювалася стурбованість заявою А. Громики й наголошувалося, що повторна постановка питання про членство 16-ти радянських республік в ООН, до її офіційного заснування, напевне загрожуватиме «всьому проекту, оскільки це, звичайно, стосується Сполучених Штатів, та й, безсумнівно, також інших крупних країн». *Натомість Ф. Рузвельт пропонував відкласти розгляд питання до скликання першої сесії Генеральної Асамблеї ООН.*

Вже 7 вересня 1944 р. Сталін відповів Президенту США, що надає заяві А. Громика винятково важливого значення, оскільки, мовляв, «після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку цього року Уряди Союзних Республік досить насторожено ставляться до того, як віднесуться дружні держави до ухваленого в радянській Конституції розширення своїх прав в області міжнародних відносин. Вам, звичайно, відомо, – зі знанням справи під-

креслював кремлівський вождь, – що, приміром, *Україна й Білорусь, які входять до Радянського Союзу, за кількістю населення, і за їхнім політичним значенням переважають деякі держави, стосовно котрих ми всі згодні, що вони мають бути віднесені до числа ініціаторів створення Міжнародної організації*».

Але вдруге проблема членства союзних республік в ООН була-таки піднята наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим лише через півроку – 7 лютого 1945 р. на *Кримській (Ялтинській) конференції «великої трійки»*. На цей раз Кремль змінив тактику і вирішив поступитися в малому, щоб зберегти головне, – йшлося вже не про прийняття всіх республік, а про те, *«щоб три, чи, принаймні, дві з радянських республік перебували серед ініціаторів міжнародної організації»*. Малися на увазі Українська, Білоруська і Литовська РСР, що «зазнали найбільших жертв у війні і були першими територіями, на які вторглися німці».

На запитання Ф. Рузвельта про те, чи передбачає офіційна Москва участь України, Білорусі й Литви в Асамблеї ООН, В. Молотов відповів ствердно. Тоді Президент США дипломатично зауважив, ніби це «питання... є дуже цікавим», але водночас наголосив, що їхнє прийняття до ООН потребує попереднього розгляду питання про кількість голосів, які матиме кожна держава – постійний член Генасамблеї. Зате до пропозиції радянської делегації несподівано досить прихильно поставився британський прем'єр В. Черчилль, який сам був зацікавлений у забезпеченні членства в ООН для домініонів Британської співдружності – Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південноафриканського Союзу, а також Індії, що стояла напередодні деколонізації¹¹⁸.

Наступного дня, 8 лютого 1945 р., вже особисто Сталін нагадав співрозмовникам про прийняття України і Білорусі в члени-засновники ООН, тим самим *погодившись зняти з обговорення кандидатуру Литви*. Але президент США і надалі заперечував, оскільки отримання будь-якою державою більше одного голосу порушуватиме правило, що «кожен член Організації повинен мати тільки один голос». У відповідь В. Молотов виголосив довготривалу тираду про те, що «розвиток в Радянському Союзі йде в бік розширення прав союзних республік», і знову розрекламував Україну й Білорусь. Заради позитивного вирішення питання про членство цих двох республік у складі ООН радянський уряд навіть був готовий піти на те, щоб запропонувати їм самостійно виступити зі спеціальними деклараціями про оголошення війни нацистській Німеччині.

І все ж Ф. Д. Рузвельт пішов на компроміс, оскільки, як він конфіденційно інформував тоді свого держсекретаря Е. Стеттініуса, кремлівський диктатор

¹¹⁸ В *Лізі Націй* Велика Британія разом із домініонами (Австралія, Ірландська Вільна держава, Канада, Нова Зеландія, Ньюфаундленд, Південноафриканський Союз) мала 7 голосів. В 1934 р., з огляду на фінансовий колапс домініону Ньюфаундленд, у ньому було впроваджено пряме правління метрополії, а 31 березня 1949 р., за підсумками референдуму в липні попереднього року, він був приєднаний до Канади як 10-та провінція. Домініон Ірландська Вільна держава з прийняттям 29 грудня 1937 р. нової конституції порвав правові зв'язки з британською короною й перетворився на незалежну Ейре на чолі з власним президентом.

у приватній розмові зізнався, ніби його позиція в Україні дуже непевна, а її голос є потрібним для збереження єдності СРСР. «Президент був обурений свого часу радянською вимогою в Думбартон-Оксі надати голоси для кожної з 16 республік, – згадував Е. Стеттініус. – Він сказав мені, що було б цілком логічним, якби ми вимагали для нас 48 голосів. Однак тепер він сказав мені, що, зважаючи на географію і населення, він більше не думає, ніби російська вимога додаткових голосів для України і Білорусі є нерозумною».

Узгоджений варіант вирішення проблеми був зафіксований у *підсумковому протоколі* роботи Ялтинської конференції від **11 лютого 1945 р.** (розділ 1 «Всесвітня організація», пункт 2, підпункт b), де зазначалося, що «коли відбуватиметься конференція про всесвітню організацію, делегати Сполученого Королівства і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допущення до первинного членства двох Радянських Республік, а саме, України та Білорусі». Але в оприлюднених тоді документах конференції рішення про допуск до членства в ООН двох радянських республік не згадувалося.

На початку березня 1945 р. повідомлення про зобов'язання США підтримати згадану вимогу Кремля просочилися в американську пресу, й це спричинило доволі активну критику «акул пера». Президент Ф. Д. Рузвельт розпорядився терміново опублікувати офіційну заяву, що підтверджувала прийняте Сполученими Штатами зобов'язання. «До речі, – згадував пізніше Е. Стеттініус, – заперечень проти нашої згоди на негайне надання додаткових голосів у Асамблеї ООН Україні і Білорусі, по суті, не було. В ході дебатів у Сенаті про ратифікацію Статуту ООН це питання навіть не зачіпалося».

Але коли держдепартамент США від власного імені, а також Британії, СРСР і Китайської Республіки надіслав запрошення на **Установчу конференцію ООН** у Сан-Франциско на **25 квітня** урядам сорока держав світу, Українська й Білоруська РСР у цьому списку не значилися. Тому послу СРСР у США А. Громико довелося 25 березня в ноті до держсекретаря Е. Стеттініуса доводити необхідність виконання схвалених у Ялті домовленостей. Лише **23 квітня**, за два дні до відкриття Установчої конференції ООН, нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю ухвалила спільне рішення про запрошення на неї української й білоруської делегацій.

26 квітня 1945 р. уряди УРСР і БРСР передали всім делегаціям конференції Об'єднаних Націй заяви з бажанням приєднатися до проєктованої міжнародної організації безпеки й узяти участь у її конференції в Сан-Франциско. Звернення підписали голова РНК УРСР М. Хрущов і нарком закордонних справ Д. Мануїльський. Водночас був поширений *урядовий Меморандум УРСР* з описом географії й історії створення республіки. В документі наголошувалося, що її територія в 578 тис. км² оформилася тоді, коли «**протягом 1939–1940 років Західна Україна, Північна Буковина і населена українцями частина Бессарабії на підставі вільного волевиявлення свого населення возз'єдналися з Радянською Україною**».

Отже, незважаючи на міжнародно-правову невирішеність питання про західні кордони СРСР (і відповідно УРСР) з Польщею, Чехословаччиною й

Румунією, українська радянська дипломатія настільки була впевнена в безсумнівності власних прав на зазначені території, населені до того ж переважно українцями, що не побоялася включити відповідні територіальні вимоги до важливого міжнародного документа. *Таким чином, прийняття Української (ї Білоруської) РСР до складу ООН, здійснене на підставі згаданих звернення й меморандуму, означало б міжнародно-правове визнання всіма державами – членами ООН територіальних прав УРСР і цілісності її «возз'єднаних» теренів.*

27 квітня 1945 р. на другому пленарному засіданні Установчої конференції ООН одностайно була ухвалена резолюція про включення Української та Білоруської РСР до так званих *initial members*, а 30 квітня Виконавчий комітет зібрання надіслав урядам УРСР і БРСР офіційні запрошення відрядити своїх делегатів до Сан-Франциско. Вже наступного дня – **1 травня 1945 р.** (тобто до офіційного прибуття делегації) представник Української РСР був включений до складу Комітету № 1 із загальних питань і був обраний головою комісії № 1 цього комітету – «*Преамбула. Цілі. Принципи*». Таким чином, представник квазідержави, чий західні кордони на той час іще не були остаточно юридично оформлені, мав керувати розробленням принципових засад діяльності ООН.

Того ж дня українська делегація на чолі з Д. Мануїльським (усього 12 осіб) вилетіла через Москву, Сибір і Канаду до США, до неї увійшов цвіт тогочасної політичної й культурно-наукової еліти республіки: заступник Голови РНК УРСР **Іван Сенін (1903–1981)**¹¹⁹; віце-президент АН УРСР, засновник української школи біохіміків **Олександр Палладін (1885–1972)**; директор Інституту історії АН УРСР, професор **Микола Петровський (1894–1951)**; ректор Київського університету ім. Т. Шевченка, основоположник тектоорогенії¹²⁰, професор **Володимир Бондарчук (1905–1993)**; член-кореспондент АН УРСР, один із фундаторів порівняльної фітоекології¹²¹ **Петро Погребняк (1900–1976)**.

З 6 травня члени української делегації активно включилися в роботу комісій і комітетів конференції, а Д. Мануїльський, який за рівнем наближеності до Сталіна фактично керував усім радянським представництвом, й був удостоєний честі, як зазначалося вище, сформувати й очолити першу комісію першого комітету, що готувала текст преамбули і першого розділу Статуту ООН – «*Цілі і принципи*» міжнародної організації. Український нарком також брав участь у роботі першої комісії третього комітету, де розглядалися *структура і процедурні питання Ради Безпеки*. І. Сенін увійшов до комітету, що розробляв *положення про Раду Безпеки ООН*, О. Палладін взяв участь у роботі комітету, який розглядав питання *членства держав в ООН*, В. Бондарчук і М. Петровський працювали в комітетах, що визначали *повноваження Генеральної Асамблеї*

¹¹⁹ В 1930–1931 рр., після закінчення Київського політехнічного інституту, стажувався в Колумбійському університеті в Нью-Йорку.

¹²⁰ Теорія про єдність розвитку структури і рельєфу Землі.

¹²¹ Розділ екології, що вивчає взаємини рослин із навколишнім середовищем.

та *Економічної і соціальної ради (ЕКОСОР)*, а П. Погребняк – у комітеті з розроблення положень про *Міжнародний суд ООН*.

В опублікованих документах делегації УРСР міститься *понад десять поправок і пропозицій* її членів, що стосувалися власне тексту Статуту ООН, тимчасових правил (правило 73) Генеральної Асамблеї ООН, щодо біженців і переселенців та переміщених осіб, представництва неурядових організацій в ЕКОСОР ООН тощо. В першій із поправок, внесений делегацією УРСР 14 травня, йшлося про право на працю, а в другій, від 6 червня, – до розділу IV ст. 3 Статуту – про те, що ця стаття не «встановлює будь-яких обмежень прав чоловіків і жінок бути обраними» до різних органів як міжнародних організацій, так і урядових структур.

Наступну поправку було зроблено 17 червня до пропозиції делегації США щодо *процедури голосування в ООН*. Американські дипломати наполягали проводити його за схемою простої більшості, а українська делегація, як і радянська в цілому, запропонувала проведення голосування більшістю в дві третини голосів. Зрештою, учасники обговорення погодилися рішення з важливих питань, як-то рекомендації щодо миру й безпеки, чи вибори непостійних членів Ради Безпеки, проводити більшістю в дві третини держав-членів, а з інших питань – простою більшістю. Водночас представники УРСР підтримали пропозицію делегації США щодо назви організації міжнародного співробітництва й безпеки, яку свого часу оприлюднив Ф. Д. Рузвельт, – ООН. Спільно з іншими делегаціями українські представники рішуче виступили проти залучення до ООН колишніх прибічників нацистської Німеччини й фашистської Італії, зокрема, франкістська Іспанія й салазарівська Португалія були прийняті в ООН лише 14 грудня 1955 р. (разом із Австрією, Албанією, Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною й Фінляндією).

26 червня 1945 р. Д. Мануїльський, одним із перших, підписав одногласно схвалені попереднього дня Статуту ООН і Міжнародного Суду. Президія Верховної ради Української РСР ратифікувала їх 21 серпня 1945 р. Д. Мануїльський загалом справив велике враження на делегатів Установчої конференції ООН своєю ерудицією та знанням іноземних мов, що дало привід окремим західним дослідникам писати про *«еру Мануїльського в ООН»*, *«золотий вік української радянської дипломатії»*. Але якщо про «еру Мануїльського» ще можна дискутувати, то «золотим віком» української радянської дипломатії 1944–1952 роки, коли Д. Мануїльський очолював зовнішньополітичне відомство республіки, слід вважати досить умовно. **Оскільки Українська РСР не була самостійною державою з міжнародно-правового погляду, вона не могла мати незалежної зовнішньої політики, на всій її міжнародній діяльності лежав відбиток чіткої обмеженості. НКЗС республіки не поновив свою роботу після 1923 р., а був заново створений як зручний і безвідмовний додатковий інструмент для ефективного здійснення зовнішньополітичних намірів сталінського керівництва.**

І все ж, якими б не були справжні мотиви й політичні наміри офіційного Кремля – системною *great strategy*, тактичним ходом, кон'юнктурним політич-

ним маневром чи дипломатичним фарсом, – позитивні наслідки створення зовнішньополітичного відомства радянської України після більш ніж двадцятирічної вимушеної перерви були безсумнівними. Сам факт «виходу республіки на міжнародну арену», підвищення значущості українського питання в СРСР обернулися новою загрозою для радянської тоталітарної системи, з якою вона мусила справлятися протягом кількох післявоєнних десятиліть, але так і не змогла подолати. «Перша серед рівних» радянська союзна республіка прилучалася до міжнародного життя, поступово формувала власний корпус кваліфікованих дипломатів, що здобували досвід фахової діяльності в міжнародних організаціях, оволодівали новітньою методикою й мистецтвом ведення переговорів, етикою міжнародного спілкування, усвідомлювали силу й слабкість кремлівської дипломатії, й водночас наочно спостерігали ущемлений статус УРСР у зовнішньополітичній сфері.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте міжнародно-правове становище українських земель в умовах стабілізації Версальської системи міжнародних відносин.
2. Чим було зумовлено створення комісії для врегулювання адміністративних кордонів між союзними республіками в 1924 р. та які результати її діяльності?
3. Як створення Молдавської АСРР відбилося на вирішенні «бессарабського питання»?
4. Чи був шанс на створення антигітлерівської коаліції за участі СРСР влітку 1939 р.?
5. Чи правомірно вважати міжнародні й військово-політичні процеси вересня–жовтня 1939 р. і червня 1940 р. возз'єднанням українських земель?
6. Простежте еволюцію аргументації Кремля щодо легітимності включення Західної України до складу СРСР.
7. Чим були продиктовані конституційні зміни 1944 р. в СРСР?
8. З'ясуйте міжнародно-політичні наслідки для Української РСР створення її зовнішньополітичного відомства.
9. Яким чином Українська РСР опинилася серед держав – засновників ООН?

РОЗДІЛ 10

Україна за доби холодної війни

10.1. Україна в міжнародних процесах за доби біполярного протистояння

Розвиток міжнародних відносин після завершення Другої світової війни в напрямку формування біполярної *Ялтинсько-Потсдамської системи* характеризувався як загостренням блокового протистояння, так і перетворенням США на вирішального

опонента СРСР. В основі конфронтації капіталістичного Заходу й комуністичного Сходу передусім лежали *ідеологічні розбіжності*, зумовлені непримиренністю світоглядів і політичних стратегій, а також прагненням кожної зі сторін нав'язати свої правила системної побудови суспільних відносин іншій стороні.

Фактично йшлося про *глобальне протистояння СРСР і США*, що поступово охоплювало Центрально-Східну Європу, Східну й Південно-Східну Азію, Близький Схід, Тропічну й Південну Африку та, зрештою, Центральну Америку. Тому національні проблеми всередині Радянського Союзу з практично-політичного, а не ідеологічного погляду розглядалися на Заході здебільшого як внутрішня прерогатива офіційної Москви. Більше того, на загал вважалося, що спроби порушити status-quo на теренах СРСР могли б завдати непоправної шкоди безпековим інтересам західних демократій, спричинивши регіональний чи й навіть глобальний збройний конфлікт.

Для США стабільність завжди була вищою за непевність від порушеного статус-кво, тому коли *Конгрес українців Канади*¹²² і *Український конгресовий комітет Америки (УККА)*¹²³ виступили з меморандумом щодо неправомочності делегації УРСР представляти інтереси українського народу в ООН, член делегації США на Сан-Франциській конференції Д. Пул негативно відреагував на нього. В доповідній керівництву держдепартаменту від 14 травня 1945 р. дипломат відверто наголосив: «Ніхто не може бути зацікавлений у створенні враження,

¹²² Створений за сприяння канадського уряду в листопаді 1940 р. у Вінніпезі задля ефективної участі українців у боротьбі проти нацизму, навіть відрядив у квітні 1945 р. до Сан-Франциско «паралельну делегацію», наполягаючи на тому, щоб саме її прийняли як дійсну делегацію України.

¹²³ Заснований на I Конгресі американських українців у Вашингтоні 24 травня 1940 р. за ініціативи Українського народного союзу, Українського робітничого союзу, Союзу українців-католиків «Провидіння» та Української народної допомоги.

нібито уряд Сполучених Штатів є безрозсудним прибічником невдоволених. Необхідно, передовсім у наш час, прийти до дружнього полагодження проблем з СРСР. Не слід робити нічого такого, що могло б підірвати ці зусилля».

До приходу в Білий дім Дуайта Ейзенхауера [1953–1961], що взяв на озброєння даллесівську доктрину «визволення», а початок президентства якого майже збігся у часі зі смертю Сталіна, політика США в українському питанні базувалася на принципах, закладених у документі «Цілі Сполучених Штатів щодо Росії», розробленому держдепартаментом для Ради національної безпеки в серпні 1948 р. Там наголошувалось, що **США не зацікавлені в підштовхуванні українського сепаратизму, бо це могло б зіпсувати їхні стосунки з Росією, яка обов'язково визнає незалежність України недійсною**. В документі стверджувалося, що українська нація не є «здатною успішно взяти на себе відповідальність за проблеми незалежності перед лицем великої російської протидії». Але водночас зазначалося, що, відмовляючись від прямої підтримки українського сепаратизму, **США не повинні «категорично протидіяти незалежному режиму, якби він виник на території України без нашої участі»**.

Сплеск соціополітичної активності американських етнічних груп посилив інтерес і до країн їхнього походження (в 1952 р. було засновано **Національний дивізіон Республіканської партії**, причому в демократів подібний підрозділ з'явився ще в 1930-ті рр.), а віце-головою **Комітету республіканської партії з питань програмової політики і прогресу** став президент УККА, професор економіки Джорджтаунського університету **Лев Добрянський (1918–2008)**¹²⁴. Він був радником президента і здійснив першу результативну спробу узаконити американську підтримку української незалежності. Політична ситуація в США була сприятливою з огляду на заяву Д. Ейзенхауера в інавгураційній промові 1957 р.: «Наше повне призначення – в служінні нашому світові – з людьми всіх народів і національностей... **Ми поважаємо прагнення цих народів, нині поневолених, до свободи**».

До платформи Республіканської партії було внесено тезу про Україну як поневолену націю. Окрім того, українській етнічній групі вдалося досягти схвалення владою проекту будівництва у Вашингтоні пам'ятника Тарасу Шевченку. Розвиваючи успіх, влітку 1959 р. Л. Добрянський передав підготовлений ним законопроект про поневолені нації сенаторові-демократу від штату Іллінойс **Полу Дугласу (1892–1976)** і сенаторові-республіканцю від штату Нью-Йорк **Джекобу Джавитсу (1904–1986)**. Законопроект майже одностайно був ухвалений обома палатами Конгресу, а після підписання **17 липня 1959 р.**

¹²⁴ В липні 1966 р. на Національному конвенті Республіканської партії в Сан-Франциско Л. Добрянський був призначений віце-президентом Національного дивізіону республіканців, у 1970 р. очолив Інститут порівняльної політики та економічних систем (його студенткою була майбутня перша леді України – **Катерина Ющенко (1961)**), а в 1982 р. став послом США в Співдружності Багамських Островів. Його дочка – **Павлина Добрянська (1955)** була заступником держсекретаря в адміністрації президента Дж. Буша-молодшого.

президентом Д. Ейзенхауером він став **Громадським законом 86–90** про щорічне відзначення «тижня поневолених націй» в третю неділю липня.

До числа останніх, відразу після Польщі, Угорщини й Литви, **під № 4 потрапила Україна**, за нею йшли Чехословаччина, Латвія, Естонія, Білорусь, Румунія, Східна Німеччина, Болгарія, КНР, Вірменія, Азербайджан, Грузія, КНДР, Албанія, Ідель-Урал (шість тюркомовних автономних республік Поволжя), Сибір, Тибет, «Козакія», Туркестан і Демократична Республіка В'єтнам. Всі вони, починаючи з 1918 р., стали жертвою *«імперіалістичної й агресивної політики російського комунізму»*, що *«призвела до створення великої імперії, котра становить зловісну загрозу безпеці Сполучених Штатів і всіх вільних народів світу»*. Тому закон зобов'язував владу США *«належним офіційним чином ясно показати таким народам той історичний факт, що народ Сполучених Штатів поділяє їхні сподівання знову здобути свободу й незалежність»*.

Головну місію закон покликаний був виконати через «війну нервів» із Радянським Союзом. Його декларована мета – розпад СРСР – мала реалізуватись шляхом *«демонстрації ініціативи, настороженості і проникливості, коли йдеться про основну імперіо-колоніальну державу сьогodнішнього світу»*, тобто про поступову *ерозію радянської системи*. І закон не залишився декларативним: від Д. Ейзенхауера до Дж. Буша-старшого – таким був період щорічних прокламацій президентів про поневолені народи в СРСР, постанов і резолюцій Конгресу, масових віче і мітингів протесту, виступів американської преси на ці теми¹²⁵.

Звичайно, розроблення законопроекту про поневолені нації було ініційовано в умовах розпаду світової колоніальної системи, й тому він мав пропагандистський характер. Окрім того, певне послаблення «залізної завіси» після смерті Сталіна стимулювало американську владу оприлюднити документ із викладом офіційної позиції США щодо самовизначення народів. Проте прагматизм обмежував активність політиків у Вашингтоні, що побоювались економічної і політичної дестабілізації Євразії внаслідок розпаду СРСР.

Приміром, держсекретар в адміністрації Президента США **Джона Кеннеді (1917–1963) – Девід Дін Раск (1909–1994)** рішуче виступив проти заяви постійного представника США в ООН і в Раді Безпеки у 1961–1965 рр. **Едлая Стівенсона (1900–1965)**, що в 1917–1922 рр. «Радянська Росія загарбала незалежні неросійські республіки». Натомість держсекретар недвозначно наголосив, що **Україна розглядається урядом США як традиційна частина СРСР**.

Лише адміністрація **Рональда Рейгана (1911–2004)** внесла національне питання до порядку денного свого курсу щодо СРСР, вперше здійснивши пролив у «традиційній апатії американців» щодо цих питань. Саме тоді сягнула апогею кампанія по захисту прав людини в СРСР, зокрема, **11 травня 1982 р.** вперше в історії США президент офіційно прийняв у Білому домі радянських

¹²⁵ «Закон про поневолені нації», попри всі зусилля російської громади в США скасувати його, залишається чинним донині. Щоправда, істотно змінився перелік «поневолених націй», зокрема, в 2008 р. Дж. Буш-молодший зазначив, що «тоталітарні» й «деспотичні» режими збереглися в Білорусі, Бірмі, Кубі, Ірані, КНДР, Судані, Сирії й Зімбабве.

дисидентів, а восени того ж року, посилаючись на резолюцію конгресу США № 205 від 21 червня 1982 р., Р. Рейган проголосив 9 листопада 1982 р. «*днем пошани Української Гельсінської групи*». Водночас держдепартамент США займав із цих питань стриману позицію аж до розпаду СРСР.

Іншою проблемою, яка була предметом розгляду Конгресу США у 1980-ті рр., став Голодомор в Україні 1932–1933 рр., що в СРСР залишався забороненою темою. Українська діаспора використовувала кожен річницю трагедії для того, щоб правда про сталінський злочин стала надбанням широкої громадськості. Особливо багато було зроблено в 50-ту річницю, коли вже функціонував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні *Канадський інститут українських студій (КІУС)*¹²⁶, а в Гарвардському університеті – *Український науковий інститут*¹²⁷.

На поч. 1983 р. один із найстаріших та найвпливовіших у світі американський щотижневий журнал «Тайм» писав: «*Їхнє винищування (українських селян. – Авт.) було справою державної політики, так само як печі Дахау були справою гітлерівської державної політики. Українські селяни помирили задля вигоди держави, для того, щоб допомогти у становленні нового ладу. Вони загинули, а світова пам'ять про їхню насильницьку смерть поросла забуттям. Чому?»*».

Лідер організації «Американці за права людини в Україні» – дисидент **Ігор Ольшанівський (1930–1986)**, вивчивши архіви *комісії Конгресу США з Голокосту*, запропонував створити аналогічну комісію з розслідування українського голоду. Конгресмен від штату Нью-Джерсі **Джеймс Дж. Флоріо** і сенатор від цього ж штату **Вільям Бредлі** підтримали ідею, оскільки в Нью-Джерсі проживало багато виборців українського походження. В листопаді 1983 р. Дж. Флоріо вніс до Палати представників законопроект про утворення комісії Конгресу, під яким стояли підписи 59-ти конгресменів, здебільшого його колег-демократів.

Але хоча через рік під цим законопроектом з'явилися вже підписи 123-х конгресменів (із 435-ти), керівники демократів у Палаті представників поставилися до нього пасивно, на відміну від Сенату, де 21 вересня 1984 р. документ було одностайно схвалено. Становище врятував В. Бредлі, який, користуючись правом сенатора вносити поправки в бюджет, в останній день роботи Конгресу – 4 жовтня «причепив» до Фінансової резолюції витрати в \$ 400 тис. на

¹²⁶ Заснований з ініціативи науковців та української громадськості Канади в 1976 р., першим директором став онук відомого українського громадсько-політичного й державного діяча, дійсного члена УАН і посла ЗУНР у Празі, мовознавця С. Смаль-Стоцького – професор-фліолог Торонтського університету **Юрій Луцький (1919–2001)**. Найбільш масштабний проект КІУС – п'ятитомна англomовна *Encyclopedia of Ukraine* видавництва Торонтського університету (1984–1993).

¹²⁷ Заснований у 1973 р. в Кембріджі (Массачусетс, США) як самостійний додаток до створених у 1968 р. кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському університеті та до Українознавчого семінару при Гарвардській університетській бібліотеці. Першим директором (до 1989 р.) став фундатор Інституту – відомий історик-сходознавець, професор Гарвардського університету **Омелян Пріцак (1919–2006)**.

діяльність *Тимчасової комісії з українського голоду*. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, оскільки уряд міг залишитися без грошей.

Р. Рейган підписав Фінансову резолюцію 12 жовтня 1984 р., після чого **13 грудня 1985 р.** в Конгресі США з'явилася комісія, покликана, як вказувалося у законі, «здійснити вивчення українського голоду 1932–1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення в ньому (голоді. – Авт.) ролі Рад». До складу комісії, очоленої конгресменом-демократом від Флориди **Деніелом А. Майкою (1944)** увійшло два сенатори, 4 конгресмени, 3 представники виконавчої влади і 6 українських громадських діячів. На посаду виконавчого директора, на прохання «Американців за права людини в Україні», в 1986 р. був призначений співробітник Українського дослідницького інституту в Гарварді, один із нечисленних американських спеціалістів з історії Радянської України – політолог **Джеймс Мейс (1952–2004)**¹²⁸.

Комісія Дж. Мейса відтворила на основі сотень свідчень реальну картину подій і **22 квітня 1988 р.** представила Конгресу США *остаточний звіт із 19-ти пунктів, де назвала голод 1932–1933 рр. в УСРР «геноцидом щодо етнічних українців», здійсненим «Сталіним та його оточенням»*. Зважаючи на те, що Комісія не завершила свою роботу, американський Конгрес виділив на її подальшу діяльність протягом наступних двох років додатково \$ 100 тис. Переважна більшість цих коштів пішла на впорядкування та видання тритомника свідчень 210-ти українських емігрантів, які пережили Голодомор, що з'явився друком у 1990 р. загальним обсягом 1734 стор. Уже після оголошення офіційних висновків Комісії Дж. Мейса, Конгрес США прийняв резолюцію S. J. Res. 329 про відзначення **17–23 червня 1990 р. Національного тижня пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 рр.**

Оскільки визначення комісії Дж. Мейса щодо голоду 1932–1933 рр. в УСРР як етноциду базувалося не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків трагедії, а також з огляду на те, що згадана комісія покликана була встановити факти (з чим вона блискуче справилася), а не давати їм правову оцінку, по завершенні її роботи українські організації США і Канади вирішили звернутися до юристів із належною кваліфікацією й міжнародним досвідом. За ініціативи Світового конгресу вільних українців була створена *Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні* під керівництвом доктора права, професора Стокгольмського і Нью-Йоркського університетів, представника Швеції з прав людини при Раді Європи **Джейкоба Сандберга**. Віце-президентом комісії став **Джо Верховен** (Бельгія) – професор Паризького університету, викладач права Європейського співтовариства.

Вже **15–18 листопада 1989 р.** під час завершального засідання в Лондоні комісія Дж. Сандберга представила свій вердикт, оприлюднений наступного

¹²⁸ В 1981 р. захистив у Мічиганському університеті докторську дисертацію «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні, 1918–1933».

року. Він був розповсюджений у багатьох країнах світу та на теренах міжнародних організацій. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні комісія назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами – примусову колективізацію, розкуркулювання й *прагнення центрального уряду дати відсіч «традиційному українському націоналізму»*. Тому *«комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид українського народу мав місце і суперечив нормам міжнародного права, що діяли у той час»*.

У цілому ж у політичних колах США до останнього виходили з неможливості мирного розпаду СРСР. Тому Україна та її державна незалежність не входили до числа першочергових пріоритетів американської зовнішньої політики часів існування СРСР. У своїй радянській політиці більшість американських вищих керівників після 1917 р. брала до уваги неминучість вкрай небажаного хаосу і дестабілізації як наслідку можливого розпаду СРСР.

Серед держав «Старої Європи» українське питання, певною мірою, могло цікавити британський уряд, але *офіційний Лондон у своїй східноєвропейській політиці солідаризувався з офіційним Вашингтоном. Керівництво ж Франції волило мати справу винятково з Кремлем і вбачало в збереженні єдиного СРСР надійну запоруку миру і стабільності в Європі*. А домінантою зовнішньої політики ФРН за доби холодної війни була *«реабілітація іміджу» Німеччини в Європі*. В умовах розколу німецької нації і жорсткого протистояння зазначеного періоду перевага віддавалася «західному» вектору зовнішньої політики ФРН, а «східний» обслуговував потреби конфронтації СРСР та США в Європі.

10.2. Основні напрями дипломатичної діяльності УРСР в ООН та інших міжнародних організаціях

Хоча на початковому етапові своєї діяльності НКЗС (з 15 березня 1946 р. – міністерство) Української РСР неодноразово виконував функції, притаманні традиційній зовнішньополітичній діяльності, як-то участь в Установчій конференції ООН у Сан-Франциско 1945 р. чи Паризькій мирній конференції

1946 р., про обмеженість та неповноцінність зовнішньополітичного відомства УРСР переконливо свідчать хоча б такі факти:

1) договори, в яких було зафіксоване врегулювання територіальних проблем та проходження кордонів СРСР (УРСР) з Польщею від 16 серпня 1945 р. (у рішеннях Ялтинської конференції було зазначено: «Голови трьох урядів вважають, що східний кордон Польщі повинен йти вздовж лінії Керзона з відступом від неї в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі») і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. (26 листопада 1944 р. в Мукачевому відбувся I з'їзд народних комітетів Закарпатської України за участі 663-х делегатів, на якому було ухвалено Маніфест про вихід краю зі складу Чехословаччини і його возз'єднання з УРСР, незабаром під Маніфестом розписалося бл. 250 тис. дорослих закарпатців), підписувалися від імені СРСР

В. Молотовим. *Якщо в ООН Українська РСР, з огляду на потреби загально-союзної дипломатії, мала бути формально суверенною, то безпосередні українсько-польські чи українсько-чехословацькі взаємини вбачалися Кремлем небажаними;*

2) підписані делегацією Української РСР (Д. Мануїльський, М. Петровський і О. Война) **10 лютого 1947 р.** мирні договори з Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією стали дійсними лише після їхньої ратифікації Президією Верховної Ради СРСР, яка поширила дію цього акта на УРСР та БРСР;

3) перед підписанням **18 серпня 1948 р.** нової *Дунайської конвенції* на Белградській конференції з режиму судноплавства глава делегації СРСР – заступник міністра закордонних справ, уродженець Одеси А. Вишинський виступив із офіційною заявою про те, що оскільки в Дунайську комісію входить по одному представнику від кожної країни регіону, то СРСР належить у ній, враховуючи Україну, фактично два голоси. Проте «уряд СРСР, керуючись принципом рівноправності всіх придунайських країн, відмовляється від права мати у Дунайській комісії два голоси і буде мати тільки одного представника, який одночасно представлятиме як СРСР у цілому, так і радянські республіки, що входять до нього, в тому числі УРСР». Щоправда, 18 лютого 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала *Конвенцію про режим судноплавства по Дунаю*, який мав бути вільним і відкритим для громадян усіх держав на основі рівності щодо портових і навігаційних зборів та умов міжнародного торговельного судноплавства. Але УРСР була позбавлена права мати свого представника в Дунайській комісії, її інтереси представляв делегат від СРСР, і лише в 1992 р. право України в Дунайській комісії було відновлено;

4) хоча УРСР формально було надано право на встановлення прямих міжнародних зносин, включно з обміном дипломатичними місіями, відповідна пропозиція британського уряду в 1947 р. викликала роздратовану реакцію В. Молотова, який «запевнив» офіційний Лондон у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів.

І все ж **специфічну дипломатичну діяльність Української РСР та помітну роль у ній Д. Мануїльського не слід відкидати.** Так, у вересні 1945 р. в Лондоні нарком закордонних справ УРСР був обраний першим віце-головою *Підготовчої комісії ООН*, яка мала прийняти тимчасовий порядок денний перших сесій Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної і соціальної ради, Ради з опіки, вирішити питання про місце перебування ООН тощо.

Коли ж **10 січня 1946 р.** в британській столиці¹²⁹ відкрилася I сесія Генеральної Асамблеї ООН, Українська РСР терміном на 1 рік стала членом ЕКОСОП (її спеціалізованих органів – Статистичної комісії, Комісії з прав людини, Комітету у справах біженців і переміщених осіб, Комітету з проведення заходів щодо консультації з неурядовими організаціями, Тимчасової комісії

¹²⁹ У Лондоні відбулася лише I сесія Генеральної Асамблеї ООН, решта проходила вже в Нью-Йорку.

з економічної відбудови розорених районів, Фіскальної комісії та Комісії народонаселення), а також увійшла до *Ревізійної комісії ООН*. На цій же сесії очолювана Д. Мануїльським делегація рішуче виступила на захист кольорового населення Південної Африки, переслідуваного расистами.

Водночас 21 січня 1946 р. Д. Мануїльський адресував Раді Безпеки ООН спеціального листа, в якому наголошувалося, що воєнні дії проти проголошеної **Ахмедом Сукарно (1901–1970) 17 серпня 1945 р. Республіки Індонезії** за участі «як регулярних англійських військ, так і ворожих японських збройних сил», створили загрозу миру і безпеці в регіоні, та пропонувалося провести належне і об'єктивне розслідування внутрішньополітичної ситуації в країні, вжити відповідних заходів. Пропрезидентська **Національна партія Індонезії**, що очолювала визвольну боротьбу, тоді надіслала главі делегації УРСР на Генеральній Асамблеї ООН телеграму, де зазначалося: «Серйозно протестуючи проти представництва Голландії в Раді Безпеки, яке суперечить інтересам Індонезії й не відповідає основній тезі Атлантичної хартії, ми дозволимо собі довірити справу Індонезії Вашій доброзичливій підтримці та захистові». А в джакартському журналі «*Індонезія*» відзначалося, що представник УРСР «захищав справу індонезійського народу так наполегливо, як це міг зробити лише сам індонезійський народ».

За деякими ознаками, Д. Мануїльському Кремлем відводилася в тогочасній зовнішньополітичній діяльності СРСР досить специфічна роль: **як представник «суверенної» Української РСР він міг виступати з окремих питань порядку денного наполегливіше, ніж керівники союзного МЗС**. Так, з початком роботи **Паризької мирної конференції (29 липня – 15 жовтня 1946 р.)** йому довелося відіграти помітну роль у вирішенні питання про запрошення на неї, за ініціативи **Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ)**, делегації щойно проголошеної й керованої комуністами **Народної Республіки Албанії**. Натомість радянська дипломатія категорично виступала проти запрошення окупованої союзниками Австрії – з огляду на її невизначений на той час міжнародно-правовий статус. За дорученням Кремля Д. Мануїльський виступив на підтримку Албанії, й, після бурхливих дебатов, на мирну конференцію були запрошені обидві країни.

На відміну від аналогічної Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., де Надзвичайна дипломатична місія УНР так і не набула офіційного статусу, в 1946 р. делегація Української РСР (Д. Мануїльський; заступник голови Ради міністрів УРСР **Анатолій Барановський (1906–1987)**; завідувач політичного відділу МЗС УРСР О. Война; професор М. Петровський; завідувач кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, що в 1947 р. змінить М. Петровського на посаді директора Інституту історії АН УРСР, – **Олександр Касименко (1905–1971)**; старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР **Леонід Коваленко (1907–1985)**; куратор курсу міжнародного права Харківського юридичного інституту, доктор юридичних наук **Володимир Корецький (1890–1984)**; працівники МЗС УРСР **М. Лисенко** і **М. Лукін**; професор **Ф. Примак**; завідувач відділу статистики

Інституту економіки АН УРСР Інституту економіки і голова Відділу суспільних наук АН УРСР, професор **Михайло Птуха (1884–1961)** та керівник представництва УРСР в Європейському комітеті **Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних Націй (ЮНРРА)**, представник УРСР в ЕКОСОП – **Василь Тарасенко (1907–2001)**) брала активну участь в обговоренні найважливіших і найгостріших питань – територіальних, політичних та економічних.

Д. Мануїльський був обраний віце-головою комісії з політичних і територіальних питань для Італії, А. Барановський очолив комісію для Румунії, а М. Птуха став доповідачем комісії для Угорщини. Загалом члени делегації УРСР були учасниками всіх створених на Паризькій конференції комісій з політичних і територіальних питань для колишніх союзників нацистської Німеччини, а також економічної комісії для Італії й економічної комісії для Балкан та Фінляндії (щоправда, за УРСР, як і за Білоруською РСР, не було визнано права на окремі військові репарації та реституції).

При вирішенні проблеми **болгарсько-грецького кордону**, коли офіційні Афіни, посиляючись на «стратегічні мотиви», вимагали відторгнення від Болгарії 10 % її території на півдні, Д. Мануїльський знову зіграв вирішальну роль. Від імені УРСР він розповсюдив серед учасників конференції листа-звернення зі спростуванням грецьких територіальних претензій, які ставили під загрозу безпеку Софії та Пловдива, а в своєму виступі 14 серпня 1946 р. заявив, що «саме наша пошана до грецького народу зобов'язує нас виступити найрішучіше проти територіальних домагань грецької делегації на землі сусідніх народів».

По якому праву, – небезпідставно запитував міністр закордонних справ УРСР, – грецька делегація претендує на споконвічну болгарську землю, де на 300 тисяч населення є всього 150–200 осіб грецької національності?». Хоча Паризька конференція й залишила тимчасово цю проблему відкритою, але *Третя сесія Ради міністрів закордонних справ п'яти великих держав (4 листопада – 12 грудня 1946 р., Нью-Йорк)* висловилася на користь збереження Болгарії в кордонах станом на вересень 1940 р.¹³⁰

Як віце-голова комісії з політичних і територіальних питань для Італії, Д. Мануїльський спільно з польською делегацією наполіг на внесенні до проекту мирного договору з цією державою статті про заборону всіх організацій фашистського типу і таких, що ведуть ворожу пропаганду проти Об'єднаних Націй. Конференція схвалила і поправку делегації УРСР, яка зобов'язувала Італію передати Греції архіпелаг **Додеканес**, що завершило процес територіальної консолідації цієї держави.

Але пропозиції Д. Мануїльського від 14 вересня 1946 р. щодо встановлення єдиних митних кордонів та валюти для **Вільної території Трієст** і ФНРЮ, підпорядкування Белградові залізничної мережі та зовнішньої політики Трієсту були відкинуті переважною більшістю членів комісії. Загалом радянські представники наполягали на тому, щоб уся **Юлійська Країна**, включно з її

¹³⁰ Як зазначалося вище, згідно з укладеною 7 вересня 1940 р. *Крайовською угодою* між Болгарією та Румунією, остання повертала болгарській стороні Південну Добруджу, анексовану за підсумками Другої балканської війни в 1913 р.

центром – Трієстом, незважаючи на італійську етнічну більшість окремих населених пунктів, була передана ФНРЮ з огляду на те, що регіон був очищений від нацистів Народно-визвольною армією Югославії. Уряди США, Великої Британії та Франції пропонували східну частину спірної території віддати Белграду (розбіжності стосувалися лише лінії проходження державного кордону), а західну з Трієстом залишити за Італією.

Після тривалої дискусії сторони зійшлися на компромісному варіанті: більша – східна – частина Юлійської Крайни передавалася ФНРЮ, а менша – західна (зони «А» і «Б») – переходила під управління ООН. Вибори до її урядової ради мали пройти не пізніше, ніж через 4 місяці після ратифікації мирного договору. Але цього так і не відбулося внаслідок непоступливості сторін: 5 жовтня 1954 р. в Лондоні ФНРЮ та Італія уклали угоду, за якою зона «А» з Трієстом відійшла до Італії, а зона «Б» – до Югославії.

Не дістала схвалення і українська поправка щодо обмеження можливості держав-переможниць задовольнити свої фінансово-економічні претензії до Рима за рахунок італійських активів у них (така «турбота» Кремля про Італію пояснювалася тимчасовою участю в її уряді комуністів та лівих соціалістів). В мирному договорі з Італією зазначалося, що претензії до неї задовольнятимуться за рахунок італійських активів, які перебували відповідно в межах юрисдикції кожної з держав-переможниць.

З тих же міркувань А. Барановський рішуче виступив проти поправки делегації Південно-Африканського Союзу про встановлення «справедливих», тобто завищених, цін для колишніх союзників Німеччини за товари, придбані у громадян Об'єднаних Націй у рахунок репарацій. Кремль був переконаний у тому, що ця пропозиція є спробою штучного створення привілейованого становища для іноземних нафтових компаній у Румунії. Зрештою, компенсація іноземним власникам за втрачене майно на території колишніх союзників Німеччини була визначена в дві третини від фактичних збитків.

У дещо делікатному становищі А. Барановський опинився, коли його обрали головою підкомісії Паризької мирної конференції з вирішення проблеми **угорсько-чехословацького кордону** біля Братислави. Оскільки Угорщина розірвала дипломатичні стосунки з гітлерівською Німеччиною лише 28 грудня 1944 р., тобто виявилася останнім союзником Берліна в Європі, а на вільних парламентських виборах на початку листопада 1945 р. місцеві комуністи здобули всього 17 % мандатів, офіційний Будапешт не міг розраховувати на прихильність Кремля при виробленні територіальних положень мирного договору.

Окрім повернення Румунії Трансільванії, відмінялися й рішення *Першого Віденського арбітражу* від 2 листопада 1938 р., а вся **Південна Словаччина** з 650-тис. угорським населенням поверталася Чехословаччині. Більш того, Угорщина поступалася ЧСР кількома населеними пунктами поблизу австрійського кордону під приводом зміцнення безпеки Братислави. Московою, зі свого боку, було відхилене прохання Будапешта про вирівнювання кордону з СРСР у районі Закарпаття, внаслідок чого ще більш ніж 100 тис. угорців опинилося поза межами національної держави.

Але чехословацька сторона наполягала на додатковому перенесенні державного кордону з Угорщиною на 12 миль у південному напрямку від Братислави, до того ж невизначеним залишалося становище мадярського населення Південної Словаччини. Підкомісія А. Барановського рекомендувала внести чехословацьку поправку до проекту мирного договору, а Д. Мануїльський підтримав пропозицію Праги щодо здійснення між обома державами обміну населенням, лицемірно посилаючись на українсько-польський досвід. Однак більшість учасників Паризької конференції не схвалила останню ініціативу й пристала на компромісну пропозицію представника Нової Зеландії вирішити питання шляхом прямих угорсько-чехословацьких переговорів.

Після тривалих переговорів у Празі, під сильним тиском з боку СРСР, угорський уряд змушений був підписати з ЧСР угоду про обмін громадянами в рівних кількостях. Причому лише словаки переїздили «добровільно», а мадярські переселенці визначалися празьким урядом, що надзвичайно широко тлумачив поняття «воєнний злочинець», такими чіе майно підлягало конфіскації. Навіть на поч. 1980-х рр. у Чехословаччині мешкало 580 тис. мадярів, що створювало помітні проблеми у відносинах офіційної Праги з Угорщиною.

Делегація УРСР на Паризькій мирній конференції виступила проти практичного втілення принципів «*відкритих дверей*» і «*рівних можливостей*», які західні держави планували покласти в основу розгляду питання про **режим судноплавства на Дунаї**. Тому було ухвалено рішення провести з цієї проблеми окрему міжнародну конференцію, але водночас сторони домовилися включити до текстів мирних договорів із Болгарією, Румунією й Угорщиною спеціальні статті про судноплавство на Дунаї на базі згаданих принципів.

Делегацію УРСР на вищезгаданій **Белградській (Дунайській) конференції 30 липня – 18 серпня 1948 р.** очолював А. Барановський. Оскільки вона мала переглянути конвенцію з судноплавства Дунаєм 1921 р. з урахуванням нових політичних реалій у регіоні, український дипломат на засіданні 5 серпня рішуче виступив проти американсько-британського проекту, що передбачав поширення міжнародного режиму на притоки Дунаю та надання всім зацікавленим державам прав не лише на судноплавство, а й на торговельно-промислово діяльність у придунайському регіоні.

А. Барановський заявив учасникам конференції, що Україна історично має тісні зв'язки з Дунаєм, який є для неї традиційним торговельним шляхом. Що ж до США, наголосив глава української делегації, то ця країна жодного відношення до Дунаю не має, обсяг її експорту до регіону становив ледве 0,5 % всього обсягу американського експорту. Тому делегація УРСР рішуче виступила проти намірів США, під приводом надання фінансової допомоги, спрямувати в регіон політичну й економічну експансію.

Делегація УРСР спільно з країнами «народної демократії» (Болгарія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія) забезпечила прийняття радянського проекту, який обмежував компетенцію нової **Дунайської комісії** лише судноплавною частиною річки від баварського Ульма до Чорного моря. Умови конвенції передбачали вільне судноплавство для торговельних кораблів,

але військовим суднам недунайських держав заборонялося плавання річкою; прохід військових суден країн регіону дозволявся лише із санкції відповідних зацікавлених сторін. На пропозицію болгарського делегата представники США, Великої Британії та Франції, що не погоджувалися пристати на кремлівський варіант, були усунені від роботи конференції, й процедура підписання Конвенції про режим судноплавства на Дунаї відбулася без їхньої участі.

На II сесії Генеральної Асамблеї ООН **13 листопада 1947 р.** Українська РСР була обрана на дворічний термін *непостійним членом Ради Безпеки* (США висували на місце, призначене для країн Центрально-Східної Європи, кандидатуру тоді ще демократичної Чехословаччини, але офіційна Прага за порадою Кремля підтримала кандидатуру УРСР) і в цій якості входила до складу *Комісії з атомної енергії* (в лютому 1948 р. навіть очолювала її), *Комісії ООН з озброєнь звичайного типу* та *Комітету з прийому нових членів ООН*. В Раді Безпеки ООН українська делегація провадила доволі активну дискусію щодо колоніальної війни Нідерландів в Індонезії, а також компромісного вирішення **Палестинської проблеми**.

Главою делегації Української РСР на **II Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН** було призначено постійного заступника міністра закордонних справ УРСР по Раді Безпеки ООН В. Тарасенка. Як він згадував на схилі віку, «вже перші дні роботи сесії провіщували гостру конфронтацію двох течій. Річ у тім, що на попередній сесії Генеральної асамблеї ООН з проблеми Палестини на базі узгодженої позиції США й СРСР **29 листопада 1947 року** було прийнято рішення, суть якого коротко зводилася ось до чого. Всю Палестину, що до того була підмандатною територією Великої Британії, було поділено на дві частини, на яких мало бути створено дві самостійні держави – єврейську з територією 14 тис. км², що становило 56 % всієї території, і арабську з територією 11 тис. км² – відповідно 44 %... Разом з тим рішення сесії Генеральної Асамблеї з цього питання не було остаточним, оскільки містило таке зауваження: «Якщо наступна сесія Генеральної Асамблеї ООН до 18 години **14 травня 1948 року** не прийме іншого рішення з палестинської проблеми, що йшло б усупереч уже прийнятому рішенню, останнє залишається чинним як остаточне рішення ООН з даної проблеми». (Цитую по пам'яті)»¹³¹.

Але оскільки «у період між Другою регулярною та позачерговою (1948 р.) сесіями Генеральної Асамблеї ООН у позиції США сталися серйозні зміни»¹³², В. Тарасенку було доручено *забезпечити виконання попереднього рішення керівного органу ООН*. Тоді під час роботи II Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 14 травня 1948 р. він вдався до неординарної тактики: «Виступи учасників сесії здійснювалися таким чином. Перед кожною делегацією на її столі

¹³¹ Дійсно, жоден радянський чи російський підручник з історії міжнародних відносин не містить згадки про це істотне зауваження добре знаної резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. № 181/П.

¹³² У Білому домі дійшли висновку, що керований єврейськими соціалістами й заселений переважно вихідцями з СРСР Ізраїль стане зручним знаряддям геополітичного проникнення Кремля в регіон Близького Сходу.

лежала тригранна біла «колода», на кожній грані якої великими літерами було зазначено країну, що її репрезентувала делегація. Той, хто бажав виступити у дебатах, мусив підняти цю «колоду»...

І ось коли доктор Арсе¹³³ оголосив, що розпочинає проведення голосування, я повернувся до А. Громіка, що сидів поруч зі мною, й запитально подивився на нього. У відповідь він махнув рукою й кинув приблизно таке: «Все скінчилося, всі наші зусилля марні». Я відповів: «Та ні, я все ж ще раз спробую». Поспіхом підвівся з місця, взяв білу «колоду», що лежала на столі переді мною, й голосно вимовив, що хочу висловитися з процедури голосування. Не звертаючи уваги на заперечення головуючого, я прискороною ходою попрямував до трибуни, що містилася майже поруч з його кріслом. Але... Виникло непорозуміння. Англійське словосполучення «пойнт ов в'ю»¹³⁴ (висловити точку зору) в мене пролунало як «пойнт ов ю»¹³⁵, що головуючий сприйняв як погрозу на свою адресу, як моє бажання вчинити з ним бійку, тобто спровокувати конфлікт. Він негайно залишив своє крісло головуючого й бігом попрямував до дверей, що вели до кімнати відпочинку, вигукуючи при цьому: «Поліцейський, поліцейський, мерщій сюди!». А я тим часом вже був на трибуні й виголошував експромтом свою промову. Наприкінці мого виступу... несподівано для мене залунав грім аплодисментів та дружніх вигуків на мою адресу. Річ у тім, що на тому засіданні було дуже багато представників єврейської громади Нью-Йорка, вороже налаштованих проти англо-американського проекту резолюції. Я поглянув на годинник, що висів на стіні залу засідань напроти трибуни. На ньому хвилинка стрілка проминула вже позначку шостої години вечора...

Подальший перебіг подій був таким. Головуючий доктор Арсе повернувся на залишене ним раніше місце та звернувся до делегатів приблизно з такою заявою: «Оскільки з відомих вам причин позачергова сесія Генеральної Асамблеї ООН не змогла до встановленого терміну прийняти альтернативне рішення щодо рішення Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1947 року, то рішення останньої про утворення на терені Палестини двох незалежних держав, а саме арабської та єврейської, залишається остаточним розв'язанням палестинської проблеми» (Цитую по пам'яті)...

Наступного дня по закінченні сесії до офісу представництва УРСР при ООН прибула делегація єврейської громади Нью-Йорка. Вона висловила мені вдячність та вручила дарчу Біблію, а пан Черток (Шарет)¹³⁶ повідомив, що у телефонній розмові з ним пан Бен-Гуріон¹³⁷ попросив передати мені особисто

¹³³ **Хосе Арсе** – дипломатичний представник Аргентинської Республіки, лікар за освітою, що перед згаданими подіями був послом у гомінданівському Китаї.

¹³⁴ Point of view.

¹³⁵ Point of you.

¹³⁶ **Моше Шарет (1894–1965)** – уродженець Херсона Моше Черток, перший міністр закордонних справ (1948–1956) і другий прем'єр-міністр (1954–1955) Держави Ізраїль, спів-автор її Декларації незалежності від 14 травня 1948 р.

¹³⁷ **Давид Бен-Гуріон (1886–1973)** – уродженець російського Плонська (нині – Польща), перший прем'єр-міністр Ізраїлю (1948–1953, 1955–1961).

від нього та від уряду Ізраїлю подяку за виступ на вчорашньому засіданні сесії Генеральної Асамблеї ООН, який зіграв дуже важливу роль у долі Ізраїльської держави».

З 28 березня 1947 р. Українська РСР стала членом *Економічної комісії ООН для Європи* і приєдналася до *Міжнародної організації радіомовлення та телебачення*, а на III сесії Генеральної Асамблеї ООН представник УРСР очолював *Комітет по перевірці повноважень делегацій*. Ще 22 липня 1946 р. українська делегація спільно з представниками 50-ти держав – членів ООН взяла участь у скликаній ЕКОСОП у Нью-Йорку міжнародній конференції з питань охорони здоров'я. На ній вперше в міжнародній практиці одним із базових та невід'ємних прав людини, незалежно від раси, релігії, політичних поглядів, соціального та економічного статусу, було проголошено здоров'я. Таким чином, з 7 квітня 1948 р. Українська РСР стала однією з держав-співзасновників *Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)*, того ж року вона вступила до *Всесвітнього поштового союзу*, *Всесвітньої метеорологічної організації* та *Міжнародного союзу електрозв'язку*.

Навіть у розпалі холодної війни УРСР виявляла певну дипломатичну активність, саме в той час її представники увійшли до *Всесвітньої Ради Миру*, а у вересні 1951 р. в Києві відбулася *Українська республіканська конференція миру*. В ООН Д. Мануїльський активно підтримував прохання про вступ до міжнародної організації Цейлону та Лаосу¹³⁸.

Однак така дипломатична активність Української РСР не була позбавлена умовностей і залежності від загальносоюзного Центру, що наочно було продемонстровано рішенням республіканського керівництва вийти зі складу ВООЗ вже в 1949 р. Тоді, вслід за аналогічним рішенням СРСР, перший заступник міністра охорони здоров'я УРСР **Микола Баран (1907–1983)** повідомив про таке рішення генерального директора ВООЗ – канадійця **Брока Чішолма (1896–1971)**, після чого республіка припинила своє членство в цій організації аж до 1992 р. Причиною, в дусі холодної війни, було названо «невідповідність дій ВООЗ завданням, передбаченим Статутом».

І все ж Українська РСР продовжувала брати активну участь у розробленні міжнародних угод у гуманітарній сфері, зокрема, на дипломатичній конференції в Женеві 21 квітня – 12 серпня 1949 р. її делегація внесла пропозицію, що визначала *правовий статус медичного персоналу*, затриманого воюючою стороною. В документі пропонувалося не вважати військовополоненими представників медико-санітарної служби й передбачалося, що лікарі, санітари, медсестри та інші медичні працівники, котрі хоча й не служили в медичних частинах своїх збройних сил, у разі потраплення до рук ворога можуть надавати медичну допомогу військовополоненим і користуватися тими ж пільгами, що й військовий медичний персонал.

12 серпня 1949 р., в останній день роботи конференції, делегація УРСР підписала Женевські конвенції про покращення долі поранених і хворих в

¹³⁸ Стали членами ООН 14 грудня 1955 р.

арміях та осіб, які постраждали в корабельній аварії, зі штату збройних сил на морі, про поведження з військовополоненими, про захист цивільного населення під час війни. Таким чином, українська радянська дипломатія долучилася до розроблення й імплементації норм *міжнародного гуманітарного права* в життя.

Поступово розширялося представництво УРСР у міжнародних організаціях, передусім варто вказати на довгоочікуваний вступ України до тих спеціалізованих установ ООН, які за Сталіна вважалися ідеологічно шкідливими, – *ЮНЕСКО* та *МОП* у 1954 р. А вже в 1961 р. XVI сесія ГА ООН з ініціативи делегації УРСР ухвалила резолюцію, якою було доручено ЮНЕСКО розробити пропозиції з проведення всесвітньої кампанії за загальну письменність. На наступній сесії ГА була прийнята ініційована Україною резолюція 1824 «Роль ООН у справі підготовки національних технічних кадрів для прискореної індустріалізації слаборозвинутих країн».

Якщо в 1950 р. республіка була членом 20-ти міжнародних організацій та їхніх органів, то протягом лише наступних восьми років приєдналася ще до 16-ти. У 1954–1962 рр. УРСР підписала 50 договорів, угод та конвенцій, була членом 29-ти комісій та комітетів різних міжнародних організацій і установ. Тільки в 1956–1961 рр. Київ 19 разів відвідали іноземні державні діячі, в т. ч. представники Данії, Ірану, Франції, Швеції, Югославії та інших держав. З 1956 р. УРСР брала участь у роботі *Економічної комісії ООН для Європи* – в комітетах з сільського господарства, вугілля, чорної металургії, газу і житлового питання, електроенергії.

Безумовно, участь у роботі керівних органів і спеціалізованих установ ООН та інших міжнародних організаціях давала змогу вітчизняній дипломатії інформувати світову спільноту про внутрішнє життя УРСР, долучатися до обговорення глобальних і регіональних міжнародних проблем, а часом вносити власні альтернативні пропозиції (у дозволених межах, звичайно, зокрема, під час непостійного членства УРСР у Раді Безпеки ООН у 1948–1949 і 1984–1985 рр. та при обговоренні низки питань стосовно країн, що розвиваються, в 1970-х рр.).

Контрольні запитання і завдання

1. Коли й чому українське питання стало предметом розгляду зовнішньої політики США?
2. Як можна оцінити діяльність Комісії Конгресу США з голоду в Україні 1932–1933 рр.?
3. Що свідчило про обмеженість та неповноцінність зовнішньополітичного відомства УРСР?
4. Охарактеризуйте участь делегації Української РСР у Паризькій мирній конференції 1946 р.
5. Окресліть основні напрямки й здобутки діяльності Української РСР у міжнародних організаціях за доби холодної війни.

РОЗДІЛ 11

Міжнародна практика незалежної України

11.1. Розпад СРСР і проголошення незалежності України

День 24 серпня 1991 р. назавжди залишиться в історії України не лише як дата формального проголошення її державної незалежності, але і як вирішальний чинник розпаду радянської імперії, відправний момент геополітичних змін, які істотним чи-

ном вплинули на подальший розвиток політичних подій у Європі й світі. *«Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Її поява – одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття. Перша подія – розпад у 1918 році Австро-Угорської імперії. Друга – поділ Європи у 1945 році на два блоки. Поява незалежної України може вважатись третьою подією, оскільки знаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуністичного СРСР, це кінець останньої імперії в Європі. Цей поділ, в свою чергу, обумовлює цілий ряд інших політичних змін. Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії – як держави і нації – стати нарешті демократичною... Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським».*

Ці слова належать класикові американської політології, одному з авторів глобальної стратегії антикомунізму, теорій конвергенції й технотронної ери, радникові в адміністраціях **Джона Кеннеді (1917–1963)** й **Ліндона Джонсона (1908–1973)**, помічникові президента **Джиммі Картера (1924)** з національної безпеки – **Збігневу Бжезінському (1928)**.

Ухвалений майже одногослоно Верховною Радою **Акт проголошення незалежності України** насправді був актом відновлення Української суверенної державності й знаменував собою підсумок реалізації одвічних і природних прагнень української нації жити в незалежній соборній державі. Прийняттям Акта незалежності створювалися передумови для вирішення споконвічного «українського питання» в європейському цивілізаційному та безпековому контексті. Але, попри очевидну історичну значимість, закономірність і легітимність відновлення незалежності України, не вщухають спроби переконати українців у тому, що незалежність на Україну «впала з неба», відбулася ви-

падково і виключно внаслідок невдалого державного перевороту в Москві 19–21 серпня 1991 р.

Насправді ж система, збудована більшовиками після Жовтневого перевороту 1917 р. та уособлювана СРСР, вичерпала свій ресурс, оскільки за своєю природою була саморуйнівною. Конструкція Радянського Союзу як тоталітарної комуністичної імперії, де монополія на владу належала КПРС, суперечила основній об'єктивній закономірності світобудови й організації суспільства – **принципу багатоманітності**. Стратегічні цілі комуністичної влади в СРСР були утопічними та протиприродними, а засоби їхнього досягнення неправними й антигуманними.

З плином часу виявилось, що *радянська економіка є неконкурентоздатною в змаганні із «загниваючим» капіталізмом*, а натомість обіцяного тоталітарною владою комунізму й загального добробуту в СРСР запанував хронічний дефіцит товарів широкого вжитку, до якого додалися продовольчі труднощі. В різних регіонах країни почали виникати й конфлікти на етнічному ґрунті з огляду на **невирішеність національного питання**. Водночас після смерті Сталіна поступово почав зникати генетичний страх громадян, в якому комуністична влада тримала їх протягом десятиліть. Виникало усвідомлення того, що запобігти повторенню злочинів тоталітаризму, забезпечити добробут громадян, додержання їхніх прав і основоположних свобод та задовольнити національні потреби народів СРСР можуть лише радикальні зміни або злам панівної системи, перетворення СРСР з тоталітарної наддержави на спілку суверенних держав на взірць Співдружності націй.

Спроби компартійної верхівки, яку з 1985 р. очолював М. Горбачов, зарадити кризі системи шляхом її «прискореної» перебудови були приречені на невдачу, оскільки новий генсек та його прибічники прагнули зберегти систему, яка виявила свою практичну нежиттєздатність та історичну приреченість. Все ж офіційно проголошений ЦК КПРС курс на гласність і демократизацію був у принципі позитивним явищем, оскільки його реалізація була пов'язана з утвердженням свободи слова і відносно вільною критикою комуністичної системи у ЗМІ. Це сприяло оздоровленню суспільства, появі в союзних республіках громадських національно-визвольних рухів: в балтійських республіках ще 1988 р. були створені *Литовський рух за перебудову «Саюдіс»* і *Народні фронти Латвії та Естонії*, а республіканські комуністичні партії вийшли зі складу КПРС.

Ухвалення союзними республіками актів про державний суверенітет, яке тривало з листопада 1988 р. по грудень 1990 р., назвали «парадом суверенітетів». Насправді такий процес був скоріше не «парадом суверенітетів», а «війною суверенітетів» союзних республік із суверенітетом СРСР, оскільки в республіканських актах проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними. Першим «пострілом» у цій війні була ухвалена 16 листопада 1988 р. Верховною Радою Естонської РСР Декларація про суверенітет Естонської РСР, 18 квітня та 28 липня 1989 р. подібні декларації ухвалили законодавчі органи Литовської РСР і Латвійської РСР відповідно. У згаданих актах у тій

чи іншій формі зазначалося, що майбутній статус республік у складі СРСР має визначатися на договірній основі.

11 березня 1990 р. Верховна Рада Литви ухвалила Акт про відновлення незалежності Литовської держави і скасувала дію Конституції СРСР на території Литви. До балтійських республік тоді ж приєдналася Грузія: 9 березня 1990 р. Верховна Рада республіки ухвалила постанову «Про гарантії захисту державного суверенітету Грузії». У ній, зокрема, зазначалося, що Верховна Рада Грузинської РСР прагне до анулювання наслідків порушень Кремлем мирного договору між Грузією і Радянською Росією від 7 травня 1920 р. й до відновлення суверенних прав Грузії. Пропонувалося почати переговори про відродження незалежної Грузинської держави.

Згадані акти загрожували викликати ланцюгову реакцію і призвести до дезінтеграції Союзу РСР. Тому М. Горбачов активно підтримав ідею розробки проекту нового Союзного договору, який мав стати інструментом реформування СРСР, а отже, альтернативою його дезінтеграції. Але в Україні процеси розвивалися повільніше, насамперед через те, що з огляду на її важливість для існування радянської імперії в республіці протягом десятиліть відбувалося систематичне винищення національно свідомої еліти, а місцевий сегмент комуністичної системи вибудовувався із великим запасом міцності.

Лише у вересні 1989 р. відбулося організаційне оформлення *Народного Руху України за перебудову*, головна триєдина мета якого полягала в припиненні процесу руйнації української України, створенні передумов для виходу України с Союзу РСР та відновленні її незалежності мирним парламентським шляхом. А внаслідок *березневих виборів 1990 р.* в республіці вперше було сформовано демократично обраний парламент, який невдовзі і ухвалив **Декларацію про державний суверенітет України**. Її проект було розроблено професором кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, майбутнім першим послом незалежної України в державах Бенілюксу й представником України при ЄС і НАТО – **Володимиром Василенком (1937)**. Стислий документ концептуально відрізнявся від декларацій і актів, ухвалених балтійськими республіками, оскільки орієнтував не на революційний, а на еволюційний шлях відновлення державної незалежності України.

Ухвалення Декларації про державний суверенітет України відбулося о 10 годині 8 хвилин **16 липня 1990 р.** на 67-му пленарному засіданні сесії Верховної Ради. За уточненими даними «за» проголосувало 357 депутатів, «проти» – три, утрималося – 0, не голосувало – 26. **Формально Декларація не змінювала й не замінювала Конституцію УРСР, однак діяла нарівні з нею і виконувала роль дороговказу, який спрямовував діяльність Верховної Ради й уряду на поступову розбудову правової та інституційної інфраструктури, притаманної незалежній державі.**

Першою самостійною публічною зовнішньополітичною акцією України була заява Верховної Ради УРСР від **2 серпня 1990 р.** з приводу іракської окупації Кувейту. А на 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН українська делегація

вперше керувалася у своїй роботі Директивами, затвердженими не в Москві, а Радою Міністрів Української РСР. За ініціативи МЗС України Верховна Рада 31 жовтня 1990 р. ухвалила Постанову *«Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері відносин з радянськими республіками»*. До проголошення незалежності Україна підписала повномасштабні міждержавні договори з Російською Федерацією (19 листопада 1990 р.), Білоруссю (29 грудня 1990 р.), Казахстаном (20 лютого 1991 р.) і Киргизстаном (2 квітня 1991 р.). Ініційовані Україною й укладені у повній відповідності з вимогами міжнародного права, вони були підписані не в Москві, а в столицях договірних сторін – Києві, Мінську, Алма-Аті та Бішкеку – і стали переконливою демонстрацією волі та спроможності ключових республік Союзу регулювати свої відносини самостійно і незалежно.

Виходячи з перспективи розширення суверенітету й повномасштабної участі України у міжнародному спілкуванні Верховна Рада 25 грудня 1990 р. затвердила Постанову *«Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин»*. На різних рівнях і з різною інтенсивністю як в Україні, так і поза її межами відбувалися контакти, переговори і консультації з Австрією, Болгарією, Ватиканом, Великою Британією, Естонією, Канадою, Литвою, Німеччиною, Польщею, Румунією, США, Туреччиною, Угорщиною, Францією, Чехословаччиною, Югославією. Причому з Естонією, Литвою, Польщею, Румунією, Туреччиною, Угорщиною і Чехословаччиною Україна досягла формальних домовленостей про загальні принципи й основи співробітництва або уклала угоди про співпрацю в окремих сферах.

Водночас *переважна більшість членів міжнародного співтовариства, зокрема найвпливовіші європейські держави та США, не демонстрували позитивної налаштованості до розширення участі України в міжнародних відносинах як самостійного актора*. На Заході багато фахівців із національних проблем думали не стільки про трансформацію «радянської партії-держави», скільки про «болгаризацію» республік, тобто більшу республіканську автономію в межах радянської системи. А найважливішою підставою для обережної офіційної позиції щодо національно-визвольних рухів у СРСР було *небажання «великої сімки» порушити діалог з М. Горбачовим із широкого кола питань глобальної безпеки*. Промовистим проявом негативного ставлення західноєвропейського співтовариства до розпаду СРСР стали відмова держав – учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі запросити делегацію України до участі у зустрічі глав держав та урядів, яка відбулася у Парижі 19–20 листопада 1990 р.

Західні лідери, будучи в захваті від вмілої демагогії М. Горбачова і сподіваючись на перетворення «імперії зла» на модерну демократію, демонстрували свою зацікавленість не в дезінтеграції СРСР, а в його збереженні й наданні Кремлю масштабної економічної допомоги та політичної підтримки. На найвищому рівні у двосторонніх форматах і в рамках міжнародних форумів, зокрема на засіданнях «великої сімки», обговорювалися плани надання такого

сприяння, для означення чого навіть стали за аналогією використовувати термін *«другий план Маршалла»* для СРСР.

Західна преса рясніла прогнозами політологів і аналітиків з описами катастрофічних наслідків розпаду СРСР і пропозиціями його порятунку. Зокрема, знаний політолог-міжнародник, викладач Інституту міжнародних відносин при Джорджтаунському університеті (Вашингтон) **Генрі Кіссінджер (1923)** віщував ядерний Армагеддон в разі дезінтеграції СРСР і закликав не захочувати рух радянських республік до усамостійнення. *РНБ США ухвалила директиву, яка вимагала від американської адміністрації спрямовувати всю допомогу центральному радянському уряду в Москві, а не окремим республікам.* Після виступу у Верховній Раді України навесні 1990 р. прем'єр-міністр Великої Британії **Маргарет Тетчер (1925–2013)**, відповідаючи на запитання депутатів, безапеляційно заявила, що Україна має такі ж права на незалежну державність, як і американський штат Каліфорнія.

Готуючи липневий 1991 р. візит президента **Дж. Буша-старшого (1924)** в СРСР, посол США у Москві **Джек Метлок (1929)** вказував, що коли президент не займе вірну позицію стосовно України, то Білий дім буде «бомбардований листами багатьох розлючених українських американців». Але виступаючи у Верховній Раді України *1 серпня 1991 р.*, за кілька тижнів до проголошення незалежності України, президент у промові, яку через її одіозність західна преса охрестила *«котлетою по-київськи»* (chicken Kyiv speech), наголосив, що *«свобода не тотожна незалежності»* і що Сполучені Штати «не підтримуватимуть тих, хто бореться за незалежність заради утвердження замість тиранії місцевого деспотизму». Симптоматично, що напередодні М. Горбачов запевняв американського президента в тому, що спроможеться примусити Україну до підписання Союзного договору, а щойно обраний президентом Росії **Борис Єльцин (1931–2007)** із жалем визнавав, що незалежність України розвалить оновлений Союз.

Тим часом, намагання Кремля прискорити укладення Союзного договору, концепція якого передбачала лише оновлення радянської федерації і збереження ключових владних повноважень в руках центрального уряду, викликало несприйняття в Україні й породжувало широкі громадські протести. Апогеєм хвилі маніфестацій і мітингів стала акція протестного голодування українських студентів, відома як *«революція на граніті»*, що розпочалася **2 жовтня 1990 р.** в наметовому містечку на Майдані Незалежності. Однією з її основних вимог була відмова Верховної Ради від підписання Союзного договору.

Враховуючи настрої громадськості і розглянувши вимоги студентів, та **17 жовтня 1990 р.** ухвалила Постанову, яка чітко визначила позицію України щодо укладання Союзного договору: *«Спрямувати всі зусилля Верховної Ради УРСР на стабілізацію політичної і економічної ситуації в республіці, на побудову правової суверенної держави, прийняття нової Конституції республіки, і поки цього не досягнуто, укладення Союзного договору вважати передчасним».*

У прагненні подолати тенденцію невпинного руху союзних республік, зокрема України, до фактичної державної незалежності керівництво Союзу РСР вирішило провести **всенародний референдум**, сподіваючись одержати підтримку населення країни. Референдум було призначено на **17 березня 1991 р.**, а питання було сформульоване таким чином: *«Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»*.

У ситуації, що склалася після застосування владою сили проти мирного населення у Вільнюсі, Верховна Рада України, долаючи спротив імперкомуністів, 27 лютого 1991 р. ухвалила постанову **«Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року»**. Вона передбачала організацію одночасно із загальносоюзним референдумом республіканського опитування для виявлення думки громадян щодо сутності майбутнього Союзу. З цією метою до бюлетеня включалося додаткове запитання: *«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»*.

Громадяни України, що взяли участь у голосуванні, позитивно відповіли на обидва запитання. Однак значно більша їхня частина висловила позитивно, відповідаючи на додаткове запитання: якщо на запитання союзного бюлетеня ствердну відповідь дало 22 110 889 осіб, або 70,16%, то на запитання республіканського бюлетеня – 25 224 687 осіб, або 80,17%. Тому **не викликала жодного сумніву підтримка більшістю громадян республіки Декларації про державний суверенітет як визначальної основи для створення нового Союзу суверенних держав. Це позбавляло легітимності будь-які спроби нав'язати країні Союзний договір, що передбачав збереження СРСР «як оновленої федерації»**.

З огляду на неучасть шести республік у референдумі, союзне керівництво було змушене продовжити спроби розробки проекту Союзного договору із залученням решти дев'яти республік. Результати як референдуму, так і всеукраїнського опитування юридично не зобов'язували Україну підключатися до процесу розробки Союзного договору. Лишалася чинною постанова Верховної Ради від 17 жовтня 1990 р., відповідно до якої укладення Союзного договору до ухвалення нової Конституції України є передчасним. Однак у практичному плані категорична відмова від участі у цьому процесі загрожувала неминучим зруйнуванням співпраці демократичного крила парламенту з суверенкомуністами і виникнення жорсткого протистояння з центром.

В цій ситуації Україна згодилася на участь у підготовці проекту нового Союзного договору. Процес його розробки формально розпочався 23 квітня 1991 р. у Ново-Огарьово – підмосковній резиденції президента СРСР М. Горбачова, де на його запрошення зустрілися вищі керівники Азербайджанської РСР, Білоруської РСР, Казахської РСР, Киргизької РСР, РСФСР, Таджикицької РСР, Туркменської РСР, Узбекицької РСР та Української РСР. Основою переговорів слугував другий проект Союзного договору, який було опублі-

ковано напередодні референдуму й концепція якого суперечила принципам Декларації про державний суверенітет України. Це означало, що ще до свого початку *Новоогарьовський процес* був приречений на фіаско.

Як голова Верховної Ради відповідальність за ведення переговорів у підготовчому комітеті перебрав на себе **Леонід Кравчук (1934)**. Керуючись принципами Декларації про державний суверенітет України і не будучи пов'язаний формально виписаними повноваженнями, він мав свободу у визначенні своїх тактичних дій і широкий простір для маневрування при обговоренні конкретних питань. Усвідомлюючи небезпеку залишитися наодинці супроти решти учасників переговорів, Л. Кравчук прямо не заявляв про принципову неприйнятність моделі «*оновленої федерації*» для України і не вимагав застосування кардинально іншого підходу.

Підготовлений (сфабрикований?) в Ново-Огарьово проект *Договору про Союз Суверенних Держав 27 червня 1991 р.* було винесено на розгляд пленарного засідання сесії Верховної Ради України. Переважна більшість тих, хто взяв участь в обговоренні, висловилися щодо проекту негативно. В узагальненому плані їхні оцінки можна звести до такого: невідповідність назви змісту проекту, неправомірність застосування підміни термінів і понять, несумісність як концепції проекту в цілому, так і його основних положень із принципами Декларації про державний суверенітет України.

Ухвалена Верховною Радою 27 червня 1991 р. постанова «*Про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР*», наголошуючи на історичній відповідальності за прийняття доленосних для народу України рішень, доручала постійним комісіям Верховної Ради розглянути до 1 вересня зазначений проект щодо його відповідності положенням і принципам Декларації про державний суверенітет Української РСР та *Закону про економічний суверенітет Української РСР*. Варто зазначити, що приблизно за тиждень до обговорення зазначеної Постанови Верховна Рада 19 червня 1991 р. ухвалила *Концепцію нової Конституції України*, в якій йшлося не про її участь в «оновленій федерації», а лише про самостійне вирішення республікою питання про утворення з іншими державами Союзу Суверенних Держав на основі Декларації про державний суверенітет.

Позиція Верховної Ради України руйнувала запланований М. Горбачовим сценарій порятунку СРСР, відповідно до якого підписання Союзного договору мало відбутися 20 серпня 1991 р. Слід зазначити, що 23 липня 1991 р. в Ново-Огарьово відбулася додаткова ініційована М. Горбачовим зустріч на вищому рівні, на якій Україну представляв 1-й заступник голови Верховної Ради **Іван Плющ (1941–2014)**. Зустріч тривала понад 12 годин, однак, попри оптимістичні повідомлення союзної преси, текст Союзного договору залишився неузгодженим. Було очевидно, що Україна не зійде зі шляху розбудови своєї незалежної державності, накресленого Декларацією, і взагалі не підпише Новоогарьовський договір. А без її участі реанімація Союзу РСР була неможливою.

Отже, альтернативою підписання Союзного договору, положення якого суперечили Декларації про державний суверенітет України, мало бути здійснення передбаченого в ній наміру щодо набуття Україною статусу постійно нейтральної, позаблокової та без'ядерної держави. Реагуючи на путч, організований у Москві імперсько-шовіністичною ортодоксальною частиною керівництва СРСР, позачергова сесія Верховної Ради Української РСР 24 серпня 1991 р. ухвалила **Акт проголошення незалежності України**.

Після невдалого путчу в Москві стало ясно, що українська й російська позиції стосовно майбутнього статусу першого президента СРСР М. Горбачова й нового Союзного договору ставали дедалі більш різними. На своїй прес-конференції 27 серпня Л. Кравчук ствердив, що робота над **Союзним договором** залишається закритим питанням для України, яка визначає свою позицію залежно від результатів **референдуму 1 грудня** на підтримку Акта проголошення незалежності.

Того самого дня М. Горбачов зустрівся з Б. Єльциним і президентом Казахстану **Нурсултаном Назарбаєвим (1940)**, що знову підтвердили зобов'язання стосовно **новоогарьовського процесу** і швидкого підписання Союзного договору. Але Л. Кравчук продовжував наполягати, що новоогарьовський процес більше не існує і що безглуздо було намагатися відновити його. Україна не брала участі ні в зустрічі глав держав, де Росія й шість інших республік в принципі схвалили переглянутий проект нового Союзного договору, ані в засіданні 25 листопада, присвяченому підписанню документа.

Натомість українські «суверен-комуністи», очолювані Л. Кравчуком, активно проробляли ідею створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)** на теренах СРСР, що доживав останні місяці. А український референдум **1 грудня 1991 р.** ефективно поклав край новоогарьовському процесові, і **6 грудня** Верховна Рада України офіційно анулювала свою червневу резолюцію щодо участі в переговорах стосовно підписання договору. Але Б. Єльцин і російське керівництво продовжували надавати підтримку планам М. Горбачова, хоча із застереженнями, практично аж до моменту тристоронніх переговорів про СНД. Розбіжності між Москвою й Києвом виявились і **7–8 грудня 1991 р.** під час переговорів у резиденції білоруського уряду – садибі **Віскулі в Біловезькій пущі**, за підсумками яких був розпущений Радянський Союз.

Згідно з версією Л. Кравчука, зустріч була призначена з ініціативи України вже в середині листопада, коли представник М. Горбачова повідомив Л. Кравчука, що радянський президент готовий дозволити Україні робити будь-які поправки до тексту Союзного договору, які вона побажає, але тільки за однієї умови: вона має підписати цей документ. Зокрема Б. Єльцин передав три запитання від М. Горбачова. Чи підписала б Україна існуючий проект? Відповідь була «ні». Чи підписала б Україна з «певними змінами», якщо їй буде надана можливість внести їх? Знову відповідь була «ні». Наостанок – чи підпише Україна власну версію договору? Л. Кравчук відповів, що **якщо Україна запропонує свою версію, то це буде не конфедеративною державою, а співдружністю**

держав. У цей момент, сказавши, що Росія лише тоді піде на союз, коли Україна підпише договір перша, Б. Єльцин покинув М. Горбачова.

Вранці **8 грудня 1991 р.** керівники Білорусі (Станіслав Шушкевич (1934)), Росії (Б. Єльцин) і України (Л. Кравчук) підписали **Біловезьку угоду про створення СНД**. Республіка Білорусь, Російська Федерація і Україна як держави – засновниці СРСР, що уклали Союзний Договір 1922 р., констатували: **«Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»**. Угода була відкритою для приєднання всіх держав – членів колишнього СРСР, а також для інших держав, які поділяють її цілі й принципи.

Це стало великою несподіванкою як для керівників Союзу РСР, так і для більшості республік, не кажучи вже про населення, тим паче що в документі не було місця союзному Центру. Н. Назарбаєв згадував через рік: «Для мене було повною несподіванкою повідомлення, що три лідери зібрались у Біловезькій пуші. 9 грудня ми повинні були о 12 годині дня зібратися в Горбачова. Ми – це Єльцин, Кравчук, Шушкевич і я. Сьомого грудня мені зателефонував Єльцин і сказав, що їде до Мінська укладати угоду між Білоруссю та РРФСР і що він попросив приїхати туди Кравчука».

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті відбулася зустріч глав одинадцяти суверенних країн зі складу республік колишнього СРСР (крім Грузії й держав Балтії), на якій було прийнято **Протокол до Угоди про утворення СНД** в складі Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України. Було ухвалено рішення про створення вищих органів Співдружності – **Ради глав держав** та **Ради глав урядів**. Крім того, було підписано декларацію, якою підтверджувалась рівноправність учасників нового утворення, прихильність до співробітництва в економічній сфері (на загальноєвропейському та євразійському ринках), гарантії виконання міжнародних зобов'язань колишнього СРСР. В декларації було зазначено, що **СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням**.

Але в Україні національно-демократичні сили були дуже насторожені щодо СНД із самого початку, піддаючи сумніву право Л. Кравчука вводити Україну до Співдружності та переконуючи, що членство у СНД становить загрозу суверенітетові держави. Це знайшло вираження у 12-ти «засторогах», що їх український парламент додав до угоди про СНД під час її ратифікації **10 грудня 1991 р.**, включаючи підтвердження непорушності кордонів і право на національні збройні сили та перехід у спільних зовнішньополітичних зусиллях від «координації» до «консультацій». Напередодні алма-атинської зустрічі Верховна Рада зробила наступний крок і ухвалила декларацію із 13-ти пунктів, що ясно виявляла **розуміння СНД як вільного об'єднання незалежних держав**.

Швидко опісля українське керівництво прояснило, що СНД розглядається ним як необхідний механізм для полегшення процесу розлучення по-людськи, або, за словами Л. Кравчука, **«комісія ліквідації старих структур»**. **Дмитро Павличко (1929)**, голова парламентської комісії з іноземних справ, дуже вдало

відобразив панівний настрій, коли зазначив на другий же день після створення СНД, що Україна розглядає це новоутворення як перехідну структуру. «Ми не підписуємо цього на віки вічні», – ствердив він, маючи на увазі угоду.

**11.2. Формування
взаємин України
з трьома «полюсами
сили» – США,
ЄС і Росією**

Україна відповідно до свого статусу в структурі постбіполярних міжнародних відносин мала декілька основних напрямів побудови власних взаємин із потужними «полюсами сили» на міжнародній арені:

а) *однобічна орієнтація на один зі світових «полюсів сили»*, тобто на певного глобального чи регіонального «лідера», як

це вчинили держави Балтії й «Вишеградської четвірки» щодо НАТО і ЄС;

б) *нейтралітет або рівновіддаленість*, що в умовах знаходження України на перехресті геополітичних інтересів декількох потужних «центрів сили» могло призвести до поділу країни на сфери впливу, встановлення тієї чи іншої форми кондомініуму або ізоляції;

в) *динамічне балансування між «полюсами сили»* – найскладніший шлях, який потребує виваженої зовнішньополітичної стратегії й тактики, але водночас тоді вбачався найефективнішим шляхом захисту та реалізації національних інтересів. Саме цей шлях став теоретичною основою політики «багатовекторності».

Слід також зазначити, що історичний досвід, зокрема уроки боротьби за українську державність 1917–1921 рр. і традиції зовнішньополітичної діяльності України в минулому, значною мірою детермінували процес розвитку сучасних форм співробітництва між нею та європейськими структурами, з одного боку, і впливали на формування співробітництва з конкретними державами на двосторонньому та регіональному рівнях, з іншого. Консолідуючими цінностями в зазначеному процесі могли бути стабільний поступальний розвиток економіки, що здатен забезпечити гарантований соціальний захист, а також якісна державна влада, що спроможна бути гідною довіри й контролю громадянського суспільства, покликаного впливати на процес прийняття стратегічних політичних рішень.

За рік до драматичних президентських виборів 2004 р. опитування громадської думки фіксували суттєві флуктуації зовнішньополітичних орієнтирів громадян України. Наприклад, 57,4 % опитаних висловлювалися за розширення зв'язків у форматі СНД, а 47 % – підтримували ідею вступу України до ЄС. Здавалося, що подібна демоскопія віддзеркалила суперечливість трансформаційних процесів у контексті зміни суспільної свідомості. Остання лишалася «багатовекторною»: Україна не може підтримувати партнерські стосунки лише з одним «полюсом сили», а членство в НАТО вимагає не лише адаптації до західних демократичних цінностей, а й спроможності їх захищати. Україна на той час ще не створила цінностей, що їх обстоюють члени НАТО.

Водночас домінантною установкою вітчизняної зовнішньої політики упродовж 1991–2004 рр. було усвідомлення того факту, що Україна не бере участі в жодних об'єднаннях, які вороже ставляться до Росії або не знаходяться в сфері її впливу, адже це нібито могло порушити баланс інтересів у посткомуністичній європейській підсистемі міжнародних відносин.

Усе наведене вище не могло не вплинути на ефективність зовнішньополітичної діяльності незалежної України, в якій можна виділити принаймні **чотири періоди**. **Перший із них – адаптаційний** – охоплює час від проголошення незалежності України до других президентських виборів, тобто 1991–1994 рр. Нагальним завданням у перші роки незалежності України стало забезпечення її визнання де-юре іншими державами світу, встановлення з ними дипломатичних відносин, розбудова договірно-правової бази та розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном.

Дипломатичне забезпечення безпрецедентно швидкого міжнародного визнання незалежності України було безперечною заслугою першого глави її зовнішньополітичного відомства – **Анатолія Зленка (1938)**, який став міністром закордонних справ ще 27 липня 1990 р. Протягом менш ніж півроку про визнання України як повноцінної самостійної держави заявили 118 країн, із 72-ма з них Київ встановив дипломатичні відносини. На кінець 1993 р. Україну визнало вже 149 держав, 132 з яких встановили з нею дипломатичні відносини, а понад півсотні держав відкрили в Україні посольства та консульства

На прес-конференції з нагоди другої річниці Декларації про державний суверенітет України 17 липня 1992 р. А. Зленко, підводячи підсумки зовнішньополітичної діяльності республіки, особливо наголосив на:

- укладенні в червні того ж року **Дагомиської угоди** між Україною і Росією щодо формування на базі колишнього Чорноморського флоту СРСР Військово-Морських Сил України і Чорноморського флоту Російської Федерації (причому кримської проблеми не було на порядку денному переговорів, що розцінювалося як перемога української дипломатії у світлі попередніх рішень Верховної Ради Росії щодо незаконності передачі Кримської області до УРСР у 1954 р.);

- підписанні 25 червня 1992 р. **Лісабонського протоколу** про приєднання України до радянсько-американської угоди START-I від 31 липня 1991 р.;

- розблокуванні проблеми закордонної власності колишнього СРСР: частка України в ній визначалася в 16,37 %;

- приєднанні України до **Паризької хартії для нової Європи** 1990 р.;

- ратифікації **Договору про звичайні збройні сили в Європі** від 19 листопада 1990 р.

Всього ж тільки протягом листопада 1990 – грудня 1992 рр. українська дипломатія під керівництвом А. Зленка забезпечила укладення 35-ти міжнародних і 88-ми міжурядових угод на двосторонній основі. **Завдяки цьому Україні вдалося здобути реальне визнання світового співтовариства;**

частково вийти з «тіні Росії», водночас уникнувши з нею серйозної конфронтації; розпочати процес входження у європейські структури; дотримуючись тактики «різних швидкостей» інтеграції в рамках СНД, уникнути перетворення її в наддержавну структуру.

Почалася розбудова двосторонніх відносин і налагодження стратегічного партнерства з важливими для України державами; було започатковано процес інтеграції до Європи: у січні 1992 р. представник України взяв участь у засіданні Робочої групи спеціального органу співробітництва НАТО з країнами-партнерами – Ради північноатлантичного співробітництва (нині – **Рада євроатлантичного співробітництва**); 30 січня 1992 р. Україна стала учасником **Наради з безпеки і співробітництва в Європі** (НБСЕ), а 26 лютого 1992 р. Президент України Л. Кравчук підписав у столиці Фінляндії Заключний Акт Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.; в середині липня того ж року міністр закордонних справ України А. Зленко вручив голові Комітету міністрів **Ради Європи** Х. Четтіну й генеральному секретареві К. Лалюм'єр офіційного листа з проханням про прийом до РС; 8 лютого 1994 р. Україна (першою серед учасників СНД) підписала Рамковий документ Програми НАТО «**Партнерство заради миру**».

Крім того, звичайно, були й інші важливі дипломатичні прориви, до яких, наприклад, можна віднести мирне врегулювання українсько-російського протистояння навколо Севастополя й Чорноморського флоту та стабілізацію ситуації навколо Автономної Республіки Крим, а також відмову України від успадкованої від СРСР ядерної зброї в обмін на гарантії її безпеки й територіальної цілісності з боку ядерних держав у формі **Тристоронньої заяви** президентів США, Росії й України від 14 січня 1994 р. Нарешті, 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила «**Основні напрями зовнішньої політики України**» – фундаментальний документ концептуального характеру, що був чинний до прийняття 1 липня 2010 р. Закону України «**Про засади внутрішньої і зовнішньої політики**» й визначав стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, головні національні інтереси України в сфері зовнішньої політики, її засади, принципи й першочергові завдання. У документі наголошувалося, що «з огляду на своє геополітичне становище, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, Україна має всі можливості стати впливовою світовою державою, виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі».

Утім, незважаючи на важливі здобутки зовнішньої політики України в перші роки незалежності, у цілому цей період характеризувався переважно «**романтичними настроями**», зокрема щодо широкої допомоги Заходу й прискореної інтеграції в його економічні та військово-політичні структури, коли провідні держави євроатлантичної спільноти вбачалися лише як кредитори й покровителі України, а не її ключові стратегічні партнери. Не справдилися й надії тодішнього українського керівництва на створення блоку з країнами Балтії та «Вишеградської четвірки» (**Балто-Чорноморська співдружність**), які

набагато випередили Україну в посткомуністичному реформуванні суспільства та стрімко зближалися з НАТО і ЄС.

Водночас у зовнішньополітичній діяльності України бракувало чіткої європейської самоідентифікації, а також системності й узгодженості дій усіх гілок влади, мали місце прорахунки як тактичного, так і стратегічного характеру. До них, наприклад, фахівці відносять і помилкову концепцію швидкого ядерного роззброєння (в односторонньому порядку); надто тривале ігнорування практичного вирішення стратегічного питання забезпечення диверсифікації джерел постачання енергоносіїв або віднайдення альтернативних джерел енергії; занадто уповільнене створення сприятливих умов для іноземних інвестицій та міжнародного економічного співробітництва; компромісну ідею про те, що всі сусіди України є її **стратегічними партнерами**.

Однак об'єктивні реальності сучасної постбіполярної системи міжнародних відносин уже в другій половині 1990-х рр. змусили заговорити про прагматичні імперативи складної адаптації України до потреб взаємодії з навколишнім світом, зокрема з Європою, у широкому розумінні цього поняття. Як слушно зазначав А. Зленко, «позаду залишилися часи національного романтизму та активного створення засад державності, а часом – і невпевнених спроб на світанку незалежності робити вчинки, гідні країн із багатовіковим державницьким досвідом... За великим рахунком, ми бачили себе носіями нової європейської ідеї на пострадянському просторі. Вірогідно, це була переоцінка власних сил і можливостей».

На зміну «добі романтизму» прийшов **період більш прагматичного налагодження співробітництва** з країнами Європи як важливої складової взаємодії з європейськими структурами, а також «розчищення від завалів» українсько-російських взаємин і консолідації плідних стосунків з іншими партнерами по колишньому СРСР. Загалом **другий період** в історії зовнішньої політики України, що фактично охоплює так звану **добу Кучми**, тобто **1994–2004 рр.**, був відзначений суперечливими тенденціями.

З одного боку, в цей період європейський вектор зовнішньої політики України поступово перетворювався на пріоритетний, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію – на ключову стратегічну ідею розвитку українського суспільства замість утопічних уявлень про швидке входження країни в Європу. В процесі реалізації національних інтересів України відбувався не лише розвиток співробітництва з країнами Євросоюзу на міждержавному двосторонньому рівні, а й поглиблювалися відносини із загальноєвропейськими інтеграційними структурами.

Так, у червні 1994 р. було підписано **Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і ЄС**, яка набула чинності в 1998 р.; 9 листопада 1995 р. Україна (першою серед учасників СНД) стала повноправним членом Ради Європи; у червні 1996 р. було затверджено **Стратегію інтеграції до ЄС**; тоді ж Україна стала повноправним членом **Центральноєвропейської ініціативи** – впливової регіональної організації, що об'єднує сьогодні 17 країн; 9 липня 1997 р. було підписано **«Хартію про особливе партнерство між Украї-**

ною та **Організацією Північноатлантичного договору**», в якій країни НАТО визнали нашу державу «невід'ємною частиною нових демократій Центрально-Східної Європи й одним із ключових факторів забезпечення стабільності в цьому регіоні та на континенті загалом».

У грудні 1999 р. було прийнято загалом прихильну до України **Спільну стратегію ЄС**, а у вересні 2000 р. нарешті створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС й прийнято *Програму інтеграції України в ЄС*. Причому після перемоги проєвропейських політичних сил на парламентських виборах 2002 р. й створення у Верховній Раді *Комітету з питань євроінтеграції* та звернення 18 червня того ж року Президента України до депутатів Верховної Ради з програмним посланням «*Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.*», здавалося, що остаточно визначено єдину стратегічну мету зовнішньополітичної діяльності України – повноцінне залучення до процесів європейської та євроатлантичної інтеграції.

Водночас на солідну міжнародно-правову основу було переведено **українсько-російські відносини: 31 травня 1997 р.** під час дружнього візиту в Україну Президента Російської Федерації Б. Єльцина в Києві було підписано *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство* (набув чинності 1 квітня 1999 р.), а **28 січня 2003 р.** під час державного візиту в Україну Президента Росії В. Путіна було укладено *Договір про державний кордон* (набув чинності 23 квітня 2004 р.).

До безперечних здобутків української дипломатії в цей період слід віднести й започаткування активної участі в *миротворчій діяльності ООН* (на літо 2008 р. цю школу пройшли 36 тис. військовослужбовців, в 2013 р. Україна посіла третє місце – після Італії й Франції – за кількістю миротворців у складі операцій ООН), головування міністра закордонних справ України **Геннадія Удовенка (1931–2013)** на 52-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (вересень 1997 – вересень 1998 рр.) та обрання України до Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр., що, на жаль, було чи не останнім відчутним успіхом зовнішньої політики України за роки президентства Л. Кучми.

Незважаючи на численні політичні заяви про вірність України європейському вибору й формальні кроки української влади в цьому напрямі, такий зовнішньополітичний курс у цілому не знайшов логічного продовження, подальшого уточнення й практичної деталізації з урахуванням нового етапу розвитку України, нових умов, реалій і викликів світової політики драматичного початку ХХІ ст. «Протягом тривалого часу уся пара йшла в гудок, а потяг так і не зрушив із місця», – вимушений був зауважити щодо зусиль української дипломатії в євроінтеграційному напрямі Президент України на зустрічі з учасниками наради послів України в європейських державах у серпні 2000 р.

Більше того, *властивою ознакою зовнішньої політики України все ж залишилося маневрування між Росією й Заходом, підтримка відносної рівновіддаленості від цих «полюсів сили»*, що й дістала назву «багатовекторності», але яка навряд чи відповідала зовнішньополітичним пріоритетам та національним

інтересам України в цілому. Найгіршим було те, що хаотично змінювалися напрями «векторів» і політичні гасла: постійного, тимчасового чи активного нейтралітету й позаблоковості; одночасного партнерства з ЄС, Росією й США; двовекторності; євроатлантичного вибору; європейської і євроатлантичної інтеграції при збереженні стратегічного партнерства з Росією; проукраїнської зовнішньої політики; курсу «до Європи разом з Росією», чи з СНД, ЄврАзЕс і ЄП і т.п.

Зовнішньополітичні кроки України наприкінці другої каденції Л. Кучми навіть дали підставу багатьом політологам та аналітикам-міжнародникам говорити про відмову української влади від європейського вибору в контексті головної мети зовнішньополітичної стратегії РФ та політики її президента В. Путіна щодо України – повернення її до «руського мира», до повноцінної інтеграції в рамках СНД (а з 2003 р. ще і ЄП) та до євразійської цивілізації, навіть до закріплення української незалежності за російськими газовими та нафтовими трубами й олігархічним фінансовим капіталом.

Дійсно, в останні роки президентства Л. Кучми на багатьох напрямках зовнішньополітичної діяльності з'явилися ознаки стагнації чи навіть регресу. Наприклад, у розпал «касетного скандалу» верховний представник зі спільної зовнішньої й безпекової політики ЄС **Хав'єр Солана (1942)** зазначав, що «Україна грається демократичними принципами, але не грає за цими принципами». Вище керівництво України опинилось у міжнародній ізоляції.

22 листопада 2002 р. на пражському саміті НАТО президентів розсадили за французьким алфавітом, аби Президент США **Дж. Буш-молодший (1946)** не опинився поряд із Л. Кучмою. Від України вимагали доказів того, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» до Іраку. Тим часом у внутрішньополітичному житті тривала боротьба за лідерство у виконавчій владі. Наприклад, на тлі призначення В. Януковича прем'єр-міністром тодішньої голова Європейської комісії **Романо Проді (1939)** наприкінці листопада 2002 р. зазначав, що Україні немає місця в ЄС, адже «новозеландці, наприклад, теж почуваються європейцями, але вони не можуть вступити до ЄС». Своєю чергою комісар із питань розширення ЄС **Гюнтер Ферхойген (1944)** порівнював можливість України стати членом ЄС із шансами Мексики перетворитися на ще один штат США.

Оцінюючи ситуацію в Україні та навколо неї наприкінці президентства Л. Кучми, слід констатувати, що загальмувався процес євроінтеграції, ускладнилися стосунки з ПАРЄ, ЄС, США, НАТО й світовими фінансовими інституціями. Скоротилися або майже припинилися контакти на вищому рівні з лідерами провідних західних держав (на тлі активізації стосунків із Росією), послабилося стратегічне партнерство з Польщею, значно зріс тиск на Україну, зокрема на її зовнішню політику. Наприклад, Західна Європа відмовилася від літака АН-70 як базової машини для своєї транспортної авіації, у кількох державах тривали антидемпінгові процеси проти українських товарів на ринках ЄС.

Україна продовжувала мати дискримінаційний статус, припинилося кредитування з боку МВФ, відчутно жорсткішою стала позиція Росії в питанні

постачання та транспортування енергоносіїв територією України тощо. Усе це свідчило про *вичерпання можливостей здійснення «багатовекторної» політики*, вона почала сприйматися як непередбачуваність, непослідовність і навіть слабкість. Зовнішня політика України демонструвала тенденцію до втрати концептуальної стрункості, дедалі більше ставала ситуативною, спрямованою не стільки на перспективу, скільки на вирішення поточних питань.

Унаслідок цього, а також непослідовності в заявах і зовнішньополітичних діях керівництва України в поєднанні з відомими скандалами, корупцією, криміналом, переслідуванням свободи слова й опозиції помітно погіршився міжнародний імідж держави, до нас почали ставитися з меншою довірою й повагою. Зовнішня політика України стала фактично заручницею кризових внутрішньополітичних процесів.

Водночас *іракська проблема*, яка «визріла» на той період, стала не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним випробуванням для України. 17 березня 2003 р. Л. Кучма направив до Верховної Раді постанову про відправку до Кувейту батальйону протихімічного захисту. Це коментувалось як самостійний крок в обхід Росії. У відповідь Кремль не підтримав ідею референдуму з питання пролонгації повноважень Л. Кучми. Тим часом 26 травня 2003 р. РНБО України рекомендувала направити 1500 українських миротворців до Іраку. Балансиром «багатовекторності» мав стати проект участі України разом із Росією, Білоруссю та Казахстаном у ЄЄП.

Пропрезидентська парламентська більшість у Верховній Раді України 17 вересня 2003 р. підтримала рамкову угоду про *Єдиний економічний простір*. На користь цього рішення лунали аргументи на кшталт того, що Україна внаслідок очікуваного найбільш масштабного розширення ЄС могла опинитись у «сірій зоні». Угода щодо формалізації ЄЄП укладалася на невизначений термін, а принциповим питанням для України було створення *зони вільної торгівлі* у форматі четвірки держав-членів. Своєю чергою національно-демократична парламентська опозиція вважала, що проектом ЄЄП Росія намагалась побудувати так звану *ліберальну імперію*. Але власними незграбними діями в Керченській протоці в процесі насипання дамби до українського о. Тузли Кремль завдав суттєвого удару по цьому проекту.

МЗС України 30 вересня 2003 р. направило ноту протесту МЗС Росії з цього приводу, але будівельні роботи не припинилися. Це змусило 14 жовтня 2003 р. вже Верховну Раду України прийняти заяву з приводу подій у Керченській протоці. Завдяки цим драматичним подіям з'ясувалося на практиці, що гарантії недоторканості території України, надані їй у Будапешті 5 грудня 1994 р. за відмову від радянської ядерної зброї, не варті паперу, на якому вони написані. Тим часом 23 жовтня, доки тривало спорудження дамби, Верховна Рада України пригрозила переглянути засади українсько-російського «стратегічного партнерства». Лише тоді «будівля століття» була припинена за 109 м від лінії українсько-російського кордону.

Події навколо Тузли радикально змінили суспільні настрої: напр. 2003 р. соціологічне опитування, проведене Національним інститутом стратегічних

досліджень, зафіксувало геополітичний розкол українського суспільства. У результаті, наприклад, за інтеграцію до ЄП висловилися 52,3 % опитаних, до ЄС – 51,6 %; до СОТ – 51,4 % респондентів. На тлі такого розколу щодо геополітичних орієнтирів українських громадян російські експерти напередодні президентської кампанії 2004 р. все ж вважали, що «виграти президентські вибори в Україні будь-якому кандидату, якого не підтримує Росія, буде важко».

Провідні кандидати на президентську посаду на початку виборчої кампанії демонстрували свої зовнішньополітичні симпатії опосередковано, наголошуючи на стандартах життя та демократичних цінностях. Наприклад, лідер блоку «Сила народу» **Віктор Ющенко (1954)** говорив про європейський вибір України. Своєю чергою кандидат, підтриманий владою й Кремлем, – тодішній прем'єр-міністр **Віктор Янукович (1950)** – полемічно наголошував, що краще будувати Європу в себе, аніж їхати туди третім класом. Натомість американський аналітик З. Бжезінський публічно зазначав, що Америка не має свого кандидата на українських виборах. Тим часом уже наприкінці травня 2004 р. українсько-російські розбіжності щодо бачення перспективи ЄП поставили під загрозу втілення рамкової угоди. За цих обставин В. Ющенко, звертаючись до громадян Росії в день незалежності Російської Федерації – 12 червня, закликав не використовувати «ресурс Путіна» на президентських виборах в Україні та висловив сподівання, що «справжній патріот Росії може поважати лише патріотичну українську владу».

Водночас влада, чий термін легітимності збігав, зіштовхнулася із черговим ляпасом. Партнерство в Іраку було оцінено офіційним Вашингтоном лише як можливість зняття ізоляції, а не запрошення України до НАТО. 29 червня 2004 р. за невтішними результатами стамбульського засідання **Ради партнерства Україна – НАТО** з Військової доктрини України було вилучено положення про підготовку до вступу в Альянс. Це розглядалось як завершення епохи прозахідної орієнтації України, але латентна геополітична боротьба за сфери впливу тривала.

Українські президентські вибори перетворилися, по суті, на *боротьбу Росії та США за вплив на пострадянському просторі*. В розпал масових народних протестів проти результатів президентських виборів («**помаранчевої революції**»), виступаючи 25 листопада 2004 р. на саміті Росія – ЄС (Гаага), В. Путін лицемірно закликав Захід не штовхати Україну до хаосу. Тим часом зовнішніми посередниками у внутрішньополітичних українських переговорах стали польський президент А. Квасневський, литовський президент В. Адамкус, представник ЄС Х. Солана. Натомість 28 листопада 2004 р. мер Москви Ю. Лужков був присутній на сепаратистському з'їзді в Сіверськодонецьку, що проходив як альтернатива геополітичному виборіві Майдану. Хоча напередодні в Сочі Л. Кучма й В. Путін висловилися за нові президентські вибори (можливо, за участі вже й Л. Кучми), 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України скасував результати другого туру президентських виборів і призначив повторне голосування.

Під час стрімкої виборчої кампанії цього разу В. Янукович зазначав, що з Росією слід працювати, аби бути на «рівних» з ЄС, а з ЄС співробітничати для рівноправних відносин із Росією. На його думку, Україна повинна була стати єднальною ланкою між європейським, євразійським та середземноморським регіонами, а на Заході Україну чекають не раніше, ніж буде врегульовано всі українсько-російські проблеми. Проте шальки терезів громадської думки, за підсумками подій листопада–грудня 2004 р., здавалося, хитнулись у бік однозначного європейського вибору України.

**11.3. Від
«багатовекторності» –
до «європейського
вибору»**

«Майдан–2004» не лише відновив справедливість у встановленні результатів народного волевиявлення, а й зробив серйозну заявку на відновлення позитивного іміджу та європейської ідентичності України, перед якою відкрилися нові можливості, в тому числі й на міжнародній арені. Водночас

Україна опинилася перед складною проблемою адаптації до викликів глобалізації. Досвід успішної модернізації, наприклад, країн Східної й Південно-Східної Азії свідчить, що преференції мають нації, які не лише зберегли «традиційну» ідентичність, а й забезпечили її модерне відтворення.

Після «помаранчевої революції» багатьом в Україні також здавалося, що нарешті відбувся цивільний шлюб між українським націоналізмом та модерною демократією. Україну почали більше поважати в світі, що є необхідною умовою для відстоювання національних інтересів держави й реалізації європейського покликання України. Отже, зі зміною влади в Україні почався новий – **третій етап** у розвитку зовнішньої політики Української держави, зокрема, було сформульовано нове завдання *підвищення не лише кількісної активності, а й якісних характеристик зовнішньополітичного курсу України.*

Передусім, зовнішня політика країни була націлена на розв'язання стратегічних проблем, які фактично визначили зовнішньополітичні пріоритети Української держави, а саме: забезпечення вступу до ЄС; розвиток якісно нових відносин зі США й РФ; сприяння повноцінній інтеграції країни у світовий економічний простір. Перед українською дипломатією було поставлено ключове завдання «адекватного представлення України там, де існують очевидні політичні, економічні й гуманітарні інтереси держави та її громадян». Подальші кроки передбачали роботу зі спрощення пересування українців світом, ширшу присутність української культури у світовому цивілізаційному просторі, захист економічних інтересів держави й чіткий курс на європейську інтеграцію, насамперед на демократичні цінності та стандарти. Планувалося зробити кордони України «прозорими для людей і бізнесу, але закритими для злочинців». Відповідні корективи були внесені до концептуальних підходів щодо вирішення проблем захисту українських національних інтересів всюди, де вони є.

Упродовж 2005 р. було втілено в повсякденну дипломатичну практику фактичну відмову від багатовекторного зовнішньополітичного курсу, при-

чому внаслідок цього втрати відчувалися переважно на російському напрямку. Зокрема, російська еліта гостро сприйняла спроби України, вперше з часу проголошення її незалежності, грати роль альтернативного щодо Росії регіонального лідера. Унаслідок цього українсько-російські відносини опинилися на найнижчому рівні, якого не було з часу підписання Договору про дружбу й співробітництво 1997 р. Наприклад, німецькі аналітики прогнозували, що українсько-російські відносини будуть нормальними, якщо В. Путін не перешкоджатиме європейській інтеграції України. Натомість міністр закордонних справ РФ **Сергій Лавров (1950)** в інтерв'ю німецькій діловій газеті констатував, якщо «Захід поважатиме суверенітет України, нової «холодної війни» не буде».

Коментуючи наприкінці лютого 2005 р. трансформацію зовнішньополітичних пріоритетів демократичної України, В. Ющенко зазначав, що «регіональна інтеграція на засадах європейських цінностей, формування від Вітебська до Баку зони стабільності – осі країн, які намагаються відповідати європейським нормам і стандартам, – одне із ключових завдань України». Водночас Україна зацікавлена в «стабільній, демократичній, реформованій, інтегрованій в економічні та політичні відносини Європи Росії». Політичні ресурси, задіяні Кремлем, аби змінити розстановку сил, виявилися недостатніми. Тому Росія використала останній аргумент – вибухонебезпечну *газову проблему*. Саме гучні суперечки навколо газової теми наприкінці 2005 р. гостро поставили питання про загальний стан українсько-російських відносин.

Відразу ж після перемоги «помаранчевої революції» Кремль був роздратований зовнішньополітичним курсом нової української влади, спрямованим на пошук самостійних напрямів участі насамперед у європейській політиці шляхом відмови від асиметричних стосунків із Росією. Проявами такого курсу стало фактичне самоусунення України від втілення російського сценарію створення ЄЄП, демонстративна українська підтримка нового керівництва Грузії, висока посередницька активність української влади у врегулюванні *Придністровського конфлікту* за євроатлантичним сценарієм, заява В. Ющенка про готовність країни приєднатися до плану дій щодо набуття членства в НАТО, створення на початку грудня 2005 р. **Спільноти демократичного вибору** як «регіонального форуму забезпечення демократії, безпеки, стабільності й процвітання в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні», ширше запровадження української мови як засобу звуження російського інформаційного впливу. Зазначені чинники стали ключовими проблемами для ефективної реалізації російського стратегічного курсу на регіональне домінування.

З огляду на це, вже навесні 2005 р. Росія заявила, що вона не збирається субсидювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України. А на початку 2006 р. під час прес-конференції В. Путін ще більш різко наголосив: якщо фінансування, наприклад, урядом ФРН розвитку східнонімецьких земель є виправданим, адже це сприяє об'єднанню німецької нації, то фінансування Росією євроатлантичного вибору України є нонсенсом. Водночас Україна тоді висловлювала готовність підписати 20 із 29-ти установчих угод по ЄЄП. Аби

примусити українську сторону до подальших поступок, посилювався тиск із боку «Газпрому», участь якого в газотранспортному консорціумі на території України видавалася Кремлеві комерційною гарантією врахування російських інтересів.

Напруження зростало в міру загострення українсько-російської конкуренції в процесі перегонів щодо вступу до **Світової організації торгівлі (СОТ)**. В грудні 2005 р. в Гонконзі США фактично провели попереднє рішення про синхронізацію вступу України та Росії до СОТ імовірно в 2007 р. Такий підхід теоретично дозволив би уникнути масштабної українсько-російської торговельної війни з негативними наслідками для обох сторін. Проте гарантувати такий розвиток подій ніхто не міг: 5 лютого 2008 р. в Женеві В. Ющенко і Генеральний директор СОТ П. Ламі підписали протокол про вступ України до Організації, 16 травня того ж року, на 30-й день після ратифікації Протоколу Верховною Радою, Україна офіційно стала 152-м учасником СОТ, а через тиждень увійшла до робочої групи зі вступу до неї Росії¹³⁹.

Значна частина російської громадськості була впевнена, що в інформаційному просторі України після «помаранчевої революції» створено «міф про Росію як про мілітаристську, авторитарно-адміністративну імперію, що розпадається», але намагається відновити свою могутність за рахунок України. Таке розуміння психологічного клімату українсько-російських відносин призвело до того, що, наприклад, роботи з демаркації 2484 км українсько-російського кордону припинилися на початковому етапі в Луганській області.

Навіть «**дипломатія без краваток**», яка була дієвим засобом швидкого залагодження проблем, що завжди виникали у відносинах Києва та Москви, залишилась у минулому. Створена в травні 2005 р. міждержавна комісія з питань співробітництва Ющенко – Путін так і не ухвалила жодного стратегічного рішення, залишивши свою діяльність на інерційному рівні. Надто повільно створювалися й починали роботу галузеві комітети, які мали функціонувати в форматі зазначеної комісії.

Українська сторона в пошуку контраргументів на газових переговорах намагалася продемонструвати Росії її зустрічну залежність від української політики. Наочний приклад цього – *російський Чорноморський флот*, який орендував бази в Севастополі. Угоди 1997 р. дали можливість російському керівництву заспокоїти свою громадськість, яка була збурена визнанням територіальної цілісності України. Натомість Україна змогла стабілізувати ситуацію на проросійськи налаштованому півострові. Причому в силу внутрішньополітичних причин, пов'язаних із виборами в Україні та Росії впродовж 1999–2004 рр., ані Москва, ані Київ активно не готували проекти угод щодо флоту, які мали конкретизувати всі аспекти оренди. Тому приступати до вирішення цього конфліктного питання на новому історичному етапі довелося в ще складніших політичних умовах.

¹³⁹ Росія вступила в СОТ 22 серпня 2012 р.

Адже чинне керівництво України та Росії розігрувало ці карти у власних внутрішньополітичних інтересах із метою консолідації населення на засадах об'єднання проти «ворога». Кремлівські ЗМІ представляли Україну як американський плацдарм із підготовки «кольорових» проамериканських революцій на пострадянському просторі. З огляду на наближення України до західних цінностей, на думку абсолютної більшості росіян, успіх ліберальної демократії західного зразка в нашій державі не мав супроводжуватися розвалом РФ та зубожінням її населення.

Своєю чергою українське керівництво за президентства В. Ющенка поширювало цілком раціональну думку, що Кремль проводить неоімперську політику з метою повернення України під свій контроль. Адже в разі підвищення ціни на природний газ російський капітал отримав би додаткові можливості скупити збанкрутілі українські підприємства, продиктувати умови володіння акціями ГТС України, поглибити розкол українського суспільства. Але громадська свідомість надзвичайно важко позбавлялася комплексу «молодшого брата», тобто звички бачити навколишнє зовнішньополітичне середовище через «російські окуляри» й невпевненості у власних можливостях.

Паралельно посилювалися передчуття *неминучості розпаду СНД*. Принаймні Росія тоді вже фактично поділила держави колишнього пострадянського простору на лояльні та нелояльні. До перших належать Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан, які залишаються в системі *Ташкентського договору про колективну безпеку 1992 р.* (за винятком Узбекистану, що з початком відновлення діалогу із Заходом 28 червня 2012 р. надіслав ноту з повідомленням про призупинення свого членства в ОДКБ). В «опозиційному» таборі – Україна, Грузія, Молдова, певною мірою Азербайджан. З огляду на це, навіть рятівний для СНД проект створення зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень з окремих груп товарів був відкладений до 2012 р., а насправді – похований.

Оскільки дедалі очевиднішим ставав стратегічний курс Кремля на відродження «*великої Росії*», прихильники європейського вибору України були переконані, що на РФ у СНД орієнтуються лише ті, в кого немає іншого вибору. Тому вважалося, що Україна може засвоїти механізми ефективної реакції на виклики політики РФ, якщо незмінно розглядатиме відносини з РФ не як відособлену матерію, а крізь призму власної європейської інтеграції. Тому Україна дистанціювалася від проекту створення *митного союзу ЄЕП*. Прихильники ж багатовекторного курсу зовнішньої політики України продовжували закликати «відмовитись від закладання в основу європейської політики ідеї прискореного вступу України до ЄС як засобу геополітичного відриву від Росії».

Водночас на тлі парламентських виборчих кампаній 2006 і 2007 рр. загострився українсько-російський конфлікт щодо конкретизації домовленостей з *оренди кримських баз російським Чорноморським флотом*. Перегляд угод по флоту міг спровокувати відмову Росії від договору 1997 р., який визнавав територіальну цілісність України, зокрема в кримському питанні. Лише 21 квітня 2010 р. президентами України і Росії – В. Януковичем і Дмитром Медведевим

(1965) було підписано *Угоду з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України* до 2042 р. (з автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу сторону про припинення дії Угоди).

Оплата за перебування російського флоту мала складатися зі щорічних платежів у 100 млн дол. США на рік, починаючи з 2017 р., а також із додаткових коштів за рахунок зниження ціни в розмірі до 100 дол. США від встановленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз» України і ВАТ «Газпром» на кожну тисячу кубометрів природного газу, що поставляється в Україну. При ціні 333 дол. США і вище за тисячу кубометрів газу зниження мало бути 100 дол. США, при ціні нижче 333 дол. США зниження складало б 30 % від такої ціни.

Значно більше конструктивності спостерігалось на європейському й американському напрямках української зовнішньої політики. «Наші партнери в ЄС і НАТО відзначають, – стверджував міністр закордонних справ України в 1998–2000 і 2005–2007 рр. **Борис Тарасюк (1949)**, – якщо до Помаранчевої революції вони розбудовували відносини з Україною виключно на основі власних інтересів, то тепер визначальними є спільні європейські цінності. Таке докорінне переосмислення філософії наших відносин уже дає конкретні результати». Так, у лютому 2005 р. ЄС затвердив для України статус «спеціального сусідства», у вересні Україна скасувала візовий режим для громадян ЄС, у листопаді розпочалися переговори про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів) та спрощення візового режиму для окремих категорій громадян України (політиків, дипломатів, студентів, легальних туристів) й Київ отримав право підтримувати зовнішньополітичні декларації, які робляться від імені ЄС. Нарешті, 1 грудня 2005 р. на IX саміті Україна – ЄС було прийнято політичне рішення про надання *Україні статусу країни з ринковою економікою*, до якого в лютому 2006 р. приєдналися США.

Тим часом провали впродовж травня–червня 2005 р. конституційних референдумів у Франції та Нідерландах підсилили позиції внутрішніх і зовнішніх євроскептиків. Попри той факт, що Україна отримала право приєднуватися до зовнішньополітичних заяв ЄС, Брюссель спершу прохолодно поставився до намагань Києва залучити його до розв'язання газової суперечки з Росією. З'ясувалося, що європейська інтеграція набагато дорожча за євроремонт.

Все ж, виступаючи 9 лютого 2006 р., після досягнення паліативного газового компромісу з Росією, з першим щорічним президентським зверненням до Верховної Ради України, В. Ющенко констатував, що «Україна бере активну участь у підготовці міжнародно-правових документів, що формують правову базу *Європейського економічного простору*, керуючись принципом різнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм і стандартів СОТ та ЄС».

А з 2007 р. почалися переговори щодо укладення *Угоди про асоціацію між Україною та ЄС*, яка мала замінити діючу з 1998 р. вищезгадану Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і ЄС 1994 р. Текст нового документа був остаточно узгоджений у листопаді 2011 р., але в зв'язку з ускладнен-

ням взаємин між Євросоюзом і урядом Президента України В. Януковича його підписання кілька разів відкладалося, причому офіційний Брюссель висунув українському керівництву низку попередніх політичних умов щодо припинення «вибіркового» правосуддя та переслідування лідерів опозиції.

Попри ці перешкоди вже 30 березня – 19 липня 2012 р. Угода про асоціацію була парафрована главами делегацій України і Євросоюзу, а її укладення передбачалося 28–29 листопада 2013 р. на Вільнюському саміті «Східного партнерства». Але з огляду на остаточний вибір В. Януковичем проросійської зовнішньополітичної та економічної орієнтації, підписання Угоди не відбулося з ініціативи офіційного Києва. Знадобилася перемога «Євромайдану» і *Революції гідності*, що позначила початок четвертого – проєвропейського періоду зовнішньої політики незалежної України, аби 21 березня 2014 р. представники ЄС і глава нового проєвропейського уряду України **Арсеній Яценюк (1974)** підписали в Брюсселі політичний блок Угоди про асоціацію, де йдеться про політичну взаємодію, питання безпеки й боротьби з тероризмом. А 27 червня того ж року новообраний президент України **Петро Порошенко (1965)** підписав економічну частину Угоди, яка внаслідок протидії Росії в частині застосування розділу IV про формування зони вільної торгівлі набула чинності з 1 січня 2016 р.

Щоправда, за такий стратегічний міжнародно-політичний і дипломатичний прорив Україні довелося зазнати неспровокованої військової агресії з боку Росії (усупереч низці чинних міжнародних договорів), здійсненої нею анексії Криму та організованого Кремлем, у контексті гібридної війни, сепаратистського заколоту в Донецькій і Луганській областях.

Досить інтенсивно розвивалися відносини України зі США, лише протягом 2005 р. В. Ющенко двічі відвідав США. Тоді було підписано спільну заяву «Порядок денний для нового сторіччя українсько-американського стратегічного партнерства». Виступаючи в Конгресі, В. Ющенко зазначив, що «вступ України до Євросоюзу – це подолання кордонів в Європі, це нова потужність нової цивілізації». Водночас офіційний Вашингтон визнав внесок України в стабілізацію становища в Іраку, а Україна підтримала ініційований Дж. Бушем-молодшим процес демократизації держав Близького Сходу. У першу річницю «помаранчевої революції» – 18 листопада 2005 р. Конгрес США скасував поправку Джексона–Вейніка¹⁴⁰, а 6 березня 2006 р. Сполучені Штати нарешті підписали протокол про умови вступу України до СОТ. Але Україні

¹⁴⁰ Внесена в 1974 р. в закон про торгівлю США за ініціативою члена Конгресу США **Генрі Джексона (1912–1983)** та члена Палати представників **Чарльза Вейніка (1913–2007)**; забороняла надавати режим найбільшого сприяння у торгівлі, державні кредити й кредитні гарантії країнам із неринковою економікою (спочатку держави комуністичного блоку), які обмежують свободу еміграції та інші права людини. Свого часу це була відповідь Конгресу США на введення в СРСР «податку за диплом» (податок за отримання освіти як умова дозволу на виїзд), що стягувався з радянських громадян єврейської національності (хоча в поправці конкретно не йдеться про євреїв, а податок застосовувався до всіх радянських громадян). Нині продовжує діяти щодо Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Туркменістану й Узбекистану.

тоді не доводилося розраховувати на демонстративну американську підтримку в питанні газової конфронтації з Росією.

Слід було зрозуміти, що ніхто за Україну її проблеми з Росією або будь-якою іншою країною вирішувати не буде. Сучасна система міжнародних відносин – це не клуб альтруїстів, які тільки й мріють, як захистити слабшого від сильного. Реальність є такою, що кожна країна понад усе дбає про власні інтереси, які найчастіше не збігаються з українським національним інтересом.

Тож, мабуть, **головний урок сучасної української дипломатії полягає в тому, що вітчизняна зовнішня політика має бути егоїстичною**. Оскільки домінував м'ягкий підхід, коли проєвропейська стратегія Л. Кравчука змінилася переважно проросійською орієнтацією Л. Кучми, а остання знов-таки поступилася прозахідному вектору В. Ющенко, на зміну якому прийшов відверто капітулянтський курс В. Януковича, важко було досягти внутрішньополітичної консолідації навколо зовнішньополітичних пріоритетів України.

Провідною темою для конфронтації в суспільстві стала проблема вступу України в НАТО. На думку експертів із питань оборони, «декларуючи курс вступу до НАТО, Україна не створила заділу у вигляді спільних проєктів із країнами НАТО». Адже слід було розуміти, що в НАТО вступають не лише збройні сили, а й уся країна. На думку британського аналітика Дж. Шерра, альтернативний євроатлантичному євразійський інтеграційний вибір «менш демократичний, менш інтервенціоністський, ніж НАТО, зате набагато більше схильний до внутрішніх конфліктів; модель, за якої питання бізнесу й політики вирішуються не суспільством, а на рівні вузького кола осіб. Нарешті, євразійському співтовариству байдуже, закінчатся успішно українські реформи, чи ні».

Прихильники ідеї вступу України до НАТО вважали, що внаслідок євроатлантичної інтеграції Україна отримає якісно нові гарантії військової безпеки, збереження суверенітету та територіальної цілісності. Українські атлантисти сподівалися, що національним інтересам України відповідає співробітництво з НАТО в боротьбі проти міжнародного тероризму, нерозповсюдження зброї масового знищення, нелегального обігу наркотиків та торгівлі людьми. Зрештою, сам процес підготовки України до вступу в НАТО міг стати стимулом для демократичної трансформації суспільства, удосконалення всіх державних механізмів шляхом приведення стандартів життя у відповідність із нормами буття країн з розвинутою ринковою економікою. Адже й доступ до сучасної інформації є питанням національної безпеки.

Натомість опоненти атлантизму підкреслювали, що «НАТО потрібна українська територія, аби з цього плацдарму «демократизувати» РФ до президентських виборів 2008 р.». Крім того, критикуючи євроатлантичні наміри офіційного Києва, опоненти звертали увагу на можливість направлення українських військових захищати західні цінності, воюючи в Афганістані, чи Ірані. Адже перемога в цих локальних війнах є шансом для НАТО довести свою ефективність у XXI ст.

На бухарестському саміті НАТО 2–4 квітня 2008 р., де розглядалося офіційне подання від України (за підписами президента В. Ющенко, прем'єра

Ю. Тимошенко й спікера А. Яценюка) про приєднання до *Плану дій щодо членства в Альянсі* (ПДЧ), попри істотну підтримку з боку США, вітчизняні атлантисти зазнали невдачі. За наполяганням лідерів Італії, Франції й ФРН було ухвалено перенести розгляд заявок України й Грузії на грудневу зустріч глав зовнішньополітичних відомств країн – членів НАТО (й покласти у глибоку шухляду). Таким чином, В. Путін, який прибув до столиці Румунії на засідання «Ради НАТО – Росія», отримав одну з найгучніших міжнародних перемог.

В розмові з президентом США В. Путін тоді відверто висловив сумнів щодо легітимності держави під назвою «Україна». Спочатку зауважив, що офіційна Москва сприймає наближення НАТО до російських кордонів як реальну загрозу державним інтересам і пообіцяв адекватні заходи у відповідь. А в разі надання Альянсом ПДЧ Грузії, В. Путін, спираючись на «Косовський прецедент», загрожував дипломатичним визнанням Абхазії та Південної Осетії й створенням, таким чином, буферної зони між НАТО і російськими кордонами. «Але, втім, про Грузію російський президент говорив абсолютно спокійно і ніби мимохідь, – повідомив член однієї з делегацій саміту. – Коли ж мова зайшла про Україну, Путін скипів. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він досить прозоро натякнув, що коли Україну все ж приймуть в НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто він фактично пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму й Східної України».

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що стратегічні цілі міжнародної діяльності В. Путіна на українському напрямку протягом його другого президентського терміну набули чітких обрисів і залишилися незмінними до сьогодні. Причому, незалежно від того, які політичні сили перебували при владі в Києві – прозахідні чи проросійські, В. Путін був не налаштований додержуватися у взаєминах із незалежною Україною норм міжнародного права, передусім поваги до територіальної цілісності держави й недоторканності її кордонів. Україна в очах російського лідера не заслуговує навіть на статус «фінляндизації», а лише бути «протекторатом». Саме в цьому контексті слід шукати ключ до з'ясування причин агресивності української політики В. Путіна з перемогою в Києві «Євромайдану» й Революції гідності.

Та на заваді реалізації путінського плану так званої Новоросії стала реакція абсолютної більшості населення областей, що мали увійти до неї: Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської й Одеської. Реалізувати там «кримський сценарій» і організувати випробуваний на Донеччині й Луганщині парад сепаратистських «республік» В. Путіну не вдалося. Навпаки, російська воєнна агресія спричинила небачений сплеск патріотизму й пришвидшила звільнення свідомості місцевих, майже всуціль російськомовних, громадян від ідеологічних міфів, дбайливо культивованих спершу Петербургом, а потім Москвою впродовж більш ніж двох століть. Саме українці зазначених областей виявили чи не найбільшу активність у протидії агресивному наступові «русской весны» й склали, разом з патріотично на-

лаштованими громадянами всієї України, які за покликом серця першими виступили на захист своєї Батьківщини, ядро добровольчих батальйонів та волонтерського руху, ставши надійною опорою держави у Вітчизняній війні за незалежність.

Разом із тим, слід мати на увазі, що успішність задекларованого двома «Майданами» євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу України залежить від можливості максимального використання міжнародних чинників для глибокого структурного реформування політико-правової й фінансово-економічної системи України, підвищення рівня життя її громадян до сучасних європейських стандартів та консенсусу української політичної нації щодо ієрархії стратегічних і тактичних завдань зовнішньої політики держави.

Контрольні запитання і завдання

1. Яким чином виконувалася Декларація про державний суверенітет України в міжнародно-політичній сфері?
2. Чим пояснювалася обережна офіційна позиція західних держав щодо національних рухів в СРСР і негативне ставлення до перспектив його розпаду?
3. Чи були, на вашу думку, неминучими біловезькі домовленості про створення СНД?
4. Дайте характеристику адаптаційному періоду зовнішньої політики незалежної України (1991–1994 рр.).
5. У чому полягає європейський вибір України?
6. З якими державами Україна має відносини стратегічного партнерства?
7. Яку роль відіграла Україна в глобальному процесі ядерного роззброєння?
8. Проаналізуйте еволюцію українсько-російських двосторонніх відносин за доби незалежності.
9. Чим, на Вашу думку, були зумовлені й у чому полягають зміни в політиці США щодо незалежної України?

Рекомендована література

Основна

- 25 років незалежності : нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2016.
- Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України : історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994.
- Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.) : навчальний посібник. – К.: Освіта, 1998.
- Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007.
- Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття): навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011.
- Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (1923–1993 роки): навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012.
- Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996.
- Кучик О. С., Заяць О. А. Зовнішня політика України: навчальний посібник. – К.: Знання, 2010.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: «Основи», 1994.
- Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях : монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001.
- Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001.
- Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) : навчальний посібник. – К.: «Либідь», 2002.
- Україна : політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2007.
- Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України : підручник. – К.: Либідь, 2006.
- Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005.

Додаткова

До розділу 1

- Болгов Н. Между империей и варварами : финал античности на Боспоре Киммерийском // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2004. – № 4.
- Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Український історичний журнал. – 2001. – № 4.

- Головченко В. На межі Ойкумени : дипломатична історія античної України // Політика і час. – 2005. – № 9–10, 11.
- Залізник Л. Україна в системі світових цивілізацій // Пам'ять століть. – 1997. – № 1.
- Зубар В. М. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кіммерійського // Український історичний журнал. – 1997. – № 5.
- Зубар В. М. Про так звану Боспорську війну // Український історичний журнал. – 1999. – № 1.
- Калакура Я. Історизм української дипломатії // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2003.
- Одрін О. В. З історії транспортного флоту Ольвійської держави доримського часу // Український історичний журнал. – 2003. – № 1.
- Суботін Л., Островерхов А. Гунни: легенди і дійсність // Пам'ять століть. – 1997. – № 1.
- До розділу 2*
- Абакумов О. Велика слов'янська колонізація Балкан VI ст. // Київська старовина. – 2002. – № 5.
- Брайчевський М. Легенда про Кия // Київ. – 1992. – № 2.
- Головко О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека // Український історичний журнал. – 1993. – № 6.
- Головченко В. Київ – центр євроінтеграції за часів середньовіччя // Пам'ять століть. – 2007. – № 2.
- Головченко В. І. Історичні підстави агресивної зовнішньополітичної стратегії Росії // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць. Вип. 127. Ч. II. – К.: КНУ ІМВ, 2016.
- Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал. – 1994. – № 1.
- Здоров А. Про дату хозарського завоювання слов'ян Подніпров'я // Київська старовина. – 2003. – № 4.
- Котляр М. Руський флот у походах на Візантію (IX–XI століття) // Політика і час. – 1997. – № 4.
- Котляр М. Князівські клани в дипломатичному суперництві за Київ (середина XII ст.) // Київська старовина. – 2002. – № 1.
- Котляр М. Ф. Дипломатичні відносини між двома осередками влади в Давньоруській державі (70–90-ті рр. XII ст.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 1.
- Кралоук П. Чи приймав князь Володимир Святославич іслам? (Маловідомі аспекти зовнішньої політики Київської Русі в X ст.) // Людина і політика. – 2004. – № 5.
- Крутенко Н. Королева двох держав // Київська старовина. – 2004. – № 5.
- Кушинська Л. А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6.
- Матвієнко В. Дипломатія Київської Русі на етапі формування державності // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2005.
- Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: «Фенікс», 1994.
- Плахонін А. Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 4.
- Плахонін А. Князь Ростислав Володимирович і Волинь // Київська старовина. – 2000. – № 5.
- Симоненко Р. Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 3; 2002. – № 6.
- Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: «АртЕк», 1996.
- Толочко П. Хозаро-іудейське заснування Києва : до історії міфу // Київська старовина. – 2000. – № 6.

До розділу 3

- Головко О.Б. Київська Русь на сторінках хроніки В.Кадлубека // Укр. іст. журн. – 1993. – № 3.
- Котляр М. Князівські клани в дипломатичному суперництві за Київ (середина XII ст.) // Київська старовина. – 2002. – № 1.
- Котляр М.Ф. Дипломатичні відносини між двома осередками влади в Давньоруській державі (70–90-ті рр. XII ст.) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1.
- Плахонін А. Князь Ростислав Володимирович і Волинь // Київська старовина. – 2000. – № 5.
- Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 2000.

До розділу 4

- Василенко С. Геополітичні традиції Київської Русі і Галицько-Волинської держави // Людина і політика. – 2002. – № 5.
- Головко О. Б. Князь Роман Мстиславович та його доба : нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – К., 2001.
- Головко О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті рр. XIII ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 6.
- Головко О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – № 4.
- Головченко В. Історія дипломатії Галицько-Волинської держави : Галицький період // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2005.
- Головченко В. Дипломатична історія Галицько-Волинської держави : об'єднавчий період // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2006.
- Головченко В. Дипломатична історія Галицько-Волинської держави : Королівський період // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2008.
- Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.) // Пам'ять століть. – 2002. – № 4.
- Дубонис А. Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4.
- Ісаєвич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) // Київська старовина. – 2002. – № 1.
- Козубська О. Джерела та історіографія руських місій домініканського ордену XIII ст. // Київська старовина. – 2003. – № 3.
- Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.
- Котляр М. Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. // Київська старовина. – 2000. – № 4, 5, 6.
- Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. – 1995. – № 6.

До розділу 5

- Гайворонський О. Повелители двух материков. Т. 1 : Крымские ханы XV – XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – К.: Майстерня книги; Бахчисарай : Бахчисарайський історико-культурний заповідник, 2010.
- Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – № 6.
- Василенко В. О. Литовсько-московські угоди 70-х – 80-х рр. XIV ст. (спірні проблеми історії Східної Європи) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6.

- Дашкевич Я. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2003.
- Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000.
- Казаков О. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80 років XV ст. // Київська старовина. – 2004. – № 5.
- Кром М. Князь Михаил Львович Глинский : штрихи к портрету авантюриста // Київська старовина. – 2003. – № 3.
- Русина О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4.
- Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998.
- Русина О. В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV-XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6.
- Русина О. В. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
- Фадеева Т. Таврическо-трапезундские истоки двуглавого орла // Київська старовина. – 2004. – № 6.
- Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. – № 2.
- Шевченко Н. В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – № 2.
- До розділу 6*
- Борисенко В. Зовнішньополітичні орієнтири української дипломатії в 1652–1653 рр. // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2004.
- Брехуненко В. А. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
- Брехуненко В. Військо Донське в політиці українського гетьмана // Київська старовина. – 1995. – № 6.
- Брехуненко В. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: укладення військового союзу в 1624 р. // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2003.
- Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – К.: Темпора, 2014.
- Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6.
- Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 1.
- Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. II : Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Киев – Бахчисарай : Майстерня книги, Оранта, 2009.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: «Вища школа», 1994.
- Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації : українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995.
- Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького : дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.

- Горобець В. Українсько-російські дипломатичні стосунки 1648–1657 рр. // Київська старовина. – 1995. – № 6.
- Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
- Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – № 1.
- Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава : стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.
- Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6.
- Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.
- Заруба В. Політика Кримського ханства щодо українських земель в останній чверті XVII століття // Пам'ять століть. – 2003. – № 2.
- Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів : Сіверянська думка, 1999.
- Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.
- Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Український історичний журнал. – 1997. – № 6.
- Мельник Л. Олександр Безбородько і Україна // Київська старовина. – 2003. – № 4.
- Мицик Ю. Україна – Крим. Середина XVII ст. // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2002.
- Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.
- Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Київська старовина. – 1994. – № 6.
- Олійник О. Запорожці і татари – вороги чи сусіди? // Київська старовина. – 1995. – № 1.
- Павленко С. Представники таємної та прозорої дипломатії за гетьманства Івана Мазепи (1687–1709 рр.) // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2004.
- Резакевич К. Зв'язки київського митрополита Петра Могили з молдавськими князівствами // Український історичний журнал. – 1996. – № 3.
- Сас П. М. Посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федоровича (1620 р.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.
- Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6.
- Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: «Наукова думка», 1991.
- Сергійчук В. Дипломатичні зносини Богдана Хмельницького // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2000.
- Сергійчук В. Перші кроки дипломатичної діяльності Івана Виговського // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2002.
- Сергійчук В. Князь Дмитро Вишневецький як засновник козацької дипломатії // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2004.

- Станіславський В. В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 6.
- Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.
- Субтельний О. Мазепинці : український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: «Либідь», 1994.
- Туранли Ф. Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських історичних джерел // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2002.
- Фендрик Л., Янович О. Карл XII і Петро I. Боротьба за панування // Київська старовина. – 1995. – № 3.
- Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3.
- Чухліб Т. В. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського : пошуки втраченого миру // Український історичний журнал. – 2002. – № 1.
- Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – № 1, 3, 4.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія», 2003.
- Чухліб Т. Дипломатія Української козацької держави // Політика і час. – 2003. – № 3–4.
- Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія», 2004.
- Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.
- Шевчук В. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. – К.: «Абрис», 1995.
- Яковлева Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2.
- До розділу 7*
- Андрущенко І. Галичина : між Польщею й Австро-Угорщиною // Київська старовина. – 2001. – № 1.
- Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914–1918 рр.) // Київська старовина. – 2002. – № 5.
- Волковинський В. М. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна // Український історичний журнал. – 2004. – № 6.
- Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків: Майдан, 1996.
- Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К.: Парламентське видавництво, 2009.
- Головченко В. Буковина в міжнародно-політичних колізіях Першої світової війни // Пам'ять століть. – 2010. – № 3.
- Головченко В. Російська «тюрма народів» // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / Відповідальний редактор В. А. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2012.
- Денисенко А. Таємна подорож Василя Капніста // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2004.

- Захарчук О. Україна в планах Наполеона Бонапарта // Київська старовина. – 1995. – № 3.
- Захарчук О. Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2005.
- Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005.
- Кураев О. Формування ідеології «української політики Німеччини» (1904–1916 рр.) // Пам'ять століть. – 2000. – № 4.
- Кураев О. О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1.
- Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України // Український історичний журнал. – 1998. – № 4, 5.
- Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. Миколи Климчика. – К.: Laurus, 2013.
- Попик С. Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ – Чернівці : Золоті литаври, 1999.

До розділу 8

- Бойко О. Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради // Український історичний журнал. – 2008. – № 1.
- Будков Д. В., Веденеев Д. В. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр.: Монографія. – К.: «К.І.С.», 2004.
- Варгатюк С. «... І тоді вони звернулися до заходу». Дипломатична місія УНР у Москву та зміна зовнішньополітичних орієнтирів українського проводу в 1919 році // Політика і час. – 2006. – № 3.
- Веденеев Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипломатичної служби Радянської України 1917–1923 років // Політика і час. – 2001. – № 6.
- Веденеев Д. Система дипломатичного представництва за доби Директорії Української Народної Республіки. 1918–1920 рр. // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2007.
- Веденеев Д. В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. Монографія. – К: К.І.С., 2006.
- Веденеев Д., Гошуляк І. Ровесник національного відродження : біля колиски дипломатії України: доба Центральної Ради // Політика і час. – 1997. – № 2.
- Веденеев Д., Гошуляк А. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть. – 1998. – № 1.
- Винниченко В. Відродження нації : (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.) : в 3 ч. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1–3. Репринтне відтворення видання 1920 року: Вид-во політичної літератури України, Київ 1990.
- Гайдуков Л., Веденеев Д. Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Політика і час. – 1998.
- Галаган М. З моїх споминів... 1880-ті – 1920-ті. – К.: Темпора, 2005.
- Генерал Табуї. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні. Нотатки і спогади. Вступне слово і коментар В. Головченка // Пам'ять століть. – 2007. – № 2.
- Головченко В. Аргентина – Україна. 1921 рік // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2002.
- Головченко В. Дебют новітньої української дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Київська старовина. – 2003. – № 6.

- Головченко В. В обороні української справи. Володимир Винниченко і новітня українська дипломатія // Політика і час. – 2005. – № 6.
- Головченко В. Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського // Пам'ять століть. – 2008. – № 4.
- Головченко В. Переможна Антанта і Україна : спроба дипломатичного порозуміння // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2011.
- Головченко В. Дмитро Дорошенко – історик і будівничий Української держави // Зовнішні справи. – 2012. – № 2, 3.
- Гончар Б. М., Городня Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2, 3.
- Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники : українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Політика і час. – 1995. – № 11.
- Гошуляк І. Л. Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції // Український історичний журнал. – 2004. – № 2.
- Гуммерус Герман. Україна в переломні часи : шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.: Таксон, 1997.
- Дацків І. Б. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Український історичний журнал. – 2008. – № 5.
- Дацків І. В. Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України // Український історичний журнал. – 2009. – № 3.
- Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах учасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І. М. Гнатишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна; Вступ. слово В. С. Огризка. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т. 1–2.
- Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали : у 2-х т., 3-х ч. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т.1–2.
- Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – Т. I. «Доба центральної Ради»; Т. II. «Українська Гетьманська Держава 1918 року».
- Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) : науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007.
- Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007.
- Дорошко М. Дипломатія Радянської України у 1917–1923 рр.: головні дійові особи // Україна дипломатична : науковий щорічник.– К.: «Планета», 2007.
- Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004.
- Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Олір, 1995.
- Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003.
- Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії : монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002.
- Матвієнко В. М. Розбудова міждержавних стосунків Фінляндії та УНР за доби Директорії // Київська старовина. – 2002. – № 1.
- Матвієнко В. Скориставшись нерішучістю Києва. Бессарабське питання у зовнішній політиці Української Народної Республіки // Політика і час. – 2002. – № 7.
- Матвієнко В. М. Україна і Балтія у 1920-ті роки: перший досвід налагодження союзницьких міждержавних відносин // Київська старовина. – 2002. – № 4.
- Матвієнко В. М. Центральна Рада і Всевелике Військо Донське: співпраця чи конфронтація? // Пам'ять століть. – 2002. – № 4.
- Матвієнко В. М. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5.

- Матвієнко В. М. Закавказзя у зовнішній політиці Української Держави (1918 р.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2002. – Вип. 6.
- Матвієнко В. Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української Держави з Білоруською Народною Республікою // Пам'ять століть. – 2003. – № 1.
- Матвієнко В. УНР і балтійські конференції // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2003.
- Матвієнко В. Центральна Рада: федералістські ідеї та інтеграційна політика // Пам'ять століть. – 2003. – № 5.
- Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1999.
- Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К.: ЗАТ Вид-во «Політична думка», 1999.
- Омелянович-Павленко М. Спогади командарма, 1917–1920 / Упорядник, автор передмови та коментарів М. Ковальчук. – Київ : «Темпора», 2007.
- Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1996.
- Павлюк О. В. Радянське Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність ? // Український історичний журнал. – 1997. – № 3, 4.
- Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3–4.
- Павлюк О. США і східногалицьке питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Київська старовина. – 1999. – № 6.
- Петлюра Симон : статті, листи, документи / Упорядник В. Сергійчук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – Т.ІІІ.
- Петлюра Симон : статті, листи, документи. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2006. – Т.ІV.
- Пиріг Р. Я. Перші кроки української радянської дипломатії // Політика і час. – 1992. – № 2.
- Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського з погляду німецько-австрійських союзників // Український історичний журнал. – 2008. – № 4.
- Рент О. П., Симоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.): Документи. – К.: Ін-т історії України, 1996.
- Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000.
- Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів: Свічадо, 2002.
- Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства та ін.; Голов. ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995.
- Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999.
- Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд, 2007.
- Солдатенко В.Ф. Прихід П.Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму // Український історичний журнал. – 2008. – № 4.
- Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997.
- Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Передмова Я. Дашкевича. – Львів: Свічадо, 2003.

- Шамраєва В. Андрій Лівичський: штрихи до політичної біографії // Київська старовина. – 2001. – № 1.
- Шамраєва В. Діяльність дипломатичної місії Директорії УНР на Паризькій мирній конференції // Нова політика. – 2000. – № 4, 5.
- Шевченко І. Біля витоків : становлення української дипломатії доби УНР // Політика і час. – 1995. – № 9.
- Шевченко І., Балюк О. Антанта проти українського «сепаратизму» : дипломатія доби Директорії УНР та її уроки // Політика і час. – 1998. – № 7, 8.
- Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком, 1997.

До розділу 9

- Брицький П. Роман Смаль-Стоцький : дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2004.
- Веденєєв Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипломатичної служби Радянської України 1917–1923 років // Політика і час. – 2001. – № 6.
- Головченко В. Міжнародно-політичний вимір українського Голодомору 1932–1933 рр. // Пам'ять століть. – 2008. – № 5–6.
- Головченко В. На чолі зовнішньополітичного відомства Української РСР : перші кроки // Зовнішні справи. – 2012. – № 4.
- Головченко В. Боротьба за соборність України в контексті Другої світової війни // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2014.
- Головченко В. Україна – «initial member» Організації Об'єднаних Націй // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: Планета, 2015.
- Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 3.
- Дробот І. Карпатська Україна і європейський простір (1919–1939 рр.) // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2004.
- Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 4.
- Кудряченко А. Ялтинська конференція : погляд через десятиліття // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К.: «Планета», 2005.
- Кульчицький С. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996.
- Кульчицький С. В. У площині державного співіснування. Радянська Україна і Радянська Росія: відносини між першою і другою світовими війнами // Політика і час. – 1996. – № 4, 5.
- Кульчицький С. Міжнародна діяльність керівництва УСРР. За матеріалами «особих тек» політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 років // Політика і час. – 1997. – № 2.
- Матвієнко В. М. Християн Раковський і Україна : сторінки дипломатичної історії // Київська старовина. – 2001. – № 4.
- Полянський П. Вступ України до ООН // Нова політика. – 1997. – № 4.
- Полянський П. Українське питання напередодні Другої світової війни : дипломатичний контекст // Пам'ять століть. – 2009. – № 5–6.
- Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – № 2–3.
- Черніков І. За заповітом батька турків. Мустафа Кемаль Ататюрк і турецько-українські відносини // Політика і час. – 2002. – № 12.

До розділу 10

- Білоусов М. Зовнішньополітична та дипломатична ініціатива // Політика і час. – 1999. – № 4.
- Головченко В. «Золотий вік української радянської дипломатії»: міф і реалії // Зовнішні справи. – 2011. – № 4.
- Головченко В. Міжнародний вимір українського питання за доби холодної війни // Пам'ять століть. – 2012. – № 5.
- Кочубей Ю. ЮНЕСКО і українська національна ідентичність // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К.: «Планета», 2010.
- Макаревич М. Іпостасі Володимира Скофенка // Політика і час. – 1997. – № 3.
- Панченко О. Испит часом. Зовнішньополітична діяльність Генерального секретаріату закордонних справ і Закордонного представництва УГВР та стан української справи після Другої світової війни // Політика і час. – 2000. – № 7–8.
- Слипченко А. С. От имени страны. Заметки о дипломатии и дипломатах. – К.: ООО «Задруга», 2009.
- Тарасенко В. В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль // Політика і час. – 1997. – № 1, 5–6.

До розділу 11

- Аппатов С. Й., Макан І. М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. – 1999. – № 5.
- Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті / Перекл. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
- Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 4.
- Головченко В. І. Оптимальна модель зовнішньої політики для постреволюційної України: безпековий вимір // Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці, О. В. Потехіна // К.: ВД «Стилос», 2015.
- Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. – К.: Ніка-Центр, 2016.
- Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / Худож.-оформлювач Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. – Харків: Фоліо, 2003.
- Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: підручник / за ред. В. А. Манжоли. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008.
- Зовнішня політика України – 2015: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2016.
- Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Генеза, 2004.
- Симоненко Р. Міжнародне утвердження України // Політика і час. – 1995. – № 10, № 11; 1996. – № 1.
- Тупчієнко Л. Уроки Ялти-45: геополітичні реалії незалежної України // Київська Старовина. – 1995. – № 3.
- Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. під ред. В. М. Литвина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Головченко Володимир Іванович

Матвієнко Віктор Михайлович

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник

Коректор М.Ю. Бродська. Оригінал-макет О.В. Гашенко. Обкладинка Д.М. Шевчука.

Підписано до друку 14.02.2018. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 33,86. Наклад 500 пр. Зам. № 115.

Видавництво «Ніка-Центр». 03142, Київ, вул. Кржижановського, 4.
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail: psyhea9@gmail.com
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №5368 від 27.06.2017

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Рута». м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 11
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК №4060 від 29.04.2017